

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૩૫૬

દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

શ્રી સમાજ સાહિત્યમાળા, પુષ્પ કંપન

દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

લેખક

(સ્વ.) કલ્યાણરાય ન. જોષી

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર

મહારાજા સાયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

પ્રકાશક :

ડૉ. અરુણોદય ન. ભટ્ટી,
નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય વડોદરા

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રતઃ ૫૦૦

[વ. સં. ૨૦૩૬]

[ઈ સ. ૧૯૭૯]

મૂલ્ય રૂ. ૪૬ = ૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧

મુદ્રક :

શ્રી બંસીલાલ મોહનલાલ શાહ, મેનેજર,
ધી મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ) રાજમહેલ
દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ વડોદરા.

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દુદ્દેશથી, પતિતપાવન કૈં શ્રીમન્ત સરકાર મહારાજ સાહેબ, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાખાસખેલ, સમશેરજીહાદુર, જી.સી.એસ.આઈ., જી.સી.આઈ.ઈ., એલએલ.ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ‘શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા’ રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર ‘દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ એ પુસ્તક સ્વ. શ્રી કલ્યાણરાય ન. જોષી પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું, તેને મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉપયુક્ત માળામાં ઉપક્રમા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

વડોદરા
તા. ૩૦-૧૧-૧૯૭૯

પી. જે. મદન
કુલપતિ,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

ઉપોદ્ધાત

કોઈ પણ પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જાણવો હોય ત્યારે એ દેશની પ્રાકૃત સ્થિતિ ઉપર માણસોએ પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ જે જે સંસ્કારોની પગલીઓ પાડી હોય તે પગલીઓના એ'ધાણોનો ક્રમશઃ વિચાર કરવો પડે. દારકાના હાલના પ્રદેશનું ભૌગોલિક સ્વરૂપ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિયાં તપાસીએ તો એ પ્રદેશની અસલી સ્થિતિ કેવી હશે તેની અંશતઃ સાચી કલ્પના થઈ શકે. દારકાના પ્રદેશની હાલની ભૂપૃષ્ઠ-રચનાની સ્થિતિ અને સ્વરૂપ નિહાળતાં સહજ સમજાય છે કે એ પ્રદેશમાં અસલી કાળમાં નહોતાં કુંગરો, નહોતી નદીઓ, નહોતાં જંગલો કે નહોતાં વિશાળ રેતીનાં રણો. એ પ્રદેશના નકશાની કેવળ રેખા અને ઉપરેખા જોવાથી ઝટ ખોધ થાય છે કે યા તો આ પ્રદેશ કોઈ સૃષ્ટિલીલાના પ્રતાપથી સમુદ્રમાંથી બહાર ડોકિયું કાઢતી ધરતીને બનેલો હોય અથવા તો—સમુદ્રના આક્રમણે ધરતીને ઘેરી લેવાની રમત જ્યારે ઉજવી હોય ત્યારે કોઈ વિશાળ ભાગની ધરતી ડૂબી જતાં કે ઘોવાઈ જતાં બાકીની જિયાણુ પર આવેલી ધરતી અચી ગર્ભ હોય તેવી ધરતીને આ પ્રદેશ બન્યો હોય; એટલે કે પ્રલય વખતના સમુદ્રની ચડાઈએ આ પ્રદેશ ઉપર મોટા હલ્લો કર્યો હોય અને એ હલ્લાને અંતે આ પ્રદેશની ધરતીએ હાલનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય એમ માનવું પડે છે. કારણ કે હાલના દારકાના પ્રદેશને લગભગ ચોતરફ સમુદ્રે ઘેરી લીધો છે; અને તેની સીમાઓ ઉપર નાની નાની ખાડીઓ, અખાતો અને એ ખાડીમાં આવેલા નાના મોટા ટાપુઓ, ખેટો, ખરાબા ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડે છે. લોકમાન્યતા તો એવી છે જ કે મથુરાથી આ પ્રદેશમાં આવતાં પહેલાં શ્રી કૃષ્ણે સમુદ્ર પાસેથી થોડી જમીન

પોતાની સ્વતંત્ર અને સલામત નગરી વસાવવા માગી લીધી હતી; અને વળી એ સમુદ્ર પાસેથી માગી લીધેલી જમીન પર વસેલી દારકા નગરીને સમુદ્રે શ્રી કૃષ્ણના જીવનના છેલ્લા સમયે પ્રલયથી કુખાડી દીધી હતી. આ છે પુરાણની કથા. તે કથા હાલના પ્રદેશના ભૂપૃષ્ઠની છબીને ટેકા આપે છે.

આવી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ધરાવતા પ્રદેશને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ તપાસે તો પણ તે સ્થળમાંથી કોઈ પુરાણ સ્તરો સાંપડે એવો સંભવ નથી. **આખાપોર્ટ** જ્યારે વસ્યું (ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨) ત્યારે તે પ્રદેશને પીવાનું પાણી પૂરું પાડવા પાતાલકૂવો ખોદવાનો પ્રયાસ વડોદરા રાજ્યે કર્યો હતો; પરંતુ એ વખતે જે કચરોકાદવ ધરતીના પેટાળમાંથી નીકળ્યો હતો તે પાતાળિયા પાણી નીકળવાની આશા દાખવી શક્યો નહોતો.

આવી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિવાળા પ્રદેશ પર માણસોએ પોતાની હિકમતથી જે જે સંસ્કારોની છાપ મૂકી હશે-તેમાંથી જે સરળતાથી જાણી શકાઈ છે તેની વિગતો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના આ પુસ્તકમાં-આખા કે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે મૂકવામાં આવી છે.

માણસોની હિકમતથી પ્રાકૃતિક સ્થિતિમાં થતી ઉચલપાથલ જાણવા માણસની જુદી જુદી પ્રાથમિક જરૂરિયાતનાં ક્ષેત્રો તપાસવાની જરૂર પડે છે.

- (ક) માણસના વસવાટનાં અસલી સ્થળો.
- (ખ) માણસનાં જીવનનિર્વાહનાં સાધનોનાં અસલી ક્ષેત્રો.
- (ગ) માણસના સંરક્ષણ માટે તેમણે યોજેલી યુક્તિઓ.
- (ઘ) એક માનવસંઘની પાડોશના બીજા સંઘ સાથેની પ્રવૃત્તિના અવશેષો.

(ચ) કુદરતી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાથી માણસની રહેણીનું ઘડતર.

આવાં ક્ષેત્રોની તપાસ કરવાના વિચારે ચડતાં પહેલાં મારી સૂઝ બીજી દિશાએ મંને ખેંચી ગઈ. દ્વારકાના પ્રદેશની વખતોવખતની મારી મુલાકાતે મને એવી પ્રતીતિ કરાવી કે આ પ્રદેશ એકથી વધારે વાર કુદરતી ઉલ્કાપાતનો ભોગ બનેલો છે. એ ઉલ્કાપાત જળના ધસારાનો હોય, અગર લયંકર તોફાની પવનના ઝપાટાનો હોય; સમુદ્રના અને ધરતીકંપના સંયુક્ત બળોના આવેગનો પણ હોય. તેથી આ પ્રદેશમાં કોઈ સ્થળેથી સૃષ્ટિની બાલ્યાવસ્થાની સંસ્કૃતિના અવશેષો મળવાની આશા બહુ ઝાંખી રહે છે. કાળે કાળે થતા આવતા પ્રલયે આગલા કાળની સંસ્કૃતિનો લોપ કર્યો હોય એવો આ ભૂમિનો પ્રદેશ જણાયો છે.

ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં ક્ષત્રિયોની સત્તા આ પ્રદેશ પર હતી. તે વખતના એક બે શિલાલેખો મળ્યા છે. તે કોઈ ગામના ખંડેરના જિલા રહેલા હાડકામાંથી મળ્યા નથી. પણ જમીનમાં વરસોથી જ્યાં દટાઈ રહેલા હશે તે સ્થળે તળાવ ખોદતાં કે કૂવા ખોદતાં તે મળ્યા છે; એટલે કે ઈ. સ.ના બીજા સૈકાના મનુષ્યવાસ પર પ્રલયની યાદર ઢંકાઈ ગઈ હોવી જોઈએ. ભારતના નામીયા પુરાતત્ત્વના પંડિત શ્રી હસમુખભાઈ* સાંકળિયાએ હાલના દ્વારકાના મન્દિર પાસેની ઉચ્ચ સ્થળે આવેલી જગ્યા પર ખોદકામ કર્યું હતું. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે એ સ્થળે પહેલાં તો ખૂબ રેતીના ઢગને દૂર કરવો પડ્યો અને તે

* શ્રી હસમુખભાઈ સાંકળિયા કૃત “પુરાતત્ત્વ અને રામાયણ”, પાન ૧૪ પરનો ઉતારો.

દ્વારકાકૂબી—આમ અમારા અતિશય નાના પણ બહુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરેલા ખોદકામે બતાવ્યું કે—**પહેલું** દ્વારકા ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી બીજી શતાબ્દીમાં વસ્યું હતું. અને આ દ્વારકાનો નાશ ઈ. સ.ના ત્રીજા ચોથા

પછી ઈ. સ.ના ખીજ સૌકાની સંસ્કૃતિની છાપવાળા કટલાક અવશેષો મળ્યા છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈસ્વીસનના ખીજ સૌકામાં-હાલના દ્વારકાને સ્થળે માણસો વસતા હતા. એ માનવસંબંધો સંબંધ રોમન સંસ્કૃતિ ધરાવતા માનવસંબંધ સાથે જોડાયેલો હતો. એવો શ્રી સાંકળિયાનો તર્ક છે. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે ખીજ સૌકા પછી દ્વારકાના પ્રદેશનું નવું રૂપ ઘડાયું છે. જૂનું રૂપ દટાર્ક ગયું છે; પાણીમાં રૂપી મુદ્દો હશે કે પાણીના મારથી તૂટ્યું કૂટ્યું હશે.

આવા સંજોગમાં આ પ્રદેશના આદિમાનવ કેવા હતા તેનો ખ્યાલ મેળવવાનું કાર્ય લગભગ અશક્ય બન્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પરથી કહી શકાય છે કે દરિયાવાટે આવજા કરનારા માણસોના સંબંધની આછીપાતળી વસ્તી આ પ્રદેશમાં રહેતી હશે. એવી વસ્તીને પણ જણાયું હશે કે વખતોવખતના જલપ્રલયમાંથી બચવા માટે-રહેઠાણના સ્થળ ઉચ્ચ ટેકરા અને ટીળા પર જ એજવાં જોઈએ. હાલની સ્થિતિ પરથી જોઈ શકાય છે કે ઈસ્વીસનના પ્રાચીન શતક પછી આ પ્રદેશના માનવવાસનાં ગામડાં ઉચ્ચ સ્થળે વસ્યાં છે; દ્વારકા, ધ્રાસણવેલ, ટ્રેઅર, ધ્રેવાડ, કલ્યાણપુર, ઘડેચી અને ઘોરીજા (ગરુજા) * બગેરે ગામડાંઓ હાલ હયાત છે તે બધાં ટેકરા પર વસ્યાં છે.

સૌકામાં થયો. ત્યાર પછી ખીજું દ્વારકા અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આનો પણ સમુદ્રે નાશ કર્યો અને છ કૂદ રેતીનું પડ લાદ્યું. અને આ વખતે હમણાં દ્વારકાધીરાનું મંદિર છે ત્યાં જ એક નાનું આમલકવાળું પત્થરનું દેવાલય હતું. આ દ્વારકાના નાશ પછી કાલાનુક્રમે ચોથું, પાંચમું અને છઠ્ઠું દ્વારકા એક એકની ઉપર વસ્યાં. આ બધી દ્વારકાને સમુદ્ર અડચો ન હતો. ઈ. સ.ના ત્રીજા ચોથા સૌકામાં દ્વારકા સમુદ્રમાં રૂપ્યું હતું એવી લોકવાયકાની ઓરખે ગહેડીઅરે નોંધ લીધી છે. એટલે આ આખ્યાયિકા અને બહુ જ પ્રચલિત આખ્યાયિકા કે કૃષ્ણના દેહાવસાન પછી દ્વારકા સમુદ્રમાં રૂપી હતી-એ બંને આખ્યાયિકાઓને યોદ્ધકમમાંથી પુરાવો મળ્યો છે.

* ધીણકીના તામ્રપત્રના શબ્દો.

અરોહણ, વરવાળા, ચરકલા-ટેકરા પર નથી વસ્યાં. જૂના વાસ કુદરતી આક્રમના ભોગ બની જાય, પછી તેના પર ઝાડો ભીંગી જાય-ખેતરો ખેડાઈ જાય એવી જ્યાં વસ્તુરિચાત હોય ત્યાં આદિવાસીના જનસંઘની સંસ્કૃતિના અવશેષ ખોળવાનું કામ અતિ કઠણ થઈ પડે છે.

મારી અંગત તપાસમાં વરવાળા પાસે સુવાણ્વતીર્થ નજીક દીવેટીઆનું ખંડેર સાવ જમીનદોસ્ત સ્થિતિમાં મળી આવ્યું હતું. અને વાઘેર કોમના મહાપુરુષ મૂળુ માણેકની રહેઠાણની ભૂમિની તપાસ કરવા ઈચ્છા થઈ ત્યારે મને જાણવા મળ્યું કે એમનું ગામ અમરાપુર દારકા પાસે હતું પણ તેના પર તો ખેતરો ખેડાઈ ગયાં છે. કોઈ પ્રકારની મનુષ્ય-વાસની નિશાની ત્યાં સાંપડે તેમ નથી. માત્ર એક જૂનો કૂવો માણસના વાસની સાક્ષી પૂરે છે. પણ અમરાપુર કુદરતી ઉલ્કાપાતથી નાશ પામ્યું નથી. તે તો રાજદારી ઉલ્કાપાતથી નાશ પામેલું સ્થળ છે.

મેં 'લખેલું' ઐતિહાસિક હકીકતવાળું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૬૭માં વડોદરા યુનિવર્સિટીની અંગભૂત 'સંસ્થા શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા-સંચાલક પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર દ્વારા છપાવું હતું. તે ટાંકણે નીચે ઉતારેલા સમાચારવાળી કાપલી મારા વાંચવામાં આવી અને મને મૂળુ માણેકના ગામ અમરાપુરની શી વલે થઈ તે વિષે સાચા પ્રમાણભૂત ખબર મળ્યા. અંગ્રેજ વર્તમાનપત્ર "ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા"માં સો વર્ષ પહેલાના દિવસવાળા ટાઇમ્સના અંકમાંથી અમુક ઉતારો છાપવાનું ઠરેલું હોય છે તેને અંગ્રેજી નીચેનો ઉતારો કાપલીરૂપે છપાયો હતો.

From "The Times of India"

February 16-1867

Sometime ago a correspondent of our daily contemporary gave a sensational account of the burning of a Wagher village in Kattywar. This he toned down very

materially in a subsequent letter; and we now find the facts of the case to be as follows :—

It was ascertained that the village in question (Amrapar) had been paying blackmail to the Waghers for years and on this being proved to the satisfaction of the Political Assistant, the principal men of the village were arrested, in order that they might be brought for trial for assisting outlaws, before the session Court of the Political Agent, which is held at Rajkote. The little fort in the village was ordered to be destroyed, as such forts are always occupied by waghers when these are pressed by troops., and it is impossible to dislodge them without the aid of artillery, of which there is a scarcity in Kattywar.

મુદ્દાની હકીકતનો સાર

ખાતરી કરવામાં આવી હતી કે સદરહુ ગામડું (અમરાપર) બળવાખોર વાઘેરોને ગેરકાયદેસર નાણાની મદદ વરસોથી આપ્યા કરતું હતું.

આ હકીકત પોલીટીકલ એજન્ટ પાસે સંતોષકારક રીતે સાબિત થવાથી બહારવટિયાઓને આશ્રય આપવાના આરોપ માટે એ ગામડાના મુખ્ય માણસોની ધરપકડ કરવામાં આવી કે જેથી તેમને રાજકોટમાં પોલીટીકલ એજન્ટની સેશન કોર્ટમાં આરોપી તરીકે ભલા કરી શકાય. એ ગામના નાના કિલ્લાને તોડી પાડવામાં આવ્યો. કારણ કે જ્યારે જ્યારે વાઘેર બહારવટિયા લશ્કરી ટુકડીની ભીંસમાં આવી જાય છે ત્યારે તે કિલ્લામાં પેસી જાય છે. આવા કિલ્લામાંથી તોપખાનાની મદદ વિના તેમને હઠાવી શકાય નહિ. વળી કાંકિયાવાડમાં તોપખાનાની તંગી રહે છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે અમરાપરને બાળી નાંખવામાં આવ્યું. કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યો અને આખા વિસ્તાર પર હળ ખેડીને ગામનું નિશાન પણ ન રહે તેવી તજવીજ કરવામાં આવી હતી. તેથી મને ખરે ટાંકણે અમરાપરમાંથી વાઘેરની રહેણીકરણી વિષેની હકીકત મળી શકી જ નહિ. તેથી “આખામંડળના વાઘેર” નામના પુસ્તકમાં અમરાપરના વિનાશની હકીકત મૂકી શકાઈ નહિ.

એવું દારકાના પ્રદેશની બીજી કેટલીક જૂની વસાહત સંબંધી બન્યું હોવાથી ઈ. સ.ના બીજા સૌકા પહેલાની સંસ્કૃતિને લગતી કોઈ નક્કર પુરાવાવાળી હકીકત ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી.

આ પરથી જોઈ શકાય છે કે-દારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિની પગલીઓ અનેક સંજોગવશાત્ લોપાયા વગરની રહી શકી નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ-જે પગલીઓ સાંપડે છે તે આ દેશના વિકાસના બાલ્યકાળ પછીની જ પગલીઓ છે.

આગળ જણાવ્યું તેમ મારી રખડપટ્ટીના યોગે આ પ્રદેશમાં બે ખંડેર વસાહતો જોવા મળી : (૧) ધ્રેવાડ ગામ પાસે ધોરીજા ગામ અને (૨) વરવાળા અને સુવાણતીર્થ વચ્ચે દીવેટીઈ ગામ. બીજાં જે ખંડેર જોવાં છે તેમાંનું કોઈ સાતમા સૌકા પહેલાંનું તો ન જ કહેવાય.

ધોરીજામાં—ગામરચના, વાપીની રચના, પથ્થરોને ભીંતના રૂપમાં ગોડવવાની આવડત અને દુશ્મનોના હલ્લામાંથી સુરક્ષિત રહેવા કિલ્લા જેવી ભીંતો બાંધવાની સમજ વર્તાય એવા અવશેષો મોજૂદ છે. એટલે કે આ પ્રદેશ રુક્ષ, ખારથી છવાયેલો, નપાણીઓ હોવા છતાં જૂના કાળમાં (હજાર વરસ પહેલાં) સમજી અને સંસ્કારી માણસો અહીં વસતા હતા તેવી પ્રતીતિ પરિસ્થિતિ સહજ કરાવે છે—ધીણુકીના દાનપત્રમાં આ ગામનું નામ ગરુજા લખાયું છે.

દીવેટીઉ—સાવ લાંબું થઈને સૂતેલું છે. તાંબાની કાંકરાળી જમીન અને તેના પર વેગાયેલા પથ્થરો (સવાય બીજું) કંઈ નજરે ચડતું નથી. પથ્થરો પણ હવે તો ઉખડી જવા પામ્યા છે. ત્યાં એક બે ઢગલા લઠ્ઠીના કીટોડાડાપે મળ્યા. જાણવા મળ્યું કે એ કીટોડાડાનો ઉપયોગ વૈદ્ય લોકો મંડુર નામની ઔષધિ બનાવવામાં કરે છે. મને પણ જણાયું કે કાચું લોઢું મેળવવા માટે પથ્થરોને લઠ્ઠીમાં પકવવામાં આવતા હશે. એ લઠ્ઠીના આ અવશેષો જણાય છે. દારકાના પ્રદેશના બીજા ભાગમાં પણ આવા કીટોડાડાના ઢગલા જોવા મળ્યા છે. બરડીઆ અને દારકા વચ્ચેના ચંદ્રલાગા દેવીના મંદિરના પ્રદેશમાં તથા ગોધાદેત્ય (ગુહાદિત્ય)ના દહેગંના પ્રદેશમાં આવા કાળા (પથ્થરના રસમાંથી બનેલા) વજનદાર ટુકડા મળ્યા છે.

એ આ પ્રદેશની જૂની વસ્તીની ખુદ્ધ અને કળાનું દર્શન કરાવે છે. **દીવેટીઆ**ના ત્યજાયેલા વિસ્તારમાંથી મને બે ચાર પથ્થરનાં વાસણો જોવા ઘાટીલા ટુકડા મળ્યા છે. તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. એક લાંબા પથ્થરને કોતરીને તેલ ગાળવાની ગળણી જેવું રૂપ આપવામાં આવેલ છે. તેના મુખ પર બંધબેસતો આવે એવો ગોળ પથ્થર ઘડી લેવામાં આવેલ છે. આ ગળણી જેવો સંચ અને તેના પરનું ગોળ ઢાંકણ એકમેક પર ગોઠવીએ તો એક પ્રકારના પથ્થરનો **ડબરો** બને છે. કોઈ ચીજને સુરક્ષિત રાખવા જમીનમાં (ગળણી જેવો) પથ્થર ખોદી દેવામાં આવતો. તેમાં મૂકેલી ચીજનું રક્ષણ થવા તેના મોઢા ઉપર ગોળ પથ્થર ઢાંકી દેવામાં આવતો હશે. આ અવશેષ બહુ લક્ષમાં લેવા જેવો મને જણાયો. તેવા બે અવશેષોની છબી મેં જાળવી રાખી છે. એ અવશેષો મેં દારકા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના કમ્પાઉન્ડમાં મૂક્યા હતા. મારી દારકાની બહાર રહેવાની મુદત દરમિયાન તેની કીમત ન સમજનારે નકામા પથ્થર માની તેને ફેંકી દીધા હતા એ હકીકત છે.

આ Conical શંકુ આકારનાં ડબ્બામાં-કોઈ કીમતી ધરેણું રહેતાં હશે કે કુતરાં બિલાડાં કે ઉદરના હુમલામાંથી બચાવવા સારા ખાદ્ય પદાર્થ રાખવામાં આવતા હશે તે કહેવું સહેલું નથી. દીવેટીઆ ગામના ખંડેરમાં જે વાડાની ભીંત જેવા પથ્થરોની હાર જેવામાં આવી હતી, તે પરથી જણાય છે કે એ મનુષ્યવાસને છાપરું પણ ન જ હોય. શંકુ આકારની આ પેટી કે ડબ્બામાં જે ખાડો કોતરાયેલો છે તે ઉપરથી પહેળો અને આગળ જતાં સાંકડો બનેલો છે. પથ્થર કોતરવનું કામ સફાર્તદાર નથી. તેથી એમ મનાય છે કે જે હાથિયારથી એ કામ થયું હશે તે હથિયાર ધાર્યું કામ આપી શકે તેવી રીતનું હશે નહિ.

આવાં કામ માટે ધાતુનાં અણીદાર હથિયારો ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં વપરાતાં હોવાની સાક્ષીરૂપે આ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલા ક્ષત્રપકાળના શિલાલેખ મળેલ છે. તે લેખ પર કોતરાયેલ બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષરો સુંદર રીતે સીધી રેખામાં લખાયા પછી સારા હાથિયારથી જ ખોદાયા છે એવું એ અલિલેખ જેનારને ગળે ઉતરે તેમ છે. ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં તો દ્વારકાના પ્રદેશમાં સંસ્કારી માનવસંઘ વસતો હતો. એટલું જ નહિ પણ એ લેખની ભાષા સંસ્કૃત હોવાથી એમ પણ કહી શકાય કે આ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત ભાષાના જાણકાર વસતા હતા. વળી લેખમાં-“વાનિજકમ્ય”-શબ્દ વપરાયો છે, “મિત્ર” શબ્દ વપરાયો છે. તેથી ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં વેપાર કરતી મંડલીને વાનિજક ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તે કાળે ચાર વર્ણુ અને ચાર આશ્રમવાળો સમાજ આ પ્રદેશમાં વસતો હતો એમ તો ન કહી શકાય પણ વાણીયા જેવી કોઈ મંડલી તે કાળે અહીં વસતી હતી. આ દેશમાં દ્વારકાથી ચાર માઈલ દૂર આવેલા વરવાળા ગામની સીમા પર એક-ચષ્ટિ આકારનો મોટો અણીદાર પથ્થર આજ સુધી ખોડેલો પડ્યો છે. તેનો આકાર ઉપર નિર્દેશ કરેલા ક્ષત્રપકાળના પથ્થર

જેવો જ છે. તેના પર કોઈ અક્ષર દેખાતા નથી પણ પરંપરાથી એ પથ્થર લોકભાષામાં વાણિયો અથવા વાણિયાનો પાવટીઓ તરીકે ઓળખાય છે. એ પરથી અનુમાન થાય છે કે આ દેશમાં હજારો વરસ પહેલાં સમાજમાં આધિપત્ય ભોગવનાર “વાનિજક” હોવા જોઈએ.

વળી ક્ષત્રપકાળમાં સમાજમાં “મિત્ર” અને શત્રુની સંસ્થા પ્રચલિત હોવી જોઈએ. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના અન્વેષણને અંગે આટલું લખવું ઉચિત જણાય છે. વેપાર કરતા કુટુંબને વાનિજકની પદવી અપાતી હશે. વૈશ્ય શબ્દનો ઉપયોગ થયો હોત તો આદ્ય શબ્દની અપેક્ષાએ વૈશ્ય શબ્દ વપરાયો હોત.

તે પછીની સંસ્કારની પગલીઓ—ચોથા પાંચમા સૌકા સુધીની આ પ્રદેશમાં લાધી નથી. બુદ્ધની મૂર્તિ અને જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ બેટ-શંખોદ્ધારમાંથી મળેલ છે. તેના કાળનો નિર્ણય આપી શકાય એવા નક્કર પુરાવા મને સાંપડ્યા નથી.

પાંચમા સૌકાની સંસ્કૃતિની છાપવાળું સૂર્યનું મંદિર, સૂર્યની મૂર્તિ, આ પ્રદેશમાંથી મળેલ છે.

વલ્લભી વંશના સિંહાદિત્યના કાળનું રાજ વરાહદાસનાં પરાક્રમ દર્શાવતું પાલીતાણાનું એક તામ્રપત્ર અભિલેખરૂપે જણાવે છે કે વલ્લભી સંવત ૨૫૫માં—(ઈ. સ. ૫૭૪) શ્રી કૃષ્ણ જેવા બળવાન વરાહદાસ સામે તે દ્વારકાના રાજાને હરાવ્યો હતો. આ પરથી સમજાય છે કે ઈ. સ.ના પાંચમા છઠ્ઠા સૌકામાં દ્વારકાના પ્રદેશમાં સંસ્કારી માનવસંઘનો વાસ હતો. એ કાળમાં સૂર્યપૂજા આ દેશમાં પ્રચલિત થઈ હતી.

ત્યાર પછી અભિલેખવાળો પુરવો આપતી સંસ્કૃતિનું દર્શન ધેનુકા નગરીના તામ્રલેખમાં મળે છે. સૌન્દર્ય વંશના જર્જર રાજાએ

કુમહીના પ્રદેશના રાજ્ય તરીકે-બેલુકા (જૂની ધીણુકી નામના) ગામે ઉક લખાવને કાંઠે ઈશ્વર નામના બ્રાહ્મણને જમીનનું દાન આપવાની હકીકત એ તાત્પર્યમાં છે. એ અલિલેખ સંવત ૭૮૪માં લખાયો હતો.

મૈત્રક અને સૈન્ધવ કુલના રાજ્યો પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના પ્રદેશમાં અનેક પ્રકારના સંસ્કારની છાપ મૂકતા ગયા છે. તેમાંની ઘણી છાપો દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ પર પડેલી હતી. તે કાળના જીવનસંસ્કારના અવશેષો મરુજા (ઘેરીંજ), ચેનુકા (ધીણુકી) લોહરાલિ (લોવગલી) ધરવાડ (ધેવાડ) ધરસેનવેલ (ધ્રાસણુવેલ) સુવર્ણમંજરી (સુવાણુતીર્થ) વગેરે વિશેષનામોવાળાં હાલ મોજૂદ છે એવાં સ્થળો પર જે તે વખતની રહેણીકરણીની છાપ અંકિત થયેલી હોય એવા અવશેષો મોજૂદ છે. દશમા સૌકામાં બેટશાખોદ્ધારમાં વિક્રમ યાવડાના સમયનો શિલાલેખ સાંપજો છે. તે જ રાજ્યના કાળના શિલાલેખ ધ્રાસણુવેલમાં સંશોધકોને મળ્યા હતા. એટલે દશમા સૌકા સુધી દ્વારકાની આસપાસનો પ્રદેશ માનવસંઘના નિવાસ તરીકે જીવતો જાગતો હતો. પરંતુ એ કાળ સુધી જે અલિલેખો સાંપજા છે તેમાં (વલ્લભી રાજ્ય વરાહદાસના પાંચમા શતકના અલિલેખને કોરે મૂકીએ તો) કોઈ અલિલેખમાં દ્વારકા શબ્દ ડેાકિયું કરતો નથી. એ વિચારવા જેવી હકીકત છે.

હાલનો દ્વારકાનો પ્રદેશ દ્વારકાના પ્રદેશના નામથી ક્યારે ઓળખાતો થયો તેનો નિર્ણય કરવાને કોઈ સ્થૂળ પ્રમાણો હજી સુધી સાંપજાં નથી. દ્વારકા એટલે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રદેશ સમજીએ તો આજના પ્રદેશમાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિવાળાને એવું કંઈ પણ હજી સુધી સાંપડ્યું નથી કે જે પરથી આ પ્રદેશને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રદેશ યોક્તસ રીતે ગણી શકાય. આ પ્રદેશમાં સાંપડતાં અસલી દેવમંદિરો, મૂર્તિઓના અવશેષો અને

દેવમંદિર સાથે સંબંધ મરાવતા તૂટેલા તૂટેલા સ્થાપત્યના અવશેષો ઘણા મળ્યા છે. પણ તે ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકા પહેલાંના તો ન જ કહેવાય.

પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ લખાઈ છે ત્યાં દ્વારકા વિષે જે લખાયું છે તેને ટેકો આપી શક એવા સ્થૂળ અવશેષો હાલના દ્વારકા પાસે હજી સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી. આ દેશમાં ઈ. સ. પૂર્વે ખીજા સૈકામાં માણસો સંસ્કારી માણસો વસતા હતા એવું તે ખોદકામના નિષ્ણાતોએ ખોળી કાઢ્યું છે.

દેવદેવીઓનાં સ્થાનો જિલાં કરવામાં આ દેશમાં રાજ્યોએ કે ધનાઢય સરદારોએ સારો ભાગ ભજવ્યો હોય તેવું જણાયું છે એમને મંદિરો પ્રત્યેનો આદર કોણે બતાવ્યો? અહીં કોઈ ઋષિમુનિઓના અસલી વાસ સાંપડતા નથી. અહીં બ્રાહ્મણોના વાસ બહુ મોડેથી થયા હોય એમ જણાય છે. આ દેશમાં અસલી કાળમાં દેવદેવીઓનાં પૂજન, આરાધન વગેરે પ્રવૃત્તિ, સન્ત, સાધુ, જોગી, અતીત, ભૂવા જેવા વર્ગના મહાપુરુષોની દોરવણી પ્રમાણે થતી હતી એ ચોક્કસ હકીકત છે. આ પ્રદેશમાં દાન આપવાનાં સૈન્યવોનાં તામ્રશાસનો લખાયાં હતાં ત્યારે ત્યારે એ દાન લેનાર બ્રાહ્મણને અન્ય પ્રદેશમાંથી ખેલાવ્યાના પુરાવા અભિલેખોમાં સાંપડે છે. આ પ્રદેશમાં જૂનામાં જૂના અભિલેખોમાં બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિ ઝળકી હોય તો તે દશમા સૈકા પછીના અખોટી બ્રાહ્મણ અને ગુગલી બ્રાહ્મણના સમૂહ જણાયા છે. આ બ્રાહ્મણો ઉત્તર ગુજરાત, આણુ, ભિન્નમાલ આદિ સ્થળો પરથી દ્વારકાના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હોય એવું જણાય છે. આજકાલની વસ્તીમાં બ્રાહ્મણોની મોટી સંખ્યા અખોટી અને ગુગલીની છે. રાજગોર, પોકરણા, શ્રીમાળી, શ્રીગોડ, સાચોરા અને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોના અસલી મૂળ પુરુષો આ દેશમાં બહારના પ્રદેશમાંથી આવી વસ્યા છે.

ઈ. સ.ના સાતમા અંકમાં સોકા પછી જે પુરાણો લખાયાં તેમાં વિષ્ણુની મહત્તા ગવાઈ. વિષ્ણુના અવતારોની કથા સર્વમાન્ય ડરવા લાગી. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજવાની તમન્ના લોકોમાં જાગી અને શ્રીકૃષ્ણની જીવનલીલાનાં સ્થળો શોધવાની જે હીકમત વિદ્વાન પૌરાણિકોએ જણાવી તેને અંગે દ્વારકાપુરીના સ્થળ માટે જુદાં જુદાં સ્થાનો કલ્પનાના બળે દ્વારકાપુરી તરીકે વસાવવામાં આવ્યાં હોય એમ માનવું પડે છે. પ્રભાસ પાસે (સોમનાથ) મૂળ દ્વારકા, માંગરોળ માધવપુર પાસે મૂળ દ્વારકા, પોરબંદર પાસેનાં મિયાણી બંદર પાસેના **વીસાવાડા** પાસે મૂળ દ્વારકા અને હાલના બેટશંખોદ્ધારના ટાપુ પાસે સમુદ્રની ભેખડ પર વસેલા **દ્વારકા**ને લોકોએ દ્વારકા માન્યું અને વૈષ્ણવી લક્ષિતને સાકાર બનાવવા મહાન હિલચાલો જાણી થઈ હોવી જોઈએ. છેવટે હાલની દ્વારકાપુરી વૈષ્ણવી દ્વારકા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત બની છે એ હકીકત છે. હાલની દ્વારકાની અસલી સંસ્કૃતિના સંશોધનમાં રસ લેનાર અભ્યાસીઓને આ પ્રદેશમાં **સૂર્ય-નારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, આદિનારાયણ, શંખનારાયણ** અને **ચક્રનારાયણ**ની મૂર્તિઓ વિષ્ણુના પ્રતીક તરીકે પૂજાતી હતી એવી પાકી ખાતરી આપતા અવશેષો અસંખ્ય મળ્યા છે. તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે લોકમત હાલની દ્વારકાને વધારે પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન તરીકે ગણવા તરફ ઢળતો ગયો અને કહેવાતાં **મૂળ દ્વારકા**નાં જૂનાં સ્થળો આપોઆપ વિસ્મૃતિની ગર્તામાં જઈ પડ્યા.

સ્કંદપુરાણના અંતર્ગત પ્રભાસખંડના એક ભાગ તરીકે **શ્રી દ્વારકામાહાત્મ્ય** જ્યારે લખાયું ત્યારે તે હાલનું દ્વારકા જ શ્રી વૈષ્ણવી દ્વારકા તરીકે માન્ય હતું તેમ સમજાય છે. કારણ કે એ દ્વારકા-માહાત્મ્યમાં પણ વર્ણવેલાં કંટલાંક સ્થળો હાલની દ્વારકામાં મોજૂદ છે એટલું જ નહીં એ સ્થળોના પેટા વિભાગો પણ **દ્વારકામાહાત્મ્ય** લખનારે પ્રતક્ષ જોયાં હોય એવી પ્રતીતિ ઝટ જાણી થઈ જાય છે.

વૈષ્ણવી દ્વારકા

દ્વારકામાહાત્મ્યમાં વર્ણવેલું દ્વારકા એ કુશદંત્યની ભૂમિ પર ગોમતી નદી પર ઋષિ દુર્વાસાના સ્નાન વખતે કદપી લીધેલા ઝઘડા પરથી બલિરાજને ત્યાંથી દુર્વાસાની મદદે આવેલા ત્રિવિક્રમરાય (વિષ્ણુ)ની કથા પ્રમાણે રચાયું છે. તે દિવસથી આ ગોમતીતીર્થ ઉપર વૈષ્ણવી દ્વારકા વસ્યું છે. એ માન્યતા ધીમે ધીમે વૈષ્ણવી સમાજમાં દૃઢ થતી ગઈ અને પછી આ દેશમાં વૈષ્ણવી માન્યતાના રંગવાળી સંસ્કૃતિ વિકસતી ગઈ ને શ્રીકૃષ્ણને અવતારી પુરુષ તરીકે વૈષ્ણવોએ સ્વીકાર્યા હોવાથી આ ત્રિવિક્રમી સ્વરૂપના વિષ્ણુ ભગવાનની ગોમતી પરની દ્વારકાને શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા તરીકે પૂજવાનો ક્રમ ચાલુ થયો. એટલે શ્રીકૃષ્ણના પરિવારનાં અન્ય સ્વરૂપોનાં દેવાલયો પણ મૂળ ત્રિવિક્રમી દેવાલયની આસપાસ રચાતાં ગયાં અને હાલનું દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણની ભૂમિ તરીકે માન્ય થયું તે આજ સુધી વૈષ્ણવી દ્વારકાની પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિની મહત્તા ને વિકાસ નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, જેવાં અનેક ભક્તોએ વધાર્યા છે. એમ પણ સાહિત્યના શિષ્ટ ચોપડે નોંધાયું છે કે આ વૈષ્ણવી દ્વારકાના મંદિરમાં ગુજરાતના કેટલાક વિદ્વાન ભક્ત કવિઓએ પોતાની કાવ્યમય કૃતિઓ શ્રીદ્વારકાધીશને અર્પણ કરવાની વિધિ કરી પુણ્યસંચય કર્યો હતો. ‘ઉલ્લાસરાધવ’ નાટકના કર્તા-શ્રી સોમેશ્વર અને કવિ ભીમ તથા શિરોહીના વૈષ્ણવ કવિ માંડણીની કૃતિઓમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ થયો છે. જો કે એ કવિઓ માટે કે તેમની સાહિત્યની કૃતિઓ માટે દ્વારકાની પ્રજાએ કોઈ સંભારણું ગણ્યાં હોય એવું જણાતું નથી બલકે તે કવિઓના કાળમાં દ્વારકામાં સુસંસ્કારી લેખકોનાં મર્મ-ભરેલાં લખાણોની કદર કરી શકે કે તેમના બોધ જીવનમાં ઉતારી શકે એવા વિકસિત સમાજની દ્વારકામાં તે કાળે વસતી પણ ન હોય-તેથી આજના સમાજમાં એ જૂની સંસ્કૃતિના અદ્ભુત પ્રસંગોનાં કોઈ

પણ ચિહ્નો ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે. માંડણ કવિના કાવ્યમાં-
 “ઓખામંડલ” (ઉખામંડલ) શબ્દ પહેલી વાર સાહિત્યક્ષેત્રે
 અગ્રકે છે એ સાહિત્યપ્રેમી માટે લક્ષમાં લેવા જેવી હકીકત છે.

હાલના દારકાના પ્રદેશને ખરું ભલકદાર વૈષ્ણવી સ્વરૂપ તો
 શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને તેમના સુપુત્ર શ્રી વિહલનાથજી (ગુંસાઈજી)એ
 આપ્યું છે. એ આચાર્યો વખતેવખત દારકાના દેવધરમાં આવતા,
 વૈષ્ણુવોને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો સમજાવતા અને પોતે કષ્ટ વેઠીને
 દારકાની ભૂમિમાં વૈષ્ણુવતાની જમાવટ કરવા લાંબો વાસ રાખી રહેતા
 હતા. શ્રીકૃષ્ણની લીલાનો મહિમા લોકોને ગળે ઉતારવા તેઓ પોતે
 વરસ જેટલી લાંબી મુદતનો તીર્થવાસ દારકામાં રહેતા. શ્રી વલ્લભાચાર્ય
 અને એમના સુપુત્ર શ્રી ગુંસાઈજી હોય નહિ અને હાલનું વૈષ્ણુવી ખેટ
 દારકા હોય નહિ એમ કહેવામાં જરા પણ ખમચાલું પડે એમ નથી.

આજની વૈષ્ણુવી દારકાની લીલાનું ખરું સ્વરૂપ દારકામાં અને
 ખેટમાં છેલ્લાં પાંચસો વરસની સંસ્કૃતિનાં દર્શન આપે છે. ખેટ
 શંખોદ્ધારની વસતીની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એટલે ખેટના વૈષ્ણુવી
 મંદિરોની વૈભવશાળી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ છે એમ કહી શકાય. અજ
 સુધી ખેટમાં વૈષ્ણુવી રંગની સેવાપૂજાની પ્રણાલિકા જળવાઈ રહી છે એ
 શ્રી વલ્લભાચાર્ય સમ્રાટની સમાજ ઉપરની મજબૂત પકડ સૂચવે છે.

જો વૈષ્ણુવી દારકા ભારત સમસ્તમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ન હોત તો
 વાઘેર સરદારોની પ્રગતિ આ દેશમાં કુંકિત થઈ ગઈ હોત. યાત્રાળુ
 લોકોની વૈષ્ણુવસંસ્કૃતિ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ એટલી તો મજબૂત
 બની હતી કે યાત્રાના માર્ગમાં લૂંટારું જવાનાં જોખમ ખેડીને પણ
 રાજસ્થાન, ગુજરાત અને ઉત્તર હિન્દના મહાજનો વૈષ્ણુવતા માણવા
 ખેટ દારકા આવતા અને અઢળક સમૃદ્ધિ આ મંદિરોની દેવલીલા માટે
 અર્પણ કરી જતા હતા.

દારકાની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો હાથ

વાઘેર સરદારોનાં ચાંચિયાગીરીનાં કુકૃત્યોથી જ્યારે બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનાં વહાણોને ત્રાસ થવા લાગ્યો ત્યારે દારકા પટ્ટ કંપની સરકારનાં લશ્કરો આ પ્રદેશમાં આવ્યાં અને વાઘેરની સત્તા દેવમન્દિરવાળા મુલક પરની સત્તા-વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારને સોંપવામાં આવી. દારકામાં સુવ્યવસ્થા જળવવા અંગ્રેજ કંપની સરકારે રેસીડન્સી સ્થાપી, લશ્કરી થાણાં સ્થાપ્યાં અને દારકાના વ્યવહારમાં સરળતા સ્થાપવા જાતજાતની અનુકૂળતા પ્રજા માટે અને યાત્રાળુ માટે ઊભી કરી આપી.

દારકાના પ્રદેશમાં-સડકો બંધાઈ, ગામડે ગામડે તળાવો રચાયાં, ટપાલનો વ્યવહાર સલામતીપૂર્વક ચાલુ રહે તેવી યોજના ઊભી કરી આગળોટ અને વહાણની અવરજવર માટે ખેટ, આરાંભડા અને દારકામાં બંદરો સ્થપાયાં. જે બ્રિટિશ કંપની સરકારના અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારોએ આવાં કાર્ય કર્તવ્યદષ્ટિથી ન ઠક્યાં હોત તે દારકાની સંસ્કૃતિ ખોરવાઈ જત.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ પછી ખેટ દારકાનો મહિમા ચોતરફ વધવા લાગ્યો અને શ્રી વલ્લભીસમ્રાઢાયની માન્યતાવાળા શેઠ સાહુકારો, રાજ, મહારાજાઓ અને સંતમહંતોના ખરા દિલના, ભક્તિભરેલા સહકારથી ભારતના ખૂણે ખૂણે વૈષ્ણવો માટે દારકા માનીતું સ્થાન ગણાયું. ખેટ-શંખોદ્ધારને શ્રી વલ્લભાચાર્યસંપ્રદાયના વૈષ્ણવોએ તો શ્રી દાદાજીના ધર તરીકે સ્વીકાર્યું. આજ સુધી પાતળી બની ગયેલી વસ્તીવાળા ખેટશંખોદ્ધારમાં તે સોનેરી યુગનાં સંભારણાં બની રહે એવા અનેક અવશેષો જોવા મળે છે. જે કે એ ભવ્ય અવશેષોમાં પ્રાણના ધનકાન સાવ ધીમા પડી ગયા છે.

સયાજીરાવ ગાયકવાડની રાજનીતિના ઊજળા રંગ

ઈ. સ. ૧૮૭૫ પછી વડોદરા રાજ્યની રાજનીતિમાં જે ઊજળા ફેરફારો થયા તેનો સંપૂર્ણ લાભ દ્વારકાની પછાત વસ્તીને મળતો રહ્યો અને તેને પરિણામે દ્વારકાની હાલની પરિસ્થિતિ જાણવાનો પ્રસંગ સાવ પછાત ગણાતી આ દેશની વસતીને મળ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં જુદા જુદા જિલ્લાની સરખામણીમાં સાચા દૃષ્ટાંતે શકશે કે સૌરાષ્ટ્રના જિલ્લાને એવો કોઈપણ તાલુકો નહિ હોય કે જ્યાં તાલુકાના મુખ્ય શહેર તરીકે લાયકાત ધરાવતી વસાહતવાળાં ગામ એકથી વધારે હોય. દ્વારકાના પ્રદેશમાં ૧ દ્વારકા, ૨ મીડાપુર, ૩ ઓખાપોર્ટ-જેવાં સંસ્કારી ગામો વસી રહ્યાં છે અને ચોથું ખેટ પેટામહાલની પ્રતિષ્ઠાને લાયક ગણાય એવો સંસ્કારી પ્રબળ વિકાસ આપી રહેલ છે.

શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડની રાજનીતિ સાથે દ્વારકા સંકળાયું ન હોત તો આજની ઊજળી વસ્તીને શહેરી જીવનના જે લાભ મળે છે તે દ્વારકામાં સ્વરાજ્યના યુગમાં પણ ઝટ પ્રાપ્ત થયા ન હોત-આ છે દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો આછીપાતળી રેખાથી દોરાયેલો નકશો.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં જે લોકો વસે છે તેમના જીવનમાં કોઈ અસલીમાં અસલી સંસ્કાર દર્શાવે એવી વસાહતને જોળવા બેસશે તો તેવાં લક્ષણો કહેવાતી પછાત વાવેર કોમના જીવનમાં કયાંય પણ દેખાશે નહિ. દ્વારકાના પ્રદેશની હાલની વસતીનો મોટો ભાગ એવો છે કે જે પેઢી-ઉતાર દશ બાર પેઢીથી આ પ્રદેશમાં વાસ રાખી વસ્યા હોય. વાવેર કોમ જોડે છેલ્લી વીસ પચ્ચીસ પેઢીથી (કહો કે ત્રીસ પેઢીથી) દ્વારકામાં જ વિકસ્યા છે. પણ તે દ્વારકાના પ્રદેશના અસલી જનમંડલ હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી. જો જૂનામાં જૂના સંસ્કારને દ્વારકાના પ્રદેશમાં જ વર્ધા હોય અને આજ સુધી વંશાનુક્રમે આ પ્રદેશની વસ્તી તરીકે

ગણવાનો હક ધરાવતા હોય તો તેવો જનસંઘ છે. એક તો રખારી-ભરવાડ અને બીજો જનસંઘ છે ખારવા તરીકે ઓળખાતા અસલી ક્ષત્રિય બીજના વારસદારો. કોઈ રચાખડયા બાવાસાધુના ઘરમાં (આ દેશમાં બાવાની કોમ મોટી છે) અસલી સંસ્કૃતિનાં ચટકદાર સ્વરૂપો ઘણીવાર ઝગમગી રહેતાં હોય છે. પણ છેલ્લાં સાઠ વરસમાં તો દ્વારકાનો સંસર્ગ ઇતર પ્રદેશ સાથે એટલો તો ઘાટો બંધાયો છે કે મૂળ વસ્તીના રંગ આ પ્રદેશમાં ગોત્યા જડે તેમ નથી. અહીં-આદિવાસી તો કુદરતના ખોદ્દથી કે બહારથી આવી ચડેલા જનસંઘના ખોદ્દથી નષ્ટપ્રાય જ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. દ્વારકાના પ્રદેશમાં બહુ અર્વાચીન જ દેખાય છે. માત્ર ખંડેરોમાં અપૂર્વ પડી રહેલાં હથેરાં અને પથ્થરની મૂર્તિઓ જો નજરે ચડે તો તેમાંથી આ પ્રદેશની હજાર પંદરસો વરસ પહેલાંની સંસ્કૃતિનાં અંખાં દર્શન થાય છે.

વર્ણસંકર જનસંઘ કેવો હોય તે અંશતઃ સમજવી શકે એવી દ્વારકાની હાલની સંસ્કૃતિમાંથી ઘણી ચમત્કારી ખીનાઓ શાસ્ત્રીય દષ્ટિ-વાળાને સાંપડે એવું અમને પોતાને જણાય છે. કોઈ પણ સંઘ સાંકર્યના ગુણો અને દોષ વિનાનો અહીં મળવો મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃતિના સ્વરૂપમાં તો એવું હોય જ ને! સંસ્કારનું સાંકર્ય એ જ સંસ્કૃતિની પ્રગતિ-ઉત્ક્રાન્તિ-વિકાસ (જે કહો તે) કહેવાય છે.

“ઉદ્ભવનિકેતન”

દ્વારકા

કલ્યાણરાય ન. જોષી

તા. ક. : આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના ત્રિષુપુરાણ પ્રોજેક્ટના આસીસ્ટન્ટ એડિટર ડૉ. મધુસૂદન મા. પાઠક અને નિવૃત્ત સંશોધન-અધિકારી ડૉ. સોમાભાઈ ધૂ. પારેખે કાળજીપૂર્વક તપાસ્યાં છે, તેની અત્રે સાભાર નોંધ લેવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

અનુક્રમશિકા

પ્રકરણ

પૃષ્ઠાંક

ઉપોદ્ધાત	...	૪
૧ દારકાની ભૂસ્તરરચના	...	૧
૨ ભારતમાં શંખ અને મોતી સાથે સંકળાયેલ દારકાનો પ્રદેશ	...	૮
૩ ગોમતી ચક્ર અને ગોપીચન્દન	...	૨૪
૪ દારકાના અસલી પ્રદેશની પરિસ્થિતિ અને બૃષ્ઠ રચનાની પુરાતન સંસ્કૃતિ	...	૨૯
૫ પ્રલય મધ્ય દારકાના પ્રદેશનું સ્વરૂપ	...	૩૬
૬ દારકાના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિની છાયા	...	૪૧
૭ દારકાના પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિની છાયા	...	૪૮
૮ દારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિના અભિલેખો	...	૫૩
૯ અ વહાણો બાંધવાનો ધંધો	...	૬૨
૯૫ દારકાના પ્રદેશનાં બન્દરી મથકો	...	૭૧
૧૦ ઓખામંડળની વનસ્પતિ	...	૭૭
૧૧ ભૂચર, ખેચર અને જળચર પ્રાણીઓ	...	૮૧
૧૨ સૂર્યપૂજનો યુગ	...	૮૫
૧૩ શક્તિપૂજનો પ્રભાવ	...	૮૯
૧૪ લિંગપૂજ	...	૧૧૦

પ્રકરણ

પૃષ્ઠાંક

૧૫	હનુમાન પ્રત્યે અનન્યાશ્રય ભક્તિ	...	૧૨૩
૧૬	ગણપતિપૂજા	...	૧૩૪
૧૭	ઓખામંડળ પ્રદેશમાં વપરાતાં યુક્તનાં હથિયારો	...	૧૩૬
૧૮	અગિઆરમી સદીની સંસ્કૃતિનું દર્શન	...	૧૪૨
૧૯	મીઠાનો પ્રભાવ-ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનું મૂળ	...	૧૪૬
૨૦	દ્વારકા પ્રદેશમાં આવતો મુસાફરોનો માર્ગ	...	૧૫૦
૨૧	વૈષ્ણવી તીર્થ ગોમતી	...	૧૫૫
૨૨	ભગવાન દ્વારકાનાથની કૃપાના મૂર્તિમંત સ્વરૂપની કથાઓ	...	૧૬૨
૨૩	જૂના સાહિત્યક્ષેત્રે વૈષ્ણવી દ્વારકા	...	૧૬૮
૨૪	વૈષ્ણવ કવિ દયારામ બેટ દ્વારકામાં	...	૧૭૩
૨૫	વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિનું ધામ બેટ શંખોદ્ધાર	...	૧૭૬
૨૬	મીરાંબાઈનો દેહત્યાગ દ્વારકામાં કે બેટમાં ?	...	૧૮૦
૨૭	શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને એમના પરિવારની વૈષ્ણવી દ્વારકા પ્રત્યેની ભક્તિ	...	૧૮૩
૨૮	દંડ, મુંડ ને ડાલ-એ રણછોડજીને ધામ	...	૨૦૧
૨૯	વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિના રંગથી તરબોળ બનેલું બેટ	...	૨૧૧
૩૦	બાહ્ય આચારની અસત્વી સંસ્કૃતિ	...	૨૧૮
૩૧	બેટ શંખોદ્ધારમાં શ્રીકૃષ્ણની રાજલીલાનાં દર્શન	...	૨૩૪
૩૨	પુષ્ટિમાર્ગના વૈષ્ણવી ધામ બેટ દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે એમના આમજનોની થતી પૂજા	...	૨૩૬

પ્રકરણ

પૃષ્ઠાંક

૩૩	ખેટ અને દ્વારકાનાં મન્દિરોને લગતા પરચાની કથાઓ	...	૨૪૭
૩૪	દ્વારકાના ધાર્મિક પ્રદેશનું ગોરપદું	...	૨૫૬
૩૫	ઓખામંડળની ખોલી	...	૨૭૬
૩૬	ઓગણીસમી સદીનું સંસ્કૃતિધામ દ્વારકા	...	૨૯૭
૩૭	ઓખામંડલ પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો રંગપલટો	...	૩૦૪
૩૮	વૈષ્ણવીદાન અને તપનું ક્ષેત્ર દ્વારકા	...	૩૨૩
૩૯	દ્વારકાના પ્રદેશમાં વાસ્તુવિદ્યાનો વિકાસ	...	૩૨૯
૪૦	દ્વારકામાં ગ્રીષ્મ નિવાસગૃહનો વિકાસ	...	૩૪૫
	પરિશિષ્ટ ૧	...	૩૪૯

પ્રકરણ ૧

દ્વારકાની ભૂસ્તરરચના

શ્રીકૃષ્ણની નગરી દ્વારકા હતી. તે ક્યાં હતી અને કયે સ્થળે પ્રલયથી નાશ પામી તે વિષે હજુ સુધી કોઈને સાચો નિર્ણય લાધ્યો નથી; પરંતુ લોક-પરંપરાની દૃષ્ટિએ વૈષ્ણવો જે સ્થળને જે જન-મંડિત નગરીને દ્વારકા માનતા આવ્યા છે, તે વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આલેખવાનો આ પ્રયાસ છે. હાલની દ્વારકાને હું **વૈષ્ણવી દ્વારકા** તરીકે ઓળખતો થયો છું. એ વૈષ્ણવી દ્વારકાનો પ્રદેશ એટલે ઓખામંડળનો પ્રદેશ અને તેને સીમાડે આવેલા કચ્છ, ખારાડી અને બરકાના મનુષ્યનિવાસનો પ્રદેશ સમજવો. બ્યારે સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપ નક્કી કરવા બેસીએ ત્યારે ભૌગોલિક સીમા જેવી અણીશુદ્ધ સીમા-રેખા નિશ્ચિત કરી ન શકાય એ તો સમજી શકાય એવું વિધાન છે. નદીથી, કુંગરાની હારથી, જંગલ કે રણના પ્રદેશથી ભૌગોલિક સીમા માણસોએ નક્કી કરી હોય છે. વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશમાં માનવીએ ઘડેલી સંસ્કૃતિનું રૂપ શોધતાં પહેલાં લોકમાનસમાં ખડી થયેલી શ્રીકૃષ્ણની નગરી દ્વારકા વિષે જે બહુમાન્ય લોકકથા છે તેનો વિચાર કરીએ.

શ્રીકૃષ્ણની નગરી સમુદ્રતટ પર હતી અને તે પ્રલયમાં નાશ પામી: પ્રલયના સ્વરૂપ વિષે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી. જલપ્રલય, રેતીપ્રલય, અગ્નિપ્રલય, ધરતીકમ્પપ્રલય એવાં પ્રલયનાં સ્વરૂપો છે. દ્વારકા, શ્રીકૃષ્ણનું દ્વારકા જલપ્રલયથી હતું નહતું થઈ ગયાની બહુ-માન્ય લોકમાન્યતા છે; જોકે જૈનઆગમનાં પુસ્તકોમાં દ્વારકા અગ્નિથી

નાશ પામ્યાની કથા લખાઈ છે, છતાં બહુમાન્ય કથા તો એવી છે કે દ્વારકાનો પ્રદેશ સમુદ્રના પ્રલયનો ભોગ બન્યો હતો. આવા પ્રલયોની વાત કેવળ કલ્પનાની ઉપજ હોય છે એવું નથી. સને ૧૯૭૦માં બંગાલાના ઉપસાગરનો સમુદ્ર ઘેલો બન્યો હતો. સમુદ્ર પોતાની માઝા (મર્યાદા) મૂકતો નથી એ ઉક્તિ બંગાલાના ઉપસાગરે ખોટી પાડી હતી. એ ઉપસાગરની જલસેનાએ ગંગા નદીના મુખ પરના વિશાલ પ્રદેશને સમુદ્રના જલમાં ડુબાડી દીધો હતો. બન્દરો, નૌકાઓ, ખેતરો અને જનવાસનાં ઝૂંપડાંઓ એ પ્રલયથી હતાં નહતાં બની ગયાનો બનાવ તદ્દન અર્વાચીન ગણાય. એટલે કૃષ્ણની દ્વારકા જલમાં ડૂબી ગયાની પૌરાણિક કથા કેવળ કવિની કલ્પના જ હશે એમ તો આપણે કહી ન શકીએ.

આપણે જો એવા જલપ્રલયનાં ચિહ્નો હાલની વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશમાં શોધવા બેસીએ તો હાલની દ્વારકાની ભૂમિના પૃથ્થમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રલયની પગલીઓ જેવાં ચિહ્ના સાંપડે છે ખરાં.

પૃથ્વીનું ભૂપૃથ્થ અનેક પ્રલયોનાં તોફાનોએ જ રચ્યું છે, એ તો વિજ્ઞાનવેત્તાએ સ્વીકારી લીધું છે. આફ્રિકાને ભારતથી જુદો પાડનાર કોઈ મહાપ્રલય હતો જેને પરિણામે થોડા સિંહ આફ્રિકામાં ફસાઈ ગયા અને થોડા સિંહ સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રહી ગયા. જગતમાં બીજા કોઈ ભાગમાં સિંહની ઓલાદ ઊછરતી નથી. હાથીની ઓલાદ માટે પણ આવું વિધાન મૂકી શકાય.

દ્વારકા પ્રદેશમાં પ્રલયનું તોફાન જામ્યું હોય તો ઘણા ભાગમાં જલસેના ઘૂસી આવી હોય અને સાથે ધરતીકંપ થયો હોય તો કેટલોક ભાગ જીંચી ડોક કરી વિનાશની વચ્ચે ભોગે રહી ગયો હોય. સમુદ્રની રેતીએ તો પોતાનું પરાક્રમ એવું પ્રબલ રીતે બતાવ્યું હોય કે બાગ-બગીચા પર રેતીનાં રણ પથરાઈ ગયાં હોય.

હાલનું વૈષ્ણવી દ્વારકા જ્યાં છે તે પ્રદેશ પ્રલયવાળા પ્રદેશની પાડોશનો હોય એવું ભલે ચોક્કસ કહી ન શકાય પણ હાલના દ્વારકાના પ્રદેશમાં કચ્છ, ઓખામંડળ, બારાડી અને જરડો આવેલ છે ત્યાંના ભૂપૃષ્ઠનું અવલોકન કરતાં ઘણું એવું મળે છે કે, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિવાળો એમ તો કહી શકે કે, આ પ્રદેશમાં જૂનાં પ્રાકૃત-ઐતિહાસિક પૃથ્વીનાં પડો રચાયાં હોવાં જોઈએ.

કચ્છ તો પૂરેપૂરો સમુદ્રના પ્રલયમાંથી બિગરી ગયેલો અને રેતીના પ્રલય વખતે રચાયેલો પ્રદેશ છે જ એમ માનવાને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના પૂરતા પુરાવા મળ્યા છે. કચ્છના ઉત્તર ભાગમાં પ્રલયના તોફાને કચ્છનું રણ, થરપારકરનું સિન્ધનું રણ ઉપજવ્યું હશે એમ કહેવાને સખળ પુરાવા ભૂતળરચનામાંથી મળે છે. સમુદ્ર પથરાઈ જવાથી રેતીનો ફેલાવો એટલો બધો થયો કે થરપારકરના રેતીના રણને, કચ્છના રણને છેક રાજસ્થાનના બારમેર અને જોસલમેરના અગાધ રણને આજનું સ્વરૂપ આપ્યું.

કચ્છ અને ઓખામંડળ તથા બારાડીના ઉત્તર દિશાના ને કચ્છના અખાતના નામથી ઓળખાતા સમુદ્રે વિખૂટા પાડી દીધા. એ પ્રલય વખતે (કચ્છના અખાતની રચના વખતે) કેટલાક ઉચ્ચ ભૂપૃષ્ઠવાળા ભાગોને સમુદ્ર સાવ કુબાવી ન શક્યો તે ભાગો આજે કચ્છના અખાતમાં નાનાં-મોટાં બેટ, બેટડાં, ખરાબારૂપે મોજૂદ છે. કચ્છના અખાતમાં માછલોના વિસ્તારવાળો અજાડનો ટાપુ સમુદ્રની ભરતી બિતરી જાય છે ત્યારે વહાણ હંકારનારાને સુસ્પષ્ટ દેખાય છે એ જલથી ઢંકાયેલા-ઓછા જલથી ઢંકાયેલા ટાપુ ઉપર પણ બેચાર જૂંપડાં બાંધી માનવીઓ વસે છે.

જોડીઆ, જમનગર, સિકા, સલાયા અને પીંડારાના દરિયાકાંઠે અનેક ટાપુઓ તે પ્રલયકાલનાં ચિહ્નો તરીકે બિલા છે. પ્રલયના

જળરામાં જળરા અવશેષ રૂપે શંખોદ્ધાર નામનો ખેટ કચ્છના અખાત-
ના મુખ પર આજ સુધી ઊભો છે. માનવવાસથી સમૃદ્ધ રહેલો આવડો
ખેટ અરબી સમુદ્રના પશ્ચિમકાંઠે ખીન્ને રચાયો નથી. વળી આ ખેટ
શંખોદ્ધારને ઓખામંડળના પ્રદેશથી છૂટો પાડનાર સમુદ્રે તો પ્રલય
વખતે એટલું મોટું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું કે આ શંખોદ્ધારની ચારે
બાજુ તે વીંટાઈને પથરાઈ ગયો. આ શંખોદ્ધાર ખેટની લંબાઈ ચાર
માઈલ અને પહોળાઈ બે માઈલની છે. ત્યાં માણસો વસે છે, વહાણો
બંધાય છે, ખેતરો ખેડાય છે, બાગબગીચા રચાય છે, મંદિરો અને
મેડીઓ પણ ત્યાં રચાઈ છે, દારકાના હાલની દારકાના પ્રલયના
ભયંકર અને રાક્ષસી ફટકાના પરિણામે રચાયેલી રચનાઓ આજે
પણ જોવા મળે છે.

ખેટ શંખોદ્ધારની સમુદ્રની ખાડીમાં નાનામોટા અનેક ટાપુઓ
આજે પણ સમુદ્રની સપાટી ઉપર જિંચી ડોક કરી ટાઢ, તડકા અને
વરસાદના ધા સહન કરતા હારેલા ચોક્કા જેવા ઊભા છે.

હાલનું ખુદ દારકા જેને આપણે વૈષ્ણવી દારકા કહીએ છીએ
તે પણ પ્રલયના વખતે બની રહેલો એક મોટો ખેટ જ હોય
એવું તેની ભૂપૃષ્ઠ રચના પરથી સમજાય છે હાલના દારકાની
પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે ગોમતી નદીના નામથી ઓળખાતી
સમુદ્રની ખાડી, ઉત્તરે રૂપણ બંદર પાસેથી વહેતી સમુદ્રની ખાડી
આવેલી છે. તેનું પાણી પૂર્વ ભાગના ગોલપા તળાવ, માયાસર અને
અને મૂળ ગોમલા થઈ પંચકુર્છ પાસે ગોમતીની ખાડી સાથે મળી
જાય છે. પ્રલય વખતે આ ખાડીનાં જળ હાલમાં દારકાને કુખાડી ન
શક્યાં કારણ કે તે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ છે. વળી દારકાની પશ્ચિમે સમુદ્રના
કિનારા પર ભડકેશ્વર નામનો એક ટેકરો આજે પણ મોજૂદ છે કે જે
સદા સમુદ્રના પાણીની વચ્ચે જ અસ્તિત્વ માણી રહ્યો છે. તે ટેકરો તો

ચોખ્ખી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે દ્વારકાની જમીન પ્રલય વખતે સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ તે પૈકીનો આ ભડકેશ્વરનો ટેકરો હોવો જોઈએ.

હાલનું વૈષ્ણવી દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણની ડૂબી ગયેલી દ્વારકાના પ્રદેશમાં વસેલી છે, એમ કહેવાનો આગ્રહ ન રાખીએ તોપણ એટલું તો કહી શકાય કે સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારા પરના ભૂપૃષ્ઠ પર પ્રલયનાં ત્રિહોવાળો, ઘણાં ત્રિહોવાળો કોઈ પ્રદેશ હોય તો તે હાલની વૈષ્ણવી દ્વારકાનો પ્રદેશ છે. આજના ઓખા બન્દરની ભૂમિથી માત્ર હાથવેંત નેટલો છેટા એક ટાપુ સમયાણી બેટ પ્રલયના કાળનું સર્જન ગણાય. કચ્છના અખાતપ્રદેશદ્વાર પર એ બેટની દીવાદાંડી નૌકા-બેડૂને માર્ગદર્શક—“સિઝનલ” તરીકે વિસ્તરેલો છે.

સમુદ્રના પ્રલયે દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિને ૩૫ આપવામાં મોટા ભાગ લગ્યો છે. તેથી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના પુસ્તકમાં આમુખ તરીકે આ પ્રકરણ મુકાયું છે.

મહાપ્રલયના અવશેષો આજે મોજૂદ છે તે

(ટાપુ-ખરાખા-બેટડા)

- ૧ સમયાણી ટાપુ—ઓખા બન્દરના મુખ પર
- ૨ અઝડ ટાપુ—કચ્છના અખાતમાં કંડલા બન્દરના માર્ગ પર.
- ૩ પદ્મતીર્થનો ટેટકો—(બેટની ઉત્તરે)
- ૪ ઢેઢ મુસ—બેટ, અરાંભડા વચ્ચેની ખાડી
- ૫ કચુ ટાપુ—મેંદાડા, રાજપરાના કિનારે
- ૬ સ્ત્રી મેરના બન્દરના ટીખા—(પ્રેમલો તીર્થ) બેટની પૂર્વે
- ૭ હનુમાન દાંડી—બેટમાં પૂર્વે
- ૮ હનુમાનની મૂછ—બેટ
- ૯ માનમરોડી—ટાપુ. પોશીત્રા પાસે
- ૧૦ ધબધવો—ટાપુ મૂળવેલને કાંઠે, મોતીનું મથક

- ૧૧ પગાર ટાપુ બેટ અને પીંડારા વચ્ચે
- ૧૨ સાવજ ટાપુ-જમનગરના દરિયામાં
- ૧૩ રેતીના કુંગરો Sand Dunes.—અરાંલડાની ઉત્તરે
- ૧૪ ભડકેશ્વરનો ટેકરો—દ્વારકા-પશ્ચિમે
- ૧૫ રૂપિણી (રૂપડી) નદી-રૂપણીની ખાડી
- ૧૬ માયાસર-સમુદ્રના તળિયાનો અવશેષ-સીમેન્ટના કારખાનામાં-
તેની માટી ઉપયોગમાં આવે છે.
- ૧૭ ઓખા નદીનું મુખ
- ૧૮ ઓખા મઢી-દરિયાઈ કિનારાની રેતીની ભીંત
- ૧૯ ગુરગઢનું રણ
- ૨૦ કુરંગાના કુંગરમાંથી મળી આવતી અસડી Gypsum.
- ૨૧ લુણાઈ માતાનું સ્થળ-અસલી ખાડીનો અવશેષ
- ૨૨ મીઠાપુરના કારખાનામાં ઉપયોગમાં આવતા દરિયાના પાણીની
ખાડી-અસલી આરબોનું બંદર

પરિશિષ્ટ

દ્વારકાના પ્રલયની કથાને કાવ્યનું રૂપ આપનાર ભાઈશ્રી સુન્દરજી બેટાઈનું “સુવર્ણ દ્વારિકાનું સાગરનિમજ્જન” નામના કાવ્યમાંથી થોડીક પંક્તિઓ અગ્રે ટાંકવાનું ઉચિત જણાયું છે.

(‘જ્યોતિરેખા’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાંથી)

દ્વારકાના પ્રલય કાળનું દશ્ય :

શિથિલ રવિકલા ત્યાં સિન્ધુને નીર ફૂળે,
અવનિ ભરી ભરીને શા તમઃસૈન્ય છૂટે !
અનિલમહિં દિસે છે ઘોર કેં ચંડતા, ને
ઉદધિ પ્રલયઘેલો ઘોરતો વિભ્રમે છે.
ગહન ગગનમાંહે જો ! મહામેઘસેના.

ઉલટી ઉલટી રોધી દેતી સર્વે દિશાને;
કટકની સળગે શી વીજળી ઘોર, જાણે—
યુગપ્રલયવિધાત્રી શક્તિની ક્રોધજ્વાલા !
લડતી જલસેના વ્યોમમાં મૃત્યુયુદ્ધ
વરસતી પૃથિવીમાં નાશનાં ઘોર નીર.

૧૦

પલ પલ બલવન્તા સિન્ધુના આ તરંગ
પ્રબલ કહી રસા શો આજ મર્યાદલંગ !
જલ બલ અતિ ઘેલાં દ્વારિકાને સીમાડે
વધુ વધુ વધતાં એ ક્ષીણદંષ્ટાકરાલ;
પ્રકૃતિ પ્રબલ રોષે લાન ભૂલી ગયેલી.

૧૫

સુણતી નવ લગારે પૌરના આર્તનાદ,
પકું પકું કંઈ થાતા હેમના ઊધ્વે દુર્ગ,
અતલ સરતી જતી પૃથ્વીની પીઠ લાગે;
યદુકુલ વિલવોના ભવ્ય પ્રાસાદ રમ્ય,
લવણગૃહ સમા હા ! ઓગળી આજ જાયે.

૨૦

લલિત શુભ પ્રસાતી દ્વારિકા-આસ્થયદા
અમૃતધવલ આવે ઉગ્ર આ વારિસેના,
પલમહિ રચશે એ મૃત્યુનાં ઘોર રાજ્ય.

* * * *

અનુક્રુપ

યુગક્ષયસમાં નીરે ડૂબી હા ! ભવ્ય દ્વારિકા;
અડૂબ્યા ભૂમિને ભાગે-પરન્તુ જિભું કોણ આ ?

—સુન્દરજી બેરાઈ

પ્રકરણ ૨

ભારતમાં શંખ અને મોતી સાથે સંકળાયેલ દારકાનો પ્રદેશ

વૈષ્ણવી દારકાના પ્રદેશમાં મહાજલપ્રલયને પરિણામે સમુદ્રના કાંઠા પર અનેક પ્રકારની વિકૃતિઓ જીલી થઈ; તેથી તે વિકૃતિવાળા કિનારા પર જલના ખાડાખાખોચીઆમાં અને સમુદ્રના ઊંડા પેટાળના પ્રદેશમાં જાતજાતની વનસ્પતિ અને વિવિધ પ્રકારની જીવજંતુઓની સૃષ્ટિ માટે જીવન જીવવાની અનુકૂળતા જીલી થવા પામી.

ઓખામંડળના દરિયાઈ પ્રદેશમાં જે અદ્ભુત વનસ્પતિ અને જીવજંતુઓ હાલ વસે છે તેવી જીવસૃષ્ટિ પૃથ્વીના ખીણ ભાગમાં દરિયાઈ-કિનારે લબ્ય નથી એમ પ્રાણીશાસ્ત્રના અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના નિષ્ણાત પંડિતોએ ભાખ્યું છે. આવો નક્કર અભિપ્રાય James Hornel E.I.S. તરફથી લખાયેલા પુસ્તક નામે Marine Zoology of Okhamandal, Indiaમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક પ્રકટ કરનાર પેઢીનું નામ આ પ્રમાણે છે :

London Williams and Norgate—

14 Henrietta Street, Conreent Garden W.

વડોદરા રાજ્યના પ્રસિદ્ધ મહારાજ સયાજીરાવે ઓખામંડળ પ્રદેશના દરિયાકાંઠાની મોજણી શાસ્ત્રીય તપાસ કરવાનું કામ અંગ્રેજ નિષ્ણાત James Hornelને સોંપ્યું હતું. મિ. હોર્નેલ એ વખતે મદ્રાસ ઈલાકાના Biologist હતા; તે પહેલાં એ સીલોન સરકારના Marine Biologistના હોદ્દા પર હતા. એમણે દારકાના દરિયાની

શાસ્ત્રીય મોજણી કરી બહુ નક્કર હકીકતવાળું પુસ્તક—**Marine Zoology of Okhamandal** લખ્યું છે. તે પુસ્તક સને ૧૯૦૯માં લંડનના પુસ્તકપ્રકાશકે છાપ્યું હતું. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધેલો નીચેનો ઉતારો કહી આપે છે કે પ્રલય પછીની સ્થિતિવાળા દ્વારકાના દરિયાકાંઠા પર અદ્ભુત પ્રાણીસૃષ્ટિ વસી રહી છે.

The remarkable faunistic richness of the Okhamandal Coast is demonstrated most emphatically by the wonderful variety of sponge, hydroid, and polyzoon life catalogued in the valuable papers contributed by Professor A. Dendy, E.R.S. and Miss Laura R. Thornely [Introduction p. VII, Part II].

સમુદ્રની પ્રાણીસૃષ્ટિના આ અદ્ભુત નિવાસસ્થાનમાંથી **શંખ અને મોતીની** છીયો પ્રકટે છે. એ શંખ અને એ મોતીની છીયોએ ઓખામંડળના પ્રદેશના સંસ્કૃતિના સ્વરૂપમાં લવ્યતા આણી છે. એ વાત તો સિદ્ધ થયેલી છે કે ભારતમાં શંખની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ છેડાના દરિયાર્ધ કાંઠાના તળિયામાં થાય છે. ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના વિશાળ સમુદ્રકાંઠા પર શંખની પેદાશ થતી નથી. ભારતના દક્ષિણ છેડે સીલોનના દરિયામાં મનારના અખાતમાં તેમ જ કેરલ પ્રદેશના દરિયાકાંઠે શંખ મળી આવે છે.

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે જે **શંખ** યુદ્ધના નાદ વખતે વપરાયા હશે તે સીલોનથી કુરુક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા હશે કે વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી કુરુક્ષેત્ર પહોંચ્યા હશે એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. મહાભારતના યુદ્ધ વખતે સમુદ્રતટ પર દ્વારકા, દ્વારાવતી નગરી શ્રીકૃષ્ણે વસાવી દીધી હતી. તેથી વધારે સંભવિત વાત તો એ જ હોઈ શકે કે મહાભારતના કાળમાં રણક્ષેત્ર પર જે **શંખો** વપરાયા હતા તે સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારા પરના સમુદ્રની ઓલાદ હતી. **શંખની સંસ્કૃતિ** એ દ્વારકાના પ્રદેશની

અસલી સંસ્કૃતિ કહી શકાય. ભગવદ્ગીતાના શ્લોકો પરથી શંખના વપરાશની પૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે. આ રહ્યા એ શ્લોકો—

તસ્ય સંજનયન્ હર્ષ કુરુવ્રદ્ધઃ પિતામહઃ ।
સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧૨

તતઃ શંખાશ્ચ મેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુખાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥ ૧૩

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥

... ..

સૌમદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્ દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮

આ રીતે મહાયુદ્ધમાં વપરાતા શંખ દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી કુરુક્ષેત્ર સુધી પહોંચાડવામાં આવતા હશે જ્યારે પશ્ચિમના દરિયાકિનારાના પ્રદેશમાં વસતા જનસંઘની સંસ્કૃતિ કેટલી સરસ રીતે વિકસેલી હશે તે સહજ કલ્પી શકાય છે.

જેન આગમસાહિત્યમાં પણ શંખનો ઉપયોગ રણક્ષેત્રમાં થતો હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે. [ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નેમિચન્દ્રની ટીકા પ્રમાણે—અગડદત્ત શંખપુરના રાજાનો પુત્ર હતો.]

“વિવિધ તીર્થકલ્પ” અનુસાર રાજગૃહનો રાજા પ્રતિવાસુદેવ જરાસંઘ, વાસુદેવકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પશ્ચિમ દિશા તરફ નીકળ્યો. કૃષ્ણ પણ બધી સામગ્રી સાથે દ્વારાવતીથી નીકળીને પોતાના પ્રદેશની સીમા સુધી આવ્યા. એ સ્થળે અરિષ્ટ નેમિકુમારે શંખનાદ કર્યો અને ત્યાં જરાસંઘ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી શંખપુર અથવા શંખેશ્વર નામે નગર વસાવવામાં આવ્યું તથા ત્યાં પાર્શ્વનાથની

પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવી. જુઓ પાન ૧૭૭, ‘જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત’—લેખક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ]

ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિષ્ણુના સ્વરૂપની કલ્પના કરી છે. તે સ્વરૂપમાં વિષ્ણુને ચાર ભુજમાં ચાર વસ્તુઓ આપવામાં આવી છે : (૧) શંખ, (૨) ચક્ર, (૩) ગદા, (૪) પદ્મ. ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ના મહાભારત-અન્તર્ગત સ્તોત્રમાં નીચેનો વિષ્ણુનાં નામોની ગણતરી દર્શાવતો શ્લોક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે :

શંખમૃદ્ નન્દકી ચક્રી શાર્ફધન્વા ગદાધર : ।

રથાંગવાણિરક્ષોભ્યઃ સર્વપ્રહરણાયુધઃ ॥

અહીં શંખભૂત શબ્દ સૌથી પહેલો મુકવામાં આવ્યો છે એ શંખની પ્રતિષ્ઠા સૂચવે છે.

વિષ્ણુસહસ્રનામ—સ્તોત્ર પર લાખ્ય લખતાં શ્રી શંકરાચાર્ય આ શ્લોક નીચે લખે છે કે શંખભૂત એટલે પાંચજન્ય નામનો શંખ ધારણ કરનાર વિષ્ણુ મનાયા છે.

પાંચજન્ય—એટલે મહાભૂત-પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશના પ્રતિનિધિ રૂપ વિષ્ણુનો શંખ મનાયો છે. અહીં જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાભારતના સમયમાં શંખના અનેક પ્રકારો વ્યવહારમાં પ્રચલિત હતા, અને એ પ્રકારના શંખોને જુદાં જુદાં નામો અપાયાં હતાં; જેવાં કે પાંચજન્ય, દેવદત્ત, પૌંડ્ર, અનંત-વિજય, સુલોષ, મણિપુષ્પક વગેરે. જૈન તીર્થંકરોમાંના બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનું લાંછન (ચિહ્ન) શંખ મનાય છે. એટલે કે જૈનઆગમમાં પણ શંખની અગત્ય સ્વીકારવામાં આવી છે. એ સુસ્પષ્ટ છે કે દ્વારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિની લવ્ય છાપ શંખ

બની રહેલ છે. એમ મનાય છે કે **નેમિનાથ** અને મહાભારતના યુગના વાસુદેવ કૃષ્ણ સમકાલીન હતા. એટલું જ નહિ પણ બન્ને યાદવકુલના હતા. શંખાસુરની પૌરાણિક કથા બહુમાન્ય બનેલી છે. તે એવી છે કે વેદોનું અપહરણ શંખાસુર દાનવ કરી ગયો હતો અને જલમાં પેસી શંખનો આશ્રય લઈ સુરક્ષિત બની રહ્યો હતો. તે દાનવને વિષ્ણુ લગવાને જલમાં જઈ હરાવ્યો હતો અને શંખમાં સંઘરી રાખેલા વેદનો વિષ્ણુએ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેથી વિષ્ણુના એ સ્વરૂપને **શંખનારાયણ** નામ અપાયું છે અને જે સ્થળના સમુદ્રમાં શંખાસુર દાનવને બહાર કાઢી તેનો સંહાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે સમુદ્ર પરના સ્થળનું નામ **શંખોદ્ધાર તીર્થ** પાડવામાં આવ્યું હતું. અજે જે સ્થળ **શંખોદ્ધાર ખેટ** તરીકે ઓળખાય છે; તે વૈષ્ણવ દ્વારકાનું અંગભૂત સ્થળ છે; અને એ ખેટની દરિયાર્ધ ખાડીમાંથી જ **શંખો** મળી આવે છે અને સાંથી ઉત્તર શંખનો ફેલાવો ઉત્તર ભારત અને પશ્ચિમ ભારતમાં થાય છે.

હાલના ખેટ શંખોદ્ધારમાં તે સ્થળના અધિષ્ઠાતા દેવ શ્રી **શંખનારાયણ**નું મંદિર છે. ખેટમાં વૈષ્ણવ આચાર્ય શ્રીવલ્લભ યાત્રાર્થે પહેલી વાર પધાર્યા ત્યારે ખેટમાં શ્રી શંખનારાયણદેવ ખિરાજતા હતા અને દેવની સાંનિધ્યમાં શંખ તળાવ નામનું તીર્થસ્થાન છે. એ તીર્થસ્થાનને કાંઠે શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહારાજે શ્રીભાગવતનું પારાયણ કર્યું હતું. ત્યાં આચાર્યશ્રીની ખેડક મોજૂદ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહારાજે દ્વારકાના જગત મંદિરમાં નિજ-મંદિર પૂજવા માટેનું કોઈ પણ સ્વરૂપ યોજવા ખાલી **જેથું** અને વૈષ્ણવી દ્વારકામાં ખાલી પડેલા મંદિરમાં નવું સ્વરૂપ સ્થાપવાની મનકામના થવાથી એમને દ્વારકા પાસેના **લાડવા** નામના ટેકરા પર દ્વારકાનાથનું જૂનું સ્વરૂપ દિવ્ય દૃષ્ટિથી મળી આવ્યું. સાંથી એ

સ્વરૂપની (શ્રીદ્વારકાનાથ) દ્વારકાના જગત દહેરામાં શ્રી આચાર્ય-ચરણે સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. પાછળથી ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં ઓખામંડળના રાજાએ એ દિવ્ય સ્વરૂપની સુરક્ષા માટે ખેટમાં 'પધરાવ્યું' હતું અને ત્યાં તે પછી વૈષ્ણવ દ્વારકાની રચના કરવા નવાં દેવાલયો બંધાયાં તે મન્દિરોમાં સેવાપૂજનો ક્રમ શ્રી ગુંસાર્ધજી (શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી) ના પુત્ર શ્રી રઘુનાથજીએ પાછળથી ઘડી આપ્યો હતો. આજ સુધી એ જૂની પ્રણાલિકા મુજબ ખેટમાં સેવાપૂજનો ક્રમ એકધારે ચાલે છે. ખેટનાં આ મન્દિરોમાં દેવની સેવાપૂજનાં શંખની અગત્ય સારી રીતે માન્ય રહેલી છે, એટલું જ નહિ પણ શંખમાંની જતોમાં જમણા મુખનો શંખ અગત્ય ધરાવે છે. એવી સમજથી ખેટનાં મન્દિરોમાં એવા જમણા મુખવાળા અસંખ્ય શંખો વસાવવામાં આવ્યા છે. એ જતના દુર્લભ શંખો માટે વડોદરા રાજ્ય તરફથી સમુદ્રના કાંઠાની તપાસ કરવાં નિયુક્ત થયેલ શ્રી જેમ્સ હોર્નેલે પોતાના પુસ્તકમાં ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અત્રે ટાંકવા યોગ્ય છે.

જમણા મુખના શંખ વિષે :

“After Udupi, probably the largest number of Sinistral Chanks are to be found in the temples of sacred land of Kathiawar, rich in the associations with the later life of Krishna; which in Bet in 1906, I found richly ornamented Chank in the Shankh-Narayan Temple, Laxmi and Satyanbhamaji Temple. [Plate 1]. That in the last named is particularly large and handsome, shall, probably the finest Sinistral Chank in existence and consequently and almost priceless treasure. The shell possessed by Shankh Narayan Temple is a small elongated specimen offered at the Shrine some twenty years ago by a Bhatia from Zanzibar

that of the Laxmy Temple is a short, broad one of the small size with handsome arabesque ornamentation on the mounting; it has been in the possession of the Temple; Samwat 1890 (A.D. 1835).”

—Marine Zoology of Okhamandal (India) by James Hornel, E.I.S. Part II, p. 1920.

અંગ્રેજી ઉતારાનો સાર :

શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તર જીવન સાથે સંકળાયેલ સમુદ્ર પરના સ્થળમાં ઉડુપીમાંથી મળેલા જમણા શંખ ઉપરાંત વૈષ્ણવ મંદિરો છે. ત્યાંથી મને જમણા શંખ જોવા મળ્યા હતા. બેટના શંખનારાયણના મંદિરમાં, લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં અને અન્ય ભાગના મંદિરમાં જમણા મુખવાળા શંખો છે. કદાચ જમણા મુખના શંખો હાલ જે અસ્તિત્વમાં છે તે પૈકી આ શંખો વિશેષ સુંદર જણાયા છે. શંખનારાયણ મંદિરની માલિકીનો શંખ કોઈ ઝાંઝીયારમાં રહેલા ભાટીઆ ગૃહસ્થે મંદિરમાં ભેટ આપ્યાનું કહેવાય છે. આ શંખ સંવત ૧૮૯૦ (ઈ. સ. ૧૮૩૫)થી મંદિરના કબજામાં છે.

બેટ દ્વારકાના પ્રદેશમાં શંખની પવિત્રતા અને દિવ્યતા બહુમાન્ય બની ગઈ હતી. બેટદ્વારકાની યાત્રાએ આવનાર રાજસ્થાની પ્રજા અને ઉત્તર ભારતની પ્રજા તેમ જ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા-બેટમાં કે અરાંભડામાં પોતાની ભુજાઓ ઉપર શંખ અને ચક્રની તપ્તમુદ્રા (ગરમછાપ) અંકાવવામાં મહાપુરુષ અને જીવનની ધન્યતા માનતા હતા. યાત્રાળુ બંને હાથ પર અગ્નિમાં તપાવેલી ધાતુની મુદ્રા ચોડી દેવામાં આવતી હતી. આવી તપ્તમુદ્રા લેવાવાળા પાસેથી અમુક કર લેવામાં આવતો હતો. પૈસા આપીને પણ ભુજ પર ધગધગતી મુદ્રાની છાપ લેનારા યાત્રાળુની સંખ્યા નાનીમૂની નહોતી.

શ્રી સયોજીરાવ ગાયકવાડની સુધારાદષ્ટિએ આવી ગરમ છાપ આપવાનું રાજ્ય તરફથી બંધ કરવામાં આવ્યું હતું; છતાં ધર્મ તથા રૂઢિનું બળ એટલું તો ભારે હોય છે કે યાત્રાળુને ગરમ છાપ લીધા વિના પોતાને દેશ પાછા વળવાનું ગમતું નહિ. તેથી દ્વારકા અને પોર-બન્દરની વચ્ચે આવેલા **વીસાવાડા** મંદિરના મહાન્ત પૈસા કમાવાની વૃત્તિથી આવી ગરમ છાપ યાત્રાળુને આપવાનો ધંધો ઘણા વરસો સુધી ચલાવી રહ્યા હતા. આ પ્રભાવ **શંખની** સંસ્કૃતિના યુગનો હતો.

દેવકાર્યમાં શંખનો મહિમા

દેવના સ્વરૂપને સ્નાન કરાવતી વખતે દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, સાકર રૂપી પંચામૃતથી શંખ ભરવામાં આવે છે અને પછી એ શંખમાંથી પંચામૃતથી દેવતાના અંગો પર અભિષેક કરવામાં આવે છે. આથી સ્વચ્છ જલનો અભિષેક કરતી વખતે શંખનો ઉપયોગ થાય છે.

દેવની આરતી કરતી વખતે પૂજારી ધૂપ-દીપનું સમર્પણ કરતાં પહેલાં શંખમાં જલ ભરી શંખથી દેવને ઓવારણું અર્પણ કરે છે અને ઓવારણાની વિધિ પૂરી થતાં શંખમાંહેનું પવિત્ર જળ આરતીનાં દર્શન કરવા ઊભા રહેલા ભક્તજનો પર છાંટે છે. આવા જલના સિંચનથી દેવમંદિરનું વાતાવરણ પણ શુદ્ધ બને અને તે પછી આરતીનો પવિત્ર વિધિ શરૂ થાય છે. સવારે અને સાંજે દેવમંદિરના વાતાવરણને વિશુદ્ધિ અર્પવા માટે, અને અનિષ્ટ તત્ત્વોને દૂર રાખવા માટે સાધુ સંતો પોતાની મઢુલીમાં શંખનો નાદ કરે છે. દેવની સ્વારીની જાહેરાત કરવા માટે રસ્તા ઉપર શંખનો ભવ્ય નાદ જગાડવામાં આવે છે.

કેટલાક પ્રદેશમાં ભય નિવારવા માટે-ગાય, બળદ, આદિ પશુઓને ગળે નાના શંખ બાંધવાનો રિવાજ ગામડાંઓમાં પ્રચલિત છે.

સંન્યાસી મરણ પામે છે—(ભસ્મીભૂત થાય છે) ત્યારે તેને

સમાધ આપતી વેળ-મૃત દેહને સમાધના ખાડામાં ખેસાડી-એ શરીરના માથાની ખોપરી ઉપર જોરથી શંખ અક્ષાળવામાં આવે છે.

શંખના વલય બનાવવાનો ઉદ્યોગ

જનતાના જીવન વ્યવહારમાં શંખનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે—જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે અસલના કાળથી થતો આવ્યો છે. શંખમાંથી બંગડીઓ (વલય-બલોયાં) બનાવવાનો ઉદ્યોગ માણસોએ-પુરાણ કાળથી સાધ્યો હતો. ખાસ કરીને બંગાળના પ્રદેશમાં પરણેલી મહિલા પોતાના સૌભાગ્યને ઉજ્જવલ બનાવવા શંખમાંથી કોરી કાઢેલી બંગડીઓ-વલય પહેરે છે. બંગાળમાં ભારતના દક્ષિણ કાંઠાના સમુદ્રમાંથી સાંપડેલા શંખો આ ઉદ્યોગ માટે જતા હશે એમ માની શકાય; પણ શંખની બંગડીઓ બનાવતાં કારખાનાની તપાસ પરથી જણાયું છે કે બંગાળમાં-દક્ષિણ ભારતના શંખ ઉપરાંત સુરતી શંખો પણ આવતા હતા. એ સુરતી શંખો સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારાના દરિયામાંથી મેળવેલા હોવા જોઈએ. જૂના સમયમાં ગુજરાતનું કહો કે પશ્ચિમ ભારતનું મોટું બંદર સુરત ગણાતું હતું. તેથી ખેટ દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી સાંપડેલા શંખો દરિયા વાટે નામીયા બંદર સુરત પર પહોંચાડવામાં આવતા હતા. ત્યાંથી શંખના સોદાગરો બંગાળ પ્રદેશમાં તે પહોંચાડતા હતા. શંખની બંગડીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં આમ બંગાળમાં હતાં એમ તો ન કહી શકાય. વડોદરા રાજ્યના બૂપૃથ્વી મોજણી Geological Survey કરનાર મી યુસ કૂટ તરફથી જે અહેવાલ પ્રકટ થયો છે-તેમાં એવું વિધાન થયું છે કે કાઠિયાવાડમાં-દામનગર (અમરેલી) અને વલ્લભીપુરના ભૂગર્ભમાંથી શંખની બંગડીઓના કટકા સાંપડ્યા હોવાથી એ પ્રદેશમાં શંખની બંગડી બનાવવાનો ઉદ્યોગ જૂના કાળમાં પ્રચલિત હતો. કાઠિયાવાડના મધ્યભાગ જેવા અમરેલી-દામનગરમાં શંખમાંથી બંગડીઓ બનાવવાનાં કારખાનામાં

જે શંખનો ઉપયોગ થતો હશે તે બધા દ્વારકા બેટના પ્રદેશમાંથી મેળવેલા શંખો હોવા જોઈએ.*

શંખની સંસ્કૃતિનું આ અનોખું પાસું ગણાવી શકાય. દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં શંખની શોધ, તેનો ઉપયોગ પહેલી વાર કરનાર માનવકુલ અને તેની, અને તેની બંગડી રચનાર કારીગર, તથા બંગડીનો ઉપયોગ કરનાર સૌભાગ્યકાંક્ષિણી મહિલાઓ નોંધવા યોગ્ય તબક્કા પૂરા પાડે છે.

દ્વારકા પ્રદેશમાં શંખનો વેપાર ચાલતો હતો તે વિષે રાજસ્થાનના જાલોરના જૈન મુનિ ઉદ્યોતનસૂરિએ ઈ. સ. ૭૯૯માં પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલ “કુવલયમાલાકહા”—નામના પુસ્તકમાં વાર્તા લખેલી છે. તેમાં સોપારા બન્દરે વાણીઆ વેપારીઓની મંડલી (club)ની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન લખવામાં આવેલ છે. વાર્તા ચાલે છે.....એક વેપારીએ કહ્યું, હું ઘોડા લઈને કોશલ ગયો. કોશલના રાજાએ મને હાથીનાં મળનાં બચ્ચાં આપ્યાં.....ખીજાએ કહ્યું હું બારવઈ ગયો ત્યાંથી શંખ ભરી લાવ્યો.....

अनेन मण्यम् । अहं बारवईगओ—ततः शंखम् समानीयम् ।

આ બારવઈ તે દ્વારકા, દ્વારાવતી. સમજાય છે. જૈનોના ખીજ ગ્રંથોમાં પણ દ્વારકા માટે બારવઈ શબ્દ વપરાયો છે કુવલયમાલા કહા...પુસ્તક શ્રી એ. એન. ઉપાધ્યે તરફથી સંશોધિત રૂપે પ્રકટ થયું છે. આ પુસ્તકમાંની કથા જોડી કાઢેલી વાર્તા હોય તો પણ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે બારવઈથી વેપારીઓ શંખ મગાવતા અને શંખ એ વાણિજ્યમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતી ચીજ હતી.

* તાજેતરમાં વડોદરાના પુરાતત્ત્વ ખાતાના પ્રોફેસર શ્રી આર. એન. મહેતા તરફથી ઘોળકા-ઘોલેરા-બન્દર પાસેના ખાદકામને પરિણામે હજારો વરસો પહેલાંની શંખની બંગડીના કટકા મળેલા છે.

શંખ વિષે શિષ્ટ પુસ્તકમાંથી ઉતારો

Marine Zoology of Okhamandal-India by James Hornel
F.I.S. London-p. 18.

Chank Fishing.

The Chank or Shank (Jurbinett a apyram) is a shell as characteristic historically of Okhamandal as the pearl oyster of Jamnagar; and although neither this nor the section dealing with other marine products which follow, come within the terms of reference of my investigation. I trust that the following notes of what I learned and the impressions received will be approved and prove useful.

At many places along the coast from Dwarka to Bayt chank occurs in sufficient abundance to make chank-fishing a small local industry.

Since Samvat 1918 (A.D. 1861) the monopoly of the fishing has been vested in the Baroda government "

ઓખામંડળનો પ્રદેશ શંખના ઉત્પાદન માટે પુરાણોના કાળથી જાણીતો છે તેને આ ઉતારામાં અંગ્રેજ નિષ્ણાતનો ટેકા સરસ રીતે મળી રહ્યા છે.

પરિશિષ્ટ

દ્વારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિનું ચિત્ર અઢારમી સદીના બારોટ કવિએ એક અર્ધ-ઐતિહાસિક લોકકથામાં સરસ રીતે ઉપજાવ્યું છે. એ ચિત્રમાં ઓખાની દરિયાઈ દોલત શંખ, કોડાને કવિ વિસારે મૂકતો નથી. જેમ રાણકદેવી પદ્મીણી કુંભારને ત્યાંથી ભલે સાંપડી હતી, પણ તે ક્ષાત્ર તેજભર્યા બીજની ઓલાદ હતી, તેમ બરડાના **ધુમલી**

પાસેના કુંગરામાં વસતી ક્ષત્રિયાણી સોનલ કંસારી-ભલે કંસારાને ઘેર ઉછેર પામી હતી પણ તે ખરી રીતે તો રજપૂત વાઢેરની કે ચાવડા રજપૂતની કન્યા હતી. કવિની વાણી ‘સોનરખાયત’ નામના પુસ્તકમાં મળી આવે છે. સોન સતી બોલે છે—

ઓખો અખરો દેશ, પાકે શંખને સીપલાં
કામન લંબે કેશ, સોન કંસારી સાંપડી
થાન કંઠારણા તે માંડવા નવસો વાવ કુવા
રાણા પહેલા રાજ્યા નાથ બાબરીયા હુવા
કાકોર કરો ન ઠેકડી, રખાપત બાબરીયા
અમે વાઢેરના વીયા, કામે કંસારી થિયાં
પેટી સમદરમાંય મધર મછે ગળી નહિ
સોનિંગને સાંપડતાં કરમે કંસારી થઈ.

કહેવાય છે કે બેટ શંખોદ્ધારમાં રાજાને ત્યાં જન્મેલી બાળકી સોનલના ગ્રહ જોષીએ જોયા, તો તે માતાપિતાને બહુ વિપરીત દશામાં મૂકે એવી હતી. તેથી એક પેટીમાં બાળકીને મૂકી. બેટના દરિયે ક્ષત્રિય માખાપે પેટીને તરતી મૂકી. માયાણીની ખાડીમાં તરતી આવેલી તે પેટી કંસારાને સાંપડી. તેણે સોનલને દીકરી તરીકે ઉછેરી મોટી કરી. તેના પર સ્થાનિક યુવાન રાજા મોહ પામ્યો. તેની સાથે લગ્ન ગોઠવાયાં. ચાલતે લગ્ને તે પ્રદેશના જેઠવા રાણાએ સોનાનું હરણ કરવા વિચાર્યું. અર્ધે લગ્ને યુદ્ધ જમ્યું વરરાજા હણાયા. તે વખતે સતી સોનલના જે શબ્દો નીકળ્યા તેનો પડઘો કવિએ ઝીલ્યો છે.

સોનલના શાપનું છેલ્લું વાક્ય અહીં ટાંક્યું છે :

ઉજ્જડ હોજો વાસ, ચારે ચેલાવડ તણો
સતી કરો શાપ, વાંસે કોઈ વસશે નહિ—

આજે બરડામાં આવેલ **ધુમલી** પાસેની બરડાની ધાર પર **સોન કંસારી**નાં દહેરાં મોજૂદ છે. ‘ઇતિહાસવાસી’-પ્રભુના દર્શન કરનારા વિરલા એ સ્થળની યાત્રાએ પૂરા ઉલ્લાસથી જ્ય છે.

(૨)

આ પ્રદેશમાં મોતી એ દરિયાઈ પેદાશ છે

દ્વારકાના પ્રદેશમાં આવેલી દરિયાઈ ખાડીઓમાં મોતીની છીપોનો વાસ હોય છે. પુરાતન પ્રલય પછી જમીનના ખડકોના વિવિધ પ્રકારને લીધે અનેક ખાંચા ખખડાવાળા જલપ્રદેશો ઉપજ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ રીતે કચ્છના અખાતમાં આવેલા ટાપુઓના કિનારે-ખાડામાંના કાદવમાં મોતીની છીપોનો વાસ રચાઈ ગયો હશે. જમનગર શહેર પંદરમા સૈકામાં વસ્યું તે પહેલાં કચ્છના અખાતમાં મોતી પાકે છે એ વાત જનસમાજમાં પૂરી જાણમાં નહોતી. પરંતુ બેટ શંખોદ્ધાર સાથે દરિયાઈ સમ્બન્ધ રાખનાર આર્ય નાવિકો પાસેથી બેટના વેપારીઓએ ઈ.સ.ના પોણા દશકમાં વાતો સાંભળી હતી કે ઓખામંડળના દરિયામાં મોતીની છીપો મળી આવે છે. પર્શિયન અખાતમાં મોતીની છીપો મળે છે, અને પર્શિયન અખાતનું સ્વરૂપ આર્ય વહાણુવટીઓને બેટની આસપાસ દેખાયું હોય તે પરથી એમણે કલ્પના કરી હોય કે બેટ શંખોદ્ધારની ખાડીઓના કાદવમાં મોતીની છીપો મળી શકે. લોકવદન્તી એવી છે કે એક આરબી બંગલો (વહાણુ) હાલના મીઠાપુર પાસેની ખાડીમાં તોફાની મોસમમાં રક્ષણ માટે આવી પડ્યું હતું. આ સ્થળ તે **લીમરાણા** ગામની ખાડીવાળું હતું. ત્યાં અસલના વખતમાં આરબોએ મોટાં યુદ્ધ ખેલ્યાં હતાં. **લીમરાણા** પાસેના પ્રદેશમાં તે વખતે રાજ કરતા રજપુત યોદ્ધાએ આરબો સાથે જીવલેણ ધીંગાણામાં પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા. તેમની યાદગીરીમાં

મોટી પથ્થરની ખાંભીઓ ઊભી કરવામાં આવી હતી. આજે પણ તે ખાંભી ચોદાની મૂર્તિ સાથે **મીઠાપુર-મોજપ** વચ્ચે રેલવેની સડક પર ખારા પાણીની ખાડીથી બે ફ્લોંગ દૂર ઊભી છે. આ પરથી સમજાય છે કે બેટની ખાડીમાં પોશીત્રાના કાંઠા પર કે અરાંભડાના રેતીના ઢગવાળા (Sand Dunes): અસલના કાળમાં મોતીની છીપો છૂટીછવાઈ મળતી હતી.

વડોદરા રાજ્યે આ સમુદ્રની ખાડીની મોજણી કરાવી અને તેનો અહેવાલ પુસ્તકરૂપે બે ભાગમાં છપાવ્યો. તે મોજણી કરનાર મી. જેમ્સ હોર્નેલે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે બેટની ખાડીમાં મોતી છીપો શાસ્ત્રીય રીતે ઉછેરી શકવાની પૂરી શક્યતા જણાઈ છે; અને અસલના કાળમાં છૂટાંછવાયાં મોતી આ ભાગમાં દરિયામાંથી મળ્યાં હોવાની વાત ઘણું અંશે સાચી જણાય છે. બેટ-દ્વારકામાં અને આસપાસ વસતા જન સમાજમાં મોતીને બહુ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. જેમ દક્ષિણ ભારતમાં હીરા પવિત્ર ગણી ઘણાખરા માણસો કાનમાં કે નાકમાં હીરાજડિત આભૂષણ પહેરે છે તેમ દ્વારકાના પ્રદેશમાં ઘણાં માણસો કાનની કડીમાં મોતી પહેરતા થયા હતા તે હકીકત છે. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ સમાજમાં એવી માન્યતા હતી કે મોતીનું પાણી શરીર પર સ્નાન વખતે પડે તો ઈશ્વરનો આશીર્વાદ તેમના પર ઊતરે. વૃદ્ધ માણસો ખાસ કરીને ડોશીઓ પોતાના મરણ વખતે તેમના મુખમાં **મોતી** કે **પ્રવાલ**નો મણકો મૂકવાથી પોતાને મોક્ષ મળશે એમ સમજી ઘરમાં એકાદ ડાબલીમાં મોતી અને પ્રવાલનો મણકો સંઘરી રાખે છે. કેટલીક વૃદ્ધ બાઈઓ તો પોતાના કાનમાં મોતીના અને લાલ પ્રવાલના મણકાની કડી પહેરી રાખે છે કે જેથી મરણ વખતે કાનમાંથી કાઢી તે મોતી અને લાલ પ્રવાલ ઝટ મુખમાં મૂકી શકાય. આ માન્યતા કેવળ સૌરાષ્ટ્રમાં જમી હતી એમ નહોતું પણ ગુજરાતના ઘણા સંસ્કારી જનસંઘમાં તે માન્યતા દૃઢ બની હતી. મોતી સાથે

માનવ સંઘનો-સાંસ્કૃતિક સમ્બન્ધ આવા પ્રકારનો હતો. એ સંસ્કાર કાઠીઆવાડના કાંઠાના, કાંઠા પરના મોતીએ જગાડચો હશે કે સીલોનમાં મળતાં મોતીએ જગાડચો હશે તે ચોક્કસપણે કોણ કહી શકે ?

ધીરે ધીરે સંસ્કૃતિ વિકસતી ચાલી અને ખેટ શંખોદ્ધારના વૈષ્ણવી મંદિરોમાં દેવના શણગાર માટે એવી પ્રણાલિકા પડી ગઈ છે કે દેવના શરીર પર ઉષ્ણકાળમાં આભૂષણો ધરાવવાં હોય તો તે સોનાનાં ન હોવાં જોઈએ પણ મોતીનાં નાજુક આભૂષણો હોવાં જોઈએ. મોતીમાં ઠંડક આપવાનો ગુણ રહ્યો છે એવી માન્યતા વૈષ્ણવી સમાજ ધરાવે છે. આજ સુધી આ માન્યતા ચાલુ રહી છે અને ખેટના મંદિરોમાં દરેક દેવ માટે ઉષ્ણકાળ માટેના શણગાર વાસ્તે મોતીનાં આભૂષણોની જોગવાઈ રાખવામાં આવી હોય છે.

મોતીના દાણાથી દેવને વધાવવામાં આવતા હતા. રાજાઓનાં ઓવારણાં મોતીના દાણાથી લેવામાં આવતાં હતાં એ માન્યતાને ટેકા આપતાં અનેક લોકગીતની કડીઓ આજે પણ જનતાની જીભ પર વસી રહી છે.

વૈષ્ણવોના મંદિરમાં ઉત્સવોના દિવસોમાં ઉત્સવની આરતીને **મોતીની** આરતી કહેવાય છે. મારા બચપણના વખતમાં મોતીની આરતીના દર્શન કરવા માટે મારી દાદીમા સાથે મારે જવાનું થતું ત્યારે હું એ આરતીના દર્શન વખતે મોતીની શોધ કરતો હતો. મને પાછળથી જાણવા મળ્યું કે મોતીની આરતી વખતે ચાંદીના થાળમાં મેંદાના લોટની ગોળાઓ મોતીના આકારની જાંઠવવામાં આવે છે. એ ગોળાઓ ઘોળા, રાતી, પીળા હોય છે. એવાં મોતીના જુદા જુદા કલાપૂર્ણ સાથીયા ચાંદીના થાળમાં પુરાય છે. તેના પર થાળની મધ્યમાં ચણાના કેસરી લોટનું કોરિયું મૂકી તેમાં ખેપાંચ વાટો દીવેટો ગોઠવી દેવામાં આવે છે. આરતીના ક્રમ પ્રસંગે આ વાટોની જ્યોત

પ્રકટાવાવમાં આવે છે. એ આરતી તે મોતીની આરતી સમજવી. પણ અનુમાનથી માનવાનું મન થાય છે કે કોઈ કાળે કોઈ મંદિરમાં એકાદ વૈષ્ણવ ભકતે સાચા મોતીના સાથિયાવાળી-ચાંદીના થાળમાં ગોઠવેલી જ્યોતથી આરતી ઉતારવાનો અનોખો ક્ષભ અને પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યા હશે.

ગોમતી ચક્ર અને ગોપીચન્દન

જેમ ખેટની દરિયાઈ ખાડીમાં શંખ અને મોતીની ઉત્પત્તિ માટે મહાજલપ્રલયના પ્રતાપે અનુકૂળ ભૂમિકાઓ ભૂલી થઈ હતી તેમ દ્વારકાને કિનારે ચક્ર ગનાવે એવા પરવાળાના જીવડાંના વાસ માટે અનુકૂળતા થઈ હતી. તેથી આજે દ્વારકાને કિનારે પરવાળાના જીવડાંએ બનાવેલા ચક્રાકારના ચિત્રોવાળા નાના મોટા પથરા મળે છે. તેને ગોમતી ચક્ર કહેવામાં આવે છે. એ સફેદ પથ્થર દ્વારકાના કિનારા પર જ મળે છે. યાત્રાળુઓ યાત્રાના સ્મરણ માટે એ ગોમતી ચક્ર દ્વારકાથી લઈ જાય છે વૈષ્ણવી સૃષ્ટિમાં એ ચક્રને વિષ્ણુનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. ગાંડકી નદીમાંથી મળી આવતા સુન્દર આકારના પથ્થરને શાલિગ્રામ કહેવામાં આવે છે. આ શાલિગ્રામને પણ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. નર્મદાને કાંઠે મળી આવતા પથ્થરને નર્મદેશ્વર તરીકે પૂજાય છે. આવા પ્રકારની માન્યતા ભારતની સંસ્કૃતિમાં જૂના કાળથી ચાલી આવે છે. દ્વારકામાં દરિયાના જે કાંઠા પર ચક્રો મળી આવે છે તે કાંઠાને ચક્રતીર્થ કહેવામાં આવે છે. ચક્રતીર્થના અધિષ્ઠાતા દેવ ચક્રનારાયણનું મંદિર આજે એ કાંઠા પર જ છે વિષ્ણુસહસ્રનામના સ્તોત્રગ્રન્થમાં—વિષ્ણુનું એક નામ ચક્રી ગણાવવામાં આવ્યું છે.... શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન ચક્રની કથા તો પુરાણગ્રંથોમાં છે. ગોમતી ચક્રને સુદર્શન ચક્ર સાથે કોઈ રીતે સરખાવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા મહાપ્રલયથી સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને તેથી જ્યાં દ્વારકા ડૂબી ગઈ ત્યાંથી ચક્રાકારે સાંપડતા પથ્થરને વિષ્ણુનું ચક્ર માનવાની સમજ શ્રદ્ધાયુક્ત કલ્પનાની શુદ્ધ પેદાશ કહી શકાય.

આવાં ચક્રો પૈકી કેટલાકની રચના એવી હોય છે કે પથ્થરના સ્વરૂપના હોવા છતાં તે પાણી ઉપર તરતા રહે છે એવા વિરલ ચક્રોની ખૂબ અતિલાવપૂર્વક થાય છે. દ્વારકામાં હાલના કેટલાંક દેવમન્દિરોમાં આવા તરતા ચક્ર રાખવામાં આવ્યાં છે. યાત્રાળુઓ તેનાં દર્શન કરી પાવન થાય છે. લંકા પર ચઢાઈ લઈ જનાર રામચન્દ્રે તરતા પથ્થરનો પૂલ બાંધ્યાની કથા પ્રચલિત છે. તે પથ્થરો દૈવી ચમત્કારભર્યા હશે એવા ચમત્કારી પથ્થર જેવા દ્વારકાના તરતા ચક્રો દિવ્યતાવાળા મનાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ પથ્થરની બાંધણી કરતા જીવડાના મુખના રસનું બંધારણ એવા પ્રકારનું હોય છે કે તેના રજકણો ઘટ્ટતા પકડતા નથી. એટલે તે દેખાવમાં પથ્થર જેવા હોય છે પણ તેમાં રજકણોની ગોઠવણી અને રચના લાકડાં જેવી હોવી જોઈએ.

ગોમતી ચક્રમાં કોઈ બે મુખવાળા, કોઈ ત્રણ મુખવાળા અને બીજા અનેક મુખવાળા હોય છે. પણ જે ચક્ર એક મુખવાળું હોય છે તે બહુ પવિત્ર ગણાય છે. ઘણા વૈષ્ણવો એવા એકમુખી ચક્રને સોને મઢાવી તેમાં નાકું જડાવી તેને ગળાની કંઠીમાં પરોવે છે. મરણ વખતે એ એકમુખી ચક્ર મરનારના મુખમાં મૂકવાથી મરનારનો મોક્ષ થાય છે. એવી દૃઢ સમજ હજી સુધી સમાજમાં પ્રચલિત રહેલી છે.

અનેક કુટુંબમાં દેવપૂજનો નિત્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હોય છે. તેમની દેવપૂજના કાર્ય માટે દેવનું સિંહાસન ઘરમાં રખાયું હોય છે. તે સિંહાસનમાં વિષ્ણુના પ્રતીક તરીકે ચતુર્ભુજ મૂર્તિને સ્થાને ગોમતી ચક્ર રાખવામાં આવે છે.

ચક્રની—ગોમતી ચક્રની પ્રતિમા આ રીતે દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી સમરત વૈષ્ણવી ભારતની સંસ્કૃતિમાં આજ સુધી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગોપીચન્દન

દ્વારકાના મહાપ્રલય વખતે દરિયા કિનારા પરની જમીનના થરોમાં જલના ઉભરાવાથી અનેક પ્રકારની વિકૃતિ ઊભી થઈ હોય અને તેથી જે તે સ્થળની જમીનની મૃત્તિકાના જુદા જુદા પ્રકાર બન્યા હોય એ હકીકત છે. હાલના વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશમાં ખેટશંખોદ્ધારની દરિયાની ખાડીને ખીજે કાંઠે ગોપીતળાવ નામનું સ્થળ છે. એ તળાવમાં શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં ગોપીઓનું સ્નાન થયું હતું. એવી કથા પ્રચલિત છે. તેથી તેને ગોપીતળાવ તીર્થ ગણાય છે. શ્રીકૃષ્ણના કાળનું એ તળાવ હશે કે કેમ તે કોણ કહી શકે? પણ હાલ તો એ તળાવમાંથી જે માટી નીકળે છે તેને ગોપીચન્દન કહેવામાં આવે છે. એ પવિત્ર ગણાતી માટીના ચોપાટ સોગઠાંબાજી રમવાના પાસાના આકારના પાસા બનાવવામાં આવે છે અને તે પવિત્ર ચન્દન યાત્રાળુઓ પોતાના વપરાશ માટે અહિંથી લઈ જાય છે. આ ગોપીચન્દનનો મહિમા બંગાળામાં અને ઓરિસ્સામાં તેમ જ મલબાર કિનારાના પ્રદેશમાં બહુ માન્ય છે. ચુસ્ત વૈષ્ણવો, ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સાધુઓ ગોપીચન્દનને ઘસીને તેનું તિલક કપાળમાં કરે છે અને પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે. આ તળાવની આસપાસની ભૂમિમાં જે માટી નીકળે છે તે પણ ગોપીચન્દન જ ગણાય છે. તેનો રંગ ઝાંખો પીળો હોય છે. એવા રંગની માટીના પડ ખેટ શંખોદ્ધારની ભૂમિના કેટલાક ભાગમાં મળે છે. તે માટીમાંથી પણ ગોપીચન્દનના પાસા બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ છપ્પનીઆ દુષ્કાળના વરસમાં ખેટના કેટલાંક ઘરમાં ચાલુ થયો હતો આ ચન્દનના પાસાના કોથળા વહાણુ રસ્તે મુંબઈ કે મલબાર કાંઠાના બંદરોએ વેપારીઓ પહોંચાડતા હતા. અસલના સમયમાં ખેટથી કાના માંગલોર સુધી વેપારી વહાણુની આવજા હતી. તે વખતે એમ કહેવાય છે કે ખેટથી માંગલોર બંદરે ગયેલા વહાણુમાંથી ગોપીચન્દન જે કોથળા

ઉત્તર્યા હતા તેમાંના એકમાં ચન્દનની સાથે-કહાન-કનૈયાની-બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ-ગોપીચન્દનના લેપથી ઢંકાઈ ગયેલી મળી આવી હતી. એ મૂર્તિ વિષે એમ કહેવાય છે કે શ્રી મધ્વાચાર્યે તેને માંગલોરથી ઉડુપીના મન્દિરમાં પધરાવી હતી. આ સ્વરૂપ કનૈયાનું હતું. કારણકે તે સ્વરૂપના હાથમાં દહી વલોવવાની સ્વર્ધ હતી અને નાકે નકવેસરના મોતીનું ચિહ્ન હતું. ઉડુપીમાં આજ સુધી તે સ્વરૂપ બિરાજે છે. ત્યાં કનકદાસ નામનો હરિજન-ઢેઢ-લકત થઈ ગયો તે રોજ ઉડુપીના મન્દિરે દેવના દર્શને જતો પણ તે શૂદ્ર હોવાથી તેને મન્દિરમાં જવાની મનાઈ હતી. તેને લીધે એ કનકદાસ લકત દેવના મન્દિરના પાછલા ભાગની ભીંતમાં આવેલા વા બારીઆથી દેવનાદર્શન કરતો હતો. કનકદાસની તપશ્ચર્યાએ એક વખત ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. કનકદાસ દેવાલયની પાછલી ભીંત આગળ રાત અને દિવસ દેવનું ધ્યાન ધરી બૂખ્યો તરસ્યો ખેસી રહ્યો. છેવટે દેવ પ્રસન્ન થયા અને અંતે દેવે પોતાનું મુખ કનકદાસ લકત તરફની બારી તરફ ફેરવી લકતને મુખાર-વિન્દનાં દર્શન આપ્યાં. બીજી સવારે દેવની મંગલા આરતી વખતે બ્રાહ્મણ લકતોની ભીડ દેવદ્વારે એકઠી થઈ હતી. જ્યાં મન્દિરનું દ્વાર ખુલ્લું મૂકાયું કે સૌએ દેવના મુખને બદલે દેવની પીઠનાં દર્શન કર્યાં. ઘણા આશ્ચર્ય સાથે કનકદાસ લકતને સાચો વૈષ્ણવ ગણવામાં આવ્યો. આજ સુધી એ સ્વરૂપનાં દર્શન ઉડુપીના મન્દિરમાં એ જ પ્રમાણે બીજા દ્વારે જ થાય છે. ગોપીચન્દનનો મહિમા દ્વારકાની સંસ્કૃતિ એ વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં જમાવ્યો ન હોત તો ગોપી તળાવનું ગોપીચન્દન માંગલોર સુધી વહાણ વાટે જતું થયું ન હોત અને શ્રી મધ્વાચાર્યને બાલકૃષ્ણનું સ્વરૂપ ઉડુપીના દેવાલયમાં પ્રતિષ્ઠાપિત કરવાનો પ્રસંગ જોભો થયો ન હોત.....આ કથા વૈષ્ણવસમાજમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે; અને તેને ખોટી પાડવાની કોઈએ તજવીજ કરી હોય એવું જાણવા મળ્યું નથી-“લકત લાવ” નામના પુસ્તકમાં

કનકદાસ ભક્તની જીવન કથાનો સમાવેશ થયો છે. માણસોની માન્યતા, ધર્મપાલન, અને શ્રદ્ધા સમાજની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ કેવી રીતે રચે છે તેનો આ દાખલો બેટ દ્વારકાની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં નોંધને પાત્ર બન્યો છે. આજે ભારતમાં જ્યાં જ્યાં ગોપીચન્દન પહોંચ્યું છે ત્યાં ત્યાં દ્વારકા પહોંચી ગયું છે.

દારકાના અસલી પ્રદેશની પરિસીમા અને ભૂપૃષ્ઠ રચનાની પુરાતન સંસ્કૃતિ

દારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આલેખતાં પહેલાં દારકાના અસલી પ્રદેશની પરિસીમાનો સ્પષ્ટ નકશો નિશ્ચિત રૂપે ધરવો જોઈએ. રાજકર્તાઓ જ્યારથી ઊભા થયા ત્યારથી રાજ્યની સીમાઓ કૃત્રિમ રીતે અગર તો ભૂપૃષ્ઠની આકૃતિની રેખાથી અંકિત થવા લાગી. મનુષ્યોએ તો પ્રદેશના સાંસ્કૃતિક વિભાગો પાડ્યા છે. એટલે રાજકીય વિભાગની રેખાઓ અને સાંસ્કૃતિક વિભાગની રેખાઓ વિભિન્ન હોય છે. સાંસ્કૃતિક વિભાગ પાડતાં મુખ્યત્વેનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થાય છે. રાજકીય વિભાગની રેખાએ મુખ્યત્વેને મહારાષ્ટ્રમાં ગણી લીધું છે.

દારકાની અસલી સંસ્કૃતિનો પ્રદેશ કયો ? કેવળ ઓખામંડળ દારકાની અસલી સંસ્કૃતિનો પ્રદેશ કહી ન શકાય. કચ્છના કિનારા પરનો પ્રદેશ દારકાની અસલી સંસ્કૃતિનો પ્રદેશ ગણવો જોઈએ; એટલું જ નહિ પરંતુ કચ્છ સમસ્તને—(જૂના કાળના કચ્છ સમસ્તને) દારકાની સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં સમાવી લેવો જોઈએ.

બારાડી તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશને પૂરેપૂરી રીતે દારકાની અસલી સંસ્કૃતિવાળો વિભાગ માનવો જોઈએ, તેમ જ બારાડીને લગીને બરકાનો કેટલોક પ્રદેશ આવ્યો છે તે ભાગ પણ દારકાના અસલી પ્રદેશમાં મૂકી શકાય.

ક્ષત્રપોના કાળની સંસ્કૃતિના અવશેષ રૂપે કચ્છની કાંધી પર આવેલ અંધાઉ ગામે, દારકાના પ્રદેશમાં આવેલા મૂળવાસર ગામે,

બારાડીમાં આવેલા બાંકોડી ગામે, અને ગુન્દા ગામે તથા બરડાના પાતા ગામે બ્રાહ્મી લિપિમાં કાતરાયલ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ બધાં ગામને આંતરી લેતો પ્રદેશ-ક્ષત્રપ કાળની સંસ્કૃતિનો પ્રદેશ ગણાવી શકાય-અને એ રીતે દ્વારકાના અસલી સંસ્કૃતિના પ્રદેશની પરિસીમા બાંધી શકાય.

મૈત્રક કાળના સૂર્ય મન્દિરો, ગ્રીસ દેશની વેશ બૂષાવાળી સૂર્યની મૂર્તિઓ મોટે ભાગે રક્ત પાષણથી ઘસાયેલી ઓખામંડલના અસલી ખંડેર ગામોમાં પીંડારા જેવા બારાડીના પ્રદેશમાં, હડીઆણા નામના હાલાર પ્રદેશના ગામડામાં, પુરા ગામે (હાલ પોરબન્દર), પાતા ગામે (ઘેડમાં) અને મીયાણી વિસાવાડા ગામે દેખા દે છે. તે સૂચવે છે કે આ બધા સ્થળોને આંતરી લેતો પ્રદેશ અસલી દ્વારકાનો પ્રદેશ કહી શકાય.

જૂના કાળથી એક સરખો રીત રીવાજ પાળતાં પાળતાં આજ સુધી અસલી માનવ મંડલીની છાપ પોતાના રૂઢિચુસ્ત પોશાકથી, પોતાના બાપદાદાના મૂળના ઉદ્યોગ ધંધાની પકડથી, પોતાના અસલી દેવ દેવતા પ્રત્યેની ભાવ યુક્ત આકરી શ્રદ્ધાથી અને જન્મ મરણ, અને લગ્નના એક સરખા સ્વરૂપથી જે લોક સંઘ દ્વારકાની આસ પાસ વસે છે તેના જેવો લોક સંઘ દ્વારકાની પાડોશમાં જ્યાં જ્યાં વસે છે તે બધા પ્રદેશને દ્વારકાના અસલી પ્રદેશમાં ખુશીથી સમાવી શકાય. દ્વારકાના રબારી, દ્વારકાના ચારણ, દ્વારકાના મેઘવાળ, દ્વારકાના આયર, દ્વારકાના વાઘેર-રજપૂત બાવા સામુ, જે રીતે જીવન ગાળે છે તેવું જ જીવન ગાળનારા ઓખામંડળની બહાર ભલે વસતા હોય પણ તેમના પ્રદેશનો સમાવેશ દ્વારકાના પ્રદેશમાં જ થવો ઘટે છે.

આ રીતે દ્વારકાના પ્રદેશની પરિસીમા ખૂંટા છેક કચ્છના અન્ધાઉ ગામથી માંડી, નારાયણ સર, કોટેસર, માંડવી, મુંદ્રા, ખેટ, અરાંભડા સમસ્ત ઓખામંડલ, પીંડારા, મહાદેવીઆ, નન્દાણુ, ઝાકસીમાં,

હાબરડી, દાત્રાણુ, અણુ, સલાયા, હડીઆણા, જોડીઆ, ખંભાલીઆ, ભાણુવડ, ગોપ, ધુમલી, લાળા, ગાધવી, મીયાણી, વીસાવાડા, પોર, અડવાણા, છાયા, પાતા અને માધવપુર-સુધી દ્વારકાની પરિસીમાના ખૂંટા આપણે ખોડી શકીએ.

દ્વારકાની ભૂપૃષ્ઠ રચનાની પુરાતન સંસ્કૃતિ

શ્રીકૃષ્ણના સમયે જે દ્વારકા હશે તેની ભૂપૃષ્ઠ રચના કયા પ્રકારની હશે તે વિષે કોઈ ચોક્કસ ખ્યાલ ઊભો કરી શકાય એવું ખણુખણુતું સાહિત્ય હાથે ચડ્યું નથી: પણ હાલની દ્વારકાની ભૂમિ—સાવ અર્વાચીન નથી. એટલું જ નહિ, પણ સૌરાષ્ટ્રની જૂની ગણાતી નગરીઓની ભૂપૃષ્ઠ રચનાથી કોઈ રીતે ઓછી પ્રાચીન તો નથી જ. અહીં પરદેશી સાહિત્યમાંથી સાંપડેલી કેટલીક વિગતો રજૂ કરવામાં આવે છે. આ વિગતો બહુ સ્પષ્ટ છે અને હાલના દ્વારકાના પ્રદેશનું ઘણું પુરાતન સમયનું ચિત્ર વાચક પાસે રજૂ કરે છે. દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના પર્યેષકને આ વિગતો ઉપકારક બની રહેશે જ Periplus—પેરિપ્લસ નામની બીજી પરદેશી પ્રવાસીની નોંધમાંથી થોડા શબ્દો અહીં ટાંકવા જેવા છે.

કચ્છ પ્રદેશથી આરંભ કરીએ તો—Describing રણપ્રદેશ small and big-dangerous to navigators was wounded to south and west by seven islands and the head-land Barake- (Dwarka) a place of special danger of whose neighbourhood ships were warned by meeting with great black water-snakes. Next-after Barake flows the way to the gulf of Barygaza the country of Mahakshatrapas.

પેરિપ્લસની નોંધમાં Head-Land Barake-લખાયું છે તે જ હાલનું દ્વારકા જ્યાં ઊભું છે—તે જગત ભૂશિર-દ્વારકાની ભૂશિર... પેરિપ્લસ આ ભૂશિરને ખાસ ભય ભરેલી જગ્યા ગણે છે. આજે પણ

એ Head-Land of Barake ઉપર ભારત સરકારે વહાણોની મુસાફરીની સલામતી માટે બહુ જ ઊંચી દીવાદાંડી મોટે ખર્ચે બાંધી છે. ઈ. સ. ૧૦૧૭ (હી. ૪૦૮)માં. અબુરીહાન ખીરનીએ શુજરાત વિષે તેના પુસ્તક નામે “કિતાબુલ હિન્દ”માં લખ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે.

કચ્છ બ્યાંથી મુસમ્બર (દવા) નીકળે છે તે દ્વારકાથી ૬ સોમનાથ થી ૧૪ અને ખંભાત થી ૩૦ દિવસના રસ્તા જેટલે અંતરે છે.

અહીં બરનીએ શુજરાતનાં મશહૂર શહેરો નીચે મુજબ લખ્યાં છે. અણહિલવાડ, સોમનાથ, દાર દેશ, (અર્થાત્ ભરૂચ) રાહન જુલ (રાંદેર) કચ્છ, ખંભાત, અસાવલ, સંદાન (સંજાણુ) સોપારા, થાણા, દારકા, સિલમાલ, આલબરનીના Indica નામના પુસ્તકના અંગ્રેજી ભાષાન્તર-Turner's Oriental Seriesમાં પ્રકટ થયેલ. Alberuni's India, by E. Sachau Albaruni, 977-1048

Chapter XVIII, p.p. 208-209

The southern frontier of India is formed by the ocean. The coast of India begins with TIS the Capital of Makran and extends thence in a South eastern direction towards the region of Al-daibal over a distance of 40 Farsakh between the two places lies the gulf of Turan. After the above-mentioned gulf follow the small Munha, the great Munha then Bairarij i.e. the pirates of Kucch and Somanath. They are thus called because they commit their robberies on sea in ships called bira (વેડા-બેડા) The places on the Coast are-Tawaleshar-50 Farasakh from Daibal, Loharaani 12 Farasakh, Baga 12 Farasakh, Kocch, where the

mukla-tree grows and Barai 6 Farasakh, Somanath 14 Farasakh, Kanbaiyat 30 Farasakh. Asawil 2 days Bhiroj 30 Farasakh Saudan 50 Farasakh. Subdra 6 Farasakh Tdna 5 Farasakhs.

અલખેરૂનીના લેખના ઉતારામાં આવતાં સ્થળોનાં નામો.

તીસ, (તીજ, તેજ.) મકરાનનું મુખ્ય શહેર જ્યાંથી મકરાણી આરણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા હતા વીસમી સદીમાં દેશી રાજાઓની દરબાર ગઢની ચોકી મકરાણી આરણ કરતા હતા.

અલ-દઘબલ (અલ એ માનવાચક વિશેષણ રૂપી પ્રત્યય છે. દઘબલ શબ્દ કદાચ દેવલ-દેબલ શબ્દમાંથી લિપ્યન્તર કરતાં લખાયો હોય. દ્વારકાને-દેવદ્વાર અસલના સમયમાં કહેવામાં આવતું હતું.—તેથી ઈ. સ.ના દશમા સૌકામાં—કચ્છના અખાતના છેડા પર આવેલા દેવદ્વારને બદલે અલ દઘબલ અલખેરૂનીએ લખ્યું હોય.

અલખેરૂનીએ કોઈ પાસેથી મેળવેલી માહિતી પરથી આ લખાણ લખ્યું જણાય છે.

પશ્ચિમના અસલી લેખકોની નોંધમાં દ્વારકા

જેમ ભારતના પુરાણોમાં કુશસ્થલી અને દ્વારાવતી, દ્વારકાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે; તેમ પશ્ચિમના પ્રદેશના વિદ્વાન પ્રવાસીઓની નોંધપોથીમાં—ખેટ, દ્વારકાનાં નામો મેળવી શકાયાં છે. ઈ. સ.ના બીજા સૌકામાં ગ્રીસદેશના વહાણો ભારતના પશ્ચિમ તરફના સમુદ્ર કાંઠે પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપવાની દૃષ્ટિથી વિદ્વાન અને સત્તાધીશ માણસોની સરદારી નીચે આવજા કરતાં હતાં. એવાં વહાણોમાંના પ્રવાસીઓની

નોંધ ગ્રીસ દેશમાં પ્રકટ થઈ છે. તેમાં જણાવેલા બજાણવેતા અને બજાણવેતા-Ptolemy ટોલેમીની નોંધમાં બેટ, શંખોદ્ધાર, જગત-ભૂશિર, અને દ્વારકાનો ઉલ્લેખ ખણખણતા શબ્દોમાં આ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. જૂના Bombay-Gazeeter Vol. I pp 538 Appendix 24. quoted

On the Coast of Surashtane (Kathiawad) Ptolemy. [161-180 A.D.] mentions—"past the island of Barake (Dwarka-Bet), than the city of Bardaxema which must be Porbandar in front of Barada Hills then the village of Saurashtra which perhaps represents Veraval."

અહીં-ગ્રીસદેશનો વિદ્વાન ટોલેમી એમ જણાવે છે કે—
“સૌરાષ્ટ્રેનના કિનારા પરની હકીકત. બારકેના બેટ આગળથી પસાર થયા પછી-બરાડકસમાનું શહેર આવે છે-અને તે પછી સૌરાષ્ટ્ર નામનું ગામડું આવે છે.

અ. બારકેબેટ એટલે હાલનું દ્વારકાબેટ-બારડકસમા તે કદાચ બરડાની ટેકરીઓની સમાંતર આવેલું પોરબંદર શહેર હોઈ શકે અને સૌરાષ્ટ્રનું ગામડું તે હાલનું વેરાવલ હોય.

વળી મારા વાચનમાં ઈ. સ. ૧૮૭૮ના Madras journal of Literature and Scienceમાંથી નીચેનો ઉતારો નજર ચડ્યો હતો. તે ટોલેમીની નોંધને લગતો હોવાથી અહીં તેની સમીક્ષા કરી લેવાનું યોગ્ય થશે.

The observation of Gustare Copper-on Ancient Commerce of India—

“Since the days of Alexander the Great, the Greeks turned cosmopolitan and spread everywhere. Ebeen in the Far East they founded colonies as the Greek names of

some places show. We may perhaps be allowed to call **Nausthamus** (Karachi) and **Theophila**-(Sura-dari) in Gujarat and Byzantium ont he Malabar Coast.” “ **Grecian colonies.** ”

અહીં—**નૌસ્થામસ** એટલે કરાંચી ગણવામાં આવ્યું છે. તે સમજદેરથી થયું છે. **નૌ** = નૌકા-વહાણો-સ્થામસ = ઊભા રહેવાનું સ્થાન એટલે કે જ્યાં ઘણાં વહાણો આશ્રય લઈ શકે તેવું બંદરી સ્થાન હોય તે **Nausthamus** કહેવાય. હાલનું **ખેટ શંખોદ્ધાર** તે હજુ સુધી ઘણાં વહાણોને તોફાનના સમયમાં તેમ જ ચાલુ ઋતુઓના સમયમાં આરામ કરવાનું યોગ્ય સ્થળ ગણાય છે. તેને લીધે જ વડોદરા સરકારે તે સ્થળે મોટા ખર્ચે ઓખા બંદર બંધાવ્યું હતું. અને ભારત સરકાર તે સ્થળનો મોટા બંદર તરીકે વિકાસ કરી રહ્યું છે આ ઉપરથી સમજશે કે **Nausthamus**-એટલે **ખેટનું ખાલાપુરનું ખાટું** અને **Theophila** = **Sur-dari** તે **દ્વારકા**. ગ્રીકભાષામાં **Theophila**નો અર્થ **દેવનું શહેર**, દેવનું દ્વાર થાય છે. તેને ઈ. સ.ના બીજા સૌકામાં દેવદ્વારકા-દેવદ્વાર-કે સુરદ્વારકા-લોકો કહેતા હશે.

વળી ટોલેમીની ભૂગોળની ચોપડીમાં પણ હિન્દના શહેરો અને બંદરોના નામોની યાદી છે. તેમાં **નૌસ્થામસ** નામ જડી આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૫

પ્રલય પછી દ્વારકાના પ્રદેશનું સ્વરૂપ

યાદવો દ્વારકામાં વસ્યા હતા એ વાત જો સાચી હોય તો તેમની પ્રવૃત્તિઓ પુરાણમાં ચીતરવામાં આવી છે તે જાત જાતની સંસ્કૃતિના લક્ષણવાળી હતી સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ આનર્તદેશ યાદવોના યુગમાં અનેક રીતે સમૃદ્ધ બન્યો હોય એમ પુરાણોની કથા પરથી અનુમાન ખેંચી શકાય છે. મથુરાથી કુશસ્થલીના દરિયાર્ધ પ્રદેશ સુધીની યાદવોની આવજન થતી હતી એ કાળમાં વ્યવહારના સાધનો વિકસ્યાં હશે, યુદ્ધની સામગ્રી રચવાની કળા લોકોએ વિકસાવી હશે, કન્યાઓનાં હરણો થતાં હતાં. તેથી રથ જેવાં જાતના વાહનો રથો રચવાની કળા ઠીક ઠીક વિસ્તરી હશે. આનન્દ પ્રમોદના મેળા ખેળા તો યાદવોના રોજન્દા જીવનના અંગ બન્યાં હતાં. જાતજાતની વેશભૂષાના સાહિત્યોથી યાદવો જાણીતા હતા, રથના અશ્વોનું પાલન અને અશ્વના ઉછેરની ઉચ્ચ પ્રકારની આવડત યાદવોને સાધ્ય હશે જ. અશ્વારોહણ અને અશ્વરથના વ્યવહાર ઉપરનો કાણુ યાદવોએ દરિયાપારના એસીરીઅન લોકો પાસેથી સાધ્યો હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. દરિયા કાંઠે વસ્યા પછી યાદવોએ નૌકાવિદ્યા પણ યવનોના સંઘ પાસેથી સાધી લીધી હશે. પણ આ સંસ્કૃતિના પ્રણેતા યાદવો તો દ્વારકાના મહાપ્રલય પછી જીવંત થઈ ગયા હતા. જૂનું દ્વારકા તો દરિયામાં સમાઈ ગયું હતું. હાલની વૈષ્ણવી દ્વારકા તો એ મહાપ્રલય પછી જે પ્રકારનું ભૂપૃષ્ઠ દરિયા કાંઠે બની રહ્યું હતું ત્યાં વસી હતી એટલે દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં યાદવોની પુરાણમાં વર્ણવેલી સંસ્કૃતિનો વિચાર કરવાનું રહેતું નથી.

હજારો વરસ પહેલાંની વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશે તે પ્રલય પછી જે રૂપ પકડ્યું હતું તે રૂપ આજ સુધી બહુ ભારે વિકૃતિ વગરનું એમને એમ રહ્યું છે. પ્રલય પછીના આ પ્રદેશમાં માણસોએ પ્રગતિ સાધી હશે તેમાં સમુદ્રના કિનારા પરના નદીઓના મુખવાળા પ્રદેશોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હશે. નદીઓના મુખ જેવાં બારણા દ્વારા સાહસિક માણસો નૌકાની સહાયથી સામા કાંઠાની ભૂમિપર જતા આવતા થયા હશે.

ઈ. સ. પૂર્વેના સમયમાં ઇજિપ્ત, ગ્રીસ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને સિન્ધ (સૌવીર) પ્રદેશના પ્રવાસીઓ દ્વારકાના પ્રદેશના દરિયા કિનારે વહાણવાટે આવતા હતા એવી માહિતી એ પ્રવાસીઓની નોંધપોથીમાંથી સાંપડે છે. ટોલેમી, પેરિપ્લસ, અલબેરૂની, જેવા ભૂગોળવેત્તા પ્રવાસીઓ દ્વારકાના દરિયાઈ પ્રદેશના નાકાંવાળા સ્થળે આવ્યા હોવાનું એમના દફતરોમાંથી સાંપડ્યું છે.

સમુદ્રમાં સફરી વહાણો ચલાવવાની શોધ ક્યારે થઈ અને અસલમાં ક્યા પ્રદેશમાં થઈ તે નિશ્ચિતપણે હજુ શોધી કાઢવામાં આવ્યું નથી તો પણ સામાન્ય રીતે એવું મનાય છે કે યૂરોપ અને એશિયાની સીમા ઉપર કાસ્પીયન સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર વગેરે પાંચ સમુદ્રો ભૂપ્રદેશના અંદરના ભાગમાં આવ્યા છે ત્યાં વેદકાળના સમયમાં માનવસંઘ વસતો હતો. તેણે પોતાના વ્યવહાર માટે એ દેશમાં નૌકાપ્રવાસની શોધ કરી હશે કારણ કે વેદના કાળની સંસ્કૃતિએ વહાણને માટે જે શબ્દો યોજ્યા છે, તે યૂરોપમાં અને આર્યદેશ ભારતમાં એક સરખા ઉચ્ચારના જણાયા છે. જેમકે યૂરોપમાં Navy, Naval જેવા શબ્દો દરિયાઈ વ્યવહારમાં પ્રવેશ્યા છે, તેવા જ ઉચ્ચારના શબ્દો વેદ અને ઉપનિષદકાળની સંસ્કૃતિએ યોજ્યા છે; જેમકે નૌ, નૌકા, નાવ, નાવડી, નૈયા ઇત્યાદિ. આ વહાણો હલેસાંથી ચલાવવામાં આવતા તરાપા જેવા નહોતા. આ વહાણો તો ઊંડા સાગરમાં પવનના બળથી ચાલતા

સઢવાળાં વહાણુ હતાં. ઋગ્વેદમાં દરિયાઈ પ્રવાસે જનાર ભુજ્યુ નામના મહાપુરુષની કથા છે. વળી મહાભારતમાંના શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે સઢવાળાં વહાણુનો ઉલ્લેખ નીચેના શ્લોકમાં થયો છે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતા ?

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवाम्भसि ॥ ગી. ૨-૬૭

એટલે કે પ્રલય પછી સમુદ્ર તટ પર વસેલા દ્વારકાના પ્રદેશમાં નૌકા પ્રવાસ દ્વારા બહારના લોકો એ દેશમાં આવતા અને દ્વારકાના પ્રદેશના લોકો વહાણો વાટે જ બહારના દરિયાઈ મુલકના સંસર્ગમાં રહેતા હતા.

પુરાણોની કથા પ્રમાણે તો યવન લોકો ધરાન, ગ્રીસ, ઇજિપ્ત અરબસ્તાનમાંથી સિન્ધપ્રદેશમાં થઈને કહેવાતા કચ્ચવાટે દ્વારકાના દરિયાઈ પ્રદેશમાં આવળ કરતા હતા. જેમ ગ્રીસ, ઇજિપ્ત અને અરબસ્તાનનાં વિદ્વાન ભૌગોલિક પ્રવાસીઓના દક્ષતરમાં દ્વારકાના દરિયાઈ પ્રદેશનાં નામો મળી આવે છે. તેમ એમના પ્રવાસના માર્ગની રેખા પણ સાંપડે છે. ખેટ, કચ્છનો અખાત, દ્વારકાની જગત ભૂશિર, બરકાના કુંગરની છાયામાં આવેલ નૌકા બન્દરના નામો એમની નોંધ-પોથીમાંથી આ રૂપના મળે છે.

બારકે = Barke = દાર = બારના અર્થવાળું દ્વારકા

સાગરડી = Sagardee = સાગર દ્વીપ-ખેટ શંખોદ્ધાર

થીઓપોલી = Theopoly = થીઓ = ઈશ્વર } દેવનું નગર
પોલી = નગર } દેવ દ્વારકા

નૌષ્ઠામસ = Nausthamus = Nau = વહાણુ વહાણોને
Stha = ઊભવું } આરામથી ઊભાં
Mus = રથળ } રાખવાનું રથળ.

આવું વહાણોને આશ્રય આપી શકે એવું મોટું બંદર હાલ ખેટ શંખોદ્ધારમાં **બાલાપુર** છે. તેમજ ખેટની પશ્ચિમની ખાડી બ્યાં ઓખાબંદર હાલ વિકસ્યું છે તે પણ સેંકડો વહાણોને આશ્રય આપે તેવી પરિસ્થિતિ ધરાવે છે. સિન્ધમાં નગરઠ્ઠાના પ્રદેશમાં યવનો ઉતરી આવ્યા હતા અને ત્યાં મોટાં યુદ્ધ-ખેલાયાં હતાં. ક્ષત્રપ (Satrap) વંશના નરપાન અને ચણનની સત્તા સિન્ધ, કચ્છ અને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં જામી હતી. નગરઠ્ઠા તૂટ્યા પછી તે પ્રદેશમાંથી સમા, સોઢા, વાઢા, વાઘેર, જડેજા તથા સુમરા રજપુત કોમના ટોળાં કચ્છવાટે દ્વારકાના અસલી પ્રદેશમાં આવી વસ્યાં હતાં. એમની મારફત સિન્ધી સંસ્કૃતિ દ્વારકાના પ્રદેશમાં વિસ્તરી હતી. ઇશુખ્રિસ્તના અવતાર પહેલાંની આ કથા છે. આ ક્ષત્રપ પશ્ચિમ ભારત ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી બેઠા હતા. કચ્છના અ-ધાઉથી માંડી દ્વારકાના ઓખામંડલ પ્રદેશમાંના **મૂળવાસર** ગામે, ખારાડી પ્રદેશના **ખાંકોડી** ગામે, ખરકાના પ્રદેશમાં **પાતા** ગામે-અને જૂનાગઢના ગિરનારની તળેટીમાં આ ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તા સર્વોપરી હતી એવું દર્શાવતા શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. ઇસવીસનના બીજા શતકના ક્ષત્રપ રુદ્રસેનના સમયના શિલાલેખો અને ચાંદીના સિલ્કાઓ દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી મળી આવેલા છે. એ સૂચવે છે કે આ પ્રદેશ જૂનાકાળથી સુસંસ્કૃત હતો.

અલખત દ્વારકાનો પ્રદેશ દરિયાઈ વાતાવરણવાળો હોવાથી એ પ્રદેશમાં બાગબગીચા, ખેતરવાડી, કે વિકસિત હુન્નરોની સંસ્કૃતિ ધ્યાન ખેંચે એવા રૂપમાં ફેલાઈ નહોતી તોપણ મનુષ્યના વસવાટ માટે એ પ્રદેશ યોગ્ય તો મનાયો હતો. સત્તાધીશ લોકો વહાણોપરની સત્તા ધરાવતા હોવાથી આ પ્રદેશમાં ચાંચીઆગીરીનો ધંધો સ્વાભાવિક રીતે વિકસ્યો હતો, આછી પાતળી ખેતી ઉપરાંત મછીઆરાનો ધંધો પણ આ પ્રદેશમાં ચાલતો હતો. તે બંને ધંધા તો ઇ. સ.ના સોળમા સૈકા સુધી વાઘેરકોમના બાપુકા બની રહ્યા હતા.

સિન્ધમાંથી સૈન્ધવો આ પ્રદેશમાં ઉતરી આવ્યા હતા. અને મોરબીથી માંડીને પોરબંદર માધવપુર સુધીના દરિયાકાંઠા પરના પ્રદેશમાં એમણે પોતાની સત્તા વિસ્તારી હતી. ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સાતમા સૌકામાં સૈન્ધવાએ આ પ્રદેશને સંસ્કૃત બનાવ્યો હતો. એમના કાળમાં રાજ્ય તરફથી અને શ્રોષ્ઠીઓ તરફથી અપાયેલા દાનની હકીકતવાળાં તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે. તે પરથી જણાય છે કે આ પ્રદેશમાં સાધુસન્તો, ગુરુકુલ વસાવી જનતાને સંસ્કારી બનાવતા હતા. જૌદ્ધર્મની છાયાવાળા આ ગુરુકુલો હોય એવું અનુમાન કરી શકાય છે.

આ દેશનો ખાસ હુન્નર તો વહાણો બનાવવાનો બની રહ્યો હતો. કચ્છ, બેટશંખોદ્ધાર અને મીયાણીના કાંઠાપરના પ્રદેશમાં વહાણો બાંધવાનો ધંધો, અરબસ્તાનની સંસ્કૃતિના છાપવાળાં વહાણો બાંધવાનો ધંધો—આ દેશમાં સંસ્કૃતિના અવલ ધંધા તરીકે ચાલુ થયો હતો.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિની છાયા

બુદ્ધ ભગવાનના અવતારની વાત તો દ્વારકાના વૈષ્ણવજનો કરતા જ હોય છે; તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમાજની માન્યતા શૈર્ષિકી વાતચીતમાં દર્શાવે છે કે રામાવતાર પછી કૃષ્ણાવતાર, અને કૃષ્ણાવતાર પછી બુદ્ધાવતાર આવ્યો. તે પછીના અવતારનું નામ “કલ્કિ” આપવામાં આવે છે.

બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિના શિષ્ટગ્રન્થના સારરૂપે લખાયેલા પુસ્તકમાં (કૌસામ્પીકૃત) જણાવવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં બુદ્ધ ભગવાનના અનેક સ્તૂપો વિદ્યમાન છે જેવાં કે :

તૂક્ષ્ણીલા, સારનાથ, કાલ્કી, સાંચી,
કનેરી, બનારસ, કાબુલ, ગયા.

પરંતુ બુદ્ધના મુખ્ય સ્તૂપો ભારતમાં આઠ સ્થળે નિર્માયા હતા જેવાં કે :

૧ કુશીનર, ૨ પાવાગઢ, ૩ વૈશાલી, ૪ કપિલવસ્તુ,
૫ રામગ્રામ, ૬ અબ્લકદ્ધ, ૭ રાજગૃહ, ૮ બેટદ્વીપ.

આ આઠ સ્થળમાં બેટદ્વીપની પણ ગણતરી થઈ છે. તે પરથી કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં બુદ્ધ સંસ્કૃતિનો અસલી પ્રચાર હોવો જોઈએ. એમ સમજી બેટમાં જ એમ ઘણી સૂક્ષ્મ નજરથી અનેક જૂનાં સ્થળોનું અવલોકન કરવા માંડ્યું. પરિણામે બેટમાંથી જ મુમ્માઈ માતાના અસ્તિત્વ ધરાવતા મંદિરના એક ખૂણામાં બહુ જ સુંદર આરસની

સફેદ મૂર્તિ યુદ્ધના સ્વરૂપની અમને સાંપડી. તરત જ એ મૂર્તિ ત્યાંથી ઉપડાવી બેટશંખોદ્ધારનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં મુકાવી દીધી હતી. એ મૂર્તિ ઘણાં વરસો સુધી ત્યાં રહી. પછી સિંધિયા કંપનીની સ્ટીમરો બેટ પાસેના ઓખા બંદરે આવતીજતી થઈ. એ કંપનીની કચેરીના સંચાલકોમાંના મુખ્ય શ્રીમતી સુમતીબેન મોરારજી ઓખા બંદરે આવ્યાં હતાં. તે જ્યારે બેટમાં શ્રીદારકાધીશના દર્શન ગયાં ત્યારે તેમણે સ્વાભાવિક રીતે સંસ્કૃતિના ધામ પુસ્તકાલયની મુલાકાત લીધી. તેમની કળાની કદરદાની ભરેલી દષ્ટિ તરત જ એ મૂર્તિ પર ગઈ અને તે મુગ્ધ થયાં. એમને મૂર્તિઓ, ચિત્રો વગેરે કળાના નમૂનાનો સંગ્રહ નભાવવાનો ખાસ શોખ છે. મુંબઈમાં “શાન્તિનિવાસ”માં કે જૂ પરના એમના નિવાસમાં જે કોઈ જય છે તેમને ભારતની કળાની ઉચ્ચ કૃતિઓ જોવા મળે છે.

પછી તો એમણે ઓખાબંદર પર સિંધિયા કંપનીનું કામ કરનાર શેઠ તુલસીદાસ રામજી દ્વારા બેટની યુદ્ધની મૂર્તિ બેટ પુસ્તકાલયના સંચાલકોને યોગ્ય દાન આપી પોતાના સંગ્રહસ્થાન માટે મેળવી લીધી.

એ મૂર્તિ મુંબઈ પહોંચી છે. તેની દસ્તાવેજી નોંધ બેટના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના ઠરાવની નોંધવહી ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે થયેલી છે. એ ઠરાવની નકલ અહીં રજૂ કરવાનું ઔચિત્ય જણાય છે, કેમ કે ઇતિહાસની ચકાસણી કરનારા માટે કેવળ મોઢાની વાતો કે ચાલુ લોકવાણીની વાતો બહુ વજનદાર ગણાય નહિ.

ઉતારો

—રોજમેળ પાન ૧૪, તા. ૩૦ માર્ચ નવેમ્બર ૧૯૫૪—

દાન મદદ ખાતે જમા રૂ. ૨૫૧/- અંકે રૂપિયા બસો એકાવન પૂરા બાબતે આ સંસ્થામાં પડેલી યુદ્ધદેવની અને બે બીજી મૂર્તિઓ સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીના સંગ્રહસ્થાનમાં મૂકવા માટે માગવામાં

આવતાં વ્યસ્થાપક સભાના ફરતા ફરતા સરકયુલર તા. ૨૬-૧૦-૫૪થી સર્વાનુમતે તે આપવા માટે બહાલી મળ્યા પ્રમાણે આપવામાં આવી તે બદલ ડોનેશન તરીકે 'શ્રી સુમતીબેન શાન્તિકુમાર સૌંધિયા કમ્પની મુંબઈ તરફથી તેમના આખાના એજન્ટ શ્રી તુલસીદાસ રામજી મારફત આવ્યા તે-પાવતી નં. ૩૦ પ્રમાણે.....

પાવતી પર સહી-કુ. મો. મંત્રી. શ્રી ઘેલાભાઈ ઠા. સાર્વજનિક
= (કુંવરજી મોનજી) પુસ્તકાલય બેટ

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં વડોદરાના નિવાસ દરમ્યાન મેં કર્નલ ટોડનું પુસ્તક—*Travels in Western India*—ત્યાંની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાંથી મેળવીને સાંગોપાંગ વાંચ્યું હતું. તે પુસ્તકમાં કર્નલ ટોડ તરફથી દારકાની નોંધ હોવાથી મને એમાં અંગત રસ પણ હતો. એ પુસ્તકમાં “તા. ૩૦-૧૦-૧૮૨૩ તારીખની નોંધમાં કર્નલ ટોડે બેટ શંખોદ્ધારમાં શંખનારાયણનું મંદિર તેમણે જોયું, ત્યાં બુદ્ધની અને કૃષ્ણની મૂર્તિઓ તેમણે જોઈ હતી.”

બેટમાં જ્યારે મુમ્માઈ માતાજીના મંદિરમાંથી બુદ્ધની મૂર્તિ સાંપડી ત્યાર પછી એ મૂર્તિનું મૂળ સ્થાન શંખનારાયણ મંદિરની આસપાસ હોઈ શકે એવું અનુમાન કર્નલ ટોડની નોંધ પરથી અમારા ચિત્તમાં જાગ્રત રહ્યા કરતું હતું. બેટની પ્રત્યેક મુલાકાત વખતે જ્યારે જ્યારે મારે શંખનારાયણના મંદિરના પ્રદેશમાં જવાનું થતું ત્યારે ત્યારે મારી નજર, બુદ્ધના સ્થાનને શોધી કાઢવામાં ગુંથાયેલી રહેતી હતી. અનેક અવલોકન કર્યાં. છેવટે શ્રી શંખતળાવ પરની એ મંદિરની વાડીમાં રખડતાં રખડતાં જૈનમૂર્તિનો અવશેષ અને જૈન દેવાલયના મેરાપના પથ્થરનો કકડો મળી આવ્યાં. તે બંને અવશેષો બેટના પુસ્તકાલયમાં સાચવી રાખવાની દૃષ્ટિથી મોકલી આપ્યા.

જે દશા બુદ્ધની મૂર્તિની થઈ તે જ દશા જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિની.

થઈ. એ બંને મૂર્તિ પર શ્રીમતી સુમતીબેન મોરાજીની નજર પડી હતી અને એક સાથે જ એ બંને મૂર્તિઓ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે મુંબઈના એ કળાપ્રેમી બેનના સંપ્રહસ્થાનમાં પહોંચી ગઈ હતી.

બેટમાં શંખનારાયણના મંદિર પાસે મોટા ટેકરા ઉપર એક ગોળ કિલ્લો-કોઠો-પથ્થરનો જોયો. જિજ્ઞાસા તીવ્ર બની. શું એ સ્થળે બુદ્ધદેવનો સ્તૂપ હશે ? ત્યાંથી સ્તૂપનાં ચિહ્નો ખસેડી દેવામાં આવ્યાં હોય અને તે જ જગ્યા ભાગ પર બેટના રાજ્યએ બાલપુર બંદરમાં આવતાંજતાં વહાણોની ભાળ રાખવાની કચેરી રખેને રાખી હોય જોકે એ કિલ્લો પથ્થરી કોઠો અર્વાચીન રૂપનો છે. અલગત ઈ. સ. ૧૮૨૩ની **કર્નલ ટોડની** મુલાકાત પછીનો તો તે જરૂર હોઈ શકે તેવો છે. કોઠા પર છાપરું નથી.

એ ટીપ્પાની બાબુએ **મોતીગર** સાધુની ગુફા આવેલી છે. તે જોયા પછી નિર્ણય પર આવવાનું મન થયું કે બુદ્ધના અનુયાયી સાધુઓનો એ અસલી મઠ હોઈ શકે. પછી તો એ પ્રદેશનું ખૂબ જ અવલોકન ચાલુ રહ્યું. એ ગુફાની ઉત્તરે **ખંભાડ** અને **પાળ** નામનાં બે વસાહતવાળા ગામ આવેલાં છે. તેમાં બંનેમાં મુસલમાન (ભડેલા) વહાણના નાણુદાનું કામ કરતા માણસોનાં દશ દશ ઘરો આવેલાં છે. તે ગામ પશુ જગ્યા ટેકરીઓ પર છે. ટેકરીની તળેટીમાં તળાવડી છે. **ખંભાડ**-ખંભાત, ખંભાલીયા-ખાંમનાથ વગેરે નામે બુદ્ધ સમ્પ્રદાયનાં અસલી ઠેકાણાં હોય છે. કારણ કે **સ્તંભ-ખંભ, ખાંભી** બુદ્ધના અનુયાયીઓ પોતાના વાસ પાસે ઊભા કરેલાં થાંભલાના સૂચક શબ્દો ગણાય છે. મારી શોધવૃત્તિએ જોર પકડયું. છેવટે એ જ પ્રદેશમાં શંખનારાયણ મંદિરની બાબુએ બહુ જ જગ્યા ભાગ ઉપર **આદિ નારાયણ**નું મંદિર આવ્યું છે. ત્યાં મારી દૃષ્ટિ જકડાઈ ગઈ મનને પૂછવા લાગ્યો આ મંદિર આટલું બધું જગ્યા શા માટે ? ઉપર

ચડવાની સીડીનાં પગથિયાં પણુ બે કકડે કેમ ? દેવમન્દિરના પાયામાં એક ઓરડો સમાઈ જાય એટલી ઊંચી એ મન્દિરની પ્લિંથ (Plinth) ઊભણી શા માટે ?

પછી તો તદ્દન ખાનગી રીતે એ મન્દિરના પાયામાં શું છે તે જોયું. તેની આસપાસ ચણાઈ ગયેલા ગૌશાળાના ઓરડા જોયા. એ મન્દિર પશ્ચિમાભિમુખ છે પણુ તેના દર્શને જવા ઇચ્છતા ભકતો માટે પશ્ચિમ તરફ દરવાજો કે સીડી નથી. ત્યાં તો અસલ મજબૂત ભીંત હતી. તે સ્થળે સંવત ૧૯૫૬ પછી શંખનારાયણના સમાધાની શ્રી મગનલાલ વાયડા મુખર્ષથી ઉધરાવી લાવેલા નાણામાંથી યાત્રાળુને ઊતરવાની ધર્મશાળા બંધાઈ છે તે પણુ આજે જીર્ણ છે.

મને પ્રતીતિ થઈ કે આદિનારાયણનું મંદિર અસલી બુદ્ધના મંદિર પર બાંધવાની ઉચ્ચ સમજ બેટના વૈષ્ણવોએ બતાવી હતી. સ્તૂપને ઢાંકી દઈ ત્યાં દેવળ બાંધવામાં આવ્યું. અધિષ્ઠાતા દેવનું નામ પણુ સહેતુક “આદિનારાયણ” રાખવામાં આવ્યું અને બુદ્ધની મૂર્તિને તે વખતના રજપુત વાઢેર રાજાએ પોતાની કુળદેવી મુમાઈમાતાના મંદિરમાં પધરાવી. અત્યારે પણુ આ દેવાલયના પાયામાં ત્રણચાર પથ્થરી સ્તંભ મોજૂદ છે. તેની વચ્ચે ગોખલો પોલાણવાળો ભાગ છે. તેમાં કોઈ પૂજવા જેવાં પ્રતીક રહેલાં છે.

આ રીતે ઘણાં જૂના સમયમાં ઈ. સ.ના ખ્રીસ્તીગ્રી સૈકામાં ક્ષત્રપ રાજાઓના રાજ્યમાં બેટ શંખોદ્ધારમાં બૌદ્ધ સાધુઓ વસતા હતા અને એમના તરફથી માનવસંધને સંસ્કાર મળતા રહેતા હતા એવું માનવાને કંઈ હરકત નથી.

બેટના જેવી ઘટના વલ્લભીપુરમાં

બેટ શંખોદ્ધારમાં બુદ્ધના સ્તૂપ ઉપર આદિનારાયણનું મંદિર બાંધી અસલી સંસ્કૃતિનું રૂપાન્તર કરવામાં આવ્યું છે. તેમ વળા ગામે

(વલ્લભીપુર)માં પણ બુદ્ધના સ્તૂપ પર બુદ્ધેશ્વર મહાદેવનું મંદિર રચવામાં આવ્યાનું લેખકે પ્રત્યક્ષ જોયું છે પ્રવાસી ડાયરીનો ઉતારો—

(૩) વળાના દરબારી બાગની બાજુએ “બુદ્ધેશ્વર” મહાદેવનું દેવળ છે. તેમાંનું લિંગનું સ્વરૂપ જૂના કાળનું જણાય છે, પણ તેના પર બંધાયેલ શિખરબંધ દેવળ ધ્રાંગધ્રાના પથ્થરથી અર્વાચીન કાળમાં બંધાયેલ છે. હજુ એ બાંધકામ અપૂર્ણ દશામાં છે. બુદ્ધેશ્વર લિંગ લાલ પથ્થરનું છે. તે બહુ જ મોટું છે. લગભગ અઢી ફૂટ ઘેરાવાનું એ લિંગ છે. કોઈ કોઈ સ્થળેથી લિંગ પરથી પથ્થરી ફેાતરી ઉખડતી હોય એવું જણાય છે. આ લિંગ બહુ જીંચું હશે, પણ નવી રચનામાં નીચેનો ઘણો ભાગ દાટી દઈ નવી જળાધારી બનાવવામાં આવી હોય એમ જણાય છે. આસપાસ ફરસબંધી પથરા નવેસરથી જડાયા છે. લિંગનો ઉપરનો ભાગ ઉઘાડેલી છત્રીના ઘાટે ગોળાકાર છે. બુદ્ધના સ્તૂપને ઢાંકી દઈ “બુદ્ધેશ્વર”નું સ્વરૂપ અપાયું ન હોય ?

પુરાણ કાળમાં બુદ્ધદેવની સંસ્કૃતિ બેટશ ખોદ્દારમાં કયે માર્ગે આવી હશે તેનો વિચાર કરતાં મૂઝી આવ્યું કે મુંબઈ પાસે સોપારા ગામ છે ત્યાં બૌદ્ધધર્મનું મોટું મથક હોવાનું સૌ જાણે છે. શરપારક નામનું બન્દર જૂના સાહિત્યમાં નમૂદ થયેલું છે. એ બન્દરેથી બૌદ્ધ વિચારવાળી સંસ્કૃતિ દરિયા વાટે બેટશ ખોદ્દાર સુધી આવી હતી તે નક્કી કહી શકાય. અદ્ભુત કિસ્સો—સોપારા સાથે બેટના સંબંધ વિષે અત્રે ટાંકવા જેવો છે.

૧૨. બેટમાં પારિબતકવૃક્ષ કલ્પવૃક્ષનું સ્થળ વૈષ્ણવી પ્રબ્ધ આજ સુધી પૂજતી આવી છે. એ સ્થળે જે ઝાડ છે તેવું ઝાડ દ્વારકાના કે સૌરાષ્ટ્રના કોઈ પ્રદેશમાં જોવા મળતું નથી. જેને લોકો કલ્પવૃક્ષ કહે છે. તેવાં ઝાડો નલાસોપારાના ખારવાળા પ્રદેશમાં જોયે છે. આજે વલસાડના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશથી માંડીને મુંબઈ તરફ જતાં ગોલવાડ દહાણના

પ્રદેશમાં એ ઝાડો નજરે ચડે છે. તેનાં થડ બહુ જ બડાં ડાળીઓ ઝીણી અને પાન બિલકુલ થોડાં હોય છે. તે ઝાડની એક ડાળીને હલાવવામાં આવે તો આખું ઝાડ (થડ સિવાય) હાલવા માંડે. આવાં એ વૃક્ષ ખેટમાં હતાં : (૧) ખેટમાં બાણુગંગાની વાડીના નામથી ઓળખાતા સ્થળે, અને બીજું શંખનારાયણના મંદિર પાસે પાળખંભાળાના અસલી ગામ પાસે, બહુ ખેદની વાત છે કે ખેટના ઇસ્લામી ભડેલા કોમના તોફાની તત્ત્વ તરફથી આ બંને વૃક્ષને કોઈ ઝેરી રસથી નિર્જીવ બનાવી દેવામાં આવ્યાં છે. કલ્પવૃક્ષના થડ આગળ બુદ્ધના કે વિષ્ણુનાં પગલાં મુકાયાં છે.

બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના અસલી પુસ્તકોમાં આ પ્રદેશમાંની નદીઓના નામો ઘી નદી અને તેલી નદી આપવામાં આવ્યાં છે. તે બંને નદીઓ ખંભાલીઆ ગામ પાસે વહે છે. વળી ખેટ શંખોદ્ધારના અસલી ભાગમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય (મહાપ્રભુજી)ની ખેઠક આવેલી છે. તે મકાનો પણ કોઈ ટેકરામાં કોતરી કાઢેલી શુદ્ધાઓની બાજુે વિકૃતિ ન હોય એવું જણાય છે. ત્યાં બૌદ્ધસમ્પ્રદાયના સાધુઓએ અસલી કાળમાં શુદ્ધાઓ કોતરી હશે એવું માનવાને સબળ કારણો ઊભાં છે. આજે પણ શ્રીમહાપ્રભુજીની ખેઠકના અને શ્રી ગોવિન્દરાયજીની ખેઠકના દર્શન કરવા જવું હોય તો બંને સ્થળે થોડાં પગથિયાં ઊતરી ઊંડાણમાં જવું પડે છે અને એ બંને ખેઠકો ભોંયમાં એક માળ નીચી હોય એવું સહજ દ્રષ્ટિએ દેખાય છે.

મને એમ પણ માનવાનું મન થાય છે કે શ્રીમહાપ્રભુજીની ખેટ-શંખોદ્ધારની ખેઠકના ટીંબા પાસે શ્રી રામાનુજઆચાર્યનું મંદિર પણ જિંયા ટેકરા પર આવેલું છે. એ સ્થળે પણ તપશ્ચર્યા કરવાને અનુકૂળ શુદ્ધ બુદ્ધસમ્પ્રદાયના સાધુઓએ કોતરી હોવી જોઈએ. એ મકાનની રચના પણ જિંયા નીચી ભૂમિકા પર થઈ છે.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિની છાપ

દ્વારકાનો પ્રદેશ ભારતના છેક પશ્ચિમ છેડા પર અલગ પડી ગયેલા દ્વીપકલ્પરૂપે આવેલો છે, છતાં એ અલગ પડેલા દેશ પર પણ ભારતની જે તે વખતની મહાન પ્રવૃત્તિની અસર પહોંચ્યા વગર રહી નથી.

જેમ આર્યપ્રજ્ઞના પુરાણોમાંની યાદવવંશની કથા દ્વારકાના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે. તેમ જૈન સાહિત્યની પુરાણી કથામાં દ્વારકાના પ્રદેશમાં વસતા જૈનમાનવસંધની કથાઓ પણ મળી આવે છે. “પ્રગ્નન્ધ-ચિન્તામણિ”ના શાલિવાહન પ્રગ્નન્ધમાં લખ્યું છે કે “નાગાર્યુન પ્રત્યે વાસુકી નાગ બોલ્યા, “હે પુત્ર, એ પ્રતિમા (પાર્શ્વનાથની) મેળવવામાં તારો દૃઢ વિશ્વાસ જોઈ કહું છું તે શ્રવણ કર-અસલ દ્વારકામાં સમુદ્રવિજય નામના રાજાએ નેમિનાથ તીર્થંકરના મુખથી મહાપ્રતાપવાળી શ્રી પાર્શ્વનાથ મહારાજની પ્રતિમાનું વર્ણન સાંભળી પોતાના કરાવેલા અનુપમ રત્નજડિત પ્રાસાદમાં તે સ્થાપન કરેલી હતી. તે દ્વારકા જળમય થવાથી સમુદ્રમાં તે પ્રતિમા કુબેલી હતી...”

આ સમુદ્રવિજય જૈન આગમ પ્રમાણે યદુવંશી હતો. અને તેનો પુત્ર નેમિ તે ઉત્તરેસેનની પુત્રી રાણી (રાજલ) સાથે લગ્ન થતાં પહેલાં લગ્નમંડપ છોડી તપશ્ચર્યા માટે નિર્જનપ્રદેશમાં જતો રહ્યો હતો. એ કથા જાણીતી છે.

વળી દ્વારકામાં શ્રી શંકરાચાર્યે શ્રી કૃષ્ણનું મંદિર સંસ્કૃત કથાને ઉલ્લેખ વિમર્શ નામના સંસ્કૃત નિબન્ધમાં શ્રી રાજરાજેશ્વર મહારાજે કર્યો છે. તેમાંથી થોડા શબ્દો અત્રે ઉતારવામાં આવે છે.

શારદાપીઠે કિલ દ્વારકાયાં જૈનૈસ્સાદિત
વજ્રનાભનિર્મિત મગવદાલયાદિ દુર્વશાં દૂરીકૃત્ય
મવદ્ધિભિલોકમુન્દરનામ્ના પુનઃ...સુસંસ્કૃતાયામ્ ।

આથી રાજરાજેશ્વરે સને ૧૮૯૮માં વારાણસીમાં પ્રકટ કરેલું હતું. અહિં જૈનોત્સાદિત-શબ્દ વપરાયો છે. તેથી સમજાય છે કે દ્વારકામાં કોઈ કાળે જૈનસંસ્કૃતિનો પ્રભાવ હોવો જોઈએ.

તે કાળમાં દ્વારકા પાસેના ખેટ શંખોદ્ધારમાં જે રાજ વસતા હતા તેમના ઉપર પ્રભાવ ખેસાડવા ગુજરાત રાજના જૈન મંત્રીના લશ્કરે ચડાઈ કરી હતી. તે વાત નીચેના ઉતારામાંથી સાંપડે છે.

“વસ્તુપાલ પ્રબન્ધ [ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ]માંથી વીરધવલની સૌરાષ્ટ્ર પરની સ્વારીની કથામાંથી નીચેનો ઉતારો ખેટના પ્રદેશમાં જૈન-સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ બદલ થોડો પ્રકાશ આપે છે.

“વીરધવલ પડ્યો એવી હાક ઉભય સૈન્યમાં ચાલી; પણ એક ક્ષણાર્ધમાં જ વીરધવલ દિવ્ય અશ્વે ચડી સાંગણ અને ચામુંડરાજના મુકામે જઈ પહોંચ્યો. તે ખોલ્યો ” એ સોરઠીઆઓ, જે બલ હોય તો હાથમાં તરવાર ઊઠાવો; એમ કહેતાં જ એણે એવું પરાક્રમ દાખવ્યું કે જે જોઈને સ્વર્ગ દેવતા પણ માથાં ધુણાવવા લાગ્યા. એમ સાંગણ અને ચામુંડરાજ બન્નેને હણ્યા. ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરી. સ્વપરસેનાના જે પાળનાર તેમની પરિપાલના કરી અને વીરધવલ વામનસ્થલિમાં પેઠો. પોતાના સાળાની પાસેનું સો પેઢીનું દ્રવ્ય માત્ર કોટિ સંખ્યા પ્રમાણ હતું તે લઈ લીધું. ૧૪૦૦ દિવ્ય તુરંગમ, ૫૦૦ તેજસ્વી તુરંગમ તે પણ લીધા. તેમાં ખીજ મણિમુક્તાદિ જે હશે તે પણ લીધાં. “જય જય” એવો ઉદ્ઘોષ પ્રવર્તાવ્યો : એક માસ સુધી પોતે ત્યાં રહ્યો ” પછી વાજમ નગજેદ્ર, ચુડાસમા વાલક આદિ રાજાઓનો દંડ લેતો ખેટ સુધી ફરી આવ્યો.

મણિભાર્ગ નયુભાર્ગ દ્વિવેદીના ભાષાન્તર-પુસ્તકમાંથી લીધેલો આ ઉતારો કહે છે કે વીરધવલ ખેટ સુધી આવ્યો હતો, અને જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર ખેટ સુધી તે કાળે ચાલુ હતો.

આ વાતને ખેટમાંથી મળી આવેલી એક મૂર્તિ પર કોતરાયેલા શબ્દો પરથી ટેકો મળે છે. ખેટના હાલના શ્રી રાધાજીના મન્દિરમાં-રાધાજીની ચલિત મૂર્તિની પડખે એક મૂર્તિ રહે છે-તેને પૂજારીઓ બૂલથી અન્નપૂર્ણા માને છે. આ લેખ સંવત ૧૪૫૨માં કોતરાયો છે. તેની ખીજ પંક્તિમાં લખ્યું છે કે :

(૨) જુઠા રામા કેર લિકા મૂર્તિ કારાપિતા—શ્રી આગમગચ્છૈઃ શુભં ભવતુ ॥

આ મૂર્તિનું સ્વરૂપ તો બ્રાહ્મણના દેવ લક્ષ્મીનારાયણનું છે પણ તે પીતળની મૂર્તિ શ્રી આગમગચ્છમાં તૈયાર થયેલી છે. આગમગચ્છ શબ્દ જૈન સંસ્કૃતિની પેદાશ છે.

વળી મારી સંશોધન યાત્રાના પરિણામે મને ખેટના શ્રી શંખનારાયણ મન્દિરની-તળાવ પરની વાડીમાંથી-જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ અને દેરાસરના અવશેષરૂપી એક પથ્થરનો કકડો મળેલાં હતાં. તે મેં ખેટના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં ભવિષ્યના અભ્યાસી માટે મૂકાવી રાખ્યાં હતાં. પણ જેમ ખેટમાંથી લાવેલી છુદ્ધની મૂર્તિ મુબઈના શેઠના સંગ્રહમાં પહોંચી ગઈ તેમ આ જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ પણ ત્યાં જ પહોંચી ગઈ છે.

જેસલમેરના પ્રદેશની જૈન ધાર્મિકતા સિન્ધ અને કચ્છ વાટે ખેટ સુધી પહોંચી હોય એ માનવા માટે પણ સખળ કારણો જોવાં છે. શ્રી શંખનારાયણના પ્રવેશના મોટા દરવાજા સામે શ્રી ભક્તવત્સલનું મન્દિર છે. ત્યાં ધર્માલયનું ખંડેર છે. તેની ભીંતપરના શિલાલેખમાં જેસલમેરના રાજનું નામ અંકિત થયું છે.

ખેટમાં જૈન શેડીયાની પેઢીઓ કચ્છમાંથી આવી વસેલી. સને ૧૯૦૦ સુધી હતી. ખેટનો અપાશ્રય પણ મોજૂદ હતો. હાલ તે ખંડેર થઈ ગયો છે. ખેટમાંથી વાણીઆનાં ઘર ખાલી થઈ ગયાં છે. **અરાંભડા** બંદરે જૈન વાણીઆ વસે છે.

દ્વારકાથી ૭ માઈલને અંતરે **વસઈ** ગામમાં જૂનાં જૈન દહેરાંના ખંડેર આવેલાં છે. તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દ્વારકાના પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિનો ફેલાવો ઠીક ઠીક થયો હશે. એ વસઈના જૈન દહેરાં સંબંધી સરકારી ગેઝેટમાં જે ઉલ્લેખ થયો છે. તેનો ઉતારો અત્રે ટાંકવાનું વ્યાજબી ધાર્યું છે.

Bombay Gazetteer P. P. 589.

Jagdeva had two sons named **Kanak** and **Anant-Deva**. Kanaksena the elder brother was the reputed founder of the city of Kanakapuri, the modern **Vasai** which in ancient days was the popular and prosperous trade-centre of Okhamandal; but now an insignificant village.

The celebrated **Jain-Temples** built by Kanaksena are now nothing but mouldering walls, grey with antiquity and sinking to decay and are still to be seen on the outskirts of **Vasai**.

આ ખંડેરાના ઉપલકીઆ અવલોકન પરથી પ્રતીત થાય છે કે વસઈમાં જૈન સાધુઓ અને મુનિવરો આ દેવળમાં વસતા હતા. તેમના માટે આ સ્થળે બધા પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આવનાર જૈનસંઘ આ દેશમાં વસતો હોવો જોઈએ.

વસઈનું જૈનદેવળ તીર્થંકર નેમિનાથનું છે. તે પરથી અટકળ થાય છે કે જૈન આગમ પ્રમાણે શ્રી નેમિનાથજી યાદવવંશના શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંકળાયેલા હતા એટલે દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણનાં મંદિર હોય ત્યાં

યાદવવંશી સમુદ્રવિજયના પુત્ર, અને યાદવ ઉગ્રસેનના જમાઈ થવાના ઉમેદવાર નેમિનાથજીનું પણ મંદિર હોવું જોઈએ.

કોઈ અકલિત રીતે દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી જૈનધર્મની સંસ્કૃતિને દેશવટો મળ્યો હોવો જોઈએ. એ કેમ થયું ? તેનો ખુલાસો નથી મળતો જૈનેતર સાહિત્યમાં કે નથી મળતો જૈનગ્રંથોમાં. દ્વારકાના હાલના પ્રદેશમાં જૈનસંસ્કૃતિની નાનીશી પગલી પણ કળાતી નથી. જમનગર દ્વારકાથી એંસી માઈલ પર છે. ત્યાં જૈનધર્મની પ્રવૃત્તિ સારી છે. પોરબંદર દ્વારકાથી સાઈઠ માઈલને અંતરે છે. ત્યાં પણ જૈનસંસ્કૃતિ પ્રવર્તી રહી છે.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં તો વાણિયા જ્ઞાતિનું એક ઘર ગોત્રું જડે તેમ નથી. ઓખામાં વસતા શ્રીમંત વાણિયા વેપારીએ જૈનધર્મના સાધુઓને આ દેશમાં વિહાર માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. ત્યારે એ સાધુઓની ભિક્ષા માટે જમનગરથી દ્વારકા સુધીના માર્ગે આવતાં ગામોમાં જૈન વાણિયા ગૃહસ્થોએ એ સત્કાર્ય માટે ખાસ વાસો રાખ્યો હતો એ ઇતિહાસની હકીકત છે.

પ્રકરણ ૮

દ્વારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિના અભિલેખો

દ્વારકાનો પ્રદેશ ઈ. સ. પૂર્વે અને ઈ. સ.ના આરંભમાં સુસંસ્કૃત હતો. એવું એ દેશમાંથી સાંપડેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખો પરથી ક્લિત થાય છે. એક બે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોની હકીકત અહિં આપવામાં આવે છે.

ક્ષત્રપના સમયનો શિલાલેખ

	રાજો મહાક્ષત્રપસ્ય સામી રુદ્રસેનસ્ય	૧
વર્ષે ૧૨૦ વૈશાગ	બહુલ પંચમ્યામ્	૨
ઈમં...લે	વાનિજકસ્ય પુત્રસ્ય (પુત્રેણ)	૩
પ્રતિજિવિત્તં દત્તં	યસ્ય મિત્રે હ (ત્રાય)	૪

આ લેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાયો છે. તેનું અક્ષરાન્તર અમરેલીના શ્રી ગિરિન્નશંકર ભટ્ટની વાચના પ્રમાણે ઉતાર્યું છે.

લેખનો સાર

રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામી રુદ્રસેનના વર્ષ ૧૨૦માં વૈશાખ વદિ પાંચમના રોજ વાનિજકના પુત્રે પોતાનું જીવન અર્પણ કરી મિત્રનું જીવન બચાવ્યું (?)

આ લેખમાં વર્ષનો આંકડો ૧૨૦ વંચાયો છે તે વડોદરા રાજ્ય પુરાતત્વખાતાના અધિકારી શ્રી ગરેના વાચન પ્રમાણે ૧૨૨ હોવો જોઈએ. એટલે $૧૨૨ + ૭૮ = ૨૦૦$ ઈ. સ. સમજાય છે.

આ શિલાલેખ ઓખામંડલના પ્રદેશમાં આવેલા મૂળવાસર ગામે તળાવ ખોદતાં મળ્યો હતો. આ તળાવ પાસે જ ચાવડા પાદરના અવશેષો પડ્યાં છે.

હાલ આ શિલાલેખ દ્વારકાના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મકાનમાં જિંચી ઓટલી ઉપર સુરક્ષિત છે.

દ્વારકાના અસલી પ્રદેશમાં કેવળ અભણ અને અનાડી લોકો વસતા નહોતા; પરંતુ ખરે ટાણે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવામાં સાચી માણસાઈ સમજનારા સંસ્કારી માણસો આ દેશમાં વસતા હતા એનું આ લેખ પરથી ફલિત થાય છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રસેનની આણુ દ્વારકાના પ્રદેશ પર તે કાળે વર્તાતી હતી. બ્રાહ્મીલિપિના જાણુકાર સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યવહાર કરનાર લોકો આ દેશમાં ઈ. સ. ૨૦૦ના વરસમાં વસતા હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે.

શિલાલેખ

(લેખના શબ્દો તૂટક વંચાયા છે)

- ૧ વાપિ લન
- ૨ દાહાનલ મહારાજ ગુહ
- ૩ મ સેન રનહન્ત

આ લેખમાં સેન આગળનો શબ્દ જો દ્રઢ હોય તો આ લેખ પણ મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસેનના સમયનો હોઈ શકે.

લેખ વિષે બે શબ્દો

દ્વારકાથી પોરબન્દર જવાના રસ્તા પર બારાડી પથકના કલ્યાણપુર ગામ પાસે જૂના કાળનું બાંકોડી ગામ વસેલું છે. ગામને પાદરે માલેતી નદી વહે છે. સંવત ૧૯૩૪માં ચોત્રીસો દુકાળ વર્તાઈ રહ્યો હતો. ત્યારે આહરે ગોજીઆ પખા દેવાઈતની વાડીમાં કૂવો ખોદતાં આ લેખવાળો

પથ્થર મળી આવ્યો હતો. લેખની લિપિ બ્રાહ્મી છે. પંડિત શ્રી ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીના સાગરીત મદદનીશ શ્રી ભટ્ટ ગિરિન્દ્રશંકર શામળજી (અમરેલીવાળા)ની નોંધપોથીમાંથી આ લેખ ઉતારવામાં આવ્યો છે. મૂળ શિલાલેખ ભાવનગર સંગ્રહસ્થાનમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો; “ગુજરાત ફોર્જસ સભા” તરફથી પ્રકટ થયેલા ‘ગુજરાતના ઉત્કૃષ્ટ લેખો’ નામના પુસ્તકમાં આ લેખ છપાયેલો છે.

ઝોખામંડલમાં વસતા અસલી લોકોના હલન ચલનનો પ્રદેશ બારાડી ગણાય છે; એટલે કે બારાડી દ્વારકાના અસલી પ્રદેશનું ગામકું ગણાવી શકાય; દ્વારકાના અસલી પ્રદેશની સંસ્કારિતા દર્શાવતો આ લેખ બોલતો પુરાવો છે.

ધીણકી ગામનું તામ્રશાસન

દ્વારકાથી છ માઈલ પર આવેલા ધીણકી ગામ પાસે જૂના ધીણકીના ખડેર મોજૂદ છે. તેની પાસે તળાવ છે. તે તળાવમાંથી મળી આવેલા તામ્રશાસનના બે પતરાં હાલ રાજકોટના વૉટ્સન મ્યુઝિયમમાં સંઘરાયેલાં છે. આ તામ્રપત્ર પર મારા મિત્ર શ્રી. ડી. ખી. ડિસ્કલકરે મારું લક્ષ ખેર્યું હતું.

દ્વારકાના અસલી પ્રદેશની સંસ્કૃતિનું દર્શન આ તામ્રશાસનમાંથી મળી આવતી હકીકત પરથી થાય છે.

લેખ

પતરું પહેલું

- ૧ ઓં સ્વસ્તિ વિક્રમ સંવત્સરશતેષુસપ્તસુ ચતુર્નવત્યાધિકેષુરવંકતઃ ૭૯૪
કાર્તિક માસાવર પક્ષે
- ૨ અમાવાસ્યાયાં આદિત્યચારે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રે રવિગ્રહણપર્વેણિ । અસ્યાં
સંવત્સરે માસય—

- ३ क्षदिवस पूर्वा यांति यावद्यद् भूमिलिकायां सौराष्ट्रमंडलाधिपति परम भट्टारक
- ४ महारानाधिराज परमेश्वरः श्री जाईकदेवः महामात्यः
- ५ भट्ट नारायण धर्मसहायानुमतेन संसारस्यानित्य तां ज्ञात्वा त्म
- ६ धर्मयशोभिवृद्धये खे
- ७ सपरागसमये धर्मकालामवेष्टय चतुर्वेद विदे संतानाय मुन्तल्ल गोत्राय त्रिपरवराय ईश्वर नाम्ने ब्राह्मणाय तथ्येनिका नाम ग्रामं ।
- ८ सतृणकाष्टजलां सशृक्षमालां कुलं देव दायवेर्ज्ज उदकपूर्वं भूमलिका मंडल मध्ये दत्तावान्
- ९ ईदानीं कालान्तरभूक्ति निश्चयकरणार्थमस्य ग्रामस्य चतुदिशमाघाटा लख्यन्ते ॥
- १० उत्तर भागे सामापखेत्रे समुद्रः पूर्वभागे सवनगर्ज्जा नालिका सोहरधारा समेता । दक्षिण भागे सबलारातकारिवारनदीयावत् पश्चिम भागे पर्वतस्य धारा समुद्रगामिनी ॥

५तरुं श्रीलुं

- १३ एवं चतुर्भागां विशुद्धां तथ्येनिकागाम भूमिमीश्वर नामा ब्राह्मणो
- १४ मनभाजं च न केनापि परिलंघनीयः ॥
बहुमि र्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः
यस्य यस्य यदा भूमि स्तस्य तस्य तदा फलं ॥
मयिराज्ञि व्यतिक्रान्ते योन्योराजा भविष्यति
तस्याहकर लग्नोस्मि, शासनं न व्यतिक्रमेत् ॥
लिखितमिदं शासनं महाक्षपटालिककेन
नेनहरि नाम्ना प्रयेति—शिवमस्तु.
- १५ श्री मत्स्य—

આ લેખની અગત્ય દ્વારકાના પ્રદેશના ઇતિહાસનું ચિત્ર દોરવામાં બહુ નોંધપાત્ર છે. ધીણુકી ગામની ચતુઃસીમા આ લેખમાં બતાવી છે, તેને અંગે વપરાયેલ સ્થળો, નદી, પર્વત, નાલિકા અને ગરુજા શબ્દો સારો પ્રકાશ આપે છે. ગરુજા એ જ દ્વારકાના પ્રદેશનું જૂનામાં જૂનું ગામકું **ઘોરીજ** સમજાય છે. ગોરીજ પાસેથી ઓખા નદી વહે છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ થયો છે. ધીણુકી અને ગોરીજ વચ્ચે હાલ પણ ઘટ્ટ વન પથરાયેલું છે. **લોહરાલિ** ગામકું હાલ સુધી હયાત છે. પૂર્વદિશાએ બતાવેલ સમુદ્ર તે હાલનું અરકલાનું યુરુગઢનું રણ સમજવું. એ સમુદ્ર જૂના કાળમાં છેક **ઓખામઢી** સુધી પ્રસરેલો હતો. પાછળથી કોઈ ધરતીકંપના આંચકાથી તે સમુદ્રની વિકૃતિ થઈ હશે અને તે સ્થળે રણ બની ગયું હશે.

આ લેખમાં **ઉદવ** પૂર્વ શબ્દ છે. ઉદક ધીણુકીના તળાવનું નામ છે. આજે પણ તે જ નામ કાયમ રહ્યું છે.

આ દાનપત્ર લખી આપનાર જાડક રાજાની સત્તા દ્વારકાના અસલી પ્રદેશ પર વિચરતી હતી એ પણ આ લેખ પરથી જણાય છે. વિક્રમ સંવત ૭૯૪ની સાલમાં સૈન્ધવ રાજા **જાઠક** આ પ્રદેશ પર રાજ્ય કરતા હતા. આ સૈન્ધવો સિન્ધમાંથી કચ્છ વાટે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં ઊતરી આવ્યા હતા. એમનું રાજ્યચિહ્ન **મત્સ્ય-મકર** હતું. અને ક્ષત્રપોના સિક્કા ઉપર **મયૂરનું** ચિહ્ન મળી આવે છે. ક્ષત્રપ અને સૈન્ધવ રાજાઓ વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રમાં યુદ્ધ જામ્યાની વાતો પ્રચલિત છે. એ યુદ્ધ તે **મયૂરદ્વજ** અને **મકરદ્વજ** વંશના રાજાઓનું યુદ્ધ માની શકાય.

ઓખામંડલ પ્રદેશ ઈ. સ.ના આઠમા સૈકામાં બ્રાહ્મણોથી વસેલો હતો. ગ્રહણને દિવસે દાન આપવામાં પ્રણય કર્તવ્ય માનનારા રાજાઓ આ દેશમાં આ કાલે વસતા હતા. દાનપત્ર માટેના તામ્રશાસન લખનારા

પંડિતો આ પ્રદેશમાં એ કાળે હતા. સંસ્કૃતભાષાનો ઉપયોગ કરાવનામા જેવા લેખ લખવામાં થતો હતો.

સૈન્ધવોની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ

અહીં ઉતારેલું ધીણુકી ગામને લગતું સૈન્ધવ રાજ્ય જાઈકુનું તામ્રશાસન કેટલાક પુરાતત્ત્વના નિષ્ણાતોએ બનાવટી માન્યું છે તે સાચી વાત હોય તોપણ તામ્રશાસનમાં નિર્દિષ્ટ થયેલી ઓખામંડલના પ્રદેશને લગતી માહિતી તો સાચી જ છે. બૂમલિકા પ્રદેશના રાજ્ય જાઈકદેવનું નામ એ તામ્રશાસનમાં હોવાથી બૂમલિકા-ધુમલિકા ખંડેરોના તપાસની અગત્ય મને સમજાઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં હું જાતે વડોદરા રાજ્યના દીવાન શ્રી. વી. ટી. કૃષ્ણમાયાર્યની જમનગર રાજ્ય ઉપરની લલામણુ લઈ ઓકટોબર માસમાં ધુમલિકા અને ગોપના ખંડેરોનો અભ્યાસ કરવા ગયો હતો. મેં એ સ્થળે જે જોયું તેનો ટૂંકો અહેવાલ જમનગર રાજ્યને મોકલ્યો હતો. તેના અનુસંધાનમાં રાજ્યના અધિકારી શ્રી જુન્નરકર તરફથી ધુમલિકા સમયની તપાસ કરાવવામાં આવી હતી જેના પરિણામે ધુમલિકાની વાવમાંથી છ તામ્રપત્રો મળી આવ્યા હતા. તેનું વાચન મહામહોપાધ્યાય હાથીરામ શાસ્ત્રી દ્વારા થયું હતું અને રાજ્ય તરફથી પુસ્તિકારૂપે એ તામ્રપત્રોનો મજકૂર છપાયો હતો. તે પુસ્તિકા ઉપર અજમેરના પંડિત મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાએ રાજસ્થાની નામના સામયિક પત્રમાં ઈ. સ. ૧૯૩૯ના જુલાઈના અંકમાં પોતાની સમીક્ષા પ્રકટ કરી હતી. તે લેખનું ગુજરાતી રૂપ શ્રી દેવદત્ત ત્રિપાઠીએ બુદ્ધિપ્રકાશ ગૌમાસિકના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯ના અંકમાં પ્રકટ કરાવ્યું હતું. ડૉક્ટર મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકરે એ છ તામ્રપત્રોમાં દર્શાવેલાં સ્થળોના નામ માટે નીચે મુજબ નોંધ કરી હતી.

- ૧ અપરસૌરાષ્ટ્ર—એટલે કાઠિયાવાડનો દક્ષિણ ભાગ જે સમુદ્રને કાઠે છે તે.
- ૨ ભૂતાં બલિકા—આજકાલ લોકો આને ઘુમલિ કહે છે તે. શબ્દ ભૂમલીમાંથી થયો છે. ભૂમલી અને એનું પ્રાચીન રૂપ ભૂમલિકા બન્ને ભૂતાંબલિકાનું અપભ્રંશ છે.
- ૩ સ્વર્ણમંજરી—એ ઘુમલિની પશ્ચિમે ઓખામંડલ તરફનો પ્રદેશ.
- ૪ પિપ્પલપદ્ર—એનું આધુનિક નામ પીપળા હોય.
- ૫ હરિષેણાલક—એને અત્યારે હરિયારુણ કહે છે.

આ છ તામ્રશાસનમાંથી દ્વારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિનું ચિત્ર ખડું થાય છે; અને સૌન્ધવ રાજ્યોની વંશાવલી અખંડ સ્વરૂપે બહાર આવે છે.

મોરબીમાંથી પ્રાપ્ત ગુપ્ત સંવતવાળું બીજક રાજનું તામ્રપત્ર સૌથી પહેલાં મળ્યું હતું. તે મેજર વૉટ્સને ડૉ. ભાંડારકર મારફત ઉકેલાયું હતું. બીજું બીજક રાજના નામવાળું તામ્રપત્ર ધીણકી ગામનું ઈ. સ. ૧૮૭૪માં મળ્યું હતું. તે પછી ઘુમલિની વાવમાંથી છ તામ્રપત્રો મળ્યાં. તેનો સાર અહીં આપવાથી દ્વારકાના અસલી પ્રદેશની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ ઊભો થાય છે.

ઘુમલિમાંના તામ્રપત્રમાંની વિગતોમાં પ્રતિબિમ્બિત થતી સંસ્કૃતિ

ઓખામંડલ પ્રદેશમાં જેમ ક્ષત્રિયોનું રાજ હતું તેમ ક્ષત્રિયો પછી યવનો સાથે સિન્ધપ્રદેશમાંથી ઊતરી આવેલા સૌન્ધવોની પણ રાજ્યસત્તા પ્રવર્તતી હશે. વાઘેરના રાજ્ય પહેલાં આ દેશમાં સૌન્ધવ-વંશના રાજ્યોની આણુ પ્રવર્તતી હતી. સૌન્ધવો મત્સ્યદેવને ઇષ્ટદેવ માનતા હતા. એમના કાળમાં ઓખામંડળ એ અપર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશનો

એક ભાગ હતો. એ ભાગના પરગણા પછચી અને સુવર્ણમંજરીના નામથી ઓળખાતાં હતાં. રાજાઓ દાન આપતી વખતે પોતાના અમાત્યો અને મંત્રીઓ વગેરેને તામ્રશાસનથી જાહેરાત આપતા હતા. પૂર્ણિમાના દિવસને પવિત્ર માનવામાં આવતો હતો. ગ્રહણને દિવસે દાન આપવાથી આત્મકલ્યાણ સધી શકાય છે એ માન્યતા સૈન્ધવોના સમયમાં ચાલુ હતી. દાન લેનાર બ્રાહ્મણો તે કાળમાં ઓખામંડલ પ્રદેશમાં વસતા નહિ હોય એમ અનુમાન કાઢી શકાય છે, કારણ કે આ તામ્રશાસનમાં જે બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવેલ છે. તે બ્રાહ્મણ લિનમાલથી, સોમેશ્વરથી (સોમનાથ પાટણ) કે કચ્છના ગોમૂત્રિથી આવેલા હતા. વળી એક પ્રસંગે મઠના અધિપતિને વિદ્યાર્થીઓના ગુરુકુલ ચલાવવાના ખર્ચ માટે અને દેવાલયોના જીર્ણોદ્ધાર માટે ગામની પેદાશ દાન તરીકે આપ્યાની હકીકત છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇસ્વીસનના સાતમા, આઠમા અને નવમા શતકમા દ્વારકાનો અસલી પ્રદેશ સંસ્કારી જીવન ગાળનારા માણસોથી વસેલો હતો. ખીજું તે વખતે બ્રાહ્મણો જુદી જુદી જ્ઞાતિના નામથી ઓળખાતા નહોતા. ઔદિચ્ય, અખોટી, શ્રીમાળી, જેવી જ્ઞાતિઓ એ કાળે ઊભી થઈ નહોતી. બ્રાહ્મણો તેમના વેદ, ગોત્ર અને પ્રવરથી ઓળખાતા હતા. સૈન્ધવોના તામ્રશાસનમાં યજુર્વેદી અને ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણો જણાયા છે. વસિષ્ઠ, વત્સ આદિ ગોત્રોના નામ પણ બ્રાહ્મણના નામ આગળ મુકાયાં છે. એ સંસ્કૃતિ ઇતિહાસના પુરાણા યુગની ગણાય.

આ તામ્રપત્રોમાં હરિ, હર, સૂર્ય, ગણપતિ, માતૃકાઓ વગેરેના દેવદેવીઓના નામો મળી આવે છે. તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સૈન્ધવ-વંશના રાજાઓના કાળમાં શ્રી શંકરાચાર્ય તરફથી પ્રચલિત થયેલી પંચાંગતંત્રની પૂજા દ્વારકાના પ્રદેશમાં ઠીક ઠીક ધર કરીને સ્થિર બની હતી. સિન્ધમાંથી ઊતરી આવેલા રજપૂતોએ આ દેશમાં શંકરાચાર્યે સ્થાપેલી સંસ્કૃતિને અપનાવી હતી એમ સમજાય છે.

સિન્ધમાંથી કે કર્ણમાંથી ઊતરી આવેલા ક્ષત્રિયો દેવીની-માતાજીની પૂજા માન્ય રાખતા હોય, પણ બીજા દેવો પ્રત્યે જેમને માન હતું એવા બ્રાહ્મણને દાન આપવાની વૃત્તિ થાય એ કેવળ શંકરાચાર્યના પંચાયતનની પૂજાને સ્વીકાર્યાનું ડહાપણ અને ધાર્મિક મન્તવ્ય ગણાય.

આ તામ્રપત્રોમાં ઢંકે તીર્થ સિવાયના જે જે સ્થળવાચક નામો મુકાયા છે તે બધાં ઓખામંડલ પ્રદેશમાંના સ્થળોનાં જ છે. પછયી (પોશીયા) અને સ્વર્ણમંજરી (સુવાણતીર્થ) નામો તો આજ સુધી એટલે હજારો વરસના વાયરા વાર્ધ ગયા પછી મોજૂદ છે. સુવાણતીર્થ પાસે તો એ સૈન્ધવકાળનાં પુરાણા અવશેષ રૂપે મન્દિરો પણ આજ મોજૂદ છે.

સુવાણનું સૂર્યમન્દિર, ગોધાદૈત્યના (ગુહાદિત્ય) દહેરાં, વસઈ પાસેના દ્વારકાને પાણી પહોંચાડનાર કૂવા પાસેનાં ગણપતિ અને સૂર્યના મન્દિર આ કાળની સૃષ્ટિ ગણાવી શકાય.

પ્રકરણ ૯ (જ)

વહાણો બાંધવાનો ધંધો

વૈષ્ણવી દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ અસલના સમયમાં દરિયાઈ કાંઠાની પ્રવૃત્તિના રંગવાળું હતું. ઈરાન, અરબસ્તાન, સિન્ધ અને કચ્છ તથા મલબાર દેશ સાથે દ્વારકાના પ્રદેશનો સમ્બંધ નૌકા-પ્રવાસીઓ દ્વારા બાંધાયો હતો. એ દેશના સાહસિક માનવસંઘો વહાણને રસ્તે ખેટ શંખોદ્ધાર અને અરાંભડા બંદરે આવતા અને પોતાના દેશની રહેણીકરણીનો રંગ દ્વારકાના રહેવાસીઓની રહેણીમાં રેડતા, તેમજ આ દેશના લોકોના રંગદંગનો પ્રાસ પોતાના દેશમાં પહોંચાડતા.

દરિયા દ્વારા જ જગતના ઇતર માનવસંઘ સાથે પણ સંકળાયેલો દ્વારકાનો દેશ હતો. તેથી એ દેશના મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ભાગ કયો હોઈ શકે ?

(૧) માછીમારી, (૨) વહાણ બાંધવાનો અને વહાણો હંકારવાનો ધંધો, (૩) વહાણો દ્વારા બંદરી વેપાર, (૪) જતાંઆવતાં વહાણોને લૂંટી લેવાની ચાંચિયાગીરી કે ફરજિયાત કર ઉધરાવવાનો ધંધો, (૫) દરિયાઈ પ્રદેશમાંથી મળી આવતાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી રહેવા માટેના ઘર બાંધવાની કળા, (૬) કાંઠા પરની જમીનમાંથી મેળવી શકાય તેવા પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોની પેદાશ ઊભી કરવાની ખેતી અને (૭) બકરાં, ઘેટાં, જીંટ, ગાય અને ભેંસ ઉછેરવાનો ધંધો, આવા પ્રકારનું જીવન ગાળનાર પ્રજાનો મુખ્ય આધાર વહાણોના બાંધકામના વિકાસ પર રહે એ સ્વાભાવિક છે. વૈષ્ણવી દ્વારકાનો પ્રદેશ કેવળ ક્ષારયુક્ત જમીનનો બનેલો હતો તેથી એ પ્રદેશમાં વહાણો બાંધવા

કે તરાપા બાંધવા જે સાધનો જોઈએ તે સુલભ નહોતાં. આ દેશની પ્રજાએ વહાણુ બાંધવાના કાચા માલ માટે મલબાર કિનારે અને સુરત બંદરે જવું પડતું. શરૂઆતમાં તે બંદરોનાં વહાણો વાટે વાંસ અને સાગના લાકડાંની આયાત ખેટના બંદરે કરવી પડતી હતી. અરબસ્તાનનાં વહાણો આ લાગમાં આવતા જતા તેના ઘાટ પરથી દારકાના પ્રદેશના, કચ્છ પ્રદેશના અને મલબાર કાંઠાના પ્રદેશના વહાણોનો ઘાટ રચાયો છે એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ઘાટનાં વહાણો-ચૂરોપનાં અસલી વહાણોથી તદ્દન જુદાં જ ઘાટના હતાં. આરબી વહાણોએ હિંદી મહાસાગર ખેડવાનો જાણે સ્વતંત્ર ધંધો રાખ્યો ન હોય તેમ આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા પર, ઈરાની અખાત પરના પ્રદેશમાં સિન્ધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, કોકણ અને મલબાર કિનારા પર ફરતાં વહાણોનો ઘાટ એકસરખો રહેલો છે અને તેના સઢનો આકાર ત્રિકોણુ આકારનો આજ સુધી રહેલો છે.

કચ્છનાં બંદરો પર અને ખેટના ખાલાપરની ગોદીમાં તથા દારકાના રૂપણુ બંદરે લાગીરથી નદીના મુખ આગળ, તેમજ દારકામાં ગોમતી ખાડીને છેડે વહાણો બાંધવાની નાનીમોટી જોગવાઈ આજ સુધી રહેલી છે. આ ધંધાને લીધે ખેટ, વરવાલા અને દારકામાં સૂતારો વાસ વિકસ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ વહાણુના કામે જોઈતા ખીલા ખીલીઓ બનાવનાર લુહારોની કોડ પણ ઠીક ઠીક જમી હતી. સફરી વહાણો ઉનાળાના ત્રણ માસ સફરે જઈ શકતાં નહિ. તે વખતે ખાલા-પરને બંદરે સફરી વહાણોનો કાફલો આરામ કરતા મહાસંઘ જેવો દેખાવ કરી મેલતાં હતાં. એ વહાણુના સઢ જીતારી લીધા હોય, એના છાંયા સ્તંભ જેવા ફૂવા (ખુવા) પણ નીચા નમાવી દીધા હોય, અને વહાણુના અંગઉપાંગમાં જે કંઈ નાનીમોટી દુરસ્તી કરવાની હોય તે આ ત્રણમાસની મુદત દરમ્યાન થતી હતી. એ દિવસોને વહણુવટાંની લાખામાં આખરના દિવસો કહેવામાં આવતા. ખેટનું

ખાલપર એ દિવસોમાં વહાણોના વગડા જેવું ભાસતું વહાણોના કેપ્ટન ગણાતા માલમના એ દિવસો વેકેશનના રજના ગણાતા. એ રજના દિવસોમાં એ આવતા વરસની સફરોની યોજના ઘડતા, સફરે લઈ જવાના વહાણો માટે કાબેલ ખલાસીઓની અને પેટાખલાસીઓની વરણી કરતા. આ સફરી વહાણોના માલમની માલમી વિદ્યા માટે યુરોપના દરિયાખેડુ કેપ્ટનોએ પોતાની અસલી નોંધોમાં ખૂબ જીયા અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. ઈ. સ.ના બારમા સૌકાથી તે પંદરમા સૌકા સુધી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને અરબી નાખુદાએ જે વહાણવંડુ ખેડ્યું હતું તે કેવળ એમની હૈયાઉકેલ પર આધાર રાખતી વિદ્યાને આધારે ખેડ્યું હતું. પવનની ગતિની દિશા અને વેગનું જ્ઞાન, દરિયાઈ પ્રવાહની દિશા અને વેગનું જ્ઞાન, આકાશના તારા અને સૂર્યચન્દ્રની ગતિનું જ્ઞાન તથા દરિયાકિનારા પરના પ્રદેશોની ભિન્ન ભિન્ન નભોરેખાનું જ્ઞાન અને કિનારા પરની વનસ્પતિ તથા પંખીઓના પ્રકારનું જ્ઞાન આ લોકો માટે મોટી મિલકત મનાતી હતી.

આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જ્યાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જ બની રહી હોય ત્યાં જીવન માટે સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ આપોઆપ જાગે છે એટલું નહિ પણ જીવન માટે સાહસ ખેડવાનું જ્યાં હોય છે ત્યાં માણસો ઘણીવાર સાહસ માટે જ સાહસ ખેડતા થઈ જાય છે. જેમ ધીર્ય જંગલમાં વસનારા મનુષ્યો જીવન માટે શિકાર ખેલવાનો ધંધો સ્વીકારે છે તે ધંધો વિકસતાં વિકસતાં એટલી હદે પહોંચે છે કે તે લોકો કેવળ જીવન માટે શિકાર ખેલતા નથી પણ શિકારના શોખ ખાતર જ શિકાર ખેલે છે.

કેટલેક અંશે એવા જ ક્રમથી દ્વારકાના દરિયાઈ પ્રદેશમાં વસતા ક્ષાત્ર તેજવાળા કુટુંબો પોતાની આજીવિકા માટે વહાણ ખેડવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. એ ધંધામાં વૈશ્યવૃત્તિનો પ્રાસ કોરે મુકાઈ ગયો અને ક્ષાત્રવૃત્તિનો રંગ આવી ખેડો. તેથી આ દેશના ક્ષાત્ર તેજવાળા

મહાપુરુષોએ વહાણોનું લશ્કર બનાવ્યું અને દ્વારકાના દરિયાઈ કાંઠેથી પસાર થતાં નાનાંમોટાં વહાણો પર પોતાની સત્તા અને ધાક બેસાડી એમની પાસેથી ફરજિયાત કર ઉઘરાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. કેટલીકવાર માત્ર કર ઉઘરાવીને જ એ ક્ષાત્રતેજ શાન્ત પડે એમ નહોતું—પણ પારકા વહાણને લૂંટી લેવાની બહાદુરી પણ આ પ્રદેશના ક્ષાત્રતેજવાળા નાખુદા બતાવતા હતા. આનું નામ ચાંચિયાગીરી કહેવાય છે. દ્વારકાનો પ્રદેશ આવા પ્રકારની ચાંચિયાગીરી માટે બહુ નામીયો બન્યો હતો. પણ ખરી રીતે તો રજપૂત રાજ્યોએ નાનાંમોટાં રાજ્યો જે પ્રવૃત્તિથી સ્થાપ્યાં હતાં. તે પ્રવૃત્તિ અને આ ચાંચિયાગીરી વચ્ચે બહુ મોટો ફરક જણાતો નથી. જે રીતે આખું ગામકું લુટારુના ઘોડાથી ઘેરાઈ જતું અને પછી લુટારુ એ ગામનો બાપુ બનતો; તે જ રીતે દરિયાપરના ક્ષત્રિયો ઘોડાને બદલે વહાણોનું લશ્કર જમાવતા. એમાં બહુ ફરક નથી.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં આ ધંધો રાજ્યોએ પોતાનો બાપુકો ધંધો બનાવ્યો હતો અને તે સારી રીતે વિકસ્યો હતો. બેટના રાજની, અરાંભડાના રાજની, પોશીતરાના રાજની અને દ્વારકાના સરદારની મુખ્ય આવક બહારના આવતાં જતાં વહાણો પાસેથી લેવાતી વસુલાત ગણાતી હતી.

મોગલ મહમદ બેગડાના સમયમાં ગુજરાતની ખોલબાલા પ્રવર્તતી હતી. એ સમયે ગુજરાતમાંથી વહાણવાટે મક્કાની યાત્રાએ અનેક મુસ્લિમ ખીરાદરો જતા હતા. ખંભાતથી આ વહાણો નીકળતાં હતાં. આવા પ્રકારના એક વહાણમાં ઈસ્લામી સૈયદ મહમદ અને તેમનું કુટુંબ મક્કા શરીફની યાત્રાએ જઈ રહ્યા હતા. એમનું વહાણ બ્યારે દ્વારકાના દરિયાકિનારેથી પસાર થતું હતું ત્યારે અરાંભડાના સરદાર વાઢેર રજપૂતના માણસોએ લૂંટ્યું હતું; અને કહેવાય છે કે સૈયદના

પત્નીને તે વખતે ત્રાસ આપવામાં આવ્યો હતો. આ જુલમની ફરિયાદ જ્યારે સુલતાન મહમદ બેગડાને પહોંચી ત્યારે તે જૂનાગઢમાં હતો. તે જ સ્થળેથી તેણે પોતાની નજર દ્વારકાના દરિયા તરફ ફેરવી. એમણે અગાઉ ઘણીવાર પોતાના મોસાળમાં કરાચી જતાં દરિયાઈ સફરમાં દ્વારકાનું ગગનચુંબી જગતદહેરું જોયું હતું. તે દહેરું એમની આંખમાં કણાની પેઠે ખટકતું હતું. આ વખતે બેગડાનો અસલી કોપ જગી બિડ્યો. હીજરી સાલ ૮૭૮ એટલે ઈ. સ. ૧૪૫૩માં મહમદ બેગડાએ દ્વારકા પર છાપો માર્યો અને જગતમન્દિરના શિખરના ઉપલા ભાગને ખંડિત કર્યું. અહીં પરાસ્ત થયેલા પોતાના ગામડામાં નાશી ગયા અને અરાંભડાના વાઢેર રજપૂત રાજા બેટના કિલ્લામાં સંતાઈ ગયા હતા. મહમદ બેગડા લશ્કર સાથે બેટ પહોંચ્યો. ત્યાંથી વાઢેર રજપૂત રાજા પર વેર વાળવા તેને જીવતો પકડ્યો હતો અને કહેવાય છે કે એ પકડાયેલા વાઢેર રજપૂત રાજા ભીમજીને પકડી અમદાવાદ પહોંચાઓ ત્યાં તે રાજાના માથાના કકડા કરાવી અમદાવાદના જુદા જુદા દરવાજા લટકાવવામાં આવ્યા હતા.

એવી પણ લોકકથા છે કે મહમદના ફંદામાંથી યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી રાણા ભીમજી મુક્ત થયા હતા. અને ફરી પોતાના ગામે તે આવી પહોંચ્યા હતા.

કેટલીક ઇતિહાસની કહાણી એમ પણ કહે છે કે મહમદના ફંદામાં ફસાયેલ રાજા ભીમજી નહોતો પણ તેનો પિતા સાંગણજી હતો. અને પિતાની ખરાબ હાલત જોઈ પુત્ર ભીમજી વહાણ રસ્તે જનન બચાવવા નાશી છૂટ્યો હતો. પાછળથી અરાંભડે આવી બાપની ગાદી તેણે સંભાળી હતી.

ચાંચિયાગીરીની સંસ્કૃતિના રંગવાળી આ કથા ઇતિહાસને ચોપડે જુદે જુદે પ્રકારે ચઢી ચૂકી છે. અકબર પાદશાહના સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર

ઉપર મોગલ સરકારની સત્તાની જમાવટ કેટલે સુધી થઈ હતી તે દર્શાવવા “આઈ-ને-અકબરી” નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્વે ઘોઘાથી માંડી પશ્ચિમે આરામરોય (અરાંભડા) સુધી મોગલાઈ આણુ વરતે છે. ઘોઘા અને અરાંભડા બંને બંદરે રજપૂત સરદારોની હાક વરતાતી હતી. જ્યારે ઈંગ્લાંડની ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની સરકારની સત્તા ભારતમાં આવી ત્યારે એ કંપનીના વહાણોને આવા બંદરી રાજ્યોની કનડગતનો કડવો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેથી એ રાજ્યો સાથે પોતાની સત્તાના બેરથી વહાણોની સલામતી માટે અને વેપારની જમાવટ માટે કંપની સરકારે દારકાના પ્રદેશના તાલુકદારો સાથે જે કરારો કર્યા હતા તે ઇતિહાસને ચોપડે બોલે છે. એમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ખેટ અને અરાંભડાના દરબારોની હોશિયારીનું અને સત્તાધીશપણાનું ચિત્ર તરવરી આવે છે. આવાં દરિયાઈ યુદ્ધમાં પ્રાણ હોમનારાના પાળીઆમાંથી એક બેના શિલાલેખના ઉતારા તથા દક્ષતરી દસ્તાવેજના ઉતારા અહિં ટાંકવામાં આવ્યા છે. તે પરથી એ કાળની સંસ્કૃતિનું આણું પાતળું ચિત્ર બહુ થાય છે.

અંગ્રેજોના નૌકાસૈન્ય સાથે ખેટ અને અરાંભડાના રાજ દરિયાઈ યુદ્ધ ખેલતા હતા. તેના પુરાવારૂપે નીચેના ત્રણ શિલાલેખો ખેટ શંખોદ્ધારમાંથી સાંપડ્યા છે તે અંગ્રેજોના ઉતારવામાં આવ્યા છે.

(ક)

શ્રી સંવત ૧૮૫૯ના ફાગણ વદ ૧૧ રવૌ શ્રીનારાયણ હરણ ખેટ—
શંખોદ્ધાર.....અંગ્રેજના કળઆમાં.

(ખ)

૧૧ ૭૪ ॥ શ્રી સંવત ૧૮૫૯ના વદ ૧૧ રવૌ વાઢા શ્રી ૫ હાલાણ
સગાભાઈ શ્રી ખેટ શંખોદ્ધાર મીઠે શ્રીજીના ચરણાં વિંદ.....પામ્યા
છે. અંગ્રેજ.....

(ગ)

સંવત ૧૮૫૯ના ફાગણ વદ ૧૧ રવો અંગરેજના કળઆમાં
લાણુળ પુંજળ શ્રીજના ચરણાંવિદ.....

આ શિલાલેખ પરથી ફલિત થાય છે કે ક લેખમાં માણસના
નામ નારાણુળ આગળ માય “ શ્રી ” લખાયું છે અને રવ લેખમાં
વાદા શ્રી ૫ હાલાળ એમ લખાયું છે કારણ કે હાલાળ રાજવંશી
ક્ષત્રીય હતા. તે હાલાળ અરાંભડાના જાણીતા રાજ ભીમજીપુત્ર
“ ભાભોળ ”ના સગા ભાઈ થતા હતા એમ ઇતિહાસ કહે છે.

વાદા શબ્દ વાઢેરનું ટૂંકાવેલું રૂપ છે.

વિશેષ નોંધ—અહીં ટાંકેલા ગ લેખનો ઉલ્લેખ શ્રી. ડી. બી.
ડીસ્કલરના પુસ્તક Kathiawar Inscriptionsમાં થયો છે, પણ
તેમણે સંવતનો આંકડો ખોટો છપાવ્યો છે. (જુઓ લેખ નં. ૧૮૩,
પાનું ૪૦૨). આ લેખવાળા ત્રણ પાળીઆ અમે પ્રત્યક્ષ જોયા છે.

Mr. Atkinson's Collection of Ireaties etc. relating
to India and neighbouring Countries". Translated into
Gujarati by Bhagvandas Sampatrama.

હિતારો

ઑખામંડલ નંબર ૧૪મો (પ. યુ. નં ૯૨)

અરાંભડાના રાણા શ્રી સગરામજી અને ખેટના કુંવર બાવજીને
આયદેથી દરિયાર્ધ લૂટ અને ભાંગેલા વહાણ સંબંધી સઘળા હક છોડી
દેવા બાબત અધિકારી સદારામ મારફત કરેલ દસ્તાવેજ હું આરાંભડાનો
રાણા સગરામજી ખેટ અને અરાંભડા માટે દસ્તાવેજ કરી આપી કબૂલ
કરું છું કે નીચેના લખાણ પ્રમાણે મારે ચાલવું છે.

બેટના કુંવર બાબતની મહોર

સહી રાણા સગરામજી

સર્વ લોકોને ખબર આપુ છું કે, હું બેટનો કુંવર બાવજી ઓનરેબલ કંપનીની દોસ્તી અને માનની પૂરેપૂરી તસલ્લી કરવા ખાતર મારે અહીં મારા વંશવારસો માટે મારા તરફથી અધિકારી સદારામ અને ઓનરેબલ કંપની તરફથી મેજર એલેક્ઝાંડર વોકર વચ્ચે થયેલા ઠરાવોની નીચે લખેલી કલમો પ્રમાણે ચાલવા દસ્તાવેજ કરી આપુ છું.

કલમ ૧—ખુશ્કી રસ્તે મુસાફરી અગર વ્યાપાર કરનારાઓનું રક્ષણ કરવાની અને દરિયાઈ રસ્તે મુસાફરી અને વ્યાપાર કરનારાનું રક્ષણ કરવા એકસરખી ફરજથી હું મારે અને મારા વંશવારસો માટે દસ્તાવેજ કરી આપુ છું કે મારા તાબામાં રહેનારો અગર મારી હુકમત તળેનું કોઈ માણસ દરિયાઈ લૂંટનું કામ કરશે તો તેહને ઉત્તેજન કે એ બાબતમાં આંખ આડો કાન કરવામાં આવશે નહિ. તેમ જ દરિયાઈ લૂંટનો ધંધો કરનારને મારા બંદરમાં આશ્રય કે મદદ મળશે નહિ. વળી હું એ પણ કબુલ કરું છું કે તૂફાન લાગેલ વહાણોને દરેક જાતની મદદ મારે આપવી. તેમાંના કમનસીબ માણસોના દુઃખમાં વધારો કરવાની ચાલ મારે છોડી દેવી: વહાણનો માલિક માલૂમ પડે ને તે પોતાનો હક સાબીત કરશે તો એ ભાગેલ વહાણ ઉપરના તમામ ઘવા છોડી દઈશ.

કલમ ૨—મારા બંદરમાં ઓનરેબલ કંપનીના વહાણ અને રૈયતને છૂટથી વ્યાપાર ધંધો કરવા સારુ આવવા પરવાનગી છે. તે એજ પ્રમાણે ઓનરેબલ કંપનીના દેશ અને બંદરોમાં જઈ વ્યાપાર કરવા મારા તાબાના વ્યાપારીઓને રજા મળવી જોઈએ.

કલમ ૩—ખેટનું બંદર પરમેશ્વરના પૂજન અને ભક્તિ માટે પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે તેને ઓનરેબલ કંપનીએ ઉપર કયા ધર્મના કારણે સારુ દરેક જાતનું રક્ષણ અને કુમ્મક આપવા ચાહેના રાખવી.

કલમ ૪—વળી હું કબૂલ કરું છું કે આપદે કંઈ તકરાર ન આવે માટે ઓનરેબલ કંપનીએ સુન્દર સવજી અગર તેના સગામાંથી એક જણને ખેટમાં રાખવા ઠરાવ કરી વખતો વખત એ બંદરમાં કંપની સરકારનું એક વહાણ મોકલી ઘટતી તપાસ કરાવશે કે આ કલમબંદી બરાબર પાળવામાં આવે છે. માગશર શુદ્ધ ૧૫ સંવત ૧૮૬૪ તા. ૧૪ ડિસેમ્બર ૧૮૦૭ (તરબુમાની નકલ).

સહી. આર્ચીબલ રૉબર્ટસન.

પ્રકરણ ૯(બ)

દ્વારકાના પ્રદેશનાં બન્દરી મથકો

પુશકીમાર્ગનું ભારતનું પ્રવેશદ્વાર જેમ ખૈબરઘાટ ગણાય છે તેમ ભારતના દરિયાઈ માર્ગનાં પારણાં કચ્છનાં બન્દરો ગણાયાં છે. છેક મહાભારતના કાળમાં કચ્છના અખાત પરની દ્વારાવતી નગરીએથી શ્રીકૃષ્ણે સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રના મુતિકાનગરી પર દરિયાઈ ચડાઈ કર્યાની વાત નોંધાઈ છે. ઈ. સ. પૂર્વે યુરોપના અને અરબસ્તાન-ઈરાનના ભૌગોલિક વિદ્વાનોના (ટોલેમી, પેરિપ્લસ વગેરે) પ્રવાસ ગ્રંથોમાં મહાક્ષત્રપ રાજની સત્તા નીચેના કચ્છપ્રદેશનાં બન્દરોનાં નામો નોંધાયાં છે. જેવાં કે, પારકે, નૌશ્યામસ, સીગરદી (૫), થીઓપોલી. પારકે હાલના દ્વારકાને, નૌકાઓનું આશ્રયસ્થાન નૌશ્યામસ તે ખેટના બાલાપુરને, નારાયણસર પાસેના કોટેશ્વરને થીઓપોલી લાચુ પાડી શકાય છે.

કચ્છના અખાતની રચના એવી તો સુચોચ છે કે પશ્ચિમ તરફથી આવતા સાગરખેડુ પોતાનાં વહાણોને વિસામો આપવા આ અખાતનાં બન્દરો તરફ આકર્ષાતા હતા. તેથી ખેટ શંખોદ્ધારના બાલાપુર બંદરનું નામ એ લોકોએ નૌશ્યામસ રાખ્યું હતું. કવિ સુંદરજી ખેટાઈએ બાલાપુરને પોતાની કવિતામાં નૌકાનગરીનું નામ આપ્યું છે. આ રહ્યું તે કાવ્ય :

ખેડી તુક્કનો દરિયા તણું ધણું,
હાં આવતા, નાંગરતા નિરાંતે,
રૂડા અરબી બગલા સમુદ્રનાં;
પંખાળ એ અશ્વ ખરા સમીરનાં.

*

*

*

ત્યાં આવતા સૂરતના ખેતેલા,
 બે ઘાટ તોયે કુતુકો જગાવતાં,
 મલખાર ને કચ્છ તણા વહાણો,
 ભર્યાં ભર્યાં હ્યાં નીરખાય નાંગર્યાં.

“હિન્દુ મુસલમિન અભેદ સાધતી,
 અનોખી નૌકાનગરી જ આ હતી.”

કચ્છના મધ્યભાગમાંથી સમુદ્ર તરફ દક્ષિણે વહેતી અનેક નાની-મોટી નદીઓ આવેલી છે. કનકાવતી, રૂકમાવતી અને ખારી નદીના મુખ આગળ વહાણો માટે કચ્છ-માંડવી, મુન્દ્રા, તુણા, ભદ્રેશ્વર અને જખૌ તથા કોટેશ્વર જેવા બંદરો ઇતિહાસના મધ્યકાલીન યુગમાં ધમધોઝાર પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યાં હતાં. ચાવડા રજપૂતોએ અને સોલંકી રજપૂતોએ આ બંદરોમાં પ્રાણ રેડવામાં મોટી પ્રવૃત્તિ કરેલી હતી. આ રજપૂતોની કુળદેવી મુમાઈ (મુમ્બાઈ) માતાની પૂજા કચ્છથી ઘોઘા, ખંભાત થઈ છેક સોપારા પાસેના ટાપુમાં પહોંચી હતી અને એ રીતે આ બંદરોની જહોજલાલીના પ્રતાપે ભારતના મહાન બંદરનું નામ મુંબાઈ જગતને સાંપડ્યું છે. એ ઐતહાસિક સત્ય છે.

સંવત ૧૬૦૦ પછી માંડવી બંદરની જહોજલાલી વધતી ચાલી અને તે પછી થોડાં વરસો બાદ વર્ષમાન શાહ શાહુકારે મુન્દ્રા બંદરને ધીકતું કર્યું. આ બંદરોની જહોજલાલીના પ્રતાપે આ દેશના નાપુદા દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી પહોંચ્યા હતા અને વાસ્કો-ડી-ગામાના પોર્ટુગીઝ વહાણને ભારતનો માર્ગ બતાવનાર ભોમિયા બન્યા હતા. એ ઐતહાસિક સત્ય છે. રામસીંગ ખારવો-છેક યુરોપ સુધી દરિયો ખેડીને પહોંચ્યો હતો.

તુણા બંદર તો ભીમદેવ રાજના કાળમાં ચાલુ થઈ ગયું હતું. આ બંદરની જહોજલાલી જગજુશાહ વાણિયા વેપારીએ બંદરી

ક્રિતિહાસમાં અમર રાખી છે. જગદુશાહના વહાણો કચ્છમાંથી ફટકડી, મુસમ્બર, ગળી અને મીઠું જવા-સુમાત્રા સુધી પહોંચાડતા. ઈ. સ. અગિયારમાં સૌકામાં કિતાબ ઉલ-હિન્દ-નામના પુસ્તકમાં અબુરીહાન ખીરનીએ કચ્છમાંથી વહાણુરસ્તે અરબસ્તાનમાં જતી અનેક વસ્તુનાં નામ લખ્યાં છે. તેમાં “ મુસમ્બર ” રસાયનનું નામ છે.

ગુજરાત પર ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનું વાતાવરણ પ્રસરવા લાગ્યું ત્યાર પહેલાંના કાળમાં ગુજરાતનાં બન્દરી વેપારની પ્રગતિમાં કચ્છનાં બન્દરોનો ફાળો નાનોસૂનો ન હતો. ગુજરાતનાં બન્દરોને જોઈતાં મોટાં સફરી વહાણો બાંધવાની સગવડો કચ્છના કાંઠા પરનાં અખાતી બારાંચો પર મળતી હતી. ખેટના બાલાપુરમાં કચ્છનાં મુન્દ્રા અને તુણા બન્દરે મલબારી અને રંગુની સાગનાં લાકડાં આવતા અને તેનો ઉપયોગ વાઢા કોમના કારીગરો વહાણુ બાંધવામાં કરતાં, દક્ષિણ ગુજરાતનાં બન્દરો પર વહાણો બાંધવાનું કૌશલ્ય ધરાવનાર પારસી કુટુંબોને વાઢીઆ કે વાડીઆ ઉપનામ મળેલું છે. તે કચ્છના વાઢા શબ્દનું રૂપ હોઈ શકે.

ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાના સમયમાં ગુજરાત પાસે નાનું સરખું નૌકાસૈન્ય વ્યવસ્થિત રૂપે રચાયું હતું. તેની રચનામાં કચ્છી બન્દરોના કારીગરોનો મોટો ફાળો હતો. આ નૌકાસૈન્યનો ઉપયોગ ઈસ્લામ ધર્મના યાત્રાળુઓને મક્કાની યાત્રા કરાવવાની સગવડ આપવામાં થયો હતો.

જહાંગીર પાદશાહના સમયમાં કચ્છના રાજને ખંડણી ભરવાની ફરજમાંથી મુક્તિ મળી હતી અને તેના બદલામાં કચ્છનાં બન્દરો પરથી ઈસ્લામી યાત્રાળુઓને વગર લવાજમે મક્કા લઈ જવાની અને પાછા લાવવાની વહાણુની સગવડ આપવાનું કચ્છના રાજ્યે સ્વીકાર્યું હતું.

કચ્છનાં બન્દરો પરનાં વહાણો દ્વારા ગુજરાતનો સમ્બંધ ભારતના મલબાર પ્રદેશનાં બન્દરો સાથે, અરબસ્તાન અને ઈરાનનાં મસ્કત,

જેડા, બસરા અને અહુર્મજ સાથે તથા આફ્રિકાનાં ઝાંઝીબાર, મોઝાંબિક અને માડાગાસ્કર સાથે જોડાયેા હતા.

કચ્છમાંથી મીઠું, ફટકડી, ગુગળ અને માટીનાં વાસણો વહાણુ મારફત દૂરનાં સુમાત્રા, જાવા, સીંગાપોર અને બટેવીઆ સુધી પહોંચાડવામાં આવતા અને મલબારી સાગનું ઇમારતી લાકડું, સોપારી, નાળિયેર, કોપરેલ તેલ, કાથાની સીંદરી, મરી અને ચોખાના મુઝા મલબાર કાઠેથી કચ્છને બન્દરે લાવવાનું કામ કચ્છી વહાણુ કરતાં હતાં. એટલું જ નહિ, પણ અરબસ્તાનમાંથી બસરાઈ ખજૂર અને ખારેક, મસ્કતી મેવો, ઝાંઝીબારથી હાંથીદાંત, લવિંગ, કાચબાની ઢાલ, જેડાની પૂંછડીની અને અબનુસ કે સીસમની લાકડીઓ વગેરે માલ મોટા જથ્થામાં વહાણુ મારફત કચ્છનાં બન્દરો પર આવી પડતા હતા.

ખજૂરનો અને મસ્કતી મેવાનો વેપાર તે કાળમાં કચ્છી વેપારીઓએ જ હસ્તગત કર્યો હતો. આજે પણ કચ્છ-માંડવીની ખજૂર બજાર ધીકતી રહી છે.

મુન્દ્રા અને માંડવી બન્દર પરના સાહસિક ભાટીયા વેપારી શેઠ ધલજી શીવજી અને જેરામ શીવજીએ આ જહોજલાલીના કાળમાં પોતાના દબદબા ભરેલી વહાણુની સરસાઈથી ઝાંઝીબારના હાકેમ ઉપર જબરો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. ઝાંઝીબારના હાકેમના તે શેઠ મુખ્ય સલાહકારની પદવીએ પહોંચ્યા હતા.

કચ્છના સોદાગરો પોતાનાં સફરી વહાણુને ચાંચિયાગીરીના હલ્લામાંથી મુક્ત રાખવા પોતાના વહાણુમાં હથિયારો અને દારૂગોળાની સામગ્રી વાપરી શકે એવા રજપૂત ખારવાને રાખતા હતા અને ઝાંઝીબાર, મોઝાંબિક, મસ્કત, બસરા, કોચીન, કાનાનોર, વિંજુલા, રંજુન, સુમાત્રા, સીંગાપુર, જેવા મોટાં બન્દરોમાં કચ્છી વેપારીઓની પેઢી સ્થાપવામાં આવી હતી. કહેવાય છે કે આવી કચ્છીપેઢીનાં

થાણું છેક ચીનના બન્દર સુધી પથરાયાં હતાં. કચ્છનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે, કે મક્કાની હજમાંથી પાછાં ફરતાં હાજીઓ જે કચ્છી વહાણમાં ભારતમાં આવતાં તે વહાણમાં તેમની સાથે ઘણા વિદ્વાન ઇસ્લામી ઓલિયા આ દેશમાં આવતાં હતાં. તેમાંના કેટલાકે પોતાના અદ્ભુત ઇલમનો પ્રભાવ સિન્ધના ઠકાના રાજ પર અને કચ્છી પ્રજા પર એટલો બધો પાડ્યો હતો કે લખપત, જખૌ, તુણુના હિન્દુઓએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે વખતના લખપતી લોહાણા વગેરે લોકો ઇસ્લામ મજહબ સ્વીકારી મેમણ બન્યા હતા. એ કચ્છી મેમણોએ બન્દરી વેપાર ખેડતાં ખેડતાં સૌરાષ્ટ્રમાં, મુખ્યધર્મમાં, બંગાળામાં અને છેક બ્રહ્મદેશમાં પોતાનાં થાણું નાંખ્યાં હતાં. મુખ્યધર્મ શહેરના બન્દરી વિકાસના કાર્યના પાયામાં આ સાહસિક પ્રયત્નો મોટા ફાળો હતો. મુખ્યધર્મ શહેરના બન્દર તરફના પ્રદેશમાં કચ્છી પ્રજાએ પોતાનો આગવો વાસ કરી લીધો છે.

કચ્છનાં વહાણો પર-વાઘેર-વાઢેરની ચાંચિયાગીરી

મેટ, દ્વારકા અને અરાંલકા બન્દરના કાબેલ નાખવાઓનાં વહાણો કચ્છના બન્દરેથી બહાર જતાં અગર સફર કરી પાછાં આવતાં ત્યારે દરિયાકાંઠાની ચાંચિયાગીરીના ભોગ બનવાના પ્રસંગો ઘણીવાર ઊભા થતાં હતા. તેથી કચ્છના રાજા દેશલજી રા સાહેબે દ્વારકા પાસેના વહવાળા ગામથી થોડે દૂર આવેલા દરિયાઈ પ્રદેશ પર કચ્છી રસાલો વસાવ્યો હતો. તે રસાલાના માણસો કચ્છી વહાણોની સલામતી સાચવવાનું કામ કરતા હતા. ઘણીવાર વાઘેર અને વાઢેર ચાંચિયા સરદારો સાથે આ કચ્છી લશ્કરી થાણા પર નાનાં નાનાં યુદ્ધ પશુ થતાં. એ ધીંગાણાના અવશેષ તરીકે આજે પણ એ સ્થળે નવ મોટા ધૂળના રચાયેલા ટીંબા મોજૂદ છે. આ સ્થળે કચ્છના વેપારી વહાણોને કાયમની સલામતી મળે એ હેતુથી સંવત ૧૭૭૫માં (ઈ. સ.

૧૭૨૦-૨૧) કચ્છના મહારાવ શ્રી દેશજીએ પોતાના લશ્કરી થાણા વાસ્તે પાકો પથ્થરનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેમાં લશ્કરને કામ લાગે તેવી બધા પ્રકારની સામગ્રી ભરી રાખવામાં આવતી. આ ગઢ કચ્છી ગઢના નામથી ઓળખાય છે. આ કચ્છી ગઢને સર્વ પ્રકારે સમૃદ્ધ રાખવાનું કામ કચ્છમાં પંકાયેલા ફતેહ મહમદ જમાદાર કરતો હતો. આ ફતેહ મહમદે વાઘેરો સાથે અને વાઢેર સાથે સારી પેઠે લશ્કરી દાવપેચવાળા ધીંગાણું ખેલ્યાં હતાં અને ફતેહ મહમદની ધાક આખા ઓખામંડલના પ્રદેશમાં અને છેક જમનગર સુધીના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં ફેલાઈ હતી. આ ફતેહ મહમદની ધાક વિષે લોકોમાં કેટલાંક ગીતો ચાલુ થયાં હતાં. તેમાંની થોડી પંક્તિ અહીં મૂકીએ તો ઠીક થશે.

ફતીઆ થારી ફેજરો લયડંકો ભારી,
સૂતી ધડકે સેજમાં નગરરી નારી,
ઓખો તુંથી ઉધડકે બરડો તુંથી ખીએ,
ગઢકે એ ધોરાજીરો મોતિયાર નગર લિયે,
હાલા આલા ને જોવા તેં હરાડ્યા હમીર,
વળ ઉતારી મુંછના ફીધા પાંસરા તીર.

પ્રકરણ ૧૦

ઓખામંડળની વનસ્પતિ

આ દેશમાં ગામડાના લોકોને મોઢે ચડેલો એક દુહો શું કહે છે ?
આ દેશ માણસોના વાસ માટે બિલકુલ લાયક નથી :

ઉત્કંઠો ને આમલી કંટાળા ને થોર,
અકડો ન હોત જો નાથજી, તો જંગલ જેડો દેશ !

મતલબ કે આ દેશ કેવળ વગડાઉ સ્થિતિ ધરાવે છે.

એક સારા નિરીક્ષકે અઢારમાં સૌકામાં આ દેશની વનની
વનસ્પતિને મિતશબ્દોમાં ગીતમાં આવરી લીધી છે તે પાણુ અન્ને
ટાંકવા યોગ્ય છે.

દુહો

બાવળ શુગલ ખોરડી, કંટાળા અગણિત,
વર ખરસાંડી, આકડા, શુંદી ગીલી, અમીત. ૧

કુંવાર ગોખરું કેરડા, કાંટાશળિયા, ચેર,
પીલું ગોરડીઆ, ઘણા, ધંતુરાની મહેર. ૨

શમી કપિત્થ સતાવરી, ભોરીંગણી ભરપૂર,
નગદ, આમલી, લીંબડા પીપલ, થોર પ્રચૂર. ૩

આ કાવ્યમય ત્રેખડામાં વનસ્પતિનાં કેટલાંક નામ એવાં છે કે જે
કેવળ કાંટા, ઝાંખરા, શળ અને શળીઓથી ભરેલાં હોય. એશળાઈ જો
એક વાર માણસના અંગમાં ભોંકાય તો ચામડી ઉતરડી લે.

દ્વારકાના પ્રદેશની જમીન ખારી ધૂળ, ખારી માટી અને નક્કર પથ્થર અને રેતીથી બનેલી હોય છે. મીઠાં પાણીનાં ઝરણાં એ દેશમાં ક્યાં વહેતાં નથી. તેથી જે જંગલી વૃક્ષો એ દેશમાં ઉછરે છે તે બહુ જાયાં વધતાં નથી પરંતુ તે વૃક્ષો એકમેકની નિકટમાં પથરાયેલાં હોય છે તેથી દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી સાચે રસ્તે પ્રવાસ કરવો એ બહુ વિકટ કામ થઈ પડે છે. ભોમિયા વગર સાચો માર્ગ જેને તેને ઝટ સાંપડતો નથી.

આ દેશનાં ગામડાંમાં વસનારા વધેર લોકોને ઝટ કાળમાં લઈ શકાયા નહોતા તેનું કારણ એક એ હતું કે કાંટાળી ઝાડીના ઝુંડમાં તોફાની વાઘેર એવે સ્થળે છુપાઈ રહે કે તેનો ઝટ પત્તો લાગે નહિ.

આ દેશ પર અંગ્રેજ કંપની સરકારનાં લશ્કરી અમલદારો કારભારું કરતા ત્યારે એમને પોતાનું કારભારું સફળ બનાવવા પહેલો ઉપાય એ લેવો પડ્યો હતો કે આખામંડલના પ્રદેશના કાંટાળા જંગલને સાફ કરી તોફાની ટાળીને છુપાવાની સગવડ રહેવા ન દેવી.

આખામંડલના પ્રદેશનું બૂસ્તર જે રીતની માટીપથ્થરથી બન્યું છે તેનાં કરતાં બેટ શંખોદ્ધારનું બૂસ્તર ગુદા જ થરનું બનેલું છે તેથી આ દેશના વિકાસકાળમાં બેટમાં પ્રયત્ન કરવાથી બાગબગીચા, ઊભા કરી શકાયા હતા. બેટમાં જે વૃક્ષો ઉછેરવામાં આવ્યાં હતાં તે વૃક્ષો દ્વારકાના પ્રદેશમાં ઉછરી શક્યાં નહોતાં. એક વહવાલડ ગામની સીમને અપવાદ તરીકે ગણવી પડે. ત્યાં સારા બાગબગીચા આજે પણ ઉછેરી શકાય છે.

બેટની વનસ્પતિની સંસ્કૃતિની વાતો કરતાં કહેવું પડે છે કે, બેટના દેવસ્થાનના અધિકારીઓની જહેમતથી એ ગામે આંખા પાકતા હતા. જમરખ અને લીંચુ જેવાં ફળો ઉત્પન્ન થતાં હતાં.

અત્રે તો ખેટની વનસ્પતિનો વિચાર કરતાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારના વૃક્ષની નોંધ લેવાની જરૂર ઊભી થાય છે.

પારિજાતક વૃક્ષ (કલ્પવૃક્ષ-મંદારવૃક્ષ સ્વર્ગતું વૃક્ષ)

પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણના પટરાણી સત્યભામાએ પોતાને આંગણે સ્વર્ગમાંથી કલ્પવૃક્ષ રોપી દેવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો અને તે વૃક્ષ ન આવે ત્યાં સુધી તે રાણી રીસાઈ ખેડાં હતાં. એ કથાને આકાર આપવા માટે દ્વારકામાં નહિ પણ દ્વારકાના ભાગ તરીકે ગણાતા શંખોદ્ધાર ખેટમાં કલ્પવૃક્ષનું સ્થળ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. સત્યભામાના રસણાનું સ્થળ, સત્યભામાની તરસ મટાડવા બાણુ મારી ઉત્પન્ન કરેલી બાણુ-ગંગાનું સ્થળ અને તેની પાસે કલ્પવૃક્ષનું ઝાડ ઊભું કરવામાં આવેલ છે. યાત્રાળુઓ ખેટ તીર્થની પરિક્રમા કરવા નીકળે છે ત્યારે સમુદ્રને કાંઠે ચરણ ગોમતીમાં સ્નાન કરી જૂની શંખુ ભવાઈ, પરમતીર્થ, વ્યાસ કોટડીનાં તીર્થો પર થઈ, પારિજાતક વૃક્ષને સ્થાને જાય છે.

આ સ્થળે તદ્દન નવા પ્રકારનું વૃક્ષ ઊભું થયેલું છે. એના જેવું વૃક્ષ આખામંડળની હદમાં નહિ, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રની હદમાં સાંપડતું નથી. તેનું થડ બહુ જડું અને ડાળીઓ ઝીણી અને નાજુક હોય છે. એક ડાળીને હલાવવાથી આખું વૃક્ષ હાલવા લાગે છે. આ વૃક્ષના થડ પાસે શ્રીકૃષ્ણની પાદુકા સ્થપાયેલી છે.

આ વૃક્ષના જેવું ખીજું ઝાડ ખેટમાં જ પાળ, ખંભારા નામના ગામડામાં છે. ત્યાં મુસલમાન પીરની દરગાહ પાસે એક ઝૂંપડું છે. તેના પછવાડાના ભાગમાં કલ્પવૃક્ષ જેવું ખીજું ઝાડ ઊભું છે. ખેટથી હલુમાન દાંડીને દર્શન જતાં બળદગાડાના રસ્તા પર જમણી બાજુએ આ વૃક્ષ પીપળા વાડીની સામે ઊભેલું છે.

વિચિત્ર ઘટના

આ બન્ને વૃક્ષ કોઈ કુદરતી ઘટનાને પરિણામે કે દુષ્ટ ઇરાદાવાળા માણસના કાવતરાને પરિણામે એકદમ નિર્જીવ બની ગયાં અને તેનું નિશાન રહેવા પામ્યું નથી. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૯૨૫ પછી બન્યો છે.

મારી પોતાની દષ્ટિએ બેટનાં કહેવાતાં કલ્પવૃક્ષ જેવાં ઝાડો વલસાડના તીથલના કાઢવવાળા પ્રદેશમાં દેખાયાં છે. વલસાડથી દહાણુ અને ગોલવાડ સ્ટેશન સુધીના પ્રદેશમાં આવાં મોટાં થડવાળાં વૃક્ષો રેલવેની મુસાફરી કરનારની નજરે ચડે છે.

ભૂચર, ખેચર અને જળચર પ્રાણીઓ

કોઈ અતેરી સૃષ્ટિ લીલાના પરિણામે ખેટ શંખોદ્ધાર-યા તો સમુદ્રમાંથી જીવો ચડી આવ્યો હોય અગર તો જલનિધિના પરાક્રમથી કે ધરતીકમ્પથી મૂળ પૃથ્વીના ભાગથી છૂટો પડી ગયો હોય એવું અનુમાન થાય છે. અરબી સમુદ્રના કિનારા પરની આ રચના જગતના ખીબા ખેટો પેટે વૈજ્ઞાનિકોને અભ્યાસનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે.

ખેટ શંખોદ્ધાર લંબાઈમાં આશરે ચાર માઈલ છે, અને તેની પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ખે માઈલની ગણાય છે. ખેટની જમીન સામાન્ય રીતે સમથળ છે. મોટા જીવાં ટીંબા ટેકરા આ ખેટમાં નથી. અલખત બધી જમીન સપાટ નથી. ખાડા, ખીણ, તળાવો, ટીંબા, ટેકરા જેવી કેટલીક ભૂપૃષ્ઠ રચના અહિં જોવા મળે છે.

સમુદ્રથી વીંટળાયેલ આ ખેટમાં-Sub-soil Water-ધરતીના પેટાળનું પાણી અદળક નથી. મીઠાપાણીનાં ઝરણાં કોઈ સ્થળે વહેતાં નથી. કૂવા ખોદતાં અમુક ભાગમાં જ મીઠું પાણી થોડા પ્રમાણમાં મળે છે. તેથી આ નાના સરખા ખેટમાં લોકોએ જ્યાં ત્યાં તળાવો રચ્યાં છે અને તળાવમાં કૂવા ખોદવામાં આવ્યા છે. જો ખે વરસ સુધી આ ખેટમાં વરસાદ ન વરસે તો કૂવામાં કે તળાવમાં પીવાનું પાણી મળી શકતું નથી. આવા સંજોગને લીધે ખેટના મોટાં મન્દિરોમાં વરસાદનું પાણી સંઘરી રાખવા મોટાં ટાંકા મકાનના પાયામાં ચણવામાં આવ્યાં છે. ખેટના મંદિરના ટાંકાની રચના ખેટની પ્રજાનું ડહાપણ અને અગમચેતી સૂચવે છે.

આવા બેટમાં પહેલાં માણસો વસ્યાં હશે કે પહેલાં પ્રાણીઓ વસ્યાં હશે તે કોયડો ઉકેલવાનું કામ રસપ્રદ ગણાય. “પહેલાં કુકડી કે પહેલાં ઈંકુ” એવી આ વાત છે.

બેટમાં જંગલ નહિ, અને પાણી નહિ તેથી વન્ય પ્રાણીઓની વસતી બહુ હોતી નથી. હરણુ તો બેટમાં દેખાય જ નહિ. ચોપગાં પશુની અનેક જાતો બેટમાં નથી હોતી.

ગાય, ભેંસ અને થોડી બકરી હોય છે. પણ ઘેટાં તો હોય જ નહિ. ઊંટ પણ ત્યાંની વસ્તીની નજરે રડચું ખડચું જોવાને મળતું હોય. ઘોડા, ગધેડાનો ઉછેર માણસોએ પોતાના સ્વાર્થ માટે બહુ મોડેથી સ્વીકાર્યો છે. સો વરસ પહેલાં બેટમાં જેટલા ઘોડા, ગધેડા હતા. તેટલા હાલ નથી. લગ્ન વખતના વરઘોડા માટે સારો ઘોડો બેટમાં હાલ મળતો નથી.

સુવર, કુઝર, હમણાં પચાસ વરસથી બેટમાં આવી ચડેલ પ્રાણી છે. બેટના દક્ષિણ ભાગ તરફ દરિયાની સીમા સાંકડી છે. તે ઠેકાણેથી જ્યારે સમુદ્રમાં ભરતીનું પાણી જતું રહે ત્યારે રાતના વખતમાં સામે કિનારેથી સુવરના ટોળાં તરતાં તરતાં બેટની જમીન પર આવી પહોંચ્યાં હતાં. આ પ્રાણીઓ રાતે બેટના ખેતરોમાં રંજડ કરી મૂકે છે અને દિવસે દરિયાકાંઠાના ખાડામાં ભરાઈ રહે છે.

વગડામાં આડી ન હોવાથી વન્ય પ્રાણીમાં કવચિત સસલાં દેખા દે છે. શિયાળ તો હોય જ નહિ. વરૂની તો વાત જ ક્યાં કરવી ?

પેટે ચાલતી ઘે, સર્પ, કીડા, ગરોળી, બેટમાં વાસ રાખી રહ્યા છે. ઉંદર, છાતુંદર, આ દેશમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં હશે તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કોઈ કહે છે કે વહાણો મારફત ઉંદરની વસતી બેટમાં દાખલ થવા પામી છે. કવચિત શેળો નામનું કાંટાળા બખતર

વાળું શરીર ધરાવતું નજરે પડે છે. બિલાડીની અનેક જાતો બેટમાં વસે છે. તેમાંની કેટલીક ઓલા (રાતી, પીળી, ઘોળી અને તદ્દન શ્યામ) આફ્રિકાથી વહાણો મારફત અહિં આવી પહોંચી છે. પણ જંગલી બિલાડીનો અહિં વાસ નથી. કૂતરાં પણ બહારથી આવી વસેલાં પ્રાણી ગણાય છે. કચ્છના રાજ્યમાંથી ન જોઈતાં કૂતરાંના વહાણો બેટના દરિયા કાંઠે રાતે આવે અને બધાં કૂતરાને કિનારે ઉતારી મૂકે. એવા બનાવ બન્યાની વાત જાણીતી છે. એક વખત એવો આવ્યો કે બેટમાં કૂતરાની વસતી બેસુમાર વધી પડી. તેને જવાડવા માટે આણંદજી (આણંદો) ટપાલી યાત્રાળુઓ પાસે દાન માગી રોજ આખા ગામને ચકલે ચકલે તે બપોરે કૂતરાંને રોટલા ખવડાવવા નીકળી પડતો. આ ધર્મકાર્ય મુંબઈના એક શેઠને ગમ્યું તેથી આણંદજીને મુંબઈ બોલાવી શ્વાનગ્રાસ માટે સારો ફાળો એકઠો કરી આપ્યો. તે રકમના વિનિયોગ માટે ટ્રસ્ટડીડ બન્યું. આણંદજી પોતાની ટાપી ઉપર ધાતુના અક્ષરવાળું બીલ્ડું લગાડવામાં મોટાઈ માનતો. એ બિલ્લામાં “શ્વાન સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ” એટલા અક્ષરો કોતરાયા હતા. બેટમાં કૂતરાનો સ્પર્શ આભડછેટ ઊભી કરે છે. તેથી પાણેલાં કૂતરાં બેટમાં હોતા નથી.

બેટમાં મોટાં ઝાડોવાળાં જંગલ ન હોય એટલે વાનર સૃષ્ટિ ત્યાં ઉછરતી નથી. મન્દિરોના મહન્તો માત્ર કૌતુકની દૃષ્ટિથી કોઈ વાર વાંદરીના બચ્ચાંને બહારથી મંગાવી પાંજરામાં તેને ઉછેરતા હતા. સમસ્ત ઓખામંડલમાં વાંદરા ગોલા જડતા નથી.

ખેચર પ્રાણીઓ સામે કિનારેથી ઊડીને આ બેટમાં વસ્યાં હોય તે નવાઈ ન કહેવાય. કાગડા, કખૂતર, ચકલી, કાબર, જંગલી હોલો અને મરઘાં બેટમાં હોય છે જ.

પરંતુ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવાં પક્ષી તો પોપટ અને મોરબેટમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વસે છે. મોર (ભારતનું રાષ્ટ્રપક્ષી) સામે કિનારેથી

કેવી રીતે ભીડી બેટના વૃક્ષને આશ્રયે આવી પહોંચ્યો હશે તે ન સમજાય તેવી વાત છે તેમ જ કોઈ માણસ મોરને પાંજરામાં પૂરી બેટમાં પહોંચાડી ગયું હોય તે પણ કલ્પનામાં આવી શકતું નથી. બેટનાં તળાવો પરની નાની નાની વાડીઓ મોરના કેકારવથી ગાજતી હોય છે.

ઉભયચર પ્રાણીઓમાં દેડકાં લક્ષ બેંચે છે. કાચગાની સૃષ્ટિ પણ બેટની પ્રજાથી અજાણી હોતી નથી. પાણીમાં વસતા સરપ કેટલાક તળાવમાં ચોમાસામાં જોવા મળે છે.

પાણીમાં તરતા જાતજાતના બગલા, જળકૂકડી અને પાણીને કાંઠે જમીન પરના ખાડામાં માળા બાંધતી ટીટોડી ભર ઉનાળાના દિવસોમાં તીણા મીઠા અવાજથી આકાશ ભરી દે છે. બેટની નજીક માન-મરોડી નામનો ટાપુ છે. ત્યાં અમુક ઋતુમાં પરદેશથી Flamingo નામના મોટી લાલ પાંખોવાળાં પક્ષી આવી વસે છે. સમુદ્રમાં જળચર પ્રાણીઓ માછલાં ઉપરાંત અસંખ્ય પ્રકારના વસે છે.

પ્રકરણ ૧૨

સૂર્યપૂજનો યુગ

સૂર્યને દેવ તરીકે વેદકાળથી જ ભારતમાં માન્ય રાખેલ છે પરંતુ સૂર્યની મૂર્તિનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાનું અને તેને દેવાલયમાં સ્થાપવાનું સૌરાષ્ટ્રમાં મોટે ભાગે દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં મૈત્રકાના સમયમાં નક્કી થયું જણાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના દેશોમાંના દ્વારકાના પ્રદેશથી માંડી છેક ખંભાત પાસેના પ્રદેશ સુધી સૂર્યનાં મંદિરો અને સૂર્યની મૂર્તિઓ સાંપડે છે. દ્વારકાના પ્રદેશમાં સુવર્ણમંજરી તરીકે ઓળખાતા સ્થળે શુક્રાદિત્યનાં દેહરાંના ખંડેરમાં જોડીઆ પાસેના હડીઆણા ગામે, પોરબંદરમાં, નળ બંદર પાસે પાતા ગામે, માધવપુરમાં, વેરાવલ, પ્રભાસ, સુત્રાપાડા, કોડીનાર, ગોપનાથ, તળાજ, ખંભાત પાસેના નગરા અને પાટણ પાસેના બેચરાજી પાસેના મોઢેરા વગેરે શુજરાતનાં સૂર્યમંદિરો ખંડેરસ્થિતિમાં આજ સુધી જોવા મળે છે.

આ દેશની સૂર્યપૂજા વેદકાળની સંસ્કૃતિની પેદાશ ગણવી કે તે સમુદ્રવાટે યુનાન યવન દેશમાંથી સૌરાષ્ટ્રને કાંઠે આવી વસેલા લોકસમૂહો આયાત કરેલી સંસ્કૃતિના અવશેષરૂપે માનવી, એ પ્રશ્ન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી શાસ્ત્રીય ચર્ચાથી નક્કી થયેલ નથી. ગ્રીસમાં એપોલો દેવ અસલી કાળમાં પૂજાતા હતા. તે વાતને આધારે ઝટ માની ન લેવાય કે આપણા દેશમાં સૂર્યપૂજના અવશેષો જે રૂપે પ્રાપ્ય છે તે યાવની સંસ્કૃતિની આયાત હોવી જોઈએ.

સૌરાષ્ટ્ર સમસ્તમાં ગામડે ગામડે વિક્રમ સાધી જે ભડવીર પુરુષો મરી જતા તેની કીર્તિ જળવવા ખાંભીઓ ખોડાતી. એ પથરની

પ્રત્યેક ખાંભી ઉપર ૐ કે શ્રીનું ચિહ્ન આવશ્યક નથી માનવામાં આવ્યું પરંતુ સૂર્ય-ચન્દ્રના ચિહ્નો કેાતરવાનું અવશ્ય મનાયું હતું. તેથી જૂના કાળમાં આ દેશમાં સૂર્ય પ્રત્યેની પૂજ્યવૃત્તિ તો દેશની મૌલિક સંસ્કૃતિ હતી એમ કહી શકાય.

પરંતુ આ બે પ્રકારે સૂર્યને પૂજવાની ભાવનામાં ફરક છે. ભડવીર યોદ્ધાની ખાંભી પરનાં સૂર્ય-ચન્દ્રનાં ચિહ્નો તે યોદ્ધાની કીર્તિ સૂર્ય-ચન્દ્ર તપે ત્યાં સુધી કાયમ રહે એ ભાવના દેખાય છે. સૂર્યને કોઈ મોટા દેવ માની ખાંભી પર સ્થાન અપાયું હોતું નથી.

સૂર્યની મૂર્તિ વિષ્ણુની મૂર્તિ મનાતી હોય એમ પણ જણાતું નથી. સૂર્યો વૈ વિષ્ણુઃ એ ઉક્તિ પ્રમાણે સૂર્ય એ જ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે એવી ભાવના જાગી અને વિષ્ણુની જુદી જુદી ચોવીસ સ્વરૂપ મૂર્તિની કલ્પના દૃઢ બની ત્યારે વિષ્ણુના ચાર હાથમાં ચાર આયુધો આપી એ આયુધોની જુદા જુદા હાથમાં ગોઠવણી કરી ચોવીસ સ્વરૂપો મૂર્તિ-વિધાન શાસ્ત્રે નક્કી કર્યાં છે. તેમાં ત્રિવિક્રમના સ્વરૂપને સૂર્ય ગણવામાં આવેલ છે; એટલે કે સૌરાષ્ટ્રમાં ગૈત્રકકાળના સમયના સૂર્ય-મન્દિરોના અવશેષોમાં જે રૂપની સૂર્યની મૂર્તિ સાંપડે છે તે આપણા દેશના પુરાણ કાલની સિદ્ધિ હોઈ શકે નહિ. એક (કાશ્યપીય) ગ્રન્થમાં સૂર્યની મૂર્તિના સ્વરૂપની કારિકા આપવામાં આવી છે તે અહીં ઉતારી છે :

પદ્માસનઃ પદ્મકરો દ્વિબાહુઃ

પદ્મવૃત્તિઃ સપ્તતુરંગો વાહઃ

દિવાકરો લોકગુરુઃ કિરીટીઃ

મયિ પ્રસાદં વિષ્ણુ દેવઃ ॥

સૂર્યની મૂર્તિનું આસન પદ્મ ગણાય છે; સૂર્યને બે જ હાથ હોય છે; વિષ્ણુના ઇતર સ્વરૂપની પેઠે ચાર જુગ હોતી નથી અને

એ બે હાથમાં કોઈ આયુધ રહેતાં નથી પણ બન્ને હાથમાં ડાંડલીવાળાં કમળ ધારણ કરેલાં હોય છે. વળી મૂર્તિ પર કમળ જેવું તેજ ફેલાયું હોય છે, અને આ વિષ્ણુ સ્વરૂપ સૂર્યનું વાહન ગરુડ પક્ષી નથી હોતું પરંતુ તેના વાહન તરીકે સાત ઘોડાનો રથ હોય છે અગર તો સાત ઘોડા ઉપર જ તે સ્વારી કરે છે. (રથ વગર) રાત્રિને દૂર કરી દિવસને તે જન્મ આપે છે અને આ લોકના યુગ મનાય છે. માથા ઉપર મથરપીચનો મુકુટ ધારણ નથી કરતાં પણ આ સૂર્યને માથે ફિરીટ આકારનો મુકુટ શાભે છે.

ઉપર ટાંકેલી કારિકા-કાશ્યપીય ગ્રંથમાંની છે. એ ગ્રંથ મોટે ભાગે દક્ષિણ ભારતમાં સ્વીકૃત થયો છે. દક્ષિણ ભારતમાંનું મૂર્તિ-વિધાન આ ગ્રંથને અનુસરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં મળેલી સૂર્યની મૂર્તિના પગ ખુલ્લા હોતા નથી પણ તેના પર જળીદાર મોળ કે જોડાનું આવરણ હોય છે. સૂર્યની મૂર્તિના ચરણસ્પર્શ કરવા ધ્વજોતો લકત ચરણની આંગળીઓને સ્પર્શી શકતો નથી. આ લક્ષણ સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે. પગને જોડાથી ઢાંકવામાં આવેલ છે કે મોળ જેવા વસ્ત્રથી એ વિચારવા જેવી હકીકત છે. આ ખાસ લક્ષણ પરથી ઘણાનું માનવું છે કે ગુજરાતની સૂર્યપૂજા પરદેશથી આયાત કરેલી સંસ્કૃતિનો એક અવશેષ છે.

પુરાણની કથા છે કે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સામ્યને કોઢનું દરદ હતું. તે મટાડવા સાંઘ યુનાનમાં સૂર્યની પૂજા માટે ગયો હતો. એ દરદ મટી ગયા પછી સામ્ય કુમાર સૂર્યદેવની પૂજા સૌરાષ્ટ્રમાં લાવ્યા અને તેની પૂજાવિધિ ઠરેલા ક્રમે થઈ શકે માટે શાકદ્વીપથી મગ નામના બ્રાહ્મણ પૂજારીને પણ આ દેશમાં લેતા આવ્યા. આ પુરાણની કથામાં સત્યની છાયા હોય તો કહી શકાય કે સૌરાષ્ટ્રમાં સૂર્યપૂજનો યુગ શ્રીકૃષ્ણના સમયથી શરૂ થયો હોય અને હાલ સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં વસતા મગ બ્રાહ્મણો

અંબોદી તે અસલી શાકદ્વીપીય પૂજારીના વંશજો હોઈ શકે પરંતુ આ તો તર્ક છે—લોકમાં ઘણાએ સ્વીકારેલો તર્ક છે.

સૂર્યની મૂર્તિના પગ જળાદાર જોડાથી કે મોજથી ઢાંકાયા હોવાનું રહસ્ય સમજાવતી એક કહાણી પ્રચલિત છે. એમ કહેવાય છે કે—સૂર્યના પત્ની રત્નાદેવી પોતાના પતિનું શરીર તેજના અંબારથી છવાયેલું હોવાથી તે પતિના દર્શનનો આનન્દ લઈ શકતાં નહોતાં. એમની વિનંતિ પરથી સૂર્યનારાયણે પોતાના પગમાંથી નીકળતાં કિરણોને પાછાં વાળી તે પગ જળાથી ઢાંકી દીધાં. આમ કરવાથી રત્નાદેવી પતિના ચરણના સ્પર્શનો અને દર્શનનો આનન્દ મેળવી શકતાં હતાં. આ કથાને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપવા સૂર્યની મૂર્તિના પગને જોડા પહેરાવવાની કે મોજથી ઢાંકવાની શાસ્ત્રીય પ્રથા દાખલ થઈ.

મૈત્રક રાજાઓના કાળના સૂર્યમંદિરો આજ સુધી ખડેર રૂપે મળી આવે છે. પણ સૂર્યપૂજની સંસ્કૃતિનું જળ સૌરાષ્ટ્રમાં કે ગુજરાતમાં ધીરે ધીરે ઘટતું ગયું હોય એમ જણાય છે. સૂર્યપૂજ ભારતમાં મદ્રાસથી કાશ્મીર સુધી પ્રચલિત હતી એ હકીકત છે.

એમ માનવાને મન ઢળે છે કે દ્વારકાનું મોટું જગતમંદિર એક કાળે નાનું સરખું જગતમંદિર—સૂર્યમંદિર હશે. જગત્તેનો અર્થ ગच्छति इति जगत् એટલે સૂર્ય થઈ શકે છે. દ્વારકાના પ્રદેશને મોગલ રાજ્યના દક્ષિણમાં જગત પરગણું કહેવામાં આવ્યું છે....પણ આ તર્કને હજુ સુધી સાચો ઠરાવવા જેવા પુરાવા મળ્યા નથી.

સૂર્યપૂજના યુગના સંસ્કારો ઓખા, ખરડા, ખારાડી અને વલ્લભીપુરની વસ્તીમાં કેટલાંક વ્યક્તિવાચક પ્રચલિત નામોમાં ડોકિયા કરી રહ્યાં છે. આદિત્યાણુ, ભોગાત, ગુહાદિત્ય, આડત (માણસનું નામ) આદિતરામ, સૂરાજિત, કર્ણાદિત, ઉદો (ઉદયાદિત્ય).

શક્તિપૂજનો પ્રભાવ

દ્વારકાના અસલી પ્રદેશમાં માણસોનો વાસ થયો હશે ત્યારથી માનવ સંઘના કુતૂહલને પરિણામે માતાની મહત્તા સમજવા લાગી હશે. માતા વિના સર્જન ન જ હોય એવી પૂર્ણ પ્રતીતિ માણસને લાધી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે માતાની અદ્ભુત શક્તિ પ્રત્યે કેવળ વિસ્મયયુક્ત માન ઊભું થયું હશે. માતાની એ અદ્ભુત શક્તિની પૂજા કરવા જોરથી ઉત્કંઠા જાગી અને શક્તિને સૂક્ષ્મરૂપે જોનારા કેટલાક વિશિષ્ટ દષ્ટિવાળા મહાજનોએ એ શક્તિનાં અધિષ્ઠાનો ઊભાં કર્યાં અને એ અધિષ્ઠાનમાં મહાશક્તિનો વાસ કરાવી એ અધિષ્ઠાન પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ માણસોમાં જાગ્યો. એ રીતે માતૃશક્તિની અકલ્પ્ય, અદશ્ય, અકલિત, નિરાકાર છબીને સાકાર બનાવવા કોઈએ શન્યનું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું, કોઈએ ત્રિકોણ યંત્ર સ્વીકાર્યું, કોઈએ આકાશના ઘુમ્મટ જેવું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું અને કોઈએ માતાની પવિત્ર યોનિનું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું. કોઈ સ્થળે માતૃ ગવાક્ષ ને ગોખલાને એ આદિ શક્તિનું મંદિર માનવામાં આવ્યું.

માતાની શક્તિની અદ્ભુતતા સમ્પૂર્ણ રીતે માણસોએ સ્વીકારી લીધી. શાન્તિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વૃદ્ધિ, ખલ, તેજ, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા વગેરે રૂપમાં માતૃશક્તિનો આવિર્ભાવ માણસોને થવા લાગ્યો. આ શક્તિપૂજા માણસોએ સ્વીકારી ત્યારે આપણા દેશમાં સંસ્કૃત સમાજે મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી અને મહાકાલીના દર્શન કર્યાં નહોતાં. કહેવાનું એ છે કે માતામાં રહેલી અદ્ભુત શક્તિની પૂજા

તો માણસોએ અર્ધ વિકસિત દશામાં સ્વીકારી હતી. એટલું તો કહી શકાય કે દ્વારકાના પ્રદેશમાં વસતા અસલી માનવસંધે જ્યારે શક્તિ-પૂજનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે તેમને ઇન્દ્રાણી કે બ્રહ્માણી કે રૂદ્રાણીનો ખ્યાલ સુદ્ધાં જાગ્યો નહોતો. તે કાળે જે રીતે માણસ રહેતા હતા તે રીતના હેમખેમના દેવતા એમણે શક્તિ માતામાં જ પેખ્યા હતા.

એમણે શક્તિમાતાનાં દેવાલયો બાંધ્યાં નહોતાં પણ શક્તિપૂજનાં સ્થાનકો સ્થાપ્યાં હતાં, પછી તે જળાશયમાં હોય કે કુંગર પર હોય, આડના મૂળમાં હોય કે નદીના પ્રવાહમાં. શક્તિ પૂજની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર સુસ્વરૂપે રજૂ કરવા અત્રે બેટ દ્વારકાના પ્રદેશમાં પુજાતી માતાઓના કંટલાંક નામો અને સ્થળોની વિગત અત્રે આપવામાં આવે છે.

બેટ શંખોદ્ધારમાં શક્તિપૂજનાં સ્થાનકો

નામ

સ્થાન

મુમાઈ માતા—ગામના બન્દરકાંઠાની વસ્તીનાં ઘરો વચ્ચે હાલના પુસ્તકાલયની સામેની ગલીમાં આ માતાજીનું સ્થાન છે. તે સ્થાને દહેરી પણ રચવામાં આવી છે.

વ્યુત્પત્તિ—મોહમાઈ, મુહમાઈ, મુમમાઈ—(મુમ્મા આઈ = મુમ્માઈ).

અભયા માતા—બેટના ધીંગેસરના રણને દક્ષિણે-આવેલી સમુદ્રકાંઠા પરની જાંચી ભેખડ ઉપર આ માતાજી બિરાજી છે. આસપાસ કેવળ જંગલ (ધોરનાં આડ) છે. નજીકમાં જૂની વસ્તીના કોઈ અવશેષ નથી. તે સ્થળેથી પસાર થતાં વહાણોને ભયમાંથી બચાવનાર માતા માટે અમયા.

ખોડીઆર—ધીંગસરના રણુની ઉત્તર દિશા પરના ટેકરા પર ખોડીઆર બિરાજે છે. તે ટેકરાની તળેટીમાં હનુમાનનું જૂનું મંદિર આવેલું છે. ભાવનગર ગામે રજપૂતોની કુળદેવી તરીકે ખોડીઆર પુજાય છે.

ચન્દ્રભાગા—ખેટમાં રણુછોડસર તળાવના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ખૂણા પર રતન તળાવને કાંઠે આવેલા ટેકરા ઉપર ચન્દ્રભાગા દેવીનું મંદિર છે. ખેટના ગુગલી બ્રાહ્મણના વાયડા કુટુંબની કુળદેવી તરીકે ભાવપૂર્વક પુજાય છે. તેથી તે સ્થળ સારી સ્થિતિમાં છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં ત્યાં પૂજન હવન, ગરબા રૂપે ઉત્સવો ઉજવાય છે.

આદ્યેશ્વરી—રતન તળાવના પ્રવેશદ્વાર આગળ કપિલેશ્વર મહાદેવનું આદ્યેશ્વરી પુરાતન દેવાલય છે. તે જ સ્થળે આ માતાજીનું સ્થાનક છે. ગુગલી બ્રાહ્મણના પાટ કુટુંબની કુળદેવી તરીકે તે પુજાય છે.

અચ્છાઈ—ખેટના બન્દરેથી દેવ મંદિર તરફ જતા રસ્તા ઉપર હરજોવન રાજુ ભાટીઆની ધર્મશાળા છે. તેના ખૂણા ઉપર અચ્છાઈ-ઘચ્છાઈ માતાનું સ્થાનક છે. તે સ્થળે બળીવાળાં બારણા-વાળી ઝોરડી છે. તે સદા બંધ રહે છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં ભક્તજનો પૂજનઅર્ચન કરે છે. ગરબા જન્મ પણુ ભાં ગવાય છે. ગુગલીના ઠાકર કુટુંબની કુળદેવી મનાય છે.

બ્યુતપત્તિ—અચ્છ + આઈ = ધોળી મા.

ઈચ્છા + આઈ = ઇચ્છાદેવી, ઇચ્છામાતા.

નવદુર્ગા—અખોડી પાડામાં સલાટોનાં ઘરોની વચ્ચે ચોક છે. ત્યાં નવ-દુર્ગાનું સ્થાનક છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં અખોડી બ્રાહ્મણ તે ચોકમાં ગરબા જન્મ ગાવાનો ઉત્સવ ઉજવે છે.

વ્યુત્પત્તિ—દુર્ગઃ = दुर्ग्रेण गम्यते इति दुर्ग.

દુર્ગઃ = विष्णु: दुर्ग्रेण गम्यते सा दुर्गा.

હીંબાચી માતા—બબરમાં થઈને પૂર્વ દિશાએ જતા રસ્તા ઉપર લાણા વાળંદનુ જીનું ઘર છે. તે ઘરમાં આ માતાજી બિરાજે છે.

અંબાજી—બેટના મંદિરમાં મુખ્ય ચોકમાં શ્રી માધવરાયના મંદિર પાસે બહાર પરશાળમાં ઉત્તરાભિમુખે અંબાજીનું સ્વરૂપ બિરાજે છે. બેટના હાલના મંદિર સંવત ૧૯૧૬ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં અંગ્રેજના હુમલા પછી ફરી બંધાયાં ત્યારે આ માતાજીની સ્થાપના થઈ હોય એમ જણાય છે.

સ મ યાણી—ઑખા પોર્ટને સામે દીવાદાંડીનો મોઢો ટાપુ છે. તે સમયા માતા ટાપુમાં ટેકરી ઉપર સમયાણી માતાનું સ્થાનક છે. આ ટાપુમાં વસ્તી નથી અને પૂર્વે વસ્તી હોઈ શકે એવાં કોઈ ચિહ્ન પણ નથી. માત્ર દીવાદાંડીમાં કામ કરનારાનાં ઘરો છે. કહેવાય છે ચાંચિયાગીરી કરતા ક્ષત્રિયોનું એ મુખ્ય ધામ હતું. ત્યાંથી કચ્છના અખાતના પ્રવેશદ્વાર પર સમગ્ર નજર રાખી શકાય એવું સ્થળ વૈશિષ્ઠ્ય એ સ્થાનનું છે.

વ્યુત્પત્તિ—समय = એટલે સર્જક, પોષક અને અંતર-
ત્રણે શક્તિ ધરાવનાર. જુઓ “विष्णु-
सहस्रनाम” समयज्ञ ।

શક્તિ આગમનો શિષ્ટ ગ્રન્થ “સૌન્દર્ય લહરી” ગણાય છે. તે કાવ્યનો ૪૧મો શ્લોક સમયાની વ્યુત્પત્તિ અને શમ્ભુમાં રહેલી અર્થની શક્તિ દર્શાવે છે. તે અમે ટાંકવાનું ઉચિત માન્યું છે.

આખામંડળના એટ શબ્દોદ્ધારમાં શક્તિપૂજનનું મહત્ત્વ બહુ જૂના સમયથી પ્રસરેલું હતું એટલું જ નહિ પણ સમયા માતાને એક નાના સરખા પણ એટના દરવાજા જેવા ટાપુમાં પધરાવનાર માનવ-સંઘ કેટલે અંશે તાત્ત્વિક દષ્ટિવાળો હતો એ આ શ્લોકના વાચન પરથી સમજી શકાય છે :

તવાધારે મૂલે સહ સમયયા લાસ્યપરયા
ભવાત્માનં વન્દે નવરસમહાતાંડિવનટં
ઉમાભ્યામેતાભ્યામુદયવિધિમુદ્દિસ્ય દયયા
સનાથાભ્યાં જજ્ઞે જનકજનનીમજ્જગદિદમ્ ॥ ૪૧

ભાવાર્થ

જનક અને જનની તમારી દયાથી આ જગતને પેદા કરી શક્યા છે.

જગત ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છા થતાં જગતની માતા સમયા શક્તિ અને જગતના પિતા શંકર એ બંનેથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

હે મા, તમારા આધાર ચક્રના મૂળમાં પૃથ્વીચક્રમાં લાસ્ય નામના નૃત્યપરાયણ તમારા અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સમયા નામની શક્તિ સાથે રહેલા નવ રસવાળા તાંડવનૃત્યમાં કુશલ રુદ્રના આત્મારૂપ મહા-દેવને હું પ્રણામ કરું છું.

સમં યાતિ ઇતિ સમય = કાલ માટે સમયા = કાલી, કાલકા.

દ્વારકામાં શક્તિપૂજનાં સ્થાનકો

આદીશ્વરી—દ્વારકામાં ભથાણ ચોકમાં મહાજનની ગૌશાળાની જગ્યા આધ્યેશ્વરી પાસે આદેસરી માતાનું જૂનું મંદિર છે. ગુગલી બ્રાહ્મણના (આદેસરી) પાટ કુટુંબની કુળદેવી તરીકે તેનું પૂજન-અર્ચન થાય છે. સ્થાન પુરાણ છે.

ચન્દ્રલાગા—મન્દિર ચોક પાસેની ગલીમાં ગુગલી બ્રાહ્મણ વાયડા કુટુંબના વાસનું ડેલીબંધ ફળિયું છે. તેમાં ફળિયાના ઉત્તર છેડે એક ગોખમાં માતાજીનું થાનક છે. વાયડા કુટુંબના કુળદેવી તરીકે તેનું પૂજન-અર્ચન, હોમ-હવન વિધિસર થાય છે.

હરસિદ્ધિ—પોશીત્રા શેરીમાં રમણલાલ, વલ્લભદાસ બુસાના ઘરમાં હરસદ આ માતાજીનું થાનક છે. નવરાત્રના દિવસોમાં અર્ચન-પૂજન વિધિસર થાય છે. નવરાત્રની અષ્ટમીની રાતે પૂર્ણ ભક્તિથી માતાજી પાસે જન્મે ગવાય છે.

આશાપૂરી—(૧) લાખા ઠાકરના ડેલામાં (પોશીત્રા શેરીમાં) મદનજી દયારામ ઠાકરના ઘરમાં વાયડા ગોકલદાસ દેવરામના મકાન પાસે માતાજીનું સ્થાનક છે. ઠાકર કુટુંબનાં ઇષ્ટદેવી મનાય છે. જામનગરના જાડેજા જામ સાહેબ અને કચ્છના રાજા રા'સાહેબના કુળદેવી તે આશાપૂરી કચ્છમાં આ માતાજીનું મૂળ સ્થાનક છે. નારાયણ સરના રસ્તા ઉપર દ્વારકામાં રણમલ જામ યાત્રાએ આવ્યા હતા ત્યારે સં. ૧૯૦૩માં આ સ્થાનકે જામનગરી ઝરખો બંધાવી માતાજીનો વૈભવ વધાર્યો હતો.

(૨) ખીજાં આશાપૂરી માતાનું સ્થાનક ભદ્રકાલી માતાજીના મન્દિરની દક્ષિણ દિશાએ શિખર બંધ દેવાલયમાં છે. ગુગલી બ્રાહ્મણ ઠાકર કુટુંબના તે કુળદેવી તરીકે પુજાય છે.

ભદ્રકાલી—દ્વારકાના મૂળ સ્થાન દેવતા તરીકે ભદ્રકાલી માતા મનાય છે. ટાવલા તળાવને કાંઠે ભવ્ય મન્દિર છે. ત્યાં યંત્ર રૂપે

માતાજી પુજાય છે. દ્વારકાના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણના અમુક કુટુંબને આ માતાજીના પૂજન-અર્ચનનો ભોગવટો મળેલો છે. દ્વારકાની પરિક્રમાના દેવાયતનો ગણાયાં છે તેમાં ભદ્રકાલીનો સમાવેશ થાય છે. આ મંદિરમાં યંત્ર રૂપે શક્તિની પૂજા વિધિ-પૂર્વક થાય છે. નવરાત્રના ઉત્સવો ઉજવાય છે.

અરઘાઈ—દ્વારકામાં પાદશાહવાળી હવેલી ને નામે ઓળખાતી જગ્યા **ઘરઘાઈ** પાસેથી બ્રહ્મકુંડ તરફ જવાના રસ્તા પર જમણે હાથે નાના શા મકાનમાં અરઘાઈ-ઘરઘાઈનું સ્થાનક છે. ગુગલી બ્રાહ્મણના ઠાકર કુટુંબના કુળદેવી ગણાય છે. એ કુટુંબના માણસો પૂજન, અર્ચન કરે છે. નવરાત્રિના ઉત્સવમાં વિશેષ ભાવપૂર્વક પૂજન થાય છે. વ્યુત્પત્તિ—અચ્છ + આઈ; શ્વેત મા = ઘોળી મા. અગર તો ઘરઘા મા.

વીસોત—રાવળા તળાવની દક્ષિણ પાળ પરના ટીંબા ઉપર મોટા વાડામાં આ માતાનું સ્થાનક છે. તે વાડામાં શીતળા માતાનું સ્થાનક પણ છે. નવરાત્રના દિવસોમાં સવિશેષ ભક્તિ ભાવથી આ સ્થાનકે માણસો દર્શન લેવા જાય છે.

બલ્લાઈ—વસુદેવજીની શેરીમાં જૂના ગોપાલ ભાણજીના મકાનની બાજુની ગલીમાં આ સ્થાનક છે.

સંભવિત વ્યુત્પત્તિ = બાલા + આઈ = બાલાઈ.

= બલવીર + આઈ = બલ્લાઈ.

સરસ્વતી (ક)—દ્વારકામાં માયાણી પાત્રમાં આ દેવીનું થાનક છે. સારસ્વત બ્રાહ્મણો હુહાણાની ન્યાતના કપોલગોરની એ માતા ગણાય છે.

સરસ્વતી (ખ)—પટરાણીના ચોકમાં શંકરાચાર્યે બેસાડેલાં સરસ્વતી માતાની પ્રતિમા છે. અર્વાચીન સ્થાનક ગણાવી શકાય.

અંબા—દ્વારકાના જગત મંદિરના ચોકમાં પુરુષોત્તરામ અને કુશેશ્વર અંબિકા મહાદેવના મંદિરની વચ્ચે અંબાજીનું મંદિર અર્વાચીન ઢબથી—ધર જેવું બંધાયેલું છે. શારદા મઠના લક્ષ્મી ભંડાર તરફથી પૂજન-અર્ચન વગેરે વિધિસર થાય છે.

ગાયત્રી—જગત મંદિરના ચોકમાં અંબાજીના મંદિરની સામે શ્રી શંકરાચાર્ય ચન્દ્રશેખરાશ્રમ મહારાજે ગાયત્રી દેવીનું મંદિર બંધાવી માતાજીની પ્રતિષ્ઠા વિધિ કરી હતી એટલે કે આ સ્થળ અર્વાચીન છે.

મહાલક્ષ્મી—દ્વારકામાં શ્રી લક્ષ્મીજીનું મંદિર પટરાણીના ચોકમાં છે તે મંદિરમાં ભીંત પર ચન્દ્ર રૂપે આ માતાજી બિરાજે છે. તે અસલી સ્વરૂપને પટરાણીના મંદિરો બાંધતી વેળા શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી હયગ્રીવાશ્રમ મહારાજે મુખ્ય પટરાણી લક્ષ્મીજીના આલયમાં સ્થાપી મૂળ યંત્રને સંભાળી લીધું હતું.

નવરાત્રના દિવસમાં આ સ્થાનકની વિધિસર પૂજા થાય છે. કુંભની સ્થાપના અને જવારાના દર્શન એ સ્થાનકની ભીંત સામે મોટો આરસો મૂકાય છે. તેમાં પ્રતિબિંબ રૂપે કરી શકાય છે. નવરાત્રીનો હોમહવન પણ આ સ્થાનકે પદ્ધતિસર થયા કરે છે.

વેરાઈ—કુંભારવાડાની વસ્તીવાળા ભાગમાં આ માતાજીનું સ્થાનક વરાહી પથ્થરોમાં કોતરેલા ભોંયરા જેવા મંદિરમાં આવેલું છે. કોઈ વરાઈ તેને વેરાઈ કહે છે; અને કોઈ વારાહી કહે છે. બન્ને શબ્દો વ્યુત્પત્તિ સંપન્ન જણાય છે : (૧) વીર + આઈ = વીરોની મા, (૨) વરાહ ભગવાનની શક્તિ તે વારાહી. સૌરાષ્ટ્રમાં બન્ને નામોનાં માતાજીનાં સ્થાનકો મળી આવે છે.

ધનેસરી—દ્વારકામાં હાલની પોલીસ કચેરીની સામે આવેલી દુકાનોની ધનેશ્વરી હારમાં બે દુકાનો વચ્ચેના નાના ખાંચામાં દેવશી ખતરીનું ઘર છે. તેમાં આ માતાજીનું સ્થાનક છે. ગુગલી બ્રાહ્મણ ઠાકરણા કુટુંબની એ કુળદેવી મનાય છે.

મુમ્માઈ—જમનાબાઈની જૂની હવેલીવાળી શેરીમાં વ્યાસની જૂની હવેલીના ખાંચામાં આ માતાજીનું સ્થાનક છે. ગુગલી બ્રાહ્મણના મીન કુટુંબની એ કુળદેવી મનાય છે. માતાજીના નામની વ્યુત્પત્તિ ખેટમાં આવેલાં એ માતાજીના સ્થાનની હકીકત આપતી વેળા અપાઈ ગઈ છે.

બહુચરાજી—ખારવા પાડામાં જૂના કિલ્લાની ભીંત પાસેના જૂના મકાનમાં આ માતાજીનું સ્થાનક છે. ત્યાં અસલના વખતમાં વાઘેર દરબારોનો વાસ હતો. પરંતુ એ માતાજી સાથે વાઘેર જાતિને કશો સમ્બંધ નથી.

બલાઈ—આ માતાજીનું સ્થાનક પણ બહુચરાજીના સ્થાનકના લક્ષણોમાં (મહાબલી) આવ્યું છે. કાન્તિલાલ પુરોહિતના ઘરમાં તેનું સ્થાનક છે. મહિષાસુરમર્દિનીનું એ સ્વરૂપ જણાયું છે. બહુ જૂના કાળનું એ સ્થાનક છે—બલ + આઈ = બલાઈ.

મહાલક્ષ્મી—દ્વારકામાં દક્ષિણા ગૂતિના મંદિર પાસે જ મંદિરથી અલગ આવેલા એક માળવાળા મકાનમાં ગોમતીના કાંઠા ઉપર ભોંયતળીએ મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી છે. દક્ષિણા મૂર્તિના મંદિરમાં ટોકરા સ્વામી પૂર્ણાનન્દનના પ્રભાવથી શક્તિની પૂજા અને શક્ત સંપ્રદાયનાં અનુષ્ઠાન આ સ્થળે થતાં હતાં. ટોકરા સ્વામીનો સમય ઈ. સ. ૧૮૫૭થી ૧૮૬૦ સુધીનો.

અન્નપૂર્ણા—આ દેવીની પ્રતિષ્ઠા સ્વામી શ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થજીએ દ્વારકામાં સીમેન્ટના કારખાના પાસેના રાણેશ્વર મહાદેવની જગ્યામાં વિધિસર કરાવી હતી. એમને અન્નપૂર્ણાનું ઇષ્ટ હતું એમ કહેવાય છે.

શક્તિ માતા—જગત મન્દિરને ત્રીજે માળે. શ્રીયંત્રના રૂપમાં આ માતાજીનું સ્થાનક છે. કહેવાય છે કે આદિ શંકરાચાર્ય મહારાજે—આકાશમાર્ગે પ્રવાસ કરતાં શારદા અગ્નિમાં શ્રીયંત્રનાં પ્રભાવથી આ સ્થળે ઉતાર્યાં હતાં.

અસારે તો શક્તિ તરીકે આ સ્થાનકની પૂજા થાય છે. શ્રીયંત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન “સૌન્દર્ય લહરી” નામના શાક્ત સંપ્રદાયના આગમ ગ્રંથમાં શ્લોકબદ્ધ ઉતારવામાં આવ્યું છે.

ખત્રીની કુળદેવી—વસુદેવજીની શેરીને દક્ષિણ છેડે આવેલા ખાંચામાં આશાપૂરી અંબાલાલ નરભેરામ ભટ્ટનું મકાન છે—તે ક્ષણિકામાં આ દેવીનું સ્થાનક ઓશરીમાં છે. નવરાત્રમાં આ સ્થાનકે પૂજન-અર્ચન થાય છે. બ્રહ્મક્ષત્રિયની કુળદેવી ગણાય છે.

રુકિમણી—દ્વારકાથી વરવાલા તરફ જતા ધોરી રસ્તા ઉપર રુકિમણીનું સોલંકી સ્થાપત્યથી અલંકૃત થયેલું જૂનું દેવળ છે તેને પીઠસ્થાન તરીકે પૂજવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના પટરાણી રુકિમણીનાં આ મન્દિરે યાત્રાળુની ભીડ હમેશ રહે છે.

અંબાજી—રુકિમણીહરણના પ્રસંગે જે અંબાજીને પૂજીને રુકિમણી બહાર નીકળ્યાં હતાં તે અંબાજીનું સ્થાન પણ આ મંદિરની જોડે છે.

શારદામ્બા—દ્વારકાના શારદામઠના અધિષ્ઠાતા દેવતા તરીકે શારદામ્બા છે. તેનું અસલી સ્થાનક ગોમતીકિનારે ગોમતી માતાના મન્દિરની બાજુમાં શારદામઠના નામથી ઓળખાતા વિસ્તારમાં આવેલું છે તેનું પૂજન-અર્ચન શ્રી શારદામઠના અધિકારી તરફથી થાય છે. આ મન્દિરની બાજુમાં મોટું ભવ્ય મંદિર ચન્દ્રમૌલીશ્વરનું આવેલું છે.

ગોમતી મૈયા—દ્વારકાધીશના મંદિરે જતાં પહેલાં યાત્રાળુ ગોમતી નદીમાં સ્નાન કરે છે. અને સ્નાન પછી પ્રત્યક્ષ ગોમતી માતાનું પૂજનદર્શન કરે છે. આ દેવી વસિષ્ઠ-તનયા મનાયાં છે એટલે ગોમતી માતાના મંદિરના ચોકમાં ગવાક્ષમાં વસિષ્ઠ ઋષિની મૂર્તિની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી છે. નવરાત્રના દિવસોમાં બ્રાહ્મણો ગોમતીમાતાના ગરબા પણ ગાય છે.

વરવાલા ગામે

ધનેશ્વરી—અ આ માતાનું મૂળ સ્થાન વરવાળા ગામની પશ્ચિમે ઘેલાકુંડથી ઉત્તરે ખેતરમાં આવેલું હતું. પરંતુ એ સ્થળે દેવાલય સુરક્ષિત ન રહી શકે એમ માની ગુગલી બ્રાહ્મણના ઠાકર કુટુંબે માતાજીને વરવાલા ગામે કુંભાર વાડાના લત્તામાં ખાસ મન્દિર બાંધી તેમાં સ્થાપ્યાં છે.

બ સારસ્વત બ્રાહ્મણની ઈષ્ટદેવી તરીકે વરવાળાના પૂર્વ દરવાજાથી ગામમાં જતા રસ્તાપર જમણી બાજુની ડેલીવાળા ઘરમાં આ સ્થાનક આવેલું છે. સારસ્વત બ્રાહ્મણ રૂગનાથ જોશી અને એના વંશજો નવરાત્રના દિવસમાં પૂજન-અર્ચન વિધિસર કરતા હતા. અષ્ટમીનો હવન પણ આ લોકો કરતા હતા.

મીઠાપુર ગામે

મીઠાપુર ગામ સને ૧૯૨૫ પછી વસાવેલું છે છતાં ત્યાં નવી વસ્તી માટે મકાનો બાંધતાં બાંધતાં જૂના સમયનું માતાજીનું સ્થાનક બોદકામને અંતે હાથ આવ્યું છે. તે સ્થાનક પર એ શહેરના કારખાનાના મજૂર સંઘે નવું દહેરું બાંધાવ્યું છે તથા માતાજીની પૂજા રીતસર થતી રહે છે. આ શોધ સૂચવે છે કે દ્વારકાના પ્રદેશમાં જૂના કાળમાં શક્તિ પૂજા ઠીક ઠીક પ્રચલિત હતી.

અરાંભડા ગામે

ગિરિનારી બાવાની માતા વાઘેશ્વરી—અરાંભડાનું સ્થળ સમસ્ત ઓખામંડલના પ્રદેશમાં વધારેમાં વધારે જૂના કાળના અવશેષ-વાળું છે. એ જૂના સમયમાં ઓખામંડલના રાજા વાઘેર રજપૂતોની રાજધાની ગણાય છે. ત્યાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અનેક ખંડેર દેવળો આજ સુધી મોજૂદ છે. આ સ્થળે એક બાવાજી રહેતા હતા. તેને ગિરિનારી બાવાજીના નામથી લોકો ઓળખતા એનો વાસ આ માતાજીના પુરાતન દેવાલયમાં રહેતો હતો. દરબારગઢની રાણીઓ વારસદેવારે આ માતાજીને દર્શન આવતી હતી. એ ઐતિહાસિક હકીકત છે.

જૂનું અરાંભડા

આજ માતાના સ્થાનકનું ખંડેર સૂરજકરાડી ગામડાને છેડે મીઠાપુરથી અરાંભડા તરફ જતી રેલવે સડક ઉપર હાલ હનુમાનનું મંદિર છે તેની પાસે જૂના અરાંભડાના અવશેષ છે તેમાં આજ માતાના મંદિરના ખંડેર નજરે ચડે છે. ત્યાં દેવીની ગૂર્તિનો અવશેષ છે. વળી તેની પડખે થોડે છેટે પુરાતની દેવાલયોમાં મળી આવતા પથ્થરના મોટા ખાણીઆ જેવો એક ખાણીઓ પથ્થ પડેલો છે. અરાંભડાના રોઠોડ રજપૂતો તરફથી આ દેવીની પૂજાનો બદોબસ્ત

જૂના વખતમાં થતો હતો. મસ્લામી આક્રમણને અંગે આ દેવળ તૂટ્યું હોય એવી પૂરી શક્યતા છે. એ સ્થળે આજુપુર ગામ વસતું હતું. વ્યુત્પત્તિ—આયી—મા યનો જ થતાં આજી થયું. ચારણી ભાષામાં આને આયી કહેવાય છે. મરાઠી ભાષામાં આયી વપરાય છે.

ઓખા

નવીમાતા—ઓખા બન્દર સને ૧૯૨૦ પછી વસ્યું છે. ત્યાં તો રેતીથી ઢંકાયેલો નર્ચો ખુલ્લો પટ વિસ્તરેલો હતો. એ બંદરી શહેરનો વિકાસ થતાં ઘરો બાંધાતાં ગયાં અને નવી નગરી પણ વસી ગઈ. એ સ્થળે જમીનમાં દટાયેલા સ્વરૂપે માતાજીનું અકબંધ સ્થાનક લાખ્યું છે. તેની હવે વિધિસર પૂજ થાય છે. આ શોધ એમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે ખેટ દ્વારકાના પ્રદેશમાં પુરાતન કાળમાં શક્તિ પૂજ પ્રચલિત હતી.

ઘડેચી-ગઢેચી

ઘડેચી માતા—આ પ્રદેશના ગઢેચી ગામડામાં ટેકરા ઉપર ગઢેચી માતાનું દેવળ આવેલું છે. નાની સરખી દહેરીમાં આ થાનક રચાયું છે. ત્યાં વસતા બાવા કુટુંબના માણસો તેની પૂજ કરે છે.

ધ્રાસણુવેલ

ધ્રાસી માતા—ઓખામંડલના ધ્રાસણુવેલ ગામે ધ્રાસી માતાનું સ્થાનક પ્રાચીન સમયનું છે. ધ્રાસણુવેલ ગામ ઉપરથી ધ્રાસી નામ યોજાયું છે કે ધ્રાસી માતાના નિવાસના ગામને ધ્રાસણુવેલ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારવા જોવો પ્રશ્ન છે. ધરસેનવિલી એ ગામનું નામ નિશ્ચિત થયેલું છે. માટે તે ગામની ઇજ્ઞદેવી, ધરાસેનની પૂજ્ય દેવી તે ધરાસી ધરાસેની માતા મનાય છે. આ થાનક આગળ મહાલક્ષ્મીનું પુરાતન સ્થાપત્યના નમૂના રૂપે ખંડેર દેવાલય પણ

મોજૂદ છે. દ્રાસી માતાની માનતા આ પ્રદેશના લોકો રાખે છે. ખાંસી ઉટાટીયુંના રોગના નિવારણ માટે દ્રાસી માતાની માનતા રખાય છે.

લુણાઈ માતા

ગોપી તળાવની વસ્તીવાળા ભાગથી એકાદ માઈલ ઉપર રાજ પરા ગામની દરિયાઈ ખાડી પર લુણાઈનું મંદિર છે. તેનાં દ્વાર આગળ જૂના કાળની બે ચાર મૂર્તિઓ બેસી રાખેલી છે. તેના સ્વરૂપ વિચિત્ર છે. મુખ વરાહ જેવું; છાતીથી પાંસળીઓના હાડ ચામડીના ઢાંકણ વિનાના, શરીરે નાંભિથી નિતંબ સુધી સરપથી વીંટાયેલ અંગવાળી આ મૂર્તિઓ છે. તેમના પગ પાસે બાળકોને મૂકવામાં આવ્યાં છે. શિર ઉપર એકાદ બેને પાઘડી જેવું દોરડું વીંટવામાં આવ્યું છે.

હાલની સ્થિતિમાં દેવળનો સારો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. મંદિરમાં માતાજી બિરાજે છે. તે આ દેશના અબોટી બ્રાહ્મણ તથા પોશીત્રાના ખારવા રજપુતોની કુળદેવી ગણાય છે. વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે. લુણ + આઈ લુણના પ્રદેશ પર આધિપત્ય ધરાવતી આઈ માતા. આ દેશમાં દરિયા સાથેના વ્યવહારવાળા માણસો વસતા હતા ત્યારે એમના યોગક્ષેમની સંભાળ રાખનાર ખારી જમીનવાળા પ્રદેશની રક્ષા કરનાર લુણ આઈ લુણાઈ જ હોઈ શકે. માતૃ પૂજનો બહુ જૂનો પ્રદેશ હોવાની પ્રતીતિ લુણાઈ નામ પરથી થાય છે. આ સ્થળની બાજુએ રાજપરા, મૂળવેલ અને પોશીત્રા ગામો વસે છે.

મહિષમર્દિની

કલ્યાણપુરથી ઘડેચી જવાના જૂના માર્ગ ઉપર ભાણુપાદર નામના જૂના ગામનું ખંડેર આવેલું છે. ત્યાં મહિષાસુર રાક્ષસને પરાજય આપતી ખડ્ગધારી દેવીની મૂર્તિનો અવશેષ પડેલો છે. એ સ્થળે આ દેવીનું સ્થાનક દેવાલય હોવું જોઈએ. આવા પ્રકારની

એક મૂર્તિ દ્વારકાના જગત મંદિરની સામે દેવકીજીના દેવાલયની પરિક્રમામાં કોટની ભીંતના ગોખલામાં સાયવી રાખવામાં આવી છે. તે શૂચક પુરાવો આપે છે કે દ્વારકાના પ્રદેશમાં શક્તિપૂજનો મહિમા સારી રીતે પ્રચલિત હતો.

ચાચર માતા

દ્વારકાથી પૂર્વ દિશાએ મૂળવાસર જવાની સડકે જતાં “ગોમતી-ટેન્ક” નામનું મોટું તળાવ આવે છે. તેને કોઠાડા તળાવ પણ કહેવામાં આવે છે. એ તળાવની પાળ પર જતાં પહેલાં એક ટેકરો દેખાય છે. તેને ચોટીલાનો ટેકરો કહેવાય છે. એ ટેકરા પર ચાચર માતાની મૂર્તિ (જૂના સ્થાપત્યનો નમૂનો) સ્થાપવામાં આવી છે. તેનું નામ ચાચર માતા છે. અખોટી બ્રાહ્મણના અમુક કુટુંબોની એ કુળદેવી રૂપે પૂજ્ય છે. અહિં અસલના વખતમાં નંદગામ વસતું હતું. અવશેષ રૂપે એક વાવનાં ખંડેર મોજૂદ છે.

બરડીઆ ગામે

ચન્દ્રલાગા—દ્વારકાથી જામનગર જવાના ધોરી માર્ગ પર જૂના કાળમાં બીજપુર નામનું ગામ વસતું હતું. તેના અવશેષો વચ્ચે આ માતાજીનું મંદિર એક નાના શા તળાવ કાંઠે આવેલું છે. વાયડા કુટુંબની કુળદેવી મનાય છે. તેથી એ થાનક વખતો વખતના સમાર કામથી સારી સ્થિતિમાં રહેલું છે. દેવીના વાહન વાઘ જેવી આકૃતિ-વાળા મોટા પથ્થરની શીલા ત્યાં પડેલી છે. એમ મનાય છે કે ભુવડ ચાવડાના પુત્ર રાજસિંહ દ્વારકાની યાત્રાએ સં. ૯૮૧માં ગયા હતા.

બરડીઆ ગામે

બલવી—માતાનું સ્થાનક બરડીઆ ગામે બરડીઆ રેલ્વે સ્ટેશન-વાળા ગામે આવેલું છે. તેનો પૂજારી ભુવો અન્ને આ પ્રદેશમાં જાણીતો.

છે. કારણ કે તે માતાજીના પરાક્રમના પરચા લોકોને ખતાવી શક્યો હતો. હાલ આ સ્થાનક ગામ વચ્ચે નાની શી દહેરીમાં છે. એ સ્થાનકે ખીખ્ખ દેવ દેવીનાં અપૂર્ણ સ્વરૂપો એકઠાં કરી રાખ્યા છે.

ધ્રેવાડ ગામે

કાલીકા માતાનું લવ્ય દેવું સોલંકીના સમય પહેલાંનું, ધ્રેવાડ ગામે મોજૂદ છે. એ મંદિરનો વૈભવ જૂના કાળમાં બહુ જ હોવો જોઈએ એવું સ્થાપત્યના રંગ ઢંગ પરથી જણાય છે. ત્યાં મંદિરમાં ઉચ્ચ આસન પર માતાજીની મૂર્તિ ઊભી છે. તેની બાજુએ પાર્ષદો પણ ઊભા છે. સિન્દૂરથી આખું સ્વરૂપ લેપાયેલું છે. આ સ્થળે ગૌતમ વંશના રાજાઓના સમયના પુરાતન મંદિરો પાસે સાંપડતા પથ્થરના પાણીયા જેવો મોટો પાણીઓ જમીનમાં ઊંડો દટાયેલો મોજૂદ છે. ધરનો વાડો તે ધરવાડ ધરેવાડ ધ્રેવાડ એમ વ્યુત્પત્તિ ખેસાડી શકાય છે.

ધ્રેવાડ ગામ વાઘેર વસ્તીનું જીવંત મથક છે. માણેક વંશની શાખાનું કુટુંબ ત્યાં વસે છે. આજ સુધી કાલકાની માનતા લોકો રાખે છે.

ધ્રેવાડ અને મેરીપુર વચ્ચે

રાજલ—આ નામની માતાનું લવ્ય દેવળ મેરીપુર ગામડાંની ઉત્તર રાજુ દિશાએ એક ધારની છાયામાં જૂના કાળની બાંધણીવાળું રાજુલ મોજૂદ છે. તે ખંડિત થયું છે. આસપાસના ઉપસ્થાનકોની મોટી શીલાઓ આમતેમ વેરણછેરણ થયેલી જણાય છે. ત્યાં જંગલમાં રહેનારા ચારણ લોકો ધણી વાર સંઘ રૂપે મેળા ભરે છે. માતાજીનું નામ રાજુલ છે. કોઈ રાજલવેજલ નામ આપે છે. રાજુ માતા કે રાજી આર્ષના નામથી પણ આ સ્થાનક ઓળખાય છે.

ચૈત્ય દ્વાર ચૈત્ય ગવાક્ષ દહેરાના શિખરમાં મૂકાયાં છે. તેથી જૈન

સંસ્કૃતિના સ્થાપત્યની છાપ અહિં દેખાય છે. આસપાસ વસેલા ગામના અવશેષ બિલકુલ નથી. કૂવો કે વાવ પણ નજરે ચડી નથી.

પુરાતત્વના અભ્યાસીઓને માનવાનું મન થાય છે કે આ દેરું નેમિનાથ તીર્થ કરના પરણ્યા પહેલાંના પત્ની રાજુમતીનું હોઈ શકે. ઓખામંડલના વસઈ ગામે નેમિનાથના દહેરાના અવશેષ છે તો અહિં જૈન ભકતે તપસ્વી રાજુમતીનું સ્થાનક બિલું કર્યું હોય. લોકવાયકા પ્રમાણે તો ચારણની દેવી તે રાજલવેજલ મનાય છે.

રખારી દેવીભક્ત

હારકાના પ્રદેશમાં અસલી કોમો (માનવસંઘ) વસે છે. તેમાં રખારી બહુ જૂની કોમ જણાય છે. તે કોમ કેવળ ઘેટાંબકરાનું પાલન કરી જીવનવ્યવહાર ચલાવે છે. ખેતીના ધંધાથી રખારી બહુ જ છેટે રહે છે. ઘેટાનું બિન કાંતે છે પણ વણકરના ધંધાથી આ કોમ દૂર રહી છે. ઓખામંડલમાં ખારાડી પ્રદેશમાં જે રખારી વસે છે તે સંપૂર્ણ રીતે દેવીભક્ત હોય છે. ખીજા કોઈ દેવ પ્રત્યે એ કોમની ભક્તિ લેશ માત્ર ઢળી નથી. તે કોમ એટલી બધી રૂઢિચુસ્ત છે કે જ્યાં જ્યાં ગામડામાં એ કોમ વસે છે ત્યાં ત્યાં ગામની વસ્તીથી રખારીનો વાસ અલગ (છેટો) વસેલો હોય છે. એ લોકોનાં ઘર પણ જૂના કાળથી તંબુ ઘાટનાં જ રહ્યાં છે. એમનાં ઝુપડાંને કૂખા કહેવાય છે. કૂખા બાંધવામાં બને ત્યાં સુધી લોઢાની ખીલીનો ઉપયોગ થતો નથી. માટી, પથ્થર, ગામડામાં મળતી આડની સાંઠી, ઘાસપાંદડામાંથી જ કૂખા બંધાય છે.

રખારી જ્યાં વસે છે ત્યાં એક કૂખો માતાજી દેવીના વાસ માટે નિશ્ચિત થયો હોય છે. દેવીના કૂખા વગરનો રખારીનો વાસ હોઈ શકે જ નહિ. દેવીના સ્થાનકમાં માત્ર જળની ખેંક હોય છે. દેવી પાસે વેદનાં ગીતો ગવાતાં હોય એવાં પ્શુત ઉચ્ચારવાળાં ન સમજાય તેવા શબ્દો-વાળાં ગીતો પુરુષો કવચિત્ ઉત્સવ સમયે ગાય છે.

ઑખામંડલનાં ગામોમાં રળારીની દેવીનાં સ્થાનકો (૧) અરાં-લડામાં, વરવાળામાં, દ્વારકામાં, બરડીઆમાં, મેવાડમાં આજ સુધી સ્વતંત્ર કૂખામાં વસેલાં છે.

દેવીનો માતાજીનો ચુસ્ત ભક્ત જૂનામાં જૂના કાળની છાપવાળો આ પ્રદેશમાં જોવો હોય તો રળારીના અલગ વાસમાં જઈ એ કે તરત જ મળી આવે છે.

શાકત ધર્મના વિચારો માણસોએ પૂરા પચાવ્યા પછી જે શિષ્ટ સમાજ ઊભો થયો તેમના તરફથી **શ્રીદેવી ભાગવત** નામનો સુશ્લિષ્ટ ગ્રન્થ રચાયો છે. તેમાં આઘશક્તિનાં ૧૦૮ સ્થાન નક્કી કરી જણાવ્યાં છે. તેમાં બેટ દ્વારકા માટે નીચેની પંક્તિઓ લખાઈ છે :

શંભોદારે ધ્વનિ નામ દ્વિતિ પિંઢારકે તથા ।

રુક્મિણી દ્વારકાયાં તુ રાધા વૃન્દાવને વને ॥

બેટમાં શંખના ધ્વનિમાં માતૃશક્તિ વસેલી છે. પિંડારામાં-ગર્ભને ધારણ કરનારી શક્તિ અને દ્વારકામાં રુક્મિણી માતા વસે છે.

માનવસંઘની રૂઢિચુસ્ત પ્રકૃતિ

શક્તિપૂજા, માતૃપૂજા, જન્મ આપનાર અને પોષનાર મહાશક્તિની પૂજા માણસોએ અકલિત જન્મ રીતિ પરથી અને અદ્ભુત માનવ-જીવનના વિકાસની રીત પરથી તથા ભયંકર સૃષ્ટિલીલામાંથી માણસોના થતા બચાવ પરથી ગ્રહણ કરી તે છેક આજ સુધી એમના ચિત્તમાંથી ખસી નથી. તે બતાવવા એક ગરબી અને મહારાષ્ટ્રની સમાજમાં પ્રચલિત ગોંધઠની થોડી કડીઓ અહીં આ પ્રકરણને અંતે મૂકવાનું હુસ્ત ધાર્યું છે. આ ગરબી દ્વારકાના પ્રદેશમાં હજુ ગવાયા કરે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ગૃહસ્થને ત્યાં જનોઈ આપવાનો કે લગ્ન ઉજવવાનો શુભ પ્રસંગ આવે છે. ત્યારે ઉત્સવને અંતે ગોંધઠનો ક્રમ રાખવામાં

આવે છે. એ પ્રસંગે દેવીના ભૂવા જેવા મુખ્ય માણસ અને બીજા સાગરિતો વાજિંત્રો સાથે ગીતો ગાય છે અને જુદા જુદા વેશ પહેરી દેવદેવી પ્રત્યેની ભક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે. મનુષ્ય કેટલો બધો રૂઢિચુસ્ત છે. તે આવી પ્રણાલિકા પરથી સહજ જણાઈ આવે છે.

ગુજરાતના છંદનો નમૂનો

(માતાજીનો ગરબો)

આઈ સુમેર પર્વતવાળી રે, મોડલ મધરાળી રે !
 આઈ ચાવડમાં અવતારી રે, માડી આઘાશક્તિ તપધારી—મોડલ
 આઈ રવરાઈ રૂડા મુખવાળી રે, મહામાયા મુક્તિ દેનારી ,,
 આઈ કુંગરેથી દયાળી રે દેવી પરચા રૂડા પુરનારી ,,
 આઈ વરવડી કરને વધારી રે, માડી નવધણુને નોતરનારી ,,
 આઈ પીઠડ પેથી પ્રેમવાળી રે, માડી માયા સરુ સુખકારી ,,
 આઈ મોગલમાં છે મજરાલી રે, માડી ચાવન ચોટીલાવાળી રે ,,
 આઈ આલખાઈ દેવળવાળી રે, વહાણુ દરિયે દૂખતા તારનારી ,,
 આઈ નાગખાઈ મોણીયાવાળી રે, માડી જુનાણુ ઉથાપનારી રે ,,
 આઈ સીમોઈ સરધારવાળી રે, શેખ વાકરને ચીરનારી ,,
 આઈ ખેલપર ગરબાવાળી રે, દેવી દેવીને ભાડલાવાળી રે ,,
 આઈ રાજલ ચરાડવાવાળી રે, જાણુ નવરોઝ ઢોલા ઢાળનારી ,,
 આઈ ચાપલમા છે ચુડાળી રે, માડી ધરમ ધમ્મ થાપનારી ,,
 આઈ કરણીઆ કેણુ લોકવાળી રે, મોહા સહુ ઉથાપનારી ,,
 આઈ કાગલમા દુકરાળી રે, રાજ વાજ તણા રોપનારી ,,
 આઈ પૂરવાઈ પાતાવાળી રે, મોઢ કુલને માડી તારી ,,
 આઈ જનલ ગોરશેરવાળી રે, વેજ રાધુ ને વંશ રાખનારી ,,
 આઈ જેનખાઈ ઓરડરવાળી રે, માનણુરા દેવી દુઃખહારી રે ,,
 આઈ જન બાઈ જોરાળી રે, માડી દેખત દેરડીવાળી રે ,,

આઈ કોપ્યાં કોધવાળી રે, માડી દૈત્યોને હણુનારી રે—મોડલ
 આઈ હોનલ સરાકડિયાવાળી રે, ચારણુ શરણુને અલય આપનારી ,,
 આઈ કામળ વા ક્રોધાળી એ, જમ રાવલની ભક્ષ કરનારી રે ,,
 આઈ આલબાઈ કુંગરવાળી રે—દૈત્યો સંહાર કરનારી રે ,,
 આઈ વેરાઈ મા દાદવાળી રે, પૃથ્વીને સમુદ્રમાંથી કાઢનારી રે ,,
 આઈ રાંદલ દળવાવાળી એ વાંઝિયાને પુત્ર દેનારી— ,,
 આઈ અંબા આરાસુરવાળી રે, માડી મહીસાસુરને મારનારી ,,
 આઈ કાલી પાવાગદવાળી રે, રક્ત ખીજને છો પીનારી— ,,
 આઈ હરસિદ્ધી કોયલાવાળી રે, રાજ પ્રભાતની ભક્ષ કરનારી ,,
 આઈ આઘાશકિત ડેરે બેસનારી રે, દ્વારકાનું રક્ષણ કરનારી રે ,,
 આઈ કામેશ્વરી નંદાણાવાળી રે, સિદ્ધરાજનો જન્મ દેનારી ,,
 આઈ ગાતલાલ મા ગાંઢુડી રે, આઈ મોડલ મોડા પગવાલી રે ,,
 આઈ વાંકોલમાં વિકરાલી રે, માડી માલાની પૂજ કહેવાલી ,,
 આઈ મોહમાઈ કડામુખવાળી રે, મુવા મરધાને બોલાવનારી રે ,,
 આઈ બલ્લી બરડીઆવાળી રે, લુવા અબ્બને ચરણુ રાખનારી ,,
 આઈ લુણામા છો રૂદ્રાણી રે, માડી શિવાશકિત નામધારી ,,
 માતા ગોમતીજીની બલિહારી રે, પતિતોને પાવન કરનારી ,,
 માડી બાલુડા ગરબી ગાય તારી રે, એનું રક્ષણ કરશેય ભદ્રકાલી ,,

મહારાષ્ટ્રમાં ગોંધલીના ઉત્સવનું ગીત

(માતાજીને વંદના)

માયેચા નિજરૂપ આઈંચા ગોંધલ માંડિલા
 ઉદે ઉદે ગ અંબાબાઈ ગોંધલા યે
 મોરેશ્વરા ગણા ગોંધલા યે
 તેહતીસ કોટિ દેવા ગોંધલા યે
 પુણ્યાચી પર્વતી ગોંધલા યે

વાઈંચા	ગણપતિ	ગોંધळा	ये
कृष्णा	कोयना	„	„
साताराची	मंगळाई	„	„
रत्नागिरिचा	ज्योतिबा	„	„
कोल्हापुरची	लक्ष्मी	„	„
तुळजापुरची	भवानी	„	„
कारंझी	येळुबाई	„	„
म्हसवड	शिवा	„	„
शिंंगणापुर	महादेवा	„	„
फलटणचे	रामा	„	„
नाशिकचे	रामा	„	„
कवठाचे	यमाई	„	„
वाडे	थोड्याची बोलाई	„	„
जुन्नरची	शिवाबाई	„	„
साती	समींदरा	„	„
नवलख	तारागण	„	„
धरती	माता	„	„
आगाशी	पिता	„	„
भक्ताचा	गणा	„	„
राहिले	साहिले	गोंधळा	ये

સ્થળોનાં નામ અને સ્થળનું આધિપત્ય સંભાળતા દેવદેવીનાં નામ કેટલી ચોકસાઈથી અને કેટલી ઊંડી સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાના ભાવ-પૂર્વક અહીં રજૂ થયાં છે. તે લક્ષમાં લેવા જેવી ખીના છે.

લિંગપૂજા

ખીજ દેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં લિંગ પૂજા ક્યારે દાખલ થઈ હશે, અને કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે દાખલ થઈ હશે તેના વિચાર અહીં ન કરતાં આ દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિને અંગે સ્પષ્ટ જણાઈ આવેલી હકીકત રજૂ કરતાં એટલું તો કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ પ્રદેશના સમુદ્રકાંઠા પરના બારાંઓ, દારોના મુખ આગળ આવેલા ખડકોમાંથી જ લિંગની આકૃતિઓની સ્થાપના બ્યાં ત્યાં મળી આવે છે. એટલે કે સમુદ્રવાટે આ દેશમાંથી બહાર જનારા સંઘે મહાન શક્તિની સહાય માગવા દ્વાર છોડતાં બારાને કાંઠે આવેલા ખડકમાં લિંગની આકૃતિ કોતરી એ શક્તિની સહાય બળે સાથે લઈ જતા ન હોય તેમ એ ઠેકાણે અકલિત શક્તિની પૂજા કરવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હોય. અગર તો દ્વારકાના પ્રદેશના દરિયા કાંઠા પર વહાણોની કપરી સફર ખેડી જે લોકો આશ્રય ખોળતા પોતાના વહાણનું લંગર જે બારામાં નાખતા તે બારા પર ઉતરતાંની વેંત જ એમનું પહેલું કર્તવ્ય મહાન અદ્ભુત શક્તિની બંદગી ગુજારવાની રહેતું અને એ બંદગી માટે પોતાના દેશમાં પૂજાતા લિંગનું સ્વરૂપ એ સ્થળે એ પરદેશી વહાણવટીઓ સ્થાપતા હતા. બેમાંથી કયો વિકલ્પ સાત્યથી વધારે ઢુકડો હોઈ શકે ?

સિન્ધુ નદીની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિના પડો ઉકેલાતાં ગયાં છે તેમાંથી જણાયું છે કે પુરાતન કાળમાં નદી તટના વસનારાઓમાં લિંગ પૂજનો પ્રચાર ઠીક ઠીક રીતે ફેલાઈ રહ્યો હતો. યોનિ-યુક્ત લિંગ

તેમ જ યોનિ વિહીન લિંગના સ્વરૂપો સાંપડ્યાં છે. પણ મોટે ભાગે યોનિ વગરના કેવળ લિંગના જ અવશેષો સાંપડ્યાં છે.

હજારો વરસો પહેલાંની (મુહૂંબેડેરાના કાળની) લિંગ પૂજની સમજ દારકાના પ્રદેશમાં બહારના વહાણવટીઓએ દાખલ કરી છે એમ માનવાનું વધારે વ્યાજખી લાગે છે.

બેટ શંખોદ્ધારના ચાર ચોરસ માઈલના વિસ્તારની જૂની હકીકત આપણને શું કહે છે ?

બેટનું મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર તે હાલનું ઓખા પોર્ટ. એ સ્થળે બેટનો જૂનો ખડક, કાળજૂનો ખડક તે સ્થળે ડોકું બહાર કાઢીને ખડો રહેલો ચોકીદાર મૂર્તિમંત સૌની નજરે ચડે છે. તેને પદ્મતીર્થની ટેકરી કહેવામાં આવે છે. મહાસાગરની સામુદ્રધુનિના મોજઓની થપ્પડો ખાતો અને કચ્છના અખાતના પ્રવેશદ્વારની ભૂશિર રૂપે અનન્ત કાળથી સાગરની ભરતીઓટના પ્રવાહના બળવાન આવેગોના ધસારાના મારને જીવતો જીવતો એ ખડક અહીં જોલો છે. મારી કુમળી વયની કલ્પનાનો તો એ “ જિપ્સાટર ”નો ખડક બની ગયો હતો.

કોઈ પરદેશીઓ પોતાના વહાણને આ સ્થળે લાવ્યા હશે એ સ્થળે ભૂમિનો પાદસ્પર્શ કરતાં વેંત જ એ કાફલાએ પોતાના માલિકને મૂર્તિ રૂપે આ ખડક પર લિંગ રૂપે કોતરી કાઢ્યા અને એ કોતરાયેલા લિંગને આજે લોકો પરમેશ્વર મહાદેવના નામે ઓળખે છે. મૂળ ખડકમાંથી લિંગનું સ્વરૂપ જીભું કરી દેવાની અસલી રીત હતી. એ લિંગની સાથે ન તો યોનિનો આકાર કોતરાતો હતો, ન તો લિંગ સામે મહાદેવના વાહન મનાતા “ વૃષભ ”ની આકૃતિ કોતરાતી. આ લોકો તો નર્થા લિંગની પૂજમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા.

બેટના પરમેશ્વરને ખુલ્લા ખડક ઉપર ટાઢ-તડકાની ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ

પચાવવાની જ હોય. કેટલાક કાળ પછી બેટની વસ્તીના કોઈ ધર્મ-
 લેલા સંજ્ઞને એ ખુલ્લા લિંગ ઉપર નાની સરખી ચોરસ દહેરી
 બંધાવી. એ દહેરીની ભીતના પાયા ખોદાયા નહીં પણ લિંગની
 આસપાસ કુદરતી રીતે રચાયેલા મજબુત ખડકને જ પાયાનું રૂપ
 આપી આ ભીતો રચવામાં આવી છે. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે
 લિંગની સ્થાપના દહેરીના મધ્ય ભાગમાં કરવામાં ન આવી હોય
 ભાસ ભ્રમો થાય છે. દંતકથા ચાલુ થઈ ગઈ છે કે પદ્મેશ્વર મહાદેવ
 ધીરે ધીરે વિદાય લઈ રહ્યા છે. એટલે પદ્મેશ્વર પોતે દહેરીના મધ્ય
 સ્થળેથી સમુદ્ર તરફની ભીત સુધી ખસી ગયા છે. મારા બચપણના
 કાળમાં પદ્મેશ્વર મહાદેવના આ દષ્ટિથી દર્શન કરવામાં મને કૌતુક
 રહેતું હતું. મારું કૌતુક મને ફલદાયી નીવડ્યું. ઇતિહાસનું દર્શન
 કરવાનું નેત્ર મને બેટના પદ્મેશ્વર મહાદેવે આપ્યું.

બેટ શંખોદ્ધારના લિંગ પૂજની સંસ્કૃતિની કડીઓ પૂરી પાડે એવાં
 એકથી વધારે ગૂળ ખડકમાંથી કોતરાયેલા લિંગોનો અહીં ઉલ્લેખ
 કરવો ઠીક પડશે.

જેમ પદ્મતીર્થનું દ્વાર તેમ બેટના ધીંગેશ્વરના રણના નામે
 ઓળખાતું—ખુદાબંદરનું દ્વાર ધ્યાન ખેંચે છે. એ રણ પુરાતન
 બંદરી ખાડીનો અવશેષ છે ત્યાં “ચણ્યાવાડી” પાસેથી નીલકંઠ
 અને ધીંગેશ્વર મહાદેવના સ્થાન પર જવાનો ઘોરી માર્ગ આવેલો છે.
 એ ઘોરી માર્ગ પર રેતીમાં અર્ધ દટાયેલા ખડકમાં કોતરાયેલા લિંગ
 નજરે ચડે છે. પદ્મેશ્વર મહાદેવ જેવા જાણીતા મહાદેવ એ રહ્યા નથી
 તો પણ શ્રાવણ માસમાં કેટલાક શ્રદ્ધાળુ ભકતો એ સ્થળેથી રેતી દૂર
 કરી ગૂળ લિંગને પૂજ માટે છતા કરે છે.

બેટના ધીંગેશ્વર—મહાદેવનું લિંગ પણ અસલ તો ખડકમાંથી
 કોતરાયું હતું; પણ તેના ઉપર સુસંસ્કૃત આભણો એ યથા મતિ અને

યથા લક્ષિત અનેક ભાવનાઓ કાલવી છે. તેથી ત્યાં જૂનો ઇતિહાસ ઝટ દેખા આપે તેમ નથી. સંસ્કારોના લીંપણથી એ ઢંકાઈ ગયો છે.

ખેટના નીલકંઠ—મહાદેવનું લિંગ દર્શનીય છે. ખેટ જેવા પથ્થરની ખાણો વિહોણા સ્થળે નીલકંઠ મહાદેવ તરીકે ઓળખાતું લિંગ કોણે આણ્યું હશે ? એ ચકચકિત લીસા સ્વરૂપનો સર્જક સ્થપતિ ક્યાંનો હશે ? ખરેખર એ બહારથી આવેલા વહાણોના કાફલામાંનો કોઈ લિંગ લક્ષ્મી હોવો જોઈએ. આ લિંગ પણ મૂળ તો યોનિ વગર સ્થપાયેલું મનાય છે, જણાય છે. આ સ્થળે ખેટમાં વહાણો વાટે પ્રવેશ કરી કોઈ જૂના કાળના માનવ સંઘે વાસ વસાવ્યો હતો એવું સિદ્ધ કરી આપે એવા અનેક અવશેષો આજે પણ અહીંથી સાંપડે છે. જૂની પુરાણી વાવો, કૂવા, ઘાટ ઘાટના પથ્થરના ટુકડા અહીંથી મળે છે; ઇંટ નહીં, ઠીકરાં નહીં.

વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્વખાતાના વડા શ્રી હીરાનન્દ શાસ્ત્રીએ તો આ સ્થળેથી એક પુરાતન પથ્થરી મુદ્રા (seal) મેળવી હતી. પુરાતત્વખાતાના અહેવાલોના છપાયેલા પુસ્તકોમાં એ વિષે વધારે માહિતી સાંપડે તેમ છે.

આ પ્રકારની અસલી સંસ્કૃતિનું ધામ ખેટ હતું. તે જણાવવા એ નાના સરખા ટાપુમાં આવેલાં જૂના શિવાલયોનાં નામો જ અત્રે જણાવવાં જોઈએ.

ભૂતનાથ—ધીંગેશ્વરના રણના ઉત્તર કાંઠા પરની ધાર ઉપર આ દેવળ આવેલું છે. બાજુની તળાવડીને “ભૂત તળાઈ” નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કપિલેશ્વર—રતન તળાઈના કાંઠા ઉપર ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર આ મંદિર સ્થપાયું છે. ત્યાં “આદેસરી” માતાનું સ્થાનક પણ છે.

રણછોડસર તળાવના મુખ્ય આરા (ઓવારા) ઉપર **વાટકા વાડી**ની ભીંતને અડીને આ દેવળ બંધાયું છે. કદાચ તળાવ બંધાયું પહેલાંનું એ શિવલિંગનું સ્થાન આ સ્થળે હોયું જોઈએ.

સદાવ્રતના મહાદેવ—હાલના મીરાંબાઈના મંદિર પાસે થઈ ખેટ મંદિર તરફ જવાનો માર્ગ છે. ત્યાં હનુમાનજીનો ચોક આવે છે. એ ચોકમાં મોટો ડેલો આવેલો છે. તે સદાવ્રતનો ડેલો કહેવાય છે. તે ડેલાની અંદર મળના વટવૃક્ષ નીચે શિવલિંગ વર્ષોથી પૂજનું રહ્યું છે. તે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર ધિરાજે છે. જલાધારી વિનાનું આ લિંગ છે.

સોમનાથ—ખેટની બજારના મુખ્ય ચોક પાસે શ્રી રાધિકાજીની ગૌશાળા અને વખારનું ભવ્ય મકાન ખડેર જેવી સ્થિતિમાં આવેલું છે. તે સ્થળે પીપળાના વૃક્ષની છાયામાં સોમનાથનું મંદિર આવેલું છે. તે ખેટની વસ્તીનું અસલી મથક ગણાય છે. કદાચ આ મંદિર પરદેશથી આવેલા કોઈ વેપારીએ બંધાવ્યું હશે; અને એ સ્થળે એ શાહુકારની કે એ સાહસિક કામની પહેલી કોઠી અહીં નાંખવામાં આવી હશે.

ખેટનો કિલ્લો તૂટી ગયો છે. પણ એ તૂટેલા કિલ્લાની ભીંત આગળ હાલમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન છે; અને કહેવાતી **શાક-માર્કેટ**નું મકાન છે. તે શાકમાર્કેટની પાછળ મુમાઈ માતાના મંદિરના નામે ઓળખાતા સ્થળે અસલી **શિવલિંગ**ની સ્થાપના થયેલી હતી.

રામવાડીના વટેશ્વર—સત્યભામા મંદિરની રામવાડી અને લક્ષ્મી મંદિરની લક્ષ્મીવાડી રણછોડસર તળાવને કાંઠે જોડેલી છે. તે બન્ને વાડીના ચોકમાં તળાવના દ્વાર આગળ મોટો વડ જોડો છે. એ વડલાના મૂળમાં અતિ પ્રાચીન લિંગના અવશેષ પડેલા છે. ઈ. સ. ૧૯૦૦ સુધી એ સ્થળે કુમારિકાઓ શિવપૂજન માટે ભક્તિ ભાવથી એકઠી થતી હતી. આ લિંગ જળાધારી વિનાનું જ પૂજાય છે. એ લક્ષ્મી લેવા જેવી બીના ગણાવી શકાય.

નાગનાથ—લક્ષ્મી મન્દિરની ઘોડાવાવના નામથી ઓળખાતી ગાડી ઘોડા સત્રરામ રાખવાની જગ્યાની પાછળ બંધુવતી મન્દિરનું ખેતર છે. એ ખેતરના મુખ આગળ **મોર બંગલો** બાંધવામાં આવ્યો હતો. એ ખેતરમાં **નાગનાથનું** શિવાલય આવેલું છે. તે કદાચ **જૂતનાથ** મહાદેવની સ્થાપનાના કાળનું હોઈ શકે.

આ સિવાય બાણગંગા વાડીમાં આવેલા **બાણેશ્વર**, શંખ તળાવ પર આવેલા **તરણેશ્વર** વગેરે શિવાલયો હજુ સુધી ખેટમાં મોજૂદ છે. માત્ર બે હજારથી પણ ઓછી વસ્તીવાળા એક જ વાસમાં આટલાં બધાં શિવલિંગોની સ્થાપના થયેલી. તે એકસ કહી જતાવે છે કે આ ખેટડામાં વહાણ રસ્તે આવી વસેલા માનવ સંઘોની લિંગ પૂજા પ્રત્યે અડગ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. અગર તો એ સંઘની તાજુબી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની લીલામાંથી ઉદ્ભવેલી અને સકળ સંસારની લીલાનું મૂળ લિંગ દેવતાની શક્તિમાં જ હોવાનું પૂર્ણ રીતે તેમને સમજ્યું હતું.

જેમ ખેટ શંખોદ્ધારના દ્વારમાં ખડકોમાં કોતરાયેલાં **લિંગ** સાંપડે છે. તેમ દ્વારકાના બે ત્રણ બારાના મુખ આગળના ખડકોમાંના પથ્થરમાંથી કોતરાયેલાં **લિંગ** સાંપડે છે, કારણ કે કોઈ પરદેશી વહાણો વાટે આ દેશમાં આવી ચડેલા માનવ સંઘની પ્રાગ્ ઐતિહાસિક એ જૂની **પગલીઓ** છે. આર્ય પ્રજાના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રની સાથે આ લિંગ પૂજાનો સંબંધ ગોઠવી શકાય તેમ નથી.

આરાંભડા બન્દરના હાલના ખંડેર રૂપે પડી રહેલા ફૂરજને નાકે શિવલિંગની સ્થાપના થયેલી છે, કચ્છી ગઢના નામથી ઓળખાતા ઈરિયાઈ બારા પરના ટેકરામાં લિંગ કોતરવામાં આવ્યું હતું તે આજ સુધી જળાધારી વગર મોજૂદ છે.

દ્વારકાના રૂપણ બન્દરના દ્વાર પાસે ભાગીરથી ગંગાના ખડક પર

ટાંકણાથી કોતરી કાઢેલા એક નહીં પણ અગ્નીઆર લિંગનો સમૂહ મોજૂદ છે. નવા યુગના ભક્તજનોએ એ લિંગને સીમેન્ટથી સારી આકૃતિ આપી છે. આ સ્થળે દહેરી કે મન્દિર નથી જ.

દ્વારકાનું **ભડકેશ્વર** નામનું દેવળ તો દરિયા વચ્ચેના ખડકને મથાળે પથ્થરમાંથી કોતરાયેલા લિંગનું સ્વરૂપ છે. તેના ઉપર તો અનેક સંસ્કારો આવી ગયા છે. એટલે આજે તો તે શિવાલયના પૂર્ણ સ્વરૂપે દેખા દે છે, પણ ખરી રીતે તો એ દ્વારકાના પ્રદેશમાં બહારથી આવેલી લિંગપૂજની સંસ્કૃતિની છાપ છે. આ સ્થળે તો પ્રત્યેક વરસે શિવભક્તો મોટા મેળો ભરે છે. દ્વારકાના દરિયાકાંઠા પરનો આ ખડક દ્વારકાના પુરાતની પ્રલય કાળની લીલાનો અવશેષ જેવો આજે સૌને કૌતુક જગાડે છે.

ગારીંજ સ્ટેશનથી બે માઈલ પર ઓખા નદીનું સંગમ દ્વાર દરિયાકાંઠે આવેલું છે. ત્યાં કિનારા પરના ખડકમાં શિવલિંગ કોતરાયાં છે. તેને **ઓખેશ્વર** કહેવામાં આવે છે. આ સ્થળે અરબસ્તાનના આરબો પોતાનાં વહાણ લાવતા હતા અને દ્વારકાના વગડામાં જીગી નીકળતા ગુગલ નામનો ગુંદર જેવો સુગંધી રસ લઈ જતા. આરબ લોકો ગુગલનો ઉપયોગ ધૂપનો મસાલો બનાવવામાં કરતા હતા. એ ઐતિહાસિક હકીકત છે.

દરિયાઈ દ્વાર પર ન આવેલાં કેટલાક શિવાલયો દ્વારકાના પ્રદેશમાં ઘણા કાળથી પૂજાતાં આવ્યાં છે તેની નામાવલી આપી આ પ્રકરણ બંધ કરવું ઉચિત ગણાશે :

૧. દ્વારકામાં **સિદ્ધનાથ** મહાદેવ આદિ શંકરાચાર્ય સાથે એ દેવાલયનો સમ્બન્ધ જોડવામાં આવ્યો છે.
૨. સમુદ્ર તટ પર **રત્નેશ્વર** મહાદેવ.
૩. સીમેન્ટ કારખાના પાસે **રાણેશ્વર** મહાદેવ.

- ૪ શીખના ગુરુદ્વાર પાસે રામનાથ.
- ૫ વરવાળા પાસે ઇન્દ્રેશ્વર.
- ૬ ગોપી તળાવની યાત્રાના માર્ગ પર આવેલા નાગનાથ.
- ૭ વસઈ ગામે પુરાતની દેવાલયમાં બિરાજતા કનકેશ્વર.
- ૮ દ્વારકામાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ગોમતી તટ પર; શ્રી શારદા મઠના અસલી દેવાલયમાં.
- ૯ શ્રી ચન્દ્રમૌલીશ્વર અને બાજુમાં,
- ૧૦ સોમનાથ.
- ૧૧ દ્વારકાના મુખ્ય મંદિરમાંના પટંગણમાં કુશેશ્વર અને
- ૧૨ કાશી વિશ્વનાથ.
- ૧૩ દ્વારકાની જૂની વસ્તીના કેન્દ્ર ભાગમાં આવેલ ખાસ કૂવાની શેરીમાં જૂના કૂવા ઉપર સ્થપાયેલા મહાદેવ કદાચ હાલના જગત મંદિરની રચના કાળની પહેલાના સમયના હોઈ શકે. આ સ્થળની આસપાસ મકાનો બાંધતી વખતે પાયાના ખોદકામને પરિણામે તેમ જ પાણી સંઘરવાના ટાંકાના ખોદકામને પરિણામે કેટલાક જૂના કાળના તૂટક અવશેષો મળ્યા છે. વાસણો, ડબ્બી અને ડબ્બીમાં મિસર દેશની છાપવાળા સોનાના સિલ્કા સાંપડ્યા છે, એટલે કે આ મહાદેવનું સ્થાન જૂના કાળનું પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હોઈ શકે. અહીંથી સાંપડેલા સિલ્કા પૈકીનો એક એમે પોતે મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર શ્રી રાની મારફત ઓળખાવ્યો હતો. તે ઈ. સ.ના બારમા શતકના ઇજિપ્ત દેશમાં પ્રચલિત સિલ્કા પૈકીનો હોઈ શકે એવો નિર્ણય થયો હતો.
- ૧૪ કુકલાસ કુંડથી દ્વારકાના રેલવે સ્ટેશન તરફ જતાં વિદ્યુતધરના મકાન પાસે ધીંગેસર મહાદેવનું સ્થળ દ્વારકાનું જૂનું નાણું છે.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં જૂના કાળથી પૂજતાં આવેલાં શિવાલયોની નામાવલી અત્રે આપવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે પરદેશથી, દરિયાપારના પરદેશથી આ પ્રદેશમાં લિંગપૂજા દાખલ થઈ હોવાથી માન્યતા રજૂ કરી લિંગપૂજનો સત્કાર અને વિસ્તાર આ પ્રદેશમાં સામાજિક અનેક અબળણ્યાં બળોના પ્રભાવથી થતો ગયો હોવો જોઈએ. એવું વાસ્તવિક અનુમાન ખેંચનારને પુષ્ટિ મળે માટે આ દેશમાં પૂજતાં શિવાલયોનાં નામો અત્રે આપવાનું પ્રસ્તુત માન્યું છે.

લિંગપૂજા સૌરાષ્ટ્રની દરિયાઈ કિનારાની ભૂમિની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું એક પાનું છે એવી અમારી માન્યતાને અનેક અસલી દરિયાઈ દ્વારના અવલોકનથી પુષ્ટિ મળેલી છે.

કચ્છના નારાયણસર પાસેના દરિયાઈ દ્વાર આગળ દરિયા પરના ઢેકરા પર (ફૂટ ઉપર) પરદેશી પ્રવાસીઓએ કોટશ્વર લિંગની સ્થાપના કરી છે. એ સ્થાને આજે કટલીક અર્વાચીન સંસ્કૃતિના લપેટા લાગ્યા છે તેથી કોટશ્વરના મૂળ લિંગના પુરાતત્વપણાનું દર્શન હાલ થતું નથી. પણ એ બારા પર, ફૂટ ઉપરના પાષાણમાં કોતરાયેલા લિંગની સ્થાપનાનું અસલી સ્થળ છે તે નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય.

એવી જ રીતે હાલના જમનગરના જૂના ખેડી બંદરના દ્વાર ઉપર બેડેશ્વર લિંગ સ્થાપાયું છે. બરડાના ડુંગરની ઝાયામાં આવેલા બંદરી બારામાં વિસાવાડામાં અગિયાર લિંગની સ્થાપના થયેલી છે. તે જૂના કાળની મૂળ સ્થિતિ ને નવા કાળના સંસ્કારોની વિકૃતિનો ખ્યાલ આપે છે.

માધવપુરના દરિયાકાંઠે જૂના માધવરાયના ખડેર દેવાલય પાસે જ કોટસર લિંગની સ્થાપના પરદેશી મહેમાનોને હાથે થયેલી હોવી જોઈએ.

પોરબન્દરના કામનાથ, માંગરોલના કામનાથ, સોમનાથ પાટણના દરિયાઈ ખડક પરનું અસલી મન્દિર, ભાવનગરની દરિયાઈ ખાડીના દ્વાર આગળનું ગોપનાથ અને વલ્લભીપુરનાં શિવાલયો સૌરાષ્ટ્રના દરિયાઈ કિનારા પરના દરવાજા ઉપરનાં બારાંઓ ઉપરનાં પરદેશી મહેમાનો એ સ્થાપેલાં શિવલિંગોનાં પુરાતન સ્થાનો કહી શકાય.

દરિયાઈ વિકટ સફર સફળ રીતે જે દરિયાખેડુની પાર પડે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેના હર્ષનો પાર રહેતો નથી અને એ હર્ષની અભિવ્યક્તિ તે મહાન શક્તિની પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ પકડે એ સ્વાભાવિક કહેવાય. એ સંઘની અકલિત મહાન શક્તિ લિંગની ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં સમાઈ ગઈ હતી. નરી નિર્દોષ પ્રામાણિકતાથી ભરપૂર આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક ભાવના એ સંઘની લિંગપૂજામાં રહેલી શ્રદ્ધામાં ડોકિયાં કરે છે. અહીં માણસના પાશવતાયુક્ત જાતિ આવેગના રંગનો છાંટો સરખો પણ દેખાતો નથી.

લિંગપૂજાની આ વિશુદ્ધ ભાવનાયુક્ત સંસ્કૃતિ જે કાળે આ સ્થળે પ્રવર્તતી હશે તે કાળનું માનવ જીવન કલ્પનામાં પણ ઠરી શકતું નથી. પણ ખરેખર, એ માણસાઈના, સાચી માણસાઈના આરંભ કાળની લીલાનો ખ્યાલ આપે છે :

ક અયોનિજ-સૃષ્ટિમાં શ્રદ્ધા રાખનાર નાથ સંપ્રદાય.

છ વિકાર રહિત સંભોગ લીલામાં ઈશ્વરનું દર્શન કરનાર-સંન્નેગી સંપ્રદાય.

ગ ભજનના રંગમાં એકાકાર થઈ જાતીય વિકારને કેવળ સ્વભાવ સમજી ઈશ્વર પ્રેરિત કાર્ય સમજનાર કાપડી પંથ, માર્ગી પંથ (વામ માર્ગ).

ઘ કોકણનો લિંગાયત સંપ્રદાય—વગેરે અનેક ભવ્ય અને અકલિત સંપ્રદાયો જિલા થયા હશે તે પહેલાંના કાળની લિંગપૂજાની

આ કથા છે તે વાચકે દક્ષમાં રાખવાનું છે. વાચકો, વિચારો ગીતાનો નીચે ટાંકેલો શ્લોક. આ લિંગ અસલી માન્યતાનું ખીજ હશે કે એ ગીતાના વાક્યનો પડખો આ અસલી માન્યતામાં આવી વસ્થો હશે ?

રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય પ્રમાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥

ગીતા અધ્યાય ૭. શ્લો. ૬

સ્કન્દ પુરાણમાં વાલ્મીકિય ખંડમાં લિંગપૂજા વિષે કથા પ્રચલિત છે તે પુરાણના થોડા શ્લોકો અત્રે જિજ્ઞાસુ માટે ઉતારવામાં આવ્યા છે.

દક્ષના યત્રમાં એમની પુત્રીને આમંત્રણ નહોતું મળ્યું તે પ્રસંગની આ કથા છે :

સર્વલક્ષણસંયુક્તા પતિભક્તા મનસ્વિની ।

નામંત્રિતા યદા યજ્ઞે સતી પિત્રા સમર્તૃકા ॥ ૨

અપમાના તુ દક્ષસ્ય યજ્ઞે સા તનુ ત્યજત ।

હિમાચલસુતા ભૂત્વા શંકરં પુનરાભ્યગાત્ ॥ ૩

શ્રુત્વા સત્યા તનુત્યાગઃ શિવઃ કોપસમન્વિતઃ ।

વિરભદ્રાદિસ્વર્ગણેઃ સહિતો યજ્ઞમાયયૌ ॥ ૪

કૃત્વા યુદ્ધં મહાધોરે ચિચ્છેદ સમ્રથં શિરઃ ।

દક્ષસ્યાથેવ ચ શિરાઃ સ જુહાવ યથા હવિઃ ॥ ૫

X X X X

એવં વિધ્વંસિતે યજ્ઞે બ્રહ્માદ્યાઃ સુરસત્તમાઃ ।

સ્તુતિં ચક્રુસ્તદા શંભુઃ શાંતો ભૂત્વા વરાન્ દદૌ ॥ ૧૦

તતઃ સતી વિયોગેન પરિત્યજ્ય સ્વકાન્ ગણાન્ ।

एकाकी नर्मदा तीरे तपस्तेपुः व्यवस्थितः ॥ ૧૧

ततः कतिपये काले हयर्णनाशा नदी तीरे ।
कृत्वा कापालिकं रूपं ऋषीणामाश्रमान् बहून् ॥ १२

कृत्वा डमरु निर्घोषं बभ्राम मोहयन् स्त्रियः ।
एवं प्रभातसमये विभुः दारूवनं गतः ॥ १३

तावद् विप्रजनाः सर्वे पुष्पाद्यर्थं वनं गताः ।
गतेषु तेषु तत्पत्न्यो ददर्शुः तापसं अयम् ॥ १४

अतीव सुन्दरं रूपं दृष्ट्वा कामेन मोहिताः ।
शिवेन सह संमील्य गताः सर्वा वनान्तरम् ॥ १५

अत्रान्तरे तु मुनयः परिगृह्य समित्कुशान् ।
मध्याह्ने स्वाश्रमं जग्मुः शून्यं दृष्ट्वा गतांगनम् ॥ १६

ततः समाधियोगेन ज्ञातं तस्य विचेष्टितम् ।
महाक्रोधेन तं शेषुर्न जानतो महेश्वरम् ॥ १७

यदिप्तं हुतं किञ्चित् गुरवः तोषिता हि नः ।
तेन सत्येन चैतस्य लिंगं पततु भूतले ॥ १८

एवं सद्यः प्रभावेन त्रिरुक्ते द्विजन्मनाम् ।
देवस्योमापते लिंगं पपात धरणीतले ॥ २०

देवस्य लिंगे पतिते उत्पाता बहवो भवन् ।
अकाले प्रलयं मत्वा देदाब्रह्मादयो हरम् ॥ २१

स्तुतिं यत्नतः कृतास्तु बध्वा प्राञ्जलयौ च द्विजाः ।
संधारय पुनः लिंगं स्वकीयं सुरसत्तम ॥ २२

एषः क्रोधो मया त्यक्तो युष्माकं वचनात् सुराः ।
मे सती नाशमापन्ना तद्वियोगेन दुःस्वितः ॥ २४

× × × ×
 તેન લ્યક્ષ્મી મયા લિંગં શ્રાપવ્યાજાત્ દિજન્મનામ્ ।
 અતઃ પ્રમૃતિ લિંગં તુ પૃથિવ્યા દેવા દિવ્યાશ્રમે ।
 પૂજ્યન્તિ પ્રયત્નેન તદિદં ધારયામ્યહમ્ ॥ ૨૬
 લિંગં વિહાય મે મૂર્તિ પૂજયિષ્યન્તિ યે નરાઃ ।
 વંશચ્છેદો ભવતેષાં તચ્છ્રુત્વા સર્વદેવતાઃ ॥ ૨૭
 આનર્ચુઃ શાંભવં લિંગં સિદ્ધનાથસ્થમાદરાત્ ।
 એતદ્ હિ કથિતં સર્વં લિંગાપાતસમુદ્ભવમ્ ।
 સર્વાણિ અંગાનિ પરિત્યજ્ય તસ્માત્ લિંગં પ્રપૂજયેત્ ॥

લિંગપૂજની આ પુરાણુમાન્ય કથા છે. અહીં દર્શાવેલ નામ
 સિદ્ધનાથ દ્વારકાના સ્થાનદેવ મહાદેવ મનાય છે. તે સક્ષમાં લેવા
 નેવી ખીના છે.

હનુમાન પ્રત્યે અનન્યાશ્રય ભક્તિ

વીસમી સદીના ખીન્ને દશકો વીત્યા પછી પાંચેક વરસે કવિ નાનાલાલે ઘણાં ઐતિહાસિક સત્યો ગુજરાતની જનતા આગળ રજૂ કર્યાં હતાં. તેમાંનું એક અહિં રજૂ કરવામાં આવે છે—“ગુજરાતની ભૂગોળ” નામની ચોપડીમાંથી.

- ૧ “ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂના સ્થળો; પ્રભાસ, સુદામાપુરી, ગિરિનગર, ખેટ શંખોદ્ધાર, દારકા અને ભુગુપુર છે.
- ૨ ઐતિહાસમાં થોડાંક પ્રાચીન સ્થળો છે. એમાંનું એક કાકિયાવાડ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૬૧ની સાલમાં શ્રીકૃષ્ણે મથુરાથી આવીને દારકા નગરી વસાવી; ગિરિનગર, પ્રભાસ પાટણ, સુદામાપુરી ને ખેટ શંખોદ્ધાર તો શ્રીકૃષ્ણની એ પૂર્વના. એમના જેટલાં જૂના શહેર દુનિયામાં આજ કોક હશે.”

દારકાના પ્રદેશની અસલી સંસ્કૃતિના દર્શન માટે જ્યારે જ્યારે મારે જિંડા અવગાહનનો આશરો લેવાનું થતું હતું. ત્યારે ત્યારે ખેટ શંખોદ્ધારના હનુમાનદંડી (હનુમાન દાંડી) પટ દર્ષને નજરે તરી આવે—એને* વટાવીને (ધારે મુકીને) જિંડે જઈ શકાતું નહિ. હાલના ખેટ શંખોદ્ધારમાં હનુમાન દાંડી કે દાંડીના હનુમાન કે હનુમાનદંડી હાલની વસ્તીથી નકરું પડી ગયેલું સ્થળ છે.

* આખામંડલમાં અને બરડા બારાડાના પ્રદેશમાં—“વાટ” હિપરથી હિપબલેલું ક્રિયાપદ “વટાવું” “વટાઈ જવું” “વટી જવું” હિપબલવામાં આવેલ છે. “હમણા જ ધર આગળથી ગાય વટાઈ ગઈ” ગાય રસ્તે થઈ પસાર થઈ ગઈ. એવો અર્થ જો મો થાય છે.

ખાલાપુર બન્દરની હદ યાંધતો એક કિનારો હનુમાન દાંડીના કિનારાના નામથી ઓળખાય છે. સામેના ખીખ કિનારા પર **ખાલાપુર** ગામની વસ્તી વસેલી છે. દાંડીના ખડકવાળા કિનારાની રચના કુદરતના પુરાતન વ્યવહારોના પગલાં જેવા અનેક અકસ્થ અને અકલિત સૃષ્ટિ લીલાનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવે છે. વડોદરા નરેશ સયાજીરાવે આ પ્રદેશની મોજણી અંગ્રેજ નિષ્ણાત મી. હોર્નેલ. પાસે કરાવી હતી. તેમણે તેમના નિવેદનમાં હનુમાન દાંડી પાસેના ખડકો વિષે જે લખ્યું છે. તે રસપ્રદ હકીકતથી ભરપૂર છે. એ કિનારા પરની ભૂપૃષ્ઠ રચના તો એમને અલૌકિક જણાઈ છે. તે ભૂમિનું સુસ્વરૂપ છબીમાં તેણે ઉતાર્યું છે, અને એ કાંઠા માટે એમણે જે લખ્યું છે, તેમાંથી થોડાં વાક્યો અત્રે ઉતારીને બેટ શંખોદ્ધારની ભૂમિમાં રહેલા પ્રાગ્ ઐતિહાસિક તત્ત્વનું આંખુ દર્શન આપી શકાય છે.

દાંડીના હનુમાનના સ્થળ પાસેના પ્રદેશમાં જૂની પુરાણી વસ્તીનાં કોઈ ચિહ્નો નથી. હાલ જે સ્વરૂપે દાંડીના હનુમાનની જગ્યા નજરે ચડે છે તે બહુ જૂનું ગણી શકાય નહિ. અલગત હાલનું હનુમાનનું દેવળ કોઈ આક્રમણનો ભોગ બન્યું હોય એવાં ચિહ્નો ત્યાં જોઈ શકાય છે. ખુદ નિજ મંદિરના એક ખૂણામાં હનુમાનજીની ગદ્દા તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો પ્રચંડ પથ્થરનો ઘાટીલા ધડતરવાળો અવશેષ છે. તે જૂના દહેરાના શિખર પરના ઈંદોણી ઘાટે રચાતા **અમલક**નો અવશેષ છે. તે ગદ્દાના ઉપલા ભાગના આકારને મળતો આવે છે તેથી શ્રદ્ધાળુ ભકતોએ હનુમાનજીનો વૈભવી પ્રભાવ વધારવા આ કહેતી વહેતી કરી દીધી છે.

મંદિરની બાજુના મકાનો જરૂર જૂનાં છે. પણ છતાં તે અર્વાચીન જ કહેવાય તેવાં છે. માત્ર નવાઈની વાત ન સમજવી શકાય તેવી વાત એ છે કે અહીં એકલા અટૂલા હનુમાનજીને અને પાસેની

બીજી મૂર્તિ રૂપે હનુમાનજીના પુત્ર ગણાતા મકરધ્વજને કોણે અહીં સ્થાપ્યા હશે તે હજુ ખોળા શકાયું નથી.

સિન્ધ પ્રદેશમાંથી સૌરાષ્ટ્ર આનર્ત પ્રદેશમાં ઉતરી આવેલા ક્ષત્રિય કુળ “સૈન્ધવા” નામથી ઓળખાય છે. એ રાજકુળ પોતાને મકરધ્વજના વંશજ માને છે. એમના કાળના દાન પત્રોમાં મકરનું મત્સ્યનું ચિહ્ન હોય છે. એમણે બંધાવેલા આશ્રમો, દેવાલયો, શાળાઓનાં મકાનમાં મત્સ્યનાં ચિહ્નો કોતરાયેલ મળી આવ્યાં છે. (માંગરોલના અસલી અવશેષમાં). પૌરાણિક કથા પ્રચલિત છે કે જિતેન્દ્રિય અંજની સુત હનુમાનના વીર્યથી મકરના કૂળમાં જન્મેલો વીર તે મકરધ્વજ. ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં મકર એ ઈશ્વરની વિભૂતિ છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે :

पवनः पवतामस्मि रामः शङ्खमृतामहम् ।

क्षणाणां मकरश्चास्मि क्षोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ૩૧

એમ અનુમાન કાઢી શકાય કે સિન્ધ પ્રદેશમાંથી દરિયા વાટે આવી ચડેલા કોઈ સૈન્ધવ મહાપુરુષે દરિયાની વિકટ સફર પછી ખેટ શંખોદ્ધારના આ બાલાપુર દ્વાર પર આશ્રય લીધો હશે અને મહાન સંકટ ભરેલી દરિયાઈ સફરમાંથી સુખરૂપે ખેટ શંખોદ્ધારની ભૂમિ પર આવી પહોંચ્યાના આનંદને વ્યક્ત કરવા પોતાના કુળદેવ મકરધ્વજની પૂજા આ સ્થળે કરી હશે. તે વખતે મકરધ્વજ પુત્ર અને હનુમાન જાતિ પિતા-બહેનની સ્થાપના આ સ્થળે થઈ હોય. આ સ્થળે પાછળથી કોઈ સંત સાધુએ અડ્ડા લગાવી પોતાની ભક્તિનું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું હોય. એમ માનવાનું મન થાય છે.

તે દિવસથી દાંડીના હનુમાનના મંદિરમાં બે મૂર્તિઓ પૂજાતી આવી છે. દર્શને આવનાર ભક્તોને પહેલે ક્ષણે આશ્ચર્ય થાય છે કે એક જ સ્થળે હનુમાનની બે મૂર્તિઓ કેમ સ્થપાઈ હશે. પૂઞરીએ

મર્મનો ખુલાસો કરે છે કે મુખ્ય સ્વરૂપ તે “હનુમાન” અને જરા નીચું ઉતરેલું સ્વરૂપ તે હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજ...

હનુમાનના મંદિરમાં ખાપ દીકરાની પૂજા જે એક જ સ્થળે થતી હોય તો તે આ ખેટ શંખોદ્ધારમાં છે. કદાચ મકરધ્વજનું સ્વતંત્ર મંદિર પણ ખીજે સ્થળે સૈન્ધવોએ સ્થાપ્યું નહિ હોય.

આ અસલી દેવતા દર્શને ખેટની યાત્રાએ આવતા યાત્રાળુ અવશ્ય આવતા હતા. છેલ્લા પચાસેક વરસથી યાત્રાળુને ઉતાવળીએ કાર્યક્રમ સાધવાનો હોવાથી-ખેટના મુખ્ય મંદિરથી બે માઈલ પર આવેલા દેવાલયે બળદના ગાડામાં બેસી જવાની અનુકૂળતા હોતી નથી. ઘણા ચમત્કારિક દેવાલયમાં બનતું હોય છે તેમ આ દાંડીના હનુમાનને મંદિરે નિઃસંતાન કુલવધૂ પુત્રદાન માટેની બાધા લે છે અને કહેવાય છે કે અનેકની બાધા ફલીભૂત થતાં એ કુટુંબ આ સ્થળે બાધા છોડવા ભમંગભેર યાત્રાએ આવે છે.

ખેટ શંખોદ્ધારના માનવસંઘે હનુમાન પ્રત્યેની લક્ષિત સવિશેષ દર્શાવી હતી. એવું એ નાનકડા ગામમાં પૂજતી અનેક હનુમાનની મૂર્તિઓનાં સ્થળો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. રામાયણ-મહાકાવ્યનો પ્રભાવ જે જે સમાજમાં પ્રવર્તતો હોય છે તે તે સમાજમાં હનુમાનને પૂજનીય દેવ ગણવામાં આવે છે. ખેટ શંખોદ્ધાર વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિના રંગથી શ્રીવલ્લભાચાર્યના વૈષ્ણવી રંગવાળી સંસ્કૃતિના રંગથી-રંગાયેલું યાત્રાનું ધામ બન્યું તે પહેલાં વ્યાપક વૈષ્ણવત્વની લાવના રામાનન્દી સંત સાધુઓએ આ એક દાંડીઆ મહેલ જેવા ખેટમાં આણી હશે એવું અનુમાન થાય છે. પૂર્ણ વિરક્તિ અનુભવતા સંત માટે સમુદ્રથી વીંટાયેલો ટાપુ યોગ્ય વાસ ગણાય. વનવાસ કરતાં પણ દ્વીપવાસ સવિશેષ ઐકાન્તિક વાસ ગણાય છે. ખેટ શંખોદ્ધારમાં આ પ્રકારના તપસ્વી-અનિદેત સાધુઓએ હનુમાન પૂજા દ્વારા પરમસુખદાયી રામ-

ચરણનું શરણુ આ ટાપુમાં મેળવવા અસાત વાસ સેવ્યો હશે એવું માનવું થયોચિત જણાય છે.

ઉત્તર ભારતમાં માન્ય થયેલ રામરક્ષા સ્તોત્રનો પ્રભાવ પશ્ચિમ ભારત પર પણ ઓછો પડ્યો નથી. એ સ્તોત્રનો પાઠ ગીતાના પાઠ જેટલો જ પથ્યકર અને કલેશનાશક મનાયો છે. એ રામરક્ષા સ્તોત્રનો એક શ્લોક હનુમાનનું ધ્યાન ધરવા માટે એમની દૈવી શક્તિ સમગ્ર સ્વરૂપ ધ્યાનમાં ઉતારવા માટે રચાયો છે તે આ પ્રમાણે છે :

મનોજવં મારુતસુલ્યવેગં જિતેન્દ્રિયં બુદ્ધિમતાં વરિષ્ઠમ્ ।

વાતાત્મજં વાનરયૂથમુલ્લયમ્ શ્રીરામદત્તં શરણં પ્રપથે ॥

આ ધ્યાન મંત્રમાં હનુમાનજીમાં જે અલૌકિક શક્તિ આરોપવામાં આવી છે. તે એમને અર્પણ થયેલાં વિશેષણોમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે.

- ૧ મનના જેવી અને જેટલી ગતિ ધરાવનાર.
- ૨ પવનના જેવો વેગ ધરાવનાર.
- ૩ મનુષ્યને મળેલી બધી ઇન્દ્રિયો પર જેમણે સંપૂર્ણ વિજય મેળવી જિતેન્દ્રિયનું બિરુદ મેળવ્યું છે એવા.
- ૪ જગતમાં શુદ્ધિમાન મંડળમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ જે મનાયા છે તે.
- ૫ વાત વાયુના પુત્ર, વાયુદેવના બળનો વારસો ધરાવનાર.
- ૬ રામચન્દ્રજીએ કામે લગાડેલા વાનરોના યૂથના નાયક.
- ૭ શ્રીરામચન્દ્રજીના દૂત તરીકે માન્ય થયેલા.

આવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિની પૂજા બેટ શંખોદ્ધારમાં સર્વમાન્ય બની રહી હતી. એ બેટની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના કોયડા ઉઠકલનાર માટે ખરેખર અભ્યાસનો વિષય ગણાવી શકાય તેમ છે.

અનેક બળ અને પ્રભાવ ધરાવનાર સૃષ્ટિની અનેક વ્યક્તિમાં મનુષ્યોએ દૈવી ઐશ્વરી અંશ કલ્પ્યો છે; તેથી જ Theo-sophy

માટે અને Theology-માટે ભારતના સમાજમાં વિશાલ ક્ષેત્ર દષ્ટાઓને પ્રાપ્ત થયું છે.

હનુમાનમાં સ્વીકૃત ઐશ્વરી અંશ

વિષ્ણુસહસ્ર નામ : ગીતામાંનો શ્લોક :

અથ વ્યવસ્થિતાન્ દૃષ્ટવા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુચ્યમ્ય પાંહવઃ ॥ પહેલો અધ્યાય ૨૦.

(૧)

ઉત્તરો ગોપતિ ગોપ્તા જ્ઞાનગમ્ય પુરાતનઃ ।

શરીરભૂતમૃદ્ભોક્તા કપીન્દ્રો ભૂરિદક્ષિણઃ ॥ ૬૬

(૨)

સનાતસનાતતમઃ કપિલઃ કપિરવ્યયઃ ।

સ્વસ્તિદઃ સ્વસ્તિકૃત્ સ્વસ્તિ સ્વસ્તિભુક્ સ્વસ્તિદક્ષિણઃ ॥ ૧૦૧.

(૩)

મનોજવસ્તીર્થકરો વસુરેતા વસુપ્રદઃ ।

વસુપ્રદો વાસુદેવો વસુર્વસુમના હવિઃ ॥

મહાભારતમાં, ગીતામાં અર્જુનને કપિધ્વજ કહેવામાં આવેલ છે. મહાભારતમાં અન્તર્ગત થયેલા વિષ્ણુસહસ્ર નામના પ્રકરણમાંથી આ ત્રણ શ્લોકોમાં હનુમાનમાં રહેલા દિવ્યઅંશને સ્વીકારવામાં આવેલ છે. પહેલા શ્લોકમાં કપિલ નામથી, બીજામાં કપિ નામથી તથા ત્રીજા શ્લોકમાં રામ રક્ષા સ્તોત્રમાં નમુદ્ થયેલા મનોજવ અભિધાનથી હનુમાનને વિષ્ણુના સ્વરૂપ તરીકે ગણાવવામાં આવેલ છે. પહેલા શ્લોકમાં કપીન્દ્ર શબ્દથી કદાચ કપિના રાજ વાનરના નાયક કહેવામાં શ્રી રામચન્દ્ર શબ્દની વ્યંજના ઊભી થતી હોય. પણ રામ રક્ષા સ્તોત્રમાં હનુમાનને વાનરયૂથમુખ્ય ઉપનામ અપાયું છે.

તેનો યથા રીતે શબ્દાર્થ કવીન્દ્ર થઈ શકે છે. ખીજા શ્લોકમાં તે સ્પષ્ટ કવિ શબ્દ વપરાયો છે તે હનુમાનને જ લાગે છે. ખેટના દાંડીના હનુમાન મન્દિરમાં જેમ ખે મૂર્તિઓ પૂજાય છે, તેમ ખેટના શ્રી શંખ-નારાયણના મન્દિરના દ્વાર આગળ ખે જુદા જુદા આલયમાં પડખે પડખે ખે હનુમાનની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. ખરેખર, એ કોયડો છે. મન્દિરના રક્ષણાર્થે પરમ દૈવી શાંતિ ધરાવતા હનુમાનની ચોક્કી સ્થાપનાની પરંપરા ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે પ્રચલિત છે. મહાસ્થાનના રક્ષણ કાળે સ્થાનના અમ્ર લાગે, ચોક્કીના હનુમાનની સ્થાપના સિદ્ધપુરમાં થયેલી છે.-(સિદ્ધપુરની સ્થાપના વખતે).

ખેટમાં શ્રી શંખનારાયણજીના મન્દિરને દરવાજે હનુમાનની પ્રતિષ્ઠા થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ એકને બદલે ખે મૂર્તિ કેમ સ્થપાઈ હશે ? મારા વડવાઓએ કહેલી કથા આવી છે :

શ્રી શંખનારાયણજી મન્દિરના ગાદીસ્થ બ્રહ્મચારી હંમેશ દેવની આરતી કરી દરવાજા પરના હનુમાનની આરતી ઉતારી દરવાજાના પગથિયે ઊભી દૂર દૂરના દાંડીના હનુમાનની આરતી ઉતારતા હતા. એ રીતે એ બ્રહ્મચારી દાંડીના હનુમાનના પરમ ભક્ત ગણાતા હતા. એક વાર આવળુ માસના હીંડોલાના ઉત્સવમાં શ્રીદ્વારકાધીશના દર્શને બ્રહ્મચારીજી રોજ રાત્રે શંખનારાયણથી ચાલીને છડીદારની સાથે ખેટના મન્દિરે જતા તેમ એકાદશીના ભારે શણગારના હીંડોલા બુલાવવા તે ગયા હતા. પાછા વળતાં પહેલાં મેઘલી અંધારી રાત જમી હતી; અને ઈન્દ્રાધાર વરસાદ વરસતો હતો. વરસતે વરસાદે ગોઠણબુદ પાણીવાળા રસ્તા પર છડીદાર સાથે બ્રહ્મચારીજી ધીરે ધીરે રસ્તો કાપતા હતા અંધારું વધ્યું અને મેઘની ઝડી પણ વધી. છડીદાર બ્રહ્મચારીથી છૂટો પડી ગયો. એકમેકને ખન્ને શોધવા લાગ્યા. એટલામાં બ્રહ્મચારીજીને ખેતાના ખભા ઉપર ખેસાડી ખણે છડીદાર જ પલક વારમાં શંખ-

નારાયણને બારણે મૂકી દે છે. એવો ભાસ બ્રહ્મચારીજને થયો. ભયંકર કાળી રાત હતી. એટલે કોઈ પૂછપરછ વગર બ્રહ્મચારીજ શયનઘરમાં જતા રહ્યા. સવારે છડીદાર ખેટના અનેક પરિચિત સ્થળે બ્રહ્મચારીજને શોધવા નીકળ્યો પણ પત્તો ન લાગ્યો. તે ઝંખવાણા પડી શંખનારાયણના મંદિરને દરવાજે ગયો. ત્યાં તો બ્રહ્મચારીજને મંગલા આરતીની સેવા કરતા તેણે જોયા. બહુ જ આશ્ચર્યમાં તે ગરકાવ થઈ ગયો; બ્રહ્મચારીજએ છડીદારને કહ્યું જો તારા ખભાનો આશ્રય ન મળ્યો હોત તો આપણા રામ તો રણુછોડસર તળાવમાં તણાઈ ગયા હોત બહુ જ બહાદુરીનું કામ તે કયું.”

છડીદાર આ શબ્દોનો મર્મ સમજ્યો નહિ. પછી જણાયું કે બ્રહ્મચારીજ ને ખભે તેડીને પાણીના પૂરમાંથી બચાવી લાવનાર કોઈ અન્ય વ્યક્તિ હતી, છડીદાર નહિ જ. એ અન્ય વ્યક્તિ તે દાંડીના હનુમાન ખુદ પોતે હતા. તે પ્રસંગની યાદમાં બ્રહ્મચારીજ એ દાંડીના હનુમાનની નવી દહેરી દરવાજે સ્થાપી હતી. આજ સુધી એ રીતે શંખનારાયણને દરવાજે બે હનુમાન પુજાય છે.

ખેટ શંખોદ્ધારમાં હનુમાનજીનાં મંદિરો

૧ ખેટની બજાર વચ્ચે ચોકીના હનુમાન—જૂના વખતના રઘુનાથજીનાં અને રાધાકૃષ્ણજીનાં મંદિરો અસલી સ્વરૂપે હતાં ત્યારે એ મંદિરના ચોકીના હનુમાન તરીકે ખેટની બજાર વચ્ચેનું મંદિર બંધાયું હતું.

હાલ પણ તે મુખ્ય મંદિરના ચોકીના હનુમાન ગણાય છે. રોજ રાતે શ્રીહાકુરજીની શયન—આરતી થઈ ગયા પછી ભક્તજનો દેવ-મંદિરમાંથી સીધા આ ચોકીના હનુમાનજીને દ્વારે આવે છે અને છેલ્લી સ્તુતિ હનુમાનજી પાસે ગાય છે—એ સ્તુતિની પહેલી પંક્તિ છે :
“ અંજનીકુમાર પવનસુત, મેરી અરજ રામજીશું કહીએજી.”

આ સ્થળે કચ્છના જાણીતા શી ઈવાજી શિવજી તરફથી રોજ સાંજે ચાર વાગે ખેટના ભૂખ્યાં-દુખિયાંને-સાધુ સન્તને રાંધેલી ખીચડી-કઢીનું જમણુ અપાતું હતું. સંત સાધુઓ તેને હનુમાન નંદ્રે કહેતા હતા. ખેટમાં કોઈને ભૂખ્યાં સૂવાનો વારો આવતો નહોતો. દિવસે પણ જુદે જુદે સ્થળે ભોજનનાં સદાવ્રત ચાલુ હતાં.

૨ કાઠીઆ ખાવાના હનુમાન—આણગંગાની વાડીએ જતાં રસ્તા ઉપર તપસ્વી સાધુ ભક્ત કાઠીઆ ખાવાએ આ મંદિર આંધ્યું હતું.

૩ નંદગીરના હનુમાન—હાલના અખોટી પાડાની પાછલા ભાગમાં અનેક ખેતરોની વચ્ચે નંદગર નામના સાધુએ આ હનુમાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આસપાસ અન્ય મંદિર નથી, કોઈ મોટા મકાનના ખડેર નથી.

૪ લાલગરના હનુમાન—અખોટી પાડાના ચોકને (નવદુર્ગા દેવીના મંદિર પાસે) લાલગરનો ચોક કહે છે. ત્યાં લીમડાના મોટા વૃક્ષ નીચે આ હનુમાનની દહેરી જૂના કાળથી પૂજતી રહી છે. નંદગર અને લાલગર આ લત્તામાં કોઈ મોટા સાધુ થઈ ગયા હશે એમ જણાય છે.

૫ ભૂતતળાઈના હનુમાન—ભૂત તળાવ પાસે ખોડીઆર માતાનું સ્થાનક ટેકરી ઉપર છે; ત્યાં હાલમાં પ્રેમ ભિક્ષુ મહારાજના ઉપયોગ માટે ધ્યાન મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. તે ટેકરીને તળાવે હનુમાનજીની દહેરી સ્થપાયેલી છે.

૬ સદાવ્રતના હનુમાન—મુખ્ય મંદિરેથી રણુછોડસર તળાવ તરફ જતાં વેણીદાસની હવેલીનો ચોક આવે છે. તે સદાવ્રતનો ચોક પણ કહેવાય છે. એ ચોકના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે ત્યાં હનુમાનજીની દહેરી

સ્થપાયેલ છે. કચ્છના આલી રાણી આ ભાગમાં મકાન બાંધી ભક્તિ-પૂર્ણ હૃદયથી બેટમાં વસતા હતાં. તેમણે પોતાનું મકાન આલી બાઈનો ડેલો બંધાવતી વેળા આ મંદિર બંધાવ્યું હોય.

૭ શંખતળાવ પરના બાલાપરના રણુના હનુમાન—
બેટમાં બાલાપરના રણુ અને શંખતળાવ વચ્ચે મોટી જિંચી પાળ બંધાઈ ગઈ છે તે પાળ ઉપર દાક્ષિણાત્ય સ્થાપત્યવાળી એક દહેરી છે. તેમાં હનુમાનજી સ્થાપના કોઈએ શંખતળાવની ચોખી માટે કદાચ કરી હશે. હનુમાનજી મૂર્તિને—બાલાપુરની પાળ પર સલામત ન સમજી હાલમાં કોઈ સજ્જને તળાવને કાંઠે તારણેસર મહાદેવના મંદિરની બહાર ખુલ્લામાં સ્થાપી છે.

એ સ્થળે બેટના કેટલાંક બૌદ્ધ કાળના પથ્થરી અવશેષો પડી રહેતાં તેમાંના કેટલાક બલકે બધા પૂનાની ડોક્કન કોલેજના શ્રી ભંડારકર રીસર્યા ઇન્સ્ટીટ્યુટના અધિષ્ઠાતા પુરાતત્વવિદ્ શ્રી ડૉ. સાંકળીઆ દ્વારકામાં ઉત્ખનનની કાર્મગિરીએ આવ્યા હતા. ત્યારે બેટની મુલાકાત વખતે અહીંના અવશેષો સાચવી રાખવાની દૃષ્ટિથી પૂના લઈ ગયા છે.

બેટની ધાર્મિક સંસ્કૃતિમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યના સદ્બોધિત વૈષ્ણવી રંગ આવ્યો તેની પહેલાંની સંસ્કૃતિનો રંગ આ હનુમાનની જુદી જુદી દહેરીઓ સૂચવી જાય છે.

દ્વારકામાં બેટના જેટલાં હનુમાનનાં મંદિરો નથી.

(૧) શ્રી જગતમંદિરની હાપન પગથીઆની ડેલી પાસે ચોખીના હનુમાન વરસોથી જિભા છે, (૨) ગોમતી ઘાટ ઉપર ઘાટની ચોખી ફરતા હનુમાનજીની પ્રતિષ્ઠા ગોમતી ઘાટની રચના કાળના ઇતિહાસનું દર્શન આપે છે. તે સિવાય દ્વારકામાં, (૩) ખાખચોકના હનુમાન, (૪) શ્રી સિદ્ધનાથના મંદિર પાસે જ્ઞાનવાવના હનુમાન, (૫) તેની

પાસે જ રામવાડી મંદિરના હતુમાન, (૬) શ્રી રૂક્મિણીના મંદિરના સ્થળે સ્વતંત્ર દેવળમાં હતુમાનજી બિરાજે છે. અને (૭) ધોંગેસરના પટાંગણમાં આવેલા હતુમાન પૂજ્ય છે; (૮) શ્રી સ્વામીનારાયણના મનશ્યામના મંદિરમાં ઓશરીમાં હતુમાનજીની સ્થાપના થયેલી છે.

દ્વારકાની આસપાસના ગામડાંમાં : (૧) વરવાલામાં ગામના મુખ્ય ચોકમાં અને (૨) દ્રાસણવેલ ગામે દ્રાંસીમાતાના ચોકમાં હતુમાનની પૂજા જૂના કાળથી થયા કરે છે, (૩) વરવાલા ગામ પાસે દોઢ માર્દલ પર સુવાણુ મંદિર છે. ત્યાં શ્રી જગન્નાથજીની મૂર્તિનું ભવ્ય દહેરું છે. એના દ્વાર પાસે હતુમાનની દહેરી સ્થપાયેલી છે. ઓખા-મંડલના પ્રદેશમાં-ખારાડીના પાડોશના પ્રદેશમાં પણ હતુમાન ભક્તિનો પ્રચાર થઈ શકે એવી સંસ્કારી પ્રજાનો વાસ અસલના કાળમાં નહિ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

ગણપતિ પૂજા

દ્વારકાના પ્રદેશમાં જૂના દેવળોના ખડેરના અવલોકન કરતાં જણાય છે કે એ દેવળના દ્વાર પર મધ્ય ભાગમાં બારશાખમાં ગણપતિ હોતા નથી. પણ નવગ્રહોની મૂર્તિઓ મૂકાયેલી હોય છે.

ઓખામંડલના વસંત ગામથી એકાદ માઈલ પર મોટા કદના સ્થૂળ કાય ગણપતિ પૂજાતા હતા. તેના અવશેષ પણ રહેવા પામેલ નથી; તેવી જ રીતે અરોલકા ગામે ગીરમારી બાવાના મંદિર પાસે પટોલની વાવ નામે ઓળખાતા કૂવા નજીક મોટા ગણપતિનું મંદિર સ્થપાયું હતું. તે મંદિર આજે જીલ્લું છે. પણ મહાકાય મૂર્તિ આડી અવળી થઈ ગઈ છે.

બેટમાં હાલના મંદિર સને ૧૮૬૦ પછી બંધાયા ત્યારે ત્યાં ગણેશ ચોક નામે ઓળખાતા ચોકમાં ગણપતિની સ્થાપના થઈ હતી. શ્રી લક્ષ્મીજીના લંકારના ચોકમાં ગણપતિ બિરાજે છે : દર મંગળવારે એ દેવના ભોગ તરીકે મોદકની સામગ્રીનો નેક નિશ્ચિત થયેલો છે.

દ્વારકામાં શ્રી જગત મંદિરની રચના સાથે ગણપતિના મંદિરની સ્થાપના થઈ હતી. એવી વાત પ્રચલિત છે. એ ગણપતિ હાલ બ્રહ્મકુંડ પાસેના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલાં મંદિરમાં બિરાજે છે. તેની પૂજનો હલ્લ ભોગવનાર ગુગલી બ્રાહ્મણના કુટુંબને ગણપતિ-વાળાનું અલિધાન અપાયું છે.

દ્વારકાના શ્રી ત્રિકમરાયના મન્દિરના ચોકના ગવાક્ષમાં શ્યામ રંગી કુંગરપુરી પાષાણના ગણપતિને પધરાવવામાં આવ્યા છે. કળાવિધાનની દૃષ્ટિએ એ સ્વરૂપ બહુ સુંદર છે.

આ પ્રદેશમાં ગણપતિને વિવિધતા તરીકે સારી સમારંભ વખતે પૂજન અર્ચન અર્પણ કરવામાં આવે જ છે. પણ ગાણપત્ય સંપ્રદાય આ દેશમાં પ્રવર્તતો થયો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.

ઓખામંડળ પ્રદેશમાં વપરાતાં યુક્તનાં હથિયારો

આ પ્રદેશ એક ખૂણે આવેલો હોવાથી એ પ્રદેશમાં કદી મોટાં ગામો વસ્યાં નથી. નેસ રચી ઢોરઢાંખરતું પાલન કરી જીવનવ્યવહાર ચલાવનાર લોકો અહીં વસી શકે તેવું ભૂપૃષ્ઠનું સ્વરૂપ છે. આવા કારણે એક ટાળી બીજી ટાળી પાસેથી સત્તા પડાવવા કે જમીનનો કબજો પડાવવા યુદ્ધ ખેલે એવા પ્રસંગો આ દેશમાં જૂજ જિલા થયા હોવા ભ્રેષ્ઠ છે.

આ દેશ સમુદ્રની ખારી હવાની અસર નીચેનો હોવાથી, અને નદીનાળાં વગરનો હોવાથી આ દેશમાં વનસ્પતિનું આકુલ્ય હોઈ શકે નહિ. ઓખામંડલમાં ફળદ્રૂપ મોટાં ઝાડ મહેનત વગર ઉગાડી શકાતાં નથી. આને લીધે ગીચ જંગલનું અસ્તિત્વ અહીં હોઈ શકે નહિ. માત્ર કાંટાવાળા થોર કેક્ટસ (Cactus) નામના ભૂંગળિયા થોર આ દેશમાં આપોઆપ ઉછરે છે અને પથરાળી જમીન પર એકમાંથી અનેક બનતા જાય છે. તે બાવળના કાંટાવાળાં વૃક્ષો પણ એવું મોટું સ્થૂળ રૂપ પકડી શકે તેવી જમીન આ દેશની નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ધાસચારા સિવાય બીજી ઉપયોગી વનસ્પતિના અભાવે આ દેશમાં વન્ય પશુઓ અને વન્ય પક્ષીઓનો બહોળો વાસ ભેવામાં આવતો નથી. તેથી શિકારી જીવન જીવનારી પ્રજા આ દેશમાં કદી વસી નથી.

“મનુજવ્યાજ પ્રકટપુરુષોત્તમ શ્રીવલ્લભવિઠ્ઠલયોઃ પૂર્વચરિતલીલા નામના હસ્તલેખમાંથી તારવી કાઢેલો એક ફકરો :

તતઃ સંવત ૧૬૨૨ શ્રી દ્વારિકાનાથ દર્શનાર્થે પુનરાગતાઃ । યદા
ચાહદરા ગ્રામાત્ ચલિતા ત્તદા કોઠારી માર્ફલાપ્રે કથિતં । અહં શીઘ્રં પુનઃ
દ્વારિકાનાથદર્શનાર્થમાગમિષ્યામિ । કેશવદાસ જલગરાત્ પ્રશ્રુતિ પરમ શૂરવીર
ધીર પુંજાજી અન્યેઽપિ ધનુર્ધારિણઃ સંગે બહવઃ સમભવન્ । (સ્ત્રોતરત્ન)
સંગેઽસ્તિ । રાઝલા સંગે રાજપુરસ્થા સેવકાઃ રામદાસ રાજપુરા । ગોપાલભાદ્ર
ગામના । અથ વશરામજી । શવજી । અન્યે સાચુરા અથર્વળકા માધવદાસ
વઢા મીમજી વેળીદાસ હરજી પ્રશ્રુતિ સેવકાઃ સન્તિ । ત્રિવાહી પવાહરિવંશ
ચાપાશંકર મંઢારી સ્વવાસ કાશીયદાન નૂતનનગરે પ્રભુચરણાઃ સ્વસેવકૈઃ સાર્ધં
સમાગતાઃ । તદા રાજા જામેન કથિતં । પ્રભો મે માતા દ્વારકા યાત્રાર્થેગતા ।
આ તુચ્છૈઃ કાલા કાબાલ્યૈર્લુટિતા । યુષ્મામિઃ કેન પ્રકારેણ ગમ્યતે । તદા
પ્રમુળેક્તમ્ । મગવદ્બલેન ગમ્યતે । ત્વં તુ-પ્રીકુરુ । પશ્ચાત્ચત્તિતાઃ । તદા
રાયણ ગ્રામે કાબાશતપતૈઃ સાર્ધં વિગ્રહો જાતઃ । પ્રમુળા સ્વબલેન તેષાં
પરાજયં કૃત્વા સ્વમક્ષાનાં જયં કૃત્વા કુશલેન શ્રી દ્વારકાયાં પ્રવિષ્ઠાઃ ।

અહાં દર્શાવેલું રાણુ ગામ ખંલાલિયા અને લાટીઆ ગામ વચ્ચે
આવેલું છે. તે ગામે શ્રી ગુંસાઈજીની ખેઠકની રચના થયેલી છે. ત્યાં
ગામને પાદરે હણાયેલા કાખા શૂરવીરોના પાળિયા જીભા છે. એ કાળે
ધનુર્ધારી યોદ્ધા શૂરવીર અને ધીર ગણાતા હતા. આ ઉતારામાં પુંજાજીને
મોટા શૂરવીર તીરંદાજી કહેવામાં આવ્યા છે. સંવત ૧૬૨૦માં બંદુક,
દારૂ, ગોળાનો પ્રચાર બહુ નહોતો એ આ લેખ પરથી ફક્ત થાય છે—
(આ લેખ સત્તરમી સદીમાં લખાયો જણાય છે. સંસ્કૃત ભાષાનો
આગ્રહ તે કાળે સેવાતો હશે એમ જણાય છે).

નૂતનનગર = નવાનગર = જામનગર સમજવું.

શાહદરા = સાદરા સમજવું.

આ દેશમાં તીરકામઠાંનો ઉપયોગ બહુ જવલેજ થાય છે.

ધનુષ્ય-ખાણુ જેવાં હથિયાર આ દેશમાં કદી વપરાતાં હશે કે કેમ તેની શંકા રહે છે. શિકારી જીવનનું જ્યાં અસ્તિત્વ ન હોય ત્યાં તીર-કામઠાંનું અસ્તિત્વ ન જ હોય. ગુજરાતના તીરદાંજી રજપૂતોએ તીરનક યુદ્ધમાં વાઘેરોને માત કર્યા હતા.

આ દેશની અસલી પ્રજા ભરવાડ, રખારી લોકો અને ભેંસા ચરાવનાર ચારણુ લોકો, તથા ગરાસિયા હોવાનો દાવો કરતા અસલી વાઘેર લોકો આપસ આપસમાં લડતા ત્યારે તેમનું લડવાનું હથિયાર—**લાકડી, ડાંગ, કડીઆળી લાકડી** હતું. આજ સુધી લડવાડને કામે વપરાતું હથિયાર **કડીઆળી લાકડી** જ રહેલ છે. આ કોમના પુરુષ જ્યારે ખડાર નીકળે છે ત્યારે હાથમાં મોટી લાકડી લઈને જ નીકળે છે.

કોઈ જૂના પાણિયાનું અવલોકન કરીએ છીએ તો તેમાં ભેંસા કરેલા શરાપુરાના હાથમાં **તલવાર** અને **ઢાલ** જેવામાં આવે છે. કોઈ પાળીઆમાં શરવીરના હાથમાં લાંબો **ભાલો** હોતો નથી. તેથી જણાય છે કે આ દેશમાં તલવાર અને ઢાલનો પ્રચાર થયો હતો, પણ ભાલાનો પ્રચાર થયો હોવાનું જણાતું નથી. ભેટમાં રાખવાની કટાર તો રાજચિહ્ન બની ગઈ હતી. વાઘેર સરદારો અને અરાંભડાના રજપૂત સરદારો પોતાના કોલકારના દસ્તાવેજમાં સહી સાખને સ્થાને કટારનું ચિહ્ન કરતા હતા. કદાચ એ કટારનો પ્રચાર ગુજરાતના સુલતાનના હલ્લા પછી ઓખામંડલમાં થયો હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. મહમદ બેગડાનો હલ્લો આ દેશમાં મોટું વિક્રમ સાધી શક્યો હતો. અરાંભડાની અસલી જૂની દરગાહના અને નાની કબરોના મથાળા પરની થાંભલીમાં આજે પણ કટાર કોતરાયેલી દેખાય છે.

વાઘેર સરદારોએ અમરેલીના મજબુદાર કુટુંબને પોતાના સલાહકાર માન્યા હતા. તે કુટુંબના આગેવાન શ્રી. રંગીલદાસ પરના પત્રોમાં

વાઘેર સરદાર માપ માણિકની સહીની સ્થાને કટારનું ચિહ્ન જોવાનું સાંપડે છે.

દાર-ગોળાના હથિયાર બંદુક, જંગલ, ગુડદીઓ, તોપ વગેરેનો વપરાશ બહુ મોડો દાખલ થયો હશે એમ જણાય છે. છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતના ખીન્ન ગામમાં જૂની તોપના, બંદુકના, કે જંગલના જૂના અવશેષો નથી મળતા, તેવા અવશેષો-એટ દારકાં, કચ્છી ગઢ, અરાંલડામાં મળે છે. વસઈ, અરાંલડાં-ગામની ભીંતો પર બંદુકની ગોળાના ચિહ્નો આજ સુધી જોવા મળે છે.

અંગ્રેજ સાથેના ઝઘડામાં તો આ દેશમાં મોટા પ્રમાણમાં દારૂ ગોળાનો ઉપયોગ થયો હતો. લોખંડની મોટી તોપો દરિયાપાર ખેડ શંખોદ્ધારમાં કવી રીતે અને કોણે ઉતારી હશે તેનો વિચાર કરતાં તે સમયના માણસોની હીકમત માટે માન ઊભું થયા વગર રહેતું નથી.

હાલ દારકામાં થોડી જૂની તોપો પોલીસની વડીકચેરી આગળ પ્રદર્શન માટે રાખવામાં આવી છે. એટમાં તો શેરીએ શેરીએ નાકાના ખૂણા ઉપર મકાનના રક્ષણ માટે જૂની તોપો ખોડી રાખવામાં આવી છે.

પરંતુ એક મોટી તોપ તો હાલના દેવમન્દિરના દરવાજાને ઓટલે જૂના ઇતિહાસની કથા કહેતી હોય તેમ સ્થપાયેલી છે. તેની તો પૂજા પાળ થાય છે. એ મહાકાય હથિયાર શરવીર પ્રજાની લડાયક વૃત્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

એટલે બન્દરેથી મસ્કત અને આંગ્રીબારની સફરે મોટાં વહાણો જતાં ત્યારે તે વહાણમાં હથિયારો પણ રાખવા પડતાં હતા. તલવાર, જમૈયા, કટાર, મોટા છરાં, બંદુક (જમગરીવાળી) તોપનો ગુડદીઓ, પેડાં ઉપર ખેસાડેલી તોપ વગેરે હથિયારો વહાણમાં રાખવામાં આવતાં હતાં, કારણ કે કેટલેક બન્દરે ચાંચીઆગીરી કરનાર ટોળી

સાથે વહાણના નાખુદાએ પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવવા એકાદી તોપનો ધડાકો કરવો પડતો હતો. એ રીતે બેટનાં વહાણો પોતાની ધાક પરદેશના બંદરે બેસાડતા હતા.

એમ કહેવાય છે કે દ્વારકા પાસેના ધ્રાસણુવેલ ગામે એવા લુહાર કારીગરો વસતા હતા કે જે તલવારને, કટારને, ચપ્પુને છરાને સૂક્ષ્મ ધારવાળા બનાવવા માટે લોઢાંને પાણી ચડાવી આપવાના કસબમાં નામીયા હતા.

વીસમી સદી સુધી એ ગામે સુડી અને ચપ્પુને પાણીદાર બનાવી આપનાર લુહાર કારીગરો વસતા હતા.

દ્વારકાના પ્રદેશને સને ૧૮૬૦માં તોપના ગોળાના મારાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હતો. બેટના મન્દિર પર ગોળા વહૂટ્યા હતા. તેમ જ બેટથી બેંચી આણેલી તોપનો મોરચો તે વખતે દ્વારકા શહેર પર મંડાયો હતો. હાલના રાવળા તળાવ પર જિંચો ટેકરો છે ત્યાં તોપનો મોરચો મંડાયો હતો અને એકાદ ગોળાથી જગતમન્દિરના એક સ્તંભને ઈજ્જ થયાની વાત બહાર આવી ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિએ એ મારો બંધ કર્યો હતો.

સને ૧૮૬૦ પછી લગભગ સો વરસ પછી સને ૧૯૬૫માં દ્વારકાના પ્રદેશ પર પાકીસ્તાનની આગબોટમાંથી તોપના ગોળા એક રાતે ઓચિન્તા છૂટ્યા હતા. આકાશમાં ગરમ ધગધગતી તાવડીઓ ઉછળતી હોય તેવું દર્શન લોકોને થયું હતું. પરંતુ દ્વારકાની પ્રજાને કોઈ ભતનું નુકસાન થયું નહોતું. કહેવાય છે કે આગબોટ પરથી ગોળા છોડનાર તોપચી દિગ્ચન્દ્ર બની ગયો હતો. તેથી ગોળા ધારેલી દિશામાં પહોંચ્યા નહોતા.

દ્વારકાની પ્રજાનો આ અનુભવ અનેરો હતો.

ફરી પાછો એવો જ અનુભવ ઝોખા બંદર પર રહેલી પ્રજાને પાકીસ્તાનના વિમાનમાંથી ફેંકાયેલા બોમ્બના મારાનો થયો હતો. તે મારાથી પણ કોઈ જાનને નુકસાન થયું નહોતું. પણ માલને નુકસાન પહોંચ્યું હતું. તેલની કોઠીઓને આગ લાગી હતી. તેથી લોકો ભયના માર્યા ઝોખાબંદર છોડી પાસેના ગામે જઈ વસ્યા હતા. પણ તે ભડક બીજે દિવસે જ ભારતીય નૌકાદળના અધિકારીઓએ ખતાવેલી કુનેહથી દૂર થઈ જવા પામી હતી.

અગીઆરમી સદીની સંસ્કૃતિનું દર્શન

આ દેશમાં વલ્લભી વંશના શિલાદિત્યોની સત્તાનો પ્રભાવ સારી રીતે જામ્યો હશે એમ આ દેશના કેટલાંક સ્થળોનાં નામો પરથી પ્રતીત થાય છે. જેવાં કે ગોધાદૈત્યના દહેરાં (ગુહાદિત્યનાદહેરાં) કર્ણાદૈત્યની વાવ (કર્ણાદિત્યની વાવ) ધરેવાડ (ધર-વાડ) દ્રાસણુવેલ (ધરાસેન-વેલ). પણ અગીઆરમી સદીમાં ખેટ અને ઓખાના પ્રદેશમાં વિક્રમ રાજ રાજ્ય કરતો હતો એવું ખેટમાંથી અને દ્રાસણુવેલ ગામેથી મળી આવેલા પુરાતની તૂટેલા પથ્થર પરના લેખ પરથી સિદ્ધ થાય છે. એ લેખો જે સ્વરૂપે વંચાયા છે તે સ્વરૂપે અને ઉતારવામાં આવે છે.

ખેટનો શિલાલેખ

- ૧૧સંવત ૧૧૦૨ વર્ષે
- ૨ અયાસ.....લકર પ્રતિય...
- ૩રાણ શ્રી વિક્રમસિંહ...
- ૪ અદ્દાક.....છીબાલાદિપ્રજારક્ષાર્થે દ્યાવિ
- ૫ કમસિંહ-ઉ રાડ ધીમાણરાયેણ
- ૬ શ્રી મુરતાણીયદાલન સાર્ધ્ય યુધ્યામાને
- ૭તિ મૃતઃ શ્રીશુભં ભવતુ । સિદ્ધિરસ્તુ ॥

આ લેખ શ્રી. ડી. ખી. ડીસ્કલકરના Inscriptions of Kathiawad-નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયો છે.

ખેટ મુકામે જઈ ઘટતી તપાસ કરી આ લેખ મેં પોતે પ્રત્યક્ષ જોયો છે. જૂની શંખ તળાઈ નામે ઓળખાતા પાકા પગથીઆવાળા કુંડના પ્રવેશદ્વાર આગળના ઓટલા ઉપર ડાબી બાજુએ ખૂણા પર જડેલા પથ્થરમાં આ લેખ મૂકાયો છે. એ લેખનું અસલી સ્થળ હોઈ ન શકે. તે પથ્થર આજુબાજુના ખીખ કોઈ સ્થળેથી અહિં સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિથી કોઈ કડીઆએ અહિં જડી દીધો છે એમ જણાય છે.

શ્રી ડિસ્કલકરના પુસ્તકમાં વર્ષનો આંકડો ૧૭૦૨ છપાયેલ છે. પરંતુ મેં પ્રત્યક્ષ વાચન પરથી નક્કા કર્યું છે કે તે ૧૧૦૨ છે. વળી શ્રી ડિસ્કલકરની ચોપડીમાં આ લેખની છઠ્ઠી પંક્તિ અને સાતમી પંક્તિની વાચના પણ યથાવત નથી.

લેખની મતલબ આ છે કે—સંવત ૧૧૦૨માં—(ઈ સ. ૧૦૪૬.) રાણા શ્રી વિક્રમસિંહના રાજ્યમાં સ્ત્રી, બાળકો વગેરે પ્રજાના રક્ષણ માટે વિક્રમસિંહ સુત રાજ ખીમાણુરાય શ્રી સુરતાણીઆના દળ સાથે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ પામ્યા. શુભ થાઓ, સિદ્ધિ થાઓ.

અહીં કોઈ દરિયાવાટે સુલતાનીઆ સુરતાનીઆ લશ્કરની ચડાઈ ખેટ ઉપર થયાનો ઉલ્લેખ થયો છે એમ જણાય છે અને શ્રી વિક્રમસિંહ રાજાનો પુત્ર રાજખીમાણુરાય અહીં પ્રજાને બચાવવા મરાયો હતો. એ સ્પષ્ટ થાય છે.

એ જ કાળના ખીખ બે શિલાલેખ ધ્રાસણવેલ ગામેથી મળ્યા છે. તેનું તૂટક વાચન અહીં ઉતાર્યું છે.

ધ્રાસણવેલનો લેખ

(ટોબર-ધ્રાસણવેલ-ગામના સીમાડે)

- ૨શુદ્ધિ ૨ સુ
- ૩કમસિંહ, પ્ર
- ૪તલિ આઘાટ
- ૫સિંહ
- ૬વ્યત શ્રી

આ લેખ ધ્રાસણુવેલથી પશ્ચિમે ટોળરના સીમાડાના ભેટા પાસે ભટ્ટણુ નામના ખેતરની પશ્ચિમે ભાંગેલા પથ્થરમાં કોતરાયેલો મળ્યો હતો. ખે કકડા છૂટા પડ્યા હતા. વચ્ચેનો કકડો હાથ લાગ્યો નહોતો. શ્રી ડિસ્કલકરના પુસ્તકમાં આ લેખનો સમાવેશ થયો છે.

મને પોતાને એ લેખવાળા પથરા જોવા મળ્યા નથી. પરંતુ અમરેલીના સંશોધક દષ્ટિવાળા શ્રી ગિરિજશંકર શામળજી ભટ્ટની નોંધ પોથીમાં આ લેખનો ઉતારો જોવા મળ્યો છે. શ્રી ડિસ્કલકર આ લેખની વાચનામાં વર્ષનો આંકડો ૧૧૦૭ વાચે છે; જ્યારે શ્રી ગિરિજશંકર ૧૧૦૨ વાંચે છે. (તે યથાર્થ છે)

લેખનો મુદ્દો એવો જણાય છે કે સંવત ૧૧૦૨માં વિક્રમસિંહ રાજના સમયમાં આ ખેતર અઘાટ વેચાતું અપાયું છે.

ધ્રાસણુવેલનો શિલાલેખ

- ૧ સ.....૧૧૦૪.....વિ
- ૨દિને.....
- ૩ મહારાજા શ્રી.....વિક્ર
- ૪ મસિંહ.....
- ૫માસમા

૬પા.....૫

૭ જા ૪ પ્રયાણ.....ના

૮રાજદેવ...ગૌરા...

૯ દિઠ દીતા । મદ્રજા.

આ લેખ શ્રી ગિરિજાશંકરની તોંધપોથીમાંથી સાંપડ્યો છે. ધ્રાસણુવેલ ગામે તપાસ કરતાં મને એ લેખ લાધ્યો નથી આ લેખનો અર્થ સીધો સમો જીઠતો નથી. તેમાંથી એટલું જ ઉપજવી શકાય છે કે-સંવત ૧૧૦૪માં મહારાણા વિક્રમસિંહ રાજનું રાજ ધ્રાસણુવેલમાં હતું. (આગલા ઉત્કીણ લેખમાં આ નામ આવે છે). વળી અહિં નામ આગળ મહારાણા પદવી કોતરવામાં આવી છે તેથી એ રાજની પ્રતિષ્ઠા મોટી હોવી જોઈએ. ખેટમાં આખાના ગામેમાં આ રાજની આણુ વરતાતી હતી એ સ્પષ્ટ થાય છે. આવડા વંશનો કોઈ મહાપુરુષ આ પ્રદેશમાં ઉત્તર ગુજરાતથી આવી ચડ્યો હોય અને સત્તા જમાવી મહારાણા તરીકે ખીજ નાના રાજ પર પોતાની સત્તાનો ભોગવટો લે કરતો હોય એમ જણાય છે.

અગીઆરમા શતકની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ આ શિલાલેખો કહી જાય છે.

મીઠાનો પ્રભાવ—ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનું મૂળ

દ્વારકાના પ્રદેશમાં પુરાતન સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં સમુદ્ર તટ પર માણસોને વિના આયાસે અથવા તો જૂજ હીકમતથી મળી આવતી પેદાશ મીઠાની હોઈ શકે. ખેટ દ્વારકાના પ્રદેશમાં જ્યારે મનુષ્યો વસવા લાગ્યા હશે ત્યારે તેમને સહજ રીતે થોડી મહેનતે અગર તો વગર મહેનતે જો કોઈ ઉપયોગી પદાર્થ મળી આવ્યો હોય તો તે મીઠું લવણ હોઈ શકે. સમુદ્રના કિનારાથી દૂર—સુદૂર પડેલા રસાળ પ્રદેશની વસ્તીને મીઠું પહોંચાડનાર વેપારીની જરૂર હતી. તે જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનો વેપાર દ્વારકાના પ્રદેશમાં રહેતા ગાંડા ખેડુએ, કે જાંટ અને જળદની પોઠ ધરાવનારે ખેડુઓ ન હતા. પણ દ્વારકાની આસપાસની સમુદ્રની ખાડીઓમાં સૂર્યના તાપથી સમુદ્રના પાણીનું ઉદ્ભવન થયા કરતું હોય ત્યાં મીઠાના થર જામે છે. એ મીઠું ખીજે સ્થળે પહોંચાડવાનું કામ વહાણો કરતાં હતાં. આવાં વહાણો ચલાવનાર વેપારી-દ્વારવાહ કહેવાતા હતા. એ શબ્દનું અપભ્રંશરૂપ તે ખારવા દ્વારકાની આસપાસની ભૂમિમાં વસતા વેપારીઓ ખારવાના નામથી પુરાતન કાળમાં ઓળખાવા લાગ્યા. પછી તો એ વેપારીઓનાં પોતાના વહાણો થયાં. વહાણોના માલિક તે બધા ખારવા ગણાવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે વહાણના હંકારનારને ખારવા કહેવાની શરૂઆત થઈ. છેવટે સમસ્ત ગુજરાતમાં દરિયાઈ હોડીઓ, વહાણો હંકારનારા માટે ખારવા શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો. સૂરતને બદલે ખારવા, ખંભાતના ખારવા, પોરબંદરના ખારવા, દ્વારકા, આરાંભડાના ખારવા, સારી રીતે જાણીતા છે. વહાણના સદ

ખાંધવા, સઢ છોડવા ચાલતે વહાણે જિંચે ચડવાનું કામ ખારવા જ કરી શકે. એવા પ્રકારની હીકમતવાળાં કામોનો ધુળરો છેવટે મોટાં શહેરોમાં ખારવાને લાગે જઈ ચડ્યો. તેથી ઘણે ઠેકાણે કારખાનામાં માલ સામાનને હિંચે ચડાવનાર, ઉતારનાર મજૂરોને ખારવા કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ક્ષાર, મીઠું, લવણમાંથી નવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિવાળી ખારવાની સંસ્કૃતિ જાણી થઈ.

નોંકા હાંકનાર માટે નોંકા-વાહને બદલે નાખવા શબ્દ રચાયો. નાવ હાંકનાર માટે નાવડીયો શબ્દ રચાયો-કોઈએ નાખુદા શબ્દ રચ્યો... પણ એ મીઠાની લગતી પ્રવૃત્તિએ આપેલા શબ્દો છે. એ મોટે ભાગે સ્વીકારવું પડે છે.

દ્વારકાના ખેટ બન્દરેથી મોટાં વહાણો મીઠું ભરીને છેક પીનાંગ અને સીંગાપોરની સફરો ખેડતા હતાં. એ તો હમણાની જ વાત કહેવાય. જ્યારે રેલ્વે નહોતી મોટરથી ચાલતા ખટારા નહોતા, ત્યારે દરિયાથી દૂર આવેલા પ્રદેશમાં મીઠું કેમ પહોંચતું હશે તેની સહેજ કલ્પના કરવાથી જણાઈ આવશે. મનુષ્યની અવલ જરૂરીઆત મીઠું હોય છે. તેથી ક્ષારવાહ લોકો ખારવા લોકો મનુષ્યના રોજિન્દા વ્યવહારમાં કેવડો મોટો ઉપયુક્ત ભાગ ભજવી રહ્યા હશે, તે ઝટ સમજી શકાય તેવી ખીના છે સિન્ધુ સમુદ્ર સાથે સંકળાયેલ જનસંઘને જૂના કાળમાં સૈન્ધવ કહેવામાં આવતા હતા. સૈન્ધવો ક્ષાત્ર તેજથી નીતરતા રોજિન્દા કુલોના રચનાર હતા. હાલના સિન્ધ, કચ્છ, દ્વારકા અને પોરબન્દરના દરિયાઈ પ્રદેશ ઉપર સૈન્ધવોની સત્તા સર્વમાન્ય બની ગઈ હતી. એટલે કે અસંલી સૈન્ધવો અને ખારવાનો સંઘ સાથે જ જીલો થયો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. મીઠાની સંસ્કૃતિ તો ગુજરાતની પ્રખ્યાત રોજિન્દા જીવનમાં આતપ્રોત થઈ ગઈ છે. મીઠા વગરનું ભોજન જેમ ફીકું નસવાયુ હોય છે તેના પરથી ભાષામાં પુરાતની કહેતી જાણી થવા પામી.

ક્રમ અક્કલ વાળાને હસતાં હસતાં કહેવામાં આવે છે કે તારી માએ તારામાં મીઠું નાંખ્યું જણાતું નથી. મીઠા વગરનો-એટલે ગતાગમ વગરનો સહવાસથી જે મીઠાશ ભીલી કરી શકે તેને “સલુણા” કે સલુણી-વિશેષણ આપવામાં આવે છે. નવોઢા યુવતી પોતાના પતિને સંબોધીને-નીચેની કડીવાળું ગીત ગાય છે :

“સાહેબા, સલુણા, નાની નણદલના વીરા !”

લાવણની સૂક્ષ્મભાવના તે લાવણ્ય એટલે કે મીઠાશ આજે સાહિત્યના ક્ષેત્ર ખેડનારા ઘણા સાક્ષરોની ભાષામાં લાવણ્ય નીતરતું હોય એવો અનુભવ થાય છે. આ રીતે ક્ષાર, ખાર, મીઠું શબ્દના અર્થની ઉત્ક્રાન્તિ થતાં થતાં તે સ્વાદપૂર્ણ મીઠાશ, અર્થપૂર્ણ મીઠાશ, ભાવપૂર્ણ મીઠાશની ટોચે પહોંચ્યો. મનુષ્યની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં તે આવું આવું ઘણું ય સાંપડે તેમ છે.

ખારવાની દેવી = માતાજીનું નામ છે. લુણર્ધ (લુણ + આર્ધ) છે. એમ જ હોવું જોઈએ. દ્વારકાના પ્રદેશમાં રહેતા અરાંભડાના, પોશીતરાના, વરવાળાના દ્વારકાના ખારવા રજપૂતોની કુળદેવી લુણર્ધ માતા સનાય છે. વરસોથી સળંગ રહેલી સંસ્કૃતિની જેડીની છાપ આજના ઓપીતળાવ પાસેના પુરાતન લુણર્ધ માતાના મંદિરમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. સૌન્દર્યવોની સિંધવાર્ધ માતા પણ આ પ્રદેશમાં હજુ સુધી પૂજાય છે.

જેમ શુભરાતના વણખરા પાસેથી વાણીઆએ વેપારનો ઘંઘો પકાવી લીધો તેમ કાળે કરીને દ્વારકાના પ્રદેશમાં મીઠાનો વ્યાપાર રસાયણ વિદ્યાના પંડિતોએ અને અઢળક નાણાવાળા પૂજપતિઓએ દ્વારકાના પ્રદેશના મીઠાનો મહાન ઉદ્યોગ આજે દ્વારકા પાસેના મીઠાપુર ગામે રચ્યો છે. તાતા કેમિકલ્સનું કારખાનું ભારતના મીઠાના ઉદ્યોગનું નાક બની રહ્યું છે; શ્રીજી વખતમાં લુણર્ધ માતાનું જ્યાં દેવળ છે ત્યાં સમુદ્રના

જલના અણુને વૈજ્ઞાનિક રીતે તોડી મોટી શક્તિ જીભી થશે અને મીઠાની સંસ્કૃતિનો એ અપ્રતિમ વિકાસ ગણાશે.

પોરબંદરનું ખિરલાનું રસાયણિક ઉદ્યોગનું મથક, કારખાનું, ધ્રાંગધ્રાનું ક્ષારનું કારખાનું વગેરે ઉદ્યોગ મંદિરો મીઠાની પ્રવૃત્તિમાંથી જન્મ્યાં છે એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ?

દારકા પાસેનું મીઠાપુર તો કેવળ ક્ષારનું જ ઉત્પાદન કરે છે, અને કેવળ ક્ષારનું જ વિતરણ કરે છે અને કેવળ ક્ષારમાંથી જ ઉદ્ભવેલા વૈભવનું સ્વરૂપ સૌની નજરે ખડું કરે છે.

ખેટ દારકાના અસલી ખારવાના કુટુંબોને થોડી ખર્ચર હતી કે એમનો ક્ષારવાહનો ધન્ધો વિકસતો વિકસતો આટલે જિંદગી જશે. કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે ? જ્યાં ૧૯૨૦માં એક ઝુપડું નહોતું. ત્યાં ઈ. સ. ૧૯૭૧માં ૧૮૦૦૦ અઢાર હજારથી વધારે માણસો વસતાં મંઈ ગયા છે. આ વિકાસ પણ હાલના વૈજ્ઞાનિકને ઓછો જણાયો છે.

દ્વારકા પ્રદેશમાં આવતો મુસાફરોનો માર્ગ

દ્વારકાના પ્રદેશમાં દરિયા વાટે જૂના કાળમાં આવી ચડેલ ગ્રીક, આરબ, સ્કીઝીઅન, ક્ષત્રપો વગેરે જુદી જુદી સંસ્કૃતિના રંગવાળી વસ્તી દ્વારકાની અસલી વસ્તીના લોકો સાથે વ્યાવહારિક સંબંધ સાધતી હતી. એ વાત તો આંખા સ્વરૂપે કેટલાક પ્રવાસીઓની નોંધપોથી પરથી જાણવા મળી છે. ક્ષત્રપ યુગના શિલાલેખ પણ દ્વારકાના પ્રદેશમાંથી મળેલા છે. તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇસ્વી સનના છઠ્ઠા-સાતમા શતક સુધી આ દેશની સંસ્કૃતિ પર મોટો પ્રભાવ દરિયા વાટે આવી ચડેલા લોકોએ પાડ્યો હતો. તે પ્રભાવનું જળ એટલું જાણુ વિશિષ્ટ હતું કે દ્વારકાના પ્રદેશમાં જે કોઈ અસલી માનવસંઘ વસતા હશે તેમની સંસ્કૃતિનું નામનિશાન દ્વારકાના પ્રદેશમાં રહેવા પામ્યું નથી. આ એક હકીકત છે કે યુજરાતનો આ એવો પ્રદેશ છે કે જ્યાં આજે કોઈ આદિવાસી ગોત્રો જડતો નથી. રખારી, વાઘેર, આહિર અને ચારણની અસલી જાતો દ્વારકાના પ્રદેશમાં વસે છે ખરી પણ તેમનામાં એવા કોઈ રહેણીકરણીનાં ચિહ્નો તો મળતાં નથી કે જેને દ્વારકાના અસલી પ્રદેશના આદિવાસીની સંસ્કૃતિના ચિહ્ન તરીકે દર્શાવી શકાય. સામાન્ય રીત તો એવી હોય છે કે જ્યાં જ્યાં સમુદ્ર માર્ગે પરદેશીઓ જઈ વસેલા હોય છે ત્યાં ત્યાં આદિવાસી લોકોની સંસ્કૃતિનો લોપ થતો ગયો છે.

દ્વારકાના પ્રદેશનો દુનિયા સાથેનો સંબંધ મુખ્ય રીતે દરિયા વાટે જ સંકળાયેલો રહ્યો છે. ઈ. સ.ની ઓગણીસમી સદી સુધી દ્વારકાનો પ્રદેશ ચોમાસાના ચાર માસ દરમિયાન કેવળ આંદામાન ટાપુ

બની જતો હતો, કારણ કે એ ચાર માસ દરમિયાન સમુદ્રની મુસાફરી ખેડી શકાતી નહિ. દરિયાની તોફાની સ્થિતિને લીધે બંદરી વ્યવહાર એ મુદત દરમિયાન બંધ જ રહેતો; અને ચોમાસાના વરસાદને કારણે જે કોઈ ઝીણા હલકા ખુશકી માર્ગો હોય તે બળદની ગાડીની મુસાફરી માટે બિલકુલ કામના રહે નહિ. આ પરિસ્થિતિને કારણે દારકાનો પ્રદેશ-ચોખો જીવનો જોખો કાળા પાણીની શિક્ષા ભોગવનારનો દેશ ગણાતો હતો.

આવા સંજોગોને લીધે દારકાના પ્રદેશના વહાણવટાની સંસ્કૃતિ ઉપર અને તે વાટે ઇતર વ્યવહારની સંસ્કૃતિ ઉપર આરબ સંસ્કૃતિની અને મલબાર દેશની (કેરલ) સંસ્કૃતિની છાપ આજ સુધી દેખાયા કરે છે. ગુજરાત સાથે ભરૂચ અને સુરત દ્વારા દારકાનો પ્રદેશ જોડાયેલો હતો તે પણ દરિયા વાટે.

દારકાનો પ્રદેશ લગભગ ચોતરફથી સમુદ્રથી ઘેરાયેલા બેટ જેવો છે; માત્ર એક-બે સ્થળોએથી પગ રસ્તા દ્વારા પ્રવાસ કરી શકાય છે. એ રસ્તા-પથ સમુદ્રને કાંઠે કાંઠે રચાયેલા છે. પૂર્વ તરફનો રસ્તો ગુરુ-ગઢના અર્ધલીના રણમાંથી પસાર થાય છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા પરનો રસ્તો ચોખા મઢી નામના ગામ પાસેથી અરબી સમુદ્ર અને ગુરુ-ગઢના રણ વચ્ચે બંધાઈ ગયેલી સાંકડી રેતીઆળ પટ્ટી પરથી પસાર થાય છે. હાલની લૌગલિક પરિસ્થિતિની ભાષામાં કહીએ તો દારકાના પ્રદેશમાં ખુશકી રસ્તે પ્રવેશ કરવાનો એક માર્ગ જામનગર-ખંભાલિયાના પ્રદેશમાંથી પસાર થતો હતો અને બીજો માર્ગ માંગરોલ-પોરબંદરના દરિયાકાંઠા પરથી પસાર થતો. આ બન્ને માર્ગ આજે તો સજીવન થાય છે. જામનગરના પ્રદેશમાંથી આગાડીની સડક દારકાના પ્રદેશમાં આવી પહોંચી છે અને માંગરોલ પોરબંદરવાળા જૂના માર્ગે આજ મોટર-બસનો વ્યવહાર ધમધાકાર ચાલે છે. હવે તો આ પ્રદેશમાં આવેલા

ઓખાખંડરથી શરૂ થઈ ગુજરાતના સમુદ્રતટ પરનાં સ્થળોને જોડી દેતો મોટરબસનો ધોરીમાર્ગ છેક હમણુ સુધીનો યોજાયો છે. અસલના કાળમાં આ માર્ગ સોમનાથ પાટણથી પોરબંદર થઈ દ્વારકા સુધી રોહદારી રસ્તો ગણાતો હતો.

આ બે માર્ગમાંથી કયો માર્ગ જૂનો કહી શકાય તે નક્કી કરવું સહેલું નથી.

મહમદ ગીઝનીએ સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું તે વખતે ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ સોમનાથથી નાસીને માંગરોલ પોરબંદરના પ્રદેશમાંથી ગાધવીના દરિયાઈ કિલ્લામાં આવી ગયાની કથા આરબ ગ્રંથમાં સાંપડે છે. એ ગાધવી તે હાલના મીયાણી પાસેના હર્ષદમાતાનું સ્થાન જ્યાં છે તે સ્થળે આવેલ છે. એટલે કે ઈ. સ.ના દશમા સૈકામાં સોમનાથથી મીયાણી સુધી ખુશકી માર્ગ હતો જ. ત્યાંથી દ્વારકાનો પ્રદેશ ત્રીસ-ચાલીસ માઈલ છેટે આવેલો છે. સંવત ૧૩૨૦માં મીયાણી પાસેના કાંટેલા ગામે રેવતી કુંડનો જિજ્ઞાસુદાર થયાનો અલિલેખ સાંપડે છે. તેમાંની નીચેની પંક્તિઓ સ્પષ્ટ કહી આપે છે કે દ્વારકાના પ્રદેશમાં જવાનો ખુશકી માર્ગ અહીંથી પસાર થતો હતો :

यथा वीसल भूपालः सुराष्ट्राधिकृतं पधात् ।

सामन्तसिंह सचिवं तथैवार्जुन भूपतिः ॥ ૧૧

स जातु जलधेस्तीरे पथि द्वावती पतेः ।

शुश्राव रेवती कुंडमिदं कालेन जर्जरम् ॥ ૧૨

આ અલિલેખ કહી આપે છે કે દ્વારાવતી પતિની યાત્રાનો પંથ કાંટેલાના પ્રદેશમાંથી પસાર થતો હતો.

વાસ્તવિક રીતે પુરાણની કથા પણ એમ જ કહે છે કે દ્વારકાના યાદવો જ્યારે પ્રભાસ ગયા હશે ત્યારે જો હાલનું દ્વારકા અસ્તિત્વમાં

કદાચ હોય તો એ યાદવોની હિજરતનો માર્ગ આ કાટેલાના પ્રદેશમાંથી જ પસાર થતો હશે. એ પ્રાકૃતિહાસની વાત છે તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને ગણાય.

જૂનાગઢના નરસિંહ મહેતા, તેમના કાકા પર્વત મહેતા જેવા અનેક વૈષ્ણવ ભક્તો દારકાના પ્રદેશમાં આ માર્ગે જ આવ્યા હતા. આ માર્ગે વૈષ્ણુવી જન સમાજને મન બહુ પવિત્ર ગણાતો હતો.

રાજસ્થાનમાંથી ઈ. સ.ના બારમા-તેરમા સૈકામાં બે રાઠોડ રાજવીઓ નાસીને દારકાના પ્રદેશમાં આવી ચડ્યા હતા અને આ પ્રદેશમાં વસતા ચાવડા સરદારો સાથે તે સંપર્કમાં આવ્યા હતા અને લોકકથા કહે છે તેમ આ દેશના અસલી રાજવીઓને કાવતરાથી વાઢી નાંખી એ રાઠોડ આ દેશમાં સત્તાધીશ થયા હતા. એમના વંશજો દારકાના પ્રદેશના અરાંભડા ખેટના અસલી રાજના વંશજો તરીકે ઓળખાય છે તે રાઠોડ ભાઈઓ રાજસ્થાનથી અલાવાડ, મધ્યસૌરાષ્ટ્ર અને હાલારના પ્રદેશમાં થઈ હાલના બારાડી પ્રદેશ માફ ગુરૂગઢ નંદાણાને માર્ગે દારકાના પ્રદેશમાં આવ્યા હતા. તે પછી એ માર્ગ પરથી અનેક વૈષ્ણુવો યાત્રાર્થે દારકા આવ્યા હતા. ઉત્તર ગુજરાતમાંથી દારકાની યાત્રાએ આવનાર માટે પણ એજ માર્ગ હતો.

વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયને દારકા ક્ષેત્રમાં સુદૃઢ કરનાર શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહારાજ અમદાવાદથી (રાજનગર) ઉત્તર ગુજરાતના ખેરાળુ ગામ પાસે થઈ મોરબી, માનનેર (જામનગર) ખંભાલીઆ, પીંડારા, મુળ ગોમતા થઈ દારકા પધાર્યા હતા. એમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પણ એ જ માર્ગે દારકાધીશના દર્શને અનેકવાર આવ્યાનાં લખાણો મળી આવે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યની દારકામાં પહેલી પધરામણી થઈ તે જ આરસામાં ખંભાલીઆના રાજ જામ રાવલે જામનગર શહેર નવાનગર

નામથી વસાવ્યું હતું અને પોતે ખુદ દ્વારકાની યાત્રાએ ધ્રાંગધ્રાના રાજવી સાથે આવ્યા હતા. નવાનગર શહેરની પ્રતિષ્ઠાની તારીખ આપતો જૂનો શ્લોક મળી આવ્યો છે તે ટાંકી આ પ્રકરણ સમેટી લઈએ :

રસપ્રહાર ભૂમિ શ્રાવણે શુક્લ પક્ષે

જલનિધિ તિથિ વારે ચન્દ્રપુત્રે મંરુદ્ભિઃ ।

નૃપતિવર વરિષ્ઠો રાવલો નામ ભૂપો

નવીન નગર નામ્નો વાસ્તુ કાર્ય ચકાર ॥

સંવત ૧૫૯૬ શ્રાવણ સુદિ ૭ ભૂમિ = ૧

શર = ૫ = ૧૫૯૬

ચંદ્ર = ૯

રસ = ૬

જળનિધિ = સમુદ્ર = ૭ સાતમ

પ્રકરણ ૨૧

વૈષ્ણવી તીર્થ ગોમતી

ભાગવત મહાપુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલા સાથે કોઈ પણ સંબંધમાં ગોમતી નદીનો ઉલ્લેખ સાંપડતો નથી. એ બાબત વૈષ્ણવ પંડિતોએ કેમ ઉઠાપોહ નથી કર્યો તે કળાતુ નથી. એ બાબત વૈષ્ણવી દ્વારકામાં તો જેટલું પ્રાધાન્ય શ્રીદ્વારકાધીશના દર્શનને અપાય છે તેટલું જ પ્રાધાન્ય ગોમતી નદીમાંના તીર્થસ્નાનને અપાય છે.

નવમા શતકમાં લખાયેલા સ્કન્દ પુરાણનાન્તર્ગત પ્રભાસ ખંડમાં શ્રીદ્વારકા માહાત્મ્યનો સમાવેશ થયો છે તેમાંથી થોડા શ્લોક ગોમતી નદી અને દ્વારકાક્ષેત્રનું સાહચર્ય દર્શાવે છે તે અત્રે ઉતારવામાં આવ્યા છે :

વહતે ગોમતી યત્ર સાગરેણ સમંતતઃ ।

દ્વારાવતીતિ સા વિપ્રા આનર્તેષુ પ્રકીર્તિતા ॥

(અધ્યાય ૨, શ્લોક ૪થો)

યત્ર ત્રૈવિક્રમી મૂર્તિર્વહતે યત્ર ગોમતી ।

નરા મુક્તિ પ્રયાસ્યન્તિ ચક્રતીર્થેન સંગતાઃ ॥

(અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૧મો)

યત્રાસ્તે ગોમતી પુણ્યા સાગરેણ સમન્વિતા ।

પશ્ચિમાભિમુખો યત્ર મહાવિષ્ણુઃ સદાસ્થિતઃ ॥

(અધ્યાય ૨૯, શ્લોક ૪૪મો)

આ ઉલ્લેખ ઉપરાંત શ્રી શંકરાચાર્યકૃત મહાત્માય પુસ્તકમાં દ્વારકાનો અને ગોમતીના સાહચર્યનો ઉલ્લેખ સાંપડે છે તે શ્લોકો અત્રે મૂકવામાં આવે છે :

પ્રથમે પશ્ચિમામ્નાયે શારદામઠ ઉચ્ચતે ।

કીટવારસંપ્રદાયસ્તસ્ય તીર્થાશ્રમે પદે ॥

દ્વારકાહ્યં તુ ક્ષેત્રં સ્યાદ્ દેવઃ સિદ્ધેશ્વરો ભવેત્ ।

મદ્રકાલીતિ દેવી સ્યાદાચાર્યો વિશ્વરૂપકઃ ॥

ગોમતીતીર્થમમલં બ્રહ્મચારી સ્વરૂપકઃ ।

સામવેદસ્ય વક્તા ચ તત્ર ધર્મ સમાચરેત્ ॥

આવા પ્રકારનાં વિધાનો પરથી સમજાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના જીવનના પ્રસંગોમાં ગોમતીનું સીધું કે આડકતરું નામ આવતું નથી. તેથી પુરાણોના કથન પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની દ્વારાવતીનો પ્રલય થઈ ગયો અને પછી વિક્રાંત ઋષિઓએ શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકાનો પુનરુદ્ધાર કરવા અસલી સ્થળની શોધ કરી હોય ત્યારે એમને આનર્ત દેશમાં ગોમતી નદી કાંઠા પરનું પવિત્ર સ્થળ દ્વારકા તરીકે સાંપડ્યું હોય આમ ઘટાવી શકાય.

ગોમતીજીવાળું દ્વારકા એ ત્રિવિક્રમનું દ્વારકા ગણાયું. ગોમતી તીર્થને કાંઠે આવેલું દ્વારકા ત્રિવિક્રમક્ષેત્ર ગણાયું તે ક્ષેત્ર કુશસ્થલીના પ્રદેશમાં દુર્વાસા ઋષિની વારે ચડી આવેલા પાતાળના બલિરાજને ત્યાં યોજી કરતાં વામનજીએ વૈષ્ણવી બનાવ્યું, કુશ દાનવનો ત્રિવિક્રમે વધ કર્યો અને તે દિવસથી દુર્વાસા ઋષિનો અને ત્રિવિક્રમનો વાસ દ્વારકામાં થયો. ત્યારથી આજનું દ્વારકા વૈષ્ણવી દ્વારકા બન્યું હોય એવી તર્કશુદ્ધ વિચારશ્રોણી સ્વીકાર્ય જણાય છે.

સ્કન્ધપુરાણમાંનું દ્વારકા માહાત્મ્ય કદાચ આજનું દ્વારકાનું સ્થાન નક્કી થયા પછી જ લખાયું હોય, કારણ કે એ પુરાણમાં પશ્ચિમાભિમુખ ત્રિવિક્રમી મૂર્તિના સ્વરૂપની વાત સ્પષ્ટ રીતે લખાઈ છે. એટલે કે એ પુરાણના લખનારાએ હાલના દ્વારકાના મંદિરને અને તેમાં બિરાજતા ત્રિવિક્રમરૂપે વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપને જોયા હોવાં જોઈએ. એવું સમજાય છે.

દ્વારકાની યાત્રાએ આવતા યાત્રાળુઓ જ્યારે ગોમતીમાં સ્નાન કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે પુરોહિત મંડળ યાત્રાળુની અંબલિમાં જલ આપી સંકલ્પ પઢાવે છે. તે સંકલ્પના શબ્દોમાં પણ **ગોમતી તીર્થ** અને **ત્રિવલ્ક્રમક્ષેત્ર** સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચારાય છે. સંકલ્પ તો બહુ લાંબો હોય છે; પણ તેના આગલા ભાગના થોડા શબ્દો અત્રે ટાંકવાનું દુરસ્ત માન્યું છે.

સંકલ્પ મંત્ર

આચમ્ય પ્રાણાનાયમ્ય । કુશપવિત્રી ધારણમ્ । દેશકાલૌ સંકીર્ત્ય ઽ
વિષ્ણુર્વિષ્ણુઃ શ્રીમદ્ ભગવતો મહાપુરુષસ્ય વિષ્ણોરાજ્યા પ્રવર્તમાનસ્ય અથ
બ્રહ્મણો દ્વિતીયપરાર્ધે વિષ્ણુપદે શ્રીશ્વેતવારાહકલ્પે સપ્તમે વૈવસ્તમન્વન્તરે
અષ્ટાવિંશતિતમે કલિયુગે કલિપ્રથમચરણે ભારતવર્ષે ભરતસંઘે જમ્બુદ્વીપે
સૌરાષ્ટ્ર દેશાન્તર્ગત આનર્તક દેશે ઉષામંડલે ચમ્પકવને શ્રીદ્વારિકા વિષ્ણોઃ
ત્રિવિક્રમ ક્ષેત્રે કુશસ્થત્યાં ગોમત્યાઃ ઉત્તરે તીરે ।.....

આધિદૈવિક, આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક ત્રિવિધ તાપોપશમનાર્થ ધર્માર્થ—
કામમોક્ષફલોત્તર પ્રાપ્ત્યર્થ શ્રીપરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ ગંગાગોમતીતીર્થે સ્નાન વિધિના
દશવિધ સ્નાન અહમ્ કરિષ્યે ॥

સ્વર્ગમાં વસનારી **ગોમતી**ને વસિષ્ઠ ઋષિએ લોક કલ્યાણાર્થે
પૃથ્વી ઉપર ઉતારી હતી તેથી તેને **વસિષ્ઠતનયા** તરીકે ગણવામાં
આવે છે. દ્વારકામાં શ્રીવિકૃલનાથજીના પુત્ર ગોસ્વામી શ્રીરઘુનાથજીએ
સંવત ૧૬૨૭માં બેટ પધાર્યા હતા ત્યારે એમણે યુગધી શાસ્ત્રજ્ઞને
તામ્રશાસન લખી આપ્યું હતું.

તે શાસનના છેલ્લા શબ્દો આ પ્રમાણે છે :

યાત્રદ્વસિષ્ઠતનયા યાવચ્ચ રુક્મિણી ભૂતિ ।

તાવત્તિષ્ઠુ વૈ લેલો યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ ॥

આ રીતે ગોમતી વસિષ્ઠ તનયાનું મહાત્મ્ય વૈષ્ણવી દારકામાં સુસ્થાપિત થયું હતું.

દારકા મહાત્મ્યના લખનારે એક સ્થળે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે શ્રી ત્રિવિક્રમી સ્વરૂપ પશ્ચિમાભિમુખે દારકામાં બિરાજે છે તેજ કૃષ્ણ-ત્વને પામેલું છે. એ મતલબનો શ્લોક અહીં ટાંકીએ તો ઠીક થશે :

एवं त्रिविक्रमः स्वामी तदा प्रभृति संस्थितः ।

कलौ पुनः कल्पिन्यासात् कृष्णत्वमगमत् प्रभुः ॥

[અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૧૨મે]

આ રીતે ત્રિવિક્રમી દારકા ગોમતીવાળી દારકા કલિયુગમાં શ્રી કૃષ્ણવાળી દારકા બની ગઈ એમ સ્કન્દરપુરાણના અર્વાચીન લેખકે વિચારોની વિસંગતતા દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

મીરાંબાઈ રાજસ્થાનથી દારકા આવ્યાં હતાં. તે કાળે પણ દારકા ગોમતી તટ પર હતું એવું એમના એક લજનની ભાષામાંથી તારવી શકાય છે. એ લજન અનેક રીતે ઇતિહાસ પર્યેષકો માટે મોટી મૂડી સમું થઈ પડ્યું છે. એમાંથી ઘણું પુરાવા તરીકે નોંધને પાત્ર બન્યું છે :

ભજન

म्हारो मन हर लीन्यो रणछोड ।

मोरमुगट शिर छत्र विराजा कुंडलरी छब ओर ।

चरण पखाय्या रतणाकररी धारा गोमत जोर ॥

x

x

x

મીરા રે પ્રભુ ગિરિધર નાગર કર ગ્રહ્યો નન્દકિશોર ॥

અહીં રતનાકર સાગરને કાંઠે આવેલ ગોમતનો પ્રવાહ જ્વેરદાર ધારા રૂપે વહેતો હતો એવું સ્પષ્ટ કથન છે; અને મીરાનો હાથ ખુદ નન્દકિશોર શ્રી કૃષ્ણે ગ્રહી લીધાની વાત પણ આ લજનમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

આ રીતે દારકા સાથે ગોમતી નદીનું સાહચર્ય પુરાણના લેખકોએ ગોઠવી દીધું છે. હાલે, લાગવત પુરાણમાં દારકા સાથે ગોમતીનું નામ સંકળાયેલું ન હોય.

સંવત ૧૨૧૨ની કહેવાતી ખોડાણા ભક્તની કથામાં દારકાથી ભગવાન દારકાધીશ ડાકોર પધાર્યા ત્યારથી તે રણુછાડરાય તરીકે પૂજાતા થયા એવું અનુમાનથી કહી શકાય છે.

પછી તો જ્યાં જ્યાં દારકાનાથ ભગવાન હોય ત્યાં ત્યાં ગોમતી નદી પણ હોવી જોઈએ એવી વૈષ્ણવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ ચૂકી જણાય છે. ડાકોરમાં-ગોમતી તળાવ, પર્વત મહેતાના માંગરોળમાં ગોમતીવાવ, મેટશ ખોદ્દારમાં ચરણગોમતી. સ્વામીનારાયણના વડતાલમાં ગોમતી તળાવ, સ્થપાઈ ચુક્યાં છે. શ્રદ્ધાનું બળ બુદ્ધિના બળને હટાવી દે છે. એ સિદ્ધ કરતી અનેક ઐતિહાસિક હકીકતો મળે છે. તે પૈકીની આ પણ એક હકીકત છે.

એકાદ પાંડિત સાથે આ વિષયની ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે તેમણે બહુ ગંભીરતાથી વિચાર રજુ કર્યો હતો કે વલ્લભીના સંસ્કારી દિવસોમાં ગોમૂત્રિકા નામનું સ્થળ હતું દાનપથોમાં તે સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તે સ્થળનો પત્તો લાગ્યો નથી. કચ્છમાં કે સૌરાષ્ટ્રમાં ગોમૂત્રિકાનું અસલી સ્થળ હોવું જોઈએ દારકા પાસે ચાર માઈલને અંતરે મૂળગોમતા સ્થળ છે. તેને શ્રીવલ્લભાચાર્યે પવિત્ર માન્યું છે. ગોંડલ પાસે સૌરાષ્ટ્રમાં ગોમટા-ગામ આવેલું છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં ગોમતીનું સ્થાન એટલું બધું સ્વીકૃત બન્યું છે કે ગુજરાતમાં સેંકડો બેનોએ પોતાના નામ ગોમતી રાખવામાં ધાર્મિક નિષ્ઠા બતાવી છે.

ગુજરાતના મહાકવિ પ્રેમાનન્દ પોતાના આખ્યાનમાં દારકાનું વર્ણન કરતાં ઉચ્ચારે છે કે :

ત્યાં તો ગોમતી સંગમ થાય,
ચારે વર્ણુ ત્યાં ન્હાવા જાય.

કનક કોટ ચળકારા કરે મણિમય રત્ન જડાં કાંચરે :

દુર્વાસા ઋષિ અને ગોમતી

દુર્વાસા ઋષિનો સમ્બન્ધ દ્વારકા સાથે એ પ્રસંગે જોમો થયો હતો. એક તો જ્યારે તે કુશ દાનવની સત્તા તળેની ગોમતી નદીમાં સ્નાન કરવા આવ્યા હતા ત્યારે તેમને દાનવો તરફથી થયેલ અપમાનનો પ્રસંગ. એ અપમાનિત દશામાં દુર્વાસા ઋષિ પાતાળમાં જઈ બહી રાખે ત્યાંથી ત્રિવિક્રમ ભગવાનને દ્વારકા પોતાનું રક્ષણ કરવા તેડી લાવ્યા. ત્યાં ગોમતી તટે કુશ દાનવનો વધ થયો. અને તે દિવસથી દ્વારકામાં ત્રૈવિક્રમી સ્વરૂપે વિષ્ણુ ભગવાનની અને દુર્વાસા ઋષિની સ્થાપના થઈ આજ સુધી દ્વારકાના મંદિરના વિસ્તારમાં શ્રી દ્વારકાનાથજી અને ઋષિ દુર્વાસા પડખે પડખે બિરાજે છે.

એજ પુરાણ લખનારે ગડગડાટ કરી દુર્વાસા ઋષિની દ્વારકા સાથેનો બીજા પ્રસંગની કથા પણ લખી નાંખી છે. એ પ્રસંગ ત્રૈવિક્રમી સ્વરૂપ સાથેનો નથી. પણ કૃષ્ણાવતાર સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે શ્રી કૃષ્ણ અને રુકિમણી દ્વારકામાં વસતાં હતાં ત્યારે દુર્વાસા ઋષિ વિચરતા વિચરતા દ્વારકા આવી ચઢ્યા. એમને આમંત્રણ આપવા શ્રીકૃષ્ણ ગયા. ત્યારે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે નોતરું તો સ્વીકારવામાં આવે છે. પણ ઋષિ દુર્વાસાને રથમાં બેસાડી શ્રીકૃષ્ણ અને રુકિમણી બંને રથ ખેંચતા ખેંચતા દ્વારકામાં લઈ જાય. આ પ્રમાણે ક્રમ ચાલુ હતો. ત્યારે રસ્તામાં રુકિમણીને તરસ લાગી શ્રીકૃષ્ણે-પગનો અંગુઠો વાપી ગંગાજીનો પ્રવાહ જળાશ્રો રુકિમણી તરત પાણી પીવા નમ્યાં રથ અટક્યો દુર્વાસાએ નગર કરી શ્રીકૃષ્ણની લીલા તેમના લક્ષ્મીમાં આવી. તરત જ કોપાયમાન થઈ

દુર્વાસાએ શાપ આપ્યો કે તમારો બન્નેનો અમુક મુદત માટે વિયોગ રહેશે, અને શ્રીકૃષ્ણે સર્જેલ ગંગા ખારા પાણીની નહેર બની જશે.

આ કથાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપતાં દેવાલયો (રુકિમણીનું) દ્વારકામાં પાછળથી ભક્તોએ બંધાવ્યાં છે. પરંતુ ભક્ત જનોએ ગોટાળા એવા કરી મૂક્યા છે કે જે સ્થળે શાપિત રુકિમણીનું મંદિર રચાયું છે, તે જ સ્થળે રુકિમણી હરણનો પ્રસંગ દર્શાવતાં બીજાં નાનાં દેવાલયો પણ બંધાયાં છે એટલે કે રુકિમણી વિવાહનું સ્થળ, અને દુર્વાસાના શાપથી વિયોગમાં રહેતાં રુકિમણી રાણીનું સ્થળ એક જ સ્થાનમાં બતાવવામાં આવે છે.

પુરાણોને પુરાણ જ કહેવામાં આવે છે. તે આવા પ્રકારની અનેક ઘટનાઓને કારણે વ્યાજબી ગણાય છે.

લગવાન દ્વારકાનાથની કૃપાના મૂર્તિમંત સ્વરૂપની કથાઓ

લગવાન ભક્તને આધીન હોય છે. એ વાતને ટેકો આપતી કેટલીક કથાઓ સખળ લોકવાયકામાં વણાઈ ગઈ હોય છે. દ્વારકાને લગતી એવી ચમત્કાર ભરેલી કથા સેંકડો વરસોથી ભક્ત સમાજમાં પ્રચલિત છે.

૧

વિજયસિંહ બોડાણા ભક્તની અનન્ય ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ દ્વારકાના શ્રી રણછોડજી સંવત ૧૨૧૨માં દ્વારકાના મન્દિરમાંથી ભક્તની બોડાણાની અનુરૂપતા માટે છેક ડાકોર પહોંચી ગયા હતા. દ્વારકાનું મન્દિર-સ્વરૂપ વગરનું ખાલી જોઈ દ્વારકાના પૂજારી મંડળે મૂર્તિની શોધ ચલાવી અને એ સ્વરૂપ ભક્ત બોડાણા ડાકોર લઈ ગયો છે એવી ખાતમી મળતાં પૂજારી ડાકોર પહોંચ્યા હતા. સાંજ ભક્ત પર કૃપા વરસાવવા શ્રી દ્વારકાનાથ સ્વયં ધરણીપૂર્વક પધાર્યા હતા. તેથી પૂજારી ભક્ત બોડાણાના ધર્મ પત્નીની સોનાની વાળી લઈને પાછા દ્વારકા આવ્યા હતા. આ કથા કપડવંજ પાસેના તોરણા ગામના ભક્ત કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વહેતી કરી છે.

આ કથાને સખળ લોક વાયકા સિવાય અન્ય કોઈ પુરાવો હજી સુધી સાંપડ્યો નથી. પરંતુ આઠસો વરસ પહેલાં બનેલી ખીનાને કોઈએ સરચાઈ માટે પડકાર આપ્યો નથી. ગુજરાતમાં રણછોડરાય તરીકે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આજ સુધી વૈષ્ણવ જગત પૂજનું આવ્યું છે.

તોરણાના રણછોડ ભક્ત કવિની ગરબીમાંથી, ઐતિહાસિક હકીકત આપતો થોડો ઉતારો :

સંવત બારને બારમાં પ્રભુ બાકી કસું ન રાખી રે ?
દયા કરી ડાકોરમાં આવ્યા ને સર્વે પૂરે સાખી રે.

રણછોડ રંગીલા.

x

x

x

શ્રી ઠાકુરજી ડાકોરના મંદિરમાં તો સંવત ૧૮૨૮માં બિરાજ્યાની વાત એજ ગરબીમાં આપી છે :

સંવત અઢાર અઠાવીસે પ્રીત કરી પધાર્યા રે,
સહુને સુખ આપ્યું શામળીએ અંગે રંગ વધાર્યા.

રણછોડ રંગીલા.

ડાકોર કીધું દ્વારકા તેં ત્રિકમજી તત્કાળ રે,
લવ લવમારી લેખે ગણુને તમે પિતા હું બાળ.

રણછોડ રંગીલા.

૨

બોડાણા ને ડાકોરનાથની કથાને મળતી આવતી
બીજી સાચી કથા

વિક્રમ સવંત ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૫ સુધી કચ્છમાં રાજ તરીકે જામશ્રી હરભમજી હતા. તેમના નાના કુમાર કાનાજીના વંશજને કાના શાખાના રજપુત તરીકે કાઠીઆવાડમાં ઓળખાય છે. તેના વંશજને જામશ્રી રાવજી કચ્છ છોડી હાલારમાં આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે કચ્છમાંથી આવ્યા હતા. એ કાના શાખાના રજપુતોને તાબે હાલ

સાતુદડ તાલુકો છે. એ તાલુકો સ્થાપનાર (કાનાજી ના વજ્રજી, તેના ગજજી અને તેના) વેરાજી હતા.

એવી દંતકથા છે કે વેરાજી ખેટના મુલુજી સોઢા રજપુતની કન્યા રાણી સાથે પરણ્યા હતા. રાણી ખેટમાં હતા ત્યારે શ્રી કલ્યાણજીના અનન્ય ભક્ત હતાં. રોજ ષોડશોપચારથી શ્રી કલ્યાણજીનું એ પૂજન કરતાં હતાં. સાસરે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે રાણીએ કલ્યાણજીની મૂર્તિ વેલમાં પોતાની સાથે લીધી. સવારે યુગલી પૂજરીઓને ખબર થતાં તેઓ વેલની પાછળ દોડતા આવ્યા. તેથી રાણી ગભરાયાં. પરંતુ મૂર્તિમાંથી તેમને અવાજ સંભળાયો કે ગભરાઓ નહિ. મારા વજ્રન જેટલું સોનું પૂજરીઓને આપજો તેથી તે સોનું લઈ પાછા જશે. આ વાત બાઈએ લક્ષમાં રાખી. સાસરાને ગામ સાતુદડ પહોંચ્યા પછી તેમણે પૂજરીઓને અનેક રીતે મૂર્તિ સાતુદડમાં રહેવા દેવા વિનંતી કરી. પણ યુગલી પૂજરી તો એકના બે ન થયા. છેવટે રાણીએ મૂર્તિના વજ્રન જેટલું સોનું આપવાની વાત ગૂઢી. બ્રાહ્મણો લાલચને વશ થયા. પછી શ્રી કલ્યાણરાયજીને ત્રાજવાના પલ્લામાં મૂક્યા અને બીજી બાજુના પલ્લામાં રાણીએ પોતાના બધા દાગીના મૂક્યા. દાગીનાનું વજ્રન વધી ગયું. એટલે રાણીએ એક એક ઘરેણું તેમાંથી ઓછું કરતા ગયાં. છેવટે ઘણા ખરાં ઘરેણા કાઢી લીધાં તો પણ ઘરેણાં વાળું પલ્લું નીચું જ રહ્યું. જ્યારે માત્ર નાકની એક સળી પલ્લામાં રહી ત્યારે બંને પલ્લાં સમાન દાંડીએ રહ્યાં. આ રીતે રાણીનું સત રહ્યું. અને ખેટના કલ્યાણરાયના પૂજરી એક સળી લઈને પાછા ખેટ ગયા.

આવી રીતે સાતુદડ પધારેલ શ્રી કલ્યાણરાયના સ્વરૂપ માટે ખાસ દહેરાવાળું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું; તેમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. એ મંદિર અને આ અસલી સ્વરૂપ હાલ સાતુદડમાં મોજૂદ છે; અને હાલ પણ ઘણા લોકો એ માન્દર પર શ્રદ્ધા રાખી અનેક

મનકામના સિદ્ધ કરી પોતાની બાધા છોડવા સાતુદ્ધ આવે છે. વેરાજી પછીના આઠમાં પુરુષ કેસરજી થયા. તેમને કંપની સરકાર તરફથી ઈ. સ. ૧૮૫૭માં છઠ્ઠા ક્લાસનો તાલુકદારી અધિકાર મળ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ વંશમાં ગગજીભાઈ નામના પુરુષ થઈ ગયા તેમને શ્રી કલ્યાણરાયે પરચો બતાવી સંધિઓ સાથેના ધીંગાણામાં સારી સહાય આપી હતી. આજ તાલુકાના તાલુકદારો હાલ જામનગરના મહારાજને ત્યાં એ. ડી. સી. જેવી જવાબદાર પદવી ઉપર નીમાયા કરે છે. (કવિ માવદાનજી કૃત જામનગરનો ઇતિહાસ)ને આધારે. વાચકો વિચારજો. બોડાણાની કથા અને રાણુબાની કથા એકસરખી જાતની કેમ આવે છે? મંદિર તો હયાત છે. સૌ તેને ખૂજે છે.

પાટણમાં શ્રી ગિરિધારીજીના મંદિરને લગતું મંદિર પાન-શામજીનું છે. એ દેવ પણ પાનબાઈ નામની ભક્તદાસીને ત્યાં બહારથી ચમત્કારિક રીતે પધાર્યા હતા. એવી કથા પ્રચલિત છે.

૩

માંગરોલ (સૌરાષ્ટ્ર)ના વતની નાગર ભક્ત શ્રી પર્વત મહેતા યૌદ્ધમા સૈકામાં પ્રત્યેક ચાતુર્માસ દ્વારકામાં આવીને રહેતા હતા. અને રોજ શ્રી દ્વારકાધીશને તુલસીપત્ર અર્પણ કરવાનું વ્રત પાળતા હતા. જ્યારે તે અતિ વૃદ્ધ થયા ત્યારે માંગરોલથી તુલસીનું કુંડુ હાથમાં લઈ તે દ્વારકાની યાત્રાએ નીકળ્યા. વૃદ્ધાવસ્થાની મર્યાદાને કારણે ગામને ગોંદરે જ તે લથડી પડ્યા. તે વખતે ભક્ત પર્વત મહેતા પર કૃપાનો વરસાદ વરસાવવા શ્રી દ્વારકાધીશનું સ્વરૂપ અકલિત રીતે દ્વારકાથી માંગરોલની ગોમતી વાવના ગવાક્ષમાં આવી પહોંચ્યું. ગોમતી વાવનું પાણી ઉભરાયું ઉભરાએલ પાણીથી લથડી પડેલા પર્વત મહેતા તરબોળ થયા. તે જગ્યા અને તેમને પ્રતીતિ થઈ બોલી ઊઠ્યા-“મારો વહાલો આવી પહોંચ્યો! વાહ પ્રભુ!” ઉઠીને તુલસીના કુંડા સહિત વાવ તરફ

તે ચાલતા થયા. ભક્ત જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ઉભરાતું પાણી પાછું હટતું ગયું. વાવના પગથીયાં ભક્ત ઉતર્યા પાણી ઉતરતું ગયું. છેવટે વાવના ગવાક્ષે પહોંચતાં શ્રી પર્વત મહેતાએ શ્રીનું સ્વરૂપ ગવાક્ષમાં બિરાજેલું જોયું. હર્ષનો પાર ન રહ્યો. તુલસીપત્ર અર્પણ કરી ભક્ત તો ભકિતમાં લીન થઈ ગયા.

આ ગોમતી વાવ આજ સુધી માંગરોલમાં હયાત છે. તે જ લતામાં ખાંચસો વરસ પહેલાંનું પર્વત મહેતાના ભત્રીજા નરાસિંહ મહેતાનું ખજાણા ગયેલી સ્થિતિમાં સચવાઈ રહેલું અસલી ઘર છે. જે સ્વરૂપ દ્વારકાથી માંગરોલ પધાયું હતું. તેના માટે દ્વીપ બેઠથી એક સુતારે સિંહાસન બનાવી તે જ વખતે માંગરોલ મોકલ્યું હતું. એ સિંહાસન મને શ્રી કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રીના પિતાશ્રીએ માંગરોલમાં બતાવ્યું હતું. દ્વારકાથી પધારેલ સ્વરૂપ માંગરોલથી જૂનાગઢ પહોંચ્યું હતું અને ત્યાં નાગરવાડામાં કુંડીશરી પાસે શ્રી વૈષ્ણવી હવેલીમાં તે સ્વરૂપ આ જ સુધી પૂજાય છે. ભક્તો પરની કૃપાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આ ચમત્કારિક કથામાં દેખા આપે છે. સખળ લોકવાયકા સિવાય આ કથાને પરિપુષ્ટ કરે એવો કોઈ લેખ, કે કોઈ વ્યક્તિની રોજનીશી હજી સુધી કોઈને સાંપડી નથી.

કહેવાય છે કે દ્વારકામાં બિરાજતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વાણીઆ શામળશાહનું રૂપ ધારણ કરી જુનાગઢથી નરસિંહ મહેતાએ યાત્રાગુને લખી આપેલી હાંડી નગદ નાણું ચુકવીને સ્વીકારી હતી. આ વાત સખળ લોક વાયકાએ આ જ સુધી સ્વીકૃત બનાવી રાખી છે. દ્વારકામાં આજે ગોમતીના તટ ઉપર આ હાંડી સ્વીકારનાર શામળશાહ શેઠનું મંદિર ભક્ત જનોએ રચ્યું છે. તે મંદિરમાં શામળશાહ શેઠ ચતુર્ભુજ દ્વારકાધીશને સ્વરૂપે પૂજાય છે. મંદિરના બહારના ગવાક્ષમાંના એ કામાં નરસિંહ ભક્તની મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. ભક્તની વેશભૂષા

તે કાળમાં માન્ય રહેલી રીતની છે. શિર પર ટોપી, અને હાથમાં કરતાલ શોભી રહેલ છે.

આ હાંડીની કથા પ્રેમાનન્દ જેવા મહાકવિએ અને અન્ય ભક્ત કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં વણી લીધી છે. તે સૌને વિદિત છે. પાંચસો વરસ પહેલાંનો કોઈ ચોપડો દ્વારકામાં સાંપડતો નથી કે જેમાં આ અદ્ભુત યનાવની નોંધ લખાઈ હોય.

જૂના સાહિત્યક્ષેત્રે વૈષ્ણવી દારકા

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં—“હૂંડી.” સિવાય કોઈ સ્થળે દારકાનો સીધો ઉલ્લેખ એવો નથી કે જેમાંથી દારકા વિષે કોઈ નક્કર માહિતી મળી શકે “સુદામા ચરિત્ર” પદ હમાં માં.

ઈ. સ.ના ૧૫માં સૈકામાં ઇસર આરોટ, ભીમ કવિ, અને સીરોહીના માંડણ બંધારે થઈ ગયા. તેમના કાવ્યોમાં દારકાનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) ત્રણેના કાવ્યમાં ગોમતી કાંઠાપરની દારાવતી નગરીનો ઉલ્લેખ છે. ઇસર આરોટનો જીવન કાળ સંવત ૧૫૧૫થી સંવત ૧૬૨૨.

ભીમ કવિનું કાવ્ય હરિલીલા ષોડશ કલા રચાયું સંવત ૧૫૪૧ અને પ્રબોધ-પ્રકાશ રચાયું સંવત ૧૫૪૬માં. માંડણ કવિ-નરસિંહ મહેતાનો સમકાલીન ગણાય છે તેની કૃતિઓની હસ્તલિખિત પ્રત સંવત ૧૫૭૯ની મળેલી છે.

ઇસર આરોટ હરિસ નામનું પોતાનું કાવ્ય લખી શ્રી દારકા-ધીશને દારકાના મન્દિરમાં વાંચી સંભળાવ્યું હતું. લોકકથા છે કે એ હરિસનો ગ્રન્થ શ્રી ભગવાનને વાંચી સંભળાવ્યા પછી જ બહાર પ્રકટ કરવો એવી મનોવૃત્તિથી તે દારકા આવવા બ્રમનગરને રસ્તેથી પ્રવાસ કરતા હતા ત્યાં દારકા ચાર પાંચ માઈલ દૂર રહ્યું એટલે તે કવિ એવા માંદા પડ્યા કે આગળનો પ્રવાસ ભગભગ અશક્ય બન્યો. એ મંદવાડ દરમિયાન એક સાધુ કવિની સેવાચાકરી કરતો હતો. તેણે કવિ પાસેના ગ્રન્થની કથા શ્રવણ કરાવવા કવિને અનેકવાર વિનવ્યા

હતા. પણ લકત કવિ ઇસર ખારોટે એ કાવ્ય દ્વારકાધીશના મન્દિરના
ઝોકમાં એક વાર ગવાય નહિ ત્યાં સુધી તેમાંની એક પણ કડી ખીખેને
કાને જઈ શકે નહિ એવા આગ્રહને તે વળગી રહ્યા હતા. ખીખે દિવસે
સવારે ઇસર ખારોટ નિદ્રામાંથી જાગે છે ત્યારે તે દ્વારકાના મન્દિરમાં
આવી ગયા છે એવું તેમને લાન થયું. એ ચમત્કાર બન્યો કે તેમની
સેવા કરનાર સાધુ તેમને ખેલાન અવસ્થામાં દ્વારકા લઈ આવી
મંદિરમાં મૂકી ગયા. જે થયું હોય તે...શ્રી ઇસર ખારોટનું હરિરસ
નામનું કાવ્ય દ્વારકાના મંદિરમાં પહેલીવાર વંચાયું હતું.

માંડણ^૧ કવિએ પોતાની દ્વારકાની યાત્રાની હકીકત કાવ્યમાં
લખી છે તેમાં નીચે પ્રમાણે દ્વારકાના મંદિરનો દ્વારકા પ્રદેશના નામ
ઉષામંડલનો અને ગોમતી નદીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

“શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી કૃત કવિ ચરિત લાગ ૧માંથી પાન ૯૧-
૯૭ પરથી ઉતારો.”

અહો આઈલા રે હરિ ઉષામંડળ લણી,
જુ ઘણી સાંભલી શેરચી. (૧) વાત
અહો કીધલી રે હરિ તીર્થ દ્વારાવતી,
દુર્મતિ મેલીઆ કર્મકોટી !
સારીલા રે હરિ ગોમતી મજ્જન,
વજ્ર ન વાધતા મેર મોટી.
અહો આઈલા રે. ૧

×

×

×

અહો વિઠ્ઠલારે હરિ ધર્મશલાસની વાસ,
નવ ધુણી સ્વર્ગ સ્વામી.

૧ માંડણ કવિ સીરૌહીના વતની ગણાયા છે.

લીધલી મંડળ ચરણ શરણાધાર સંસાર,
વેદના વિવિધ વામી.

અહો આર્ધલા રે. ૩

ઉષામંડલ દ્વારાવતી, ગોમતી અને ધર્મશિલાસની એ શબ્દો દર્શાવે છે કે દ્વારાવતીના પ્રદેશને ઉષામંડલ કહેવામાં આવતો હતો; હાલ પણ તે નામ ચાલુ છે. (૨) દ્વારાવતીમાં ગોમતીનું મજ્જન (સ્નાન) પવિત્ર મનાતું હતું. અને (૩) વિકલા હરિ ધર્મશિલાસની એનો અર્થ એવો થાય છે કે મંદિરમાં ધર્મસલાહ લરાતી તે સલામાં આસન પર (વિકલા-ખિકલા-ખેકાં) ખેસી શાન્તિથી કથાશ્રવણ કરવાનું દરેક યાત્રિકે કરવાની વિધિ પૈકીની એક વિધિ હતી. ધર્મશિલાસની એ શબ્દનો અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. આજે પણ દેવમંદિરે દર્શને જનાર ભક્ત દર્શન કરી મંદિરના ચોકમાં કે ઓટલે ખેસવાનો ક્રમ રૂઢિથી પણ પાળે છે. અસલના કાળમાં મંદિરના ધર્મસલામંડપમાં ખેસવાનો વિધિ સૌ આગ્રહપૂર્વક પાળતા હશે એમ અનુમાન થાય છે. દ્વારકાની એ ધર્મસલાનું સ્થાન કયું હોઈ શકે ? સલામંડળ જ.

લીમ કવિએ સંવત ૧૫૪૬માં લખેલ પ્રબોધ પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે એ નાટક રૂપક શ્રી દ્વારાવતીમાં ગિરાજતા શ્રી હરિ આગળ ધર્મશિલાને સ્થાને ભજવવામાં આવ્યું હતું. એ દ્વારાવતી ગોમતી તટ પર જ હતી એમ પણ એ કાવ્યમાંથી ફલિત થાય છે.

પ્રબોધ પ્રકાશમાંથી ઉતારો :

અવની કેરુ ભાર ઉતારી આવ્યા હરિ દ્વારકા મઝારિ,
શિંગાસણિ સોહઈ સામલા દિન દિન દીપઈ ચડતી કલા.
નવ નિધિ-પૂરિત દ્વારામતી ભવ-આમય ભેષજ ગોમતી,
શ્રી જસવન્ત સન્ત પ્રતિહાર ઇહિનિશિ ઉચ્છવ મંગલચાર.

સભા માંહિ બધઠા ધરિ ધીર છપ્પન કોટિ કુલ યાદવ વીર,
સુભટ મહાભટ સમરથ શૂર નિજ સેવક ઉદ્ધવ અકૂર.
રાજ ગુણ સાગર ગોવ્યન્દ શ્રી પતિ પૂરણ પરમાન્દ,
ધર્મ શિલા હરિ આગલિ સાર રચિયું નાટક કરી વિચાર.

x

x

x

અસગલવિ એહૂનુ કિશુ ? નટી કહઈ સૂત્રધાર,
યેહૂના ગુણ બળુઈ નહી કરતા વેદ વિચાર.
હરિ આગલિ નાટક રચ્યું ધર્મ શિલા ધુરિધીર,
તુ આપણિ નહીં નાચીઈ, પુનરપિ ધરી શરીર ?

આ કાવ્યમાં પણ ગોમતી નદીને “લવ-આમય લેખજ”
લવ પાર ઉતારનાર ઔષધ તરીકે બતાવવામાં આવેલ છે, તેને લીધે
દ્વારામતી નવનિધિથી સમૃદ્ધ ગણાય છે.

ત્યાર પછી દેવમન્દિરમાં છપ્પન કોટિ યાદવોની સભાનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે અને એ સભા સ્થાનને હરિ આગળની ધર્મ
શિલા તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે. ધર્મ શિલા એટલે ધર્મ-
સભા હોઈ શકે; ધર્મના કામે એકઠી મળેલી સભાનું સ્થાન શિલા,
ઓટયો, ચોક, મંડપ એમ અર્થ કરી શકાય. આ રીતે દ્વારકાના
મન્દિરના સભામંડપમાં આ નાટક ભજવાયું હતું. જ્યાં-માંડણના
લખવા પ્રમાણે દર્શને આવેલા ભક્તો ધર્મ-પુણ્ય મેળવવા બેસતા હતા.

ઉલ્લેખ

સાહિત્યક્ષેત્રમાં વહેલામાં વહેલું મારી બળુ પ્રમાણે સંવત ૯૧૫માં
લખાયેલ જૈન મુનિશ્રી જ્યોતિર્સુરિરચિત ગ્રન્થ નામે ધર્મોપદેશ માલા
વિવરણિ (ધર્મોપદેશ માલા વિચણા)માં વૈષ્ણવી દ્વારકાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત
થાય છે. નીચેનું વાક્ય જુઓ :

આહરણા ણં ચુઢામણિ વ્યહેસાણ સહૈ સો દેસો ।

તમ્હી પુરી પોરાણા બારવૈ દસ દિસિ પયાસ ॥

આ પુરીપુરાણા બારવૈ તેજ પુરીપુરાણી દ્વારાવતી સમન્વય છે.

આ પુસ્તકની લખ્યા સાલ સં. ૯૧૫ ભાદરવા શુદ્ધ ૫ છુધવાર નાગોર ગામે.

“ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યા ભવન ” તરફથી સિન્ધી જૈન ગ્રન્થ-માળાના ૨૮મા મણુકા તરીકે આ ગ્રન્થ છપાયો છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશનું વર્ણન કરતાં મુનિશ્રી જયસિંહસુરિ પુરીપુરાણી દ્વારાવતીનો ઉલ્લેખ એ ગ્રન્થમાં કરે છે.

૩

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં—સીધી રીતે દ્વારકા કે દ્વારાવતીનું વર્ણન નથી. પણ “ સુદામા ચરિત્રમાં ”—૯મા પદમાં દ્વારાવતીનો ઉલ્લેખ આપી. તે નીચેની કડીમાં શ્રીરણછોડ પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે.

ધન્ય તું ધન્ય તું રાય રણછોડજી,

દીન જાણી મને માન દીધું.

નહિ મુજ જોગ તે ભોગ પહોંચાડિયો,

અજ અંબરિષથી અધિક કીધું.

વૈષ્ણવ કવિ દયારામ બેટ દ્વારકામાં

વૈષ્ણવી દ્વારકાના ઇતિહાસમાં કવિ દયારામ એકાદ કડી મૂકતા ગયા છે. તે બેટ દ્વારકાની યાત્રાને સવિશેષ વૈષ્ણવી યનાવતા ગયા છે.

(બેટના મન્દિરો અગ્રેજ લશ્કરની સુરંગથી તૂટ્યા પહેલાં) સંવત ૧૮૮૪માં ગુજરાતના નામીયા કવિ શ્રી દયારામ ડભોઈ ગામેથી યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. તે યાત્રાનું વર્ણન એમણે કવિતામાં ઉતાર્યું હતું.

એમના કાવ્યનું નામ છે. “ મહાયાત્રાનું વર્ણન. ” એ કાવ્ય— “ ભક્ત કવિશ્રી દયારામ ભાઈનું જીવન ચરિત્ર ” એ નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયું છે જાણીતા લેખક શ્રી શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલે આ પુસ્તક લખ્યું છે. તે પુસ્તકના પાન ૧૪૯ પરથી અહીં દ્વારકા બેટની યાત્રા પુરતો ઉતારો મૂકવામાં આવ્યો છે.

કવિ દયારામ દીક્ષા ગુરુ શ્રી વલ્લભજી મહારાજ હતા. તે પાછલે પાને જણાવેલ વહુજી મહારાજ રુકિમણીના સસરા જ થતા હતા.

યાત્રાનો પ્રારંભ ચાણોદ કરનાલીથી થાય છે. સંવત ૧૮૮૪ પહેલાં આ યાત્રા થયેલી છે.

ઉતારો

“ છે અપાર મહિમા ચંડીપુરી, શ્રી શેષશાયી ભગવાન,
શ્રી વ્યાસ દેવને શુકાશ્રમ, શૂલભેદ ક્ષેત્ર મહાન.
ઐકાર નાથજી નિરખિયા નર્મદા નિર્મળ સ્નાન,
મહાબમતી પુરી પરમ પાવન, શાસ્ત્રમાં એમ ગાન.

પુરી અવંતી મહાકાલેશ્વર, સિપ્રા તીર્થ પાવન,
 શ્રી દારિકાપુરી પછી ગયો જ્યાહાં સદા જગજીવન.
 ગોમતી સાગર ચક્રતીર્થ કુર્યું સ્નેહે સ્નાન,
 પછી શંખોદ્ધાર ખેટે નિર્ખિયા કૃષ્ણ શ્રી ભગવાન.
 શ્રી ત્રિકમ માધવ પુરુષોત્તમ નિર્ખિયા કુંવર કલ્યાણ,
 રુકિમણી રાધા જાંબુવતી, સત્યભામાદિ પ્રભુપ્રાણ.
 વિધિવત ફરી સહુ નારાયણસર, તીર્થ અતિ ઉત્કર્ષ,
 પછી પીંડતારક પ્રભાસ ન્હાયો સુદામાપુરી દર્શ.
 કુંડ દામોદર ગિરનાર યાત્રા જીર્ણગઢ જ્યાં ગ્રામ,
 જન દયા પ્રીતમ ભકત સ્થળ નૃસિંહ મહેતા નામ.”

x

x

x

આ કાવ્યમાં મૂકેલી હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈ. સ. ૧૮૨૮માં દ્વારકાનું શુદ્ધ વૈષ્ણવી સ્વરૂપ ચોતરફ માન્ય થયું હતું. કવિ લખે છે કે દ્વારકામાં સદા ભગવાન જગજીવન ખિરાજે છે. દ્વારકામાં ગોમતી સાગર અને ચક્રતીર્થના નિમજ્જનનો મહિમા કવિને મોટો જણાયો હતો. દ્વારકાના ભવ્ય જગત મન્દિરનો ઉલ્લેખ કવિએ આ કાવ્યમાં કર્યો નથી.

ખેટ શંખોદ્ધારનું વર્ણન કરતાં ત્યાં જે જે દેવનાં દર્શન એમણે કર્યા હતા તે સર્વના નામનો ઉલ્લેખ આ વર્ણનમાં છે. કવિની યાત્રા વખતે ખેટમાં શ્રી રુકિમણી (લક્ષ્મીજી) રાધિકાજી, સત્યભામાજી અને જાંબુવતીજીના ચાર પટરાણીના ભંડાર સ્થપાઈ ગયા હતા. શ્રી દેવકીજીના દર્શન તેમણે ખેટમાં કર્યા હશે કે કેમ તેની સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી. કૃષ્ણ ભગવાન દ્વારકાધીશરૂપે, ત્રિકમરાય માધવરાય, પુરુષોત્તમરાય, કુંવર કલ્યાણરાય એ દેવોના દર્શન દયારામ કવિએ ખેટ મંદિરમાં સને ૧૮૨૮માં કર્યા હતાં.

કચ્છનું મહાતીર્થ નારાયણસર ગણાય છે. ત્યાં પણ કવિ ગયા હતા. સૌરાષ્ટ્રનાં ખીજ તીર્થો, પીંડારક, પ્રભાસ, સુદામાપુરી, ગિરિનાર, દામોદર કુંડ, અને જુનાગઢમાં કવિ દયારામ ગયા હતા. નરસિંહ મહેતાનું સ્મરણ કરી કવિએ પોતાનું વૈષ્ણવત્વ અહીં પ્રકટ કર્યું છે.

આ યાત્રાનો એક પ્રસંગ કવિએ વર્ણવ્યો છે તે વૈષ્ણવ ભક્તોને હાડે ઉતરે એવો છે. “શ્રી દયારામ ભાઈની પહેલી યાત્રામાં એક નાનકડો ચમત્કારી બનાવ બનેલો છે—દ્વારકા જતાં જતાં કેટલાક ગામડાના જુદા જુદા વાણીઆ પાસેથી દયારામે માલ ખરીદ્યો; ખીજ બધાના પૈસા ચૂકતે કર્યા. પણ કવિ એક જાણના પૈસા આપવાનું વિસરી ગયા; ને ગામ છોડી દ્વારકા તરફ ચાલ્યા ગયા. બહુ દૂર ચાલી ગયા પછી એ વાત યાદ આવતાં કવિ તરત પાછા ફર્યા. વાણીઆને ઘેર આવી નામું દેખાડવાનું કહ્યું—તો પૈસા ચૂકતે આપવામાં આવેલા જણાયા. આ જોઈ દયારામને પસ્તાવો થયો કે મારી એક નાની ભૂલ સારુ મેં નાહક કૃષ્ણ પ્રભુને તસ્દી આપી ! કવિએ “અનુભવ મંજરી” ગ્રંથમાં પ્રત્યાક્ષનુભવમાં આ પ્રસંગ નોંધ્યો છે.”

“ફીર હું દીનો દામ બોહોત અવંતસ વલયકર,
સાર્ધ ત્રય મુદ્રા દે આયે પ્રભુ મો તનુધર.”

વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિનું ધામ બેટ શંખોદ્ધાર

જ્યારથી હાલનો દ્વારકાનો પ્રદેશ દ્વારકાના નામથી ઓળખાતો થયો ત્યારથી આ પ્રદેશમાં વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિના મંડાણ થયાં હશે એમ કહી શકાય. સામાન્ય રીતે તો શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણની કથાનો પ્રચાર જોર-શોરથી થયો હશે ત્યારથી દ્વારકાના પ્રદેશની વૈષ્ણવતા ભારતીય સમાજને માન્ય બની હશે.

દેવી ભાગવતમાં એક સ્થળે ૧૦૮ વૈષ્ણવી શક્તિઓના મૂળ સ્થાનો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેને અંગે થયેલી નીચેની ઉક્તિ ધ્યાન ખેંચે છે.

શંખોદ્ધારે ધ્વનિ નામ ધૃતિઃ પિંડારકે તથા ।

રુક્મિણી દ્વારકાયાં તુ રાધા વૃન્દાવને વને ॥

દ્વારકા પાસેના બેટ શંખોદ્ધારમાં ધ્વનિ-શક્તિનું વૈષ્ણવી સ્થાન મનાય છે. બેટના સમુદ્રની ખાડીમાંથી ઉત્પન્ન થતા શંખમાંથી ઉદ્ભવતી ધ્વનિશક્તિનો બેટમાં મહિમા છે. આ જ સુધી બેટની ખાડીમાંથી નીકળતા શંખો વૈષ્ણવી જનમંડળમાં પૂજા માટે પહોંચી જાય છે. આ શંખ અસુરનો વધ વિષ્ણુ ભગવાને શંખના ધ્વનિ સાથે કર્યો હતો. દ્વારકાથી પચ્ચીસ માઈલને અંતરે અને બેટના દરિયાની સામે કાંઠે પીંડારક તીર્થ આવેલું છે. ત્યાં ધૃતિનું સ્થાન છે. અને તળ દ્વારકામાં આઘ વૈષ્ણવી શક્તિ રુક્મિણી રૂપે સદા બિરાજે છે. અને વૈષ્ણવી શક્તિ રાધાનું સ્થાન મથુરા પાસે વૃન્દાવનમાં મનાયું છે.

આ વિચારના પ્રભાવથી લગભગ દશમા સૌકામાં વિષ્ણુ પૂજનો મહિમા સારી પેઢે પ્રચલિત થયો હતો. જ્યાં જ્યાં આ ભાવ પ્રસરતો.

ગયો ત્યાં ત્યાં લક્ષ્મીનારાયણના સ્વરૂપ પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ જાગૃત થતો ગયો. એ મહા સત્તાની ભવ્યતાને વૈષ્ણવો એ જુદાં જુદાં રૂપ આપી વિવિધ નામોથી સ્વીકારી હતી. શંખનારાયણ, ચક્રનારાયણ, સ્વામીનારાયણ, સત્યનારાયણ, સૂર્યનારાયણ વગેરે. આ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેટલા માટે શ્રી ભાગવત પુરાણમાં જે તે સ્વરૂપની સ્થૂળ મૂર્તિ રચવાનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી ભાગવત પુરાણના અગીઆરમાં સ્કન્ધમાં સત્તાવીસમાં અધ્યાયમાં પારમો શ્લોક આ પ્રમાણે મૂર્તિવિધાન માટે મુકાયો છે.

શૈલી દારુમયી લૌહી લેપ્યા, લેહ્યા ચ સંકતી ।

મનોમયી મણિમયી પ્રતિમાષ્ટવિધા સ્મૃતા ॥

(૧) શિલામૂર્તિ, (૨) કાષ્ઠમૂર્તિ, (૩) લોહ જેવી ધાતુની મૂર્તિ, (૪) માટીના કે ધત્તર પદાર્થના (જલના પણ) લેખથી બનાવેલી મૂર્તિ, (૫) કોઈ મૃદુ પદાર્થમાં લેખણથી બનાવેલી મૂર્તિ, (આલેખેલી છબી પણ), (૬) રેતીના રજકણોના પીંડ બનાવી-તેના વડે રચેલી મૂર્તિ, (૭) કેવળ માનસિક દષ્ટિએ દૃશ્ય બને એવી સૂક્ષ્મ (વિચારેલી આકૃતિ-વાણી) મૂર્તિ, અને (૮) હીરા, માણેક, મણિ, મોતિ વગેરે પદાર્થોની રચનાથી બનાવેલી મૂર્તિ.

આ આઠ પ્રકારની મૂર્તિઓમાંની કેટલીક બેટ શંખોદ્ધારમાં જૂના કાળમાં પૂજતી હશે પરંતુ તેના અવશેષો સાંપડ્યા નથી. પરંતુ બેટમાંથી સંવત સાલના આંકડાથી અંકિત થયેલી બે મૂર્તિઓ સાંપડી છે. તેની તોંધ બેટની વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં લેવી ધટે છે.

(૧) બેટ શંખોદ્ધાર ગામે હાલના શ્રી રાધિકાજીના મંદિરમાં શ્રી રાધિકાજીના સ્વરૂપની પડખે બિરાજતી એક-મૂર્તિ પંચ ધાતુની છે. તેના સ્વરૂપ પરથી તે લક્ષ્મીનારાયણની હોય કે અન્નપૂર્ણાદેવીની હોય

એમ વિકલ્પે બે મત પ્રચલિત છે. મૂર્તિની પીઠીકા પર અર્ધવર્તુલના આકારની લીટીઓમાં નીચે મુજબના અક્ષરો કોતરાયેલા છે.

લેખ

૧ સંવત ૧૪૫૧ જેષ્ઠ શુદ્ધ ૬ શનૌ શ્રીમાલ વંશે ।

ઠા. મંડલીક સુતૈઃ ઠા. ધારાસંગ ધનવાલ ॥

૨ જુઠા રામા કેરલિકા મૂર્તિઃ કારાપિતા ।

શ્રી આગમ ગચ્છૈ શુભં ભવતુ શ્રી ॥

આ બેટ શંખોદ્ધાર ગામની હકીકત છે-દ્વારકા ગામે તો પાષાણની અનેક વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપની મૂર્તિઓ સાંપડેલી છે. તેના સ્થાપત્ય ના રૂપ પરથી તે જૂના કાળની જણાઈ છે. પણ બેટ શંખોદ્ધારમાં સંવત ૧૪૫૧ ના વરસમાં તો વૈષ્ણવી ભક્તિનો પ્રભાવ જામી ચૂકયો હતો. તે આ લેખ પરથી સિદ્ધ થાય છે.

આવો જ ખીજો લેખ-શુદ્ધ વૈષ્ણવી ભાવનાની ઉત્ક્રાન્તિને ટાચે બેટને પહોંચાડે તેવા સ્વરૂપનો સાંપડ્યો છે. બેટના અધિષ્ઠાતા દેવ શ્રી શંખનારાયણની પંચધાતુની મૂર્તિ હાલ પૂજ્ય છે. તેની બેસણીના પાછલા ભાગમાં આ લેખ કોતરાયેલો છે.

દ્વારકા અને બેટની ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ માટે આ લેખ અમૂલ્ય ગણાવા પાત્ર છે.

લેખ

સં. ૧૫૪૮ના શુક્ર મહાશુદ્ધ ૯

શ્રી સુરદાસજી બાઈ શ્રી સેવાં દે

સુત મહારાજ શ્રી સીહાકેન

રાણી પુત્ર પરજાવી (ન) વારસહીન

શ્રી-સ પામ્યા શ્રી પ્રિય ક્રમ

મૂર્તિ દસ અવતાર સહિત
પ્રજનાય આજમ (અરપણ) થાઓ ॥

આ મૂર્તિ બેટમાં શ્રી શંખનારાયણ દેવ તરીકે પૂજાય છે. તે ગરુડા-
રૂઢ છે. તેની પીઠિકામાં વિષ્ણુના દશ અવતારના સ્વરૂપો મૂકાયા છે.
સંવત ૧૫૪૮માં આ સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કયા સ્થળના દેવાલયમાં થઈ
હશે તે કહી શકાતું નથી. બેટ ગામે જૂની શંખતળાઈ નામે એક
ખંડિત કુંડનો અવશેષ મોજૂદ છે. ત્યાં અસલના કાળમાં શંખનારાયણનું
દેવળ હોય ત્યાંથી આ મૂર્તિનું સ્વરૂપ હાલના સ્થાને લાવવામાં આવ્યું
હોય એમ અનુમાન થાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય બેટમાં પધાર્યા ત્યારે
આ સ્વરૂપ હાલના સ્થળે હશે એમ અનુમાન થાય છે; કારણકે
શ્રી આચાર્યની બેઠક હાલના મંદિરની પાડોશમાં જ છે. એઓશ્રીની
પહેલી પધરામણી વખતે હાલનું મંદિર જુદા સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતું
હોય એમ સંમત થાય છે.

શ્રી બેટ શંખોદ્ધારમાં સંવત ૧૫૪૮માં શ્રી શંખનારાયણ દેવનું
હાલનું સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠાપિત થયું. તે પછી ત્રણ ચાર વર્ષે શ્રી
વલ્લભાચાર્ય મહારાજ બેટમાં પધાર્યાની હકીકત મળે છે. આ રીતે
બેટમાં શ્રી શંખનારાયણની પૂજનો મહિમા તથા બેટને તીર્થ તરીકે
વૈષ્ણવ જગતમાં માન્યતા આપવામાં શ્રી વલ્લભાચાર્યનો મોટો પ્રભાવ
પડ્યો હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે.

પાછળથી દારિકાના મંદિરમાંથી શ્રી દારકાનાથના સ્વરૂપને
બેટમાં લાવવામાં આવ્યું અને બેટમાં સંવત ૧૬૧૬-૧૭માં નવું મંદિર
હવેલી રૂપે બંધાયું અને ત્યાં બધા દેવો બિરાજતા થયા.

મીરાંબાઈનો દેહત્યાગ દ્વારકામાં કે બેટમાં ?

લક્ત મીરાંબાઈ સદેહે મંદિરમાં લુપ્ત થવાની કથા પ્રચલિત છે. મીરાંબાઈ દ્વારકામાંના મન્દિરમાં દર્શન કરતાં કરતાં સાયુજ્ય મોક્ષ પામ્યાં કે બેટશંખોદ્ધારના મન્દિરમાં દર્શન કરતાં કરતાં સાયુજ્ય મોક્ષ પામ્યાં તેનો નિર્ણય સખળ પુરાવાથી થઈ શક્યો નથી.

દ્વારકામાં મીરાંબાઈનું મન્દિર કે સ્થાન નથી. બેટમાં મીરાંબાઈનું દેવાલય બંધાયેલું છે. સાં રાજ્ય તરફથી ખીચડી જમાડવાનું સદાવ્રત પણુ શ્રી સત્યભામાજી મન્દિર મારફત ચાલુ હતું. મારવાડ મેવાડથી આવતા યાત્રાળુઓ બેટના સ્થાનને પવિત્ર માને છે અને એ સ્થાને ધર્મની કંઠી ગળામાં બંધાવે છે. મારવાડના લોકો યાત્રાએ આવે છે ત્યારે દ્વારકામાં મીરાંબાઈના સ્થાનની તપાસ પણુ કરતા નથી.

આટલી હકીકત છે—છતાં મીરાંબાઈના ભજનોમાંનું એક ભજન એવી ભાષામાં રચાયું છે કે જેના શબ્દો દ્વારકાના સ્થળને બંધ બેસતા આવે છે. એ ભજન ફરી અહિં ઉતારી તેની સમીક્ષા કરીએ :

મારો મણુ હર લીણ્યાં રણુછોડ,
 મોર મુગટ શિર છત્ર વિરાજાં, કુંડલરી છત્ર ઓર.
 ચરણુ પખારયા રતણુકરરી ધારા ગોમત જોર,
 ધન પતાકા તટતટ રાજાં આલર હી ઝકઝોર.
 ભગત જણારો કાજ સવારયાં મહારા પ્રભુ રણુછોર,
 મીરાં રે પ્રભુ ગિરધર નાગર કર ગૃહી નન્દ કિસોર.

આ પદમાં—“ ચરણ પખાર્યા ” વાળી બે પંક્તિ એવા શબ્દોથી ખીચોખીચ ભરેલી છે કે તે શબ્દો દ્વારકાના સ્થળને બરાબર બંધબેસતા આવે છે. બેટના સ્થળને એ શબ્દો બંધ બેસતા થઈ શકે નહિ.

આમ છે છતાં ઉપરનું પદ એક પુસ્તકમાં થોડા વધારા સાથે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, તે અહિં ઉતારીને તુલનાત્મક સમીક્ષા કરવાનું હીક પડશે.

આ પદ—“ મીરાંદાસી જનમ જનમકી ”—“ શ્રી સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક ” અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવ્યું છે.

મેરો મન હર લીનો રાગ રણછોડ, રાગ રણછોડ,
ધારા રંગીલા રણછોડ.

કેશવ માધવ શ્રી પુરુષોત્તમ કુબેર કલ્યાણકી જોડ. મેરો
શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ વિરાજે મુખ મોરલી ધનધોર. મેરો
મોર મુકુટ શિર છત્ર વિરાજે કુંડલરી છબી ઓર. મેરો
આસપાસ રતનાકર સાગર ગોમતીજી કરે કાલોલ. મેરો
ધન પતાકા બહુત હી ફરકે ઝાલર કરત ઝકઝોર. મેરો
સબ ભગનરે ભાગ્ય હી પ્રકટે નામ ધર્યો રણછોડ. મેરો
જે કોઈ તેરો નામ સુનાવે પાવે યુગલ કિશોર. મેરો
મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર કરગૃહી નંદકિસોર. મેરો

પહેલું પદ—બંગીય સાહિત્ય પરિષદે, અને હિન્દી સાહિત્ય પરિષદે માન્ય કરેલ છે. તેથી આ બીજું પદ વિકૃત થયેલું માનવાનું કારણ બિંબુ થાય છે. ભક્તજનોની મુખ પરંપરાએ જે ભજનો જીવતાં રહ્યાં છે તેમાં આવી વિકૃતિ થવા સંભવ રહે છે જ.

ઉપરના બીજા પદમાં—પહેલી અને બીજી પંક્તિ ક્ષેપક પાછળથી દાખલ થયેલી જણાય છે. પણ એ પંક્તિના શબ્દો કાઢી નાંખવા જોવા નથી. ‘કેશવ, માધવ, શ્રી પુરુષોત્તમ—કુબેર કલ્યાણકી જોડ’ એમાં જે દેવના નામ ગણાવ્યા છે તે નામો બેટના મંદિરમાં બિરાજતા દેવોને સવિશેષ લાગુ પડે છે.

આ રીતે દેવોના નામની હારમાલા મુકાઈ છે તે દ્વારકાને બદલે બેટને વધારે લાગુ પડે છે. છતાં આ બીજા કાવ્યમાં પણ ગોમતી શબ્દ મુકાયો છે તે દ્વારકાને જ બંધબેસતો થાય છે.

બેટના મંદિરો સંવત ૧૬૧૭માં બંધાયાં હતાં. પંડિત શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા સાથે અજમેર મુકામે અમારે મીરાં સમ્બન્ધી કેટલીક રૂબરૂ ચર્ચા થઈ હતી. તે વખતે તેમણે મીરાંના દેહત્યાગની સાલ-સંવત ૧૬૦૩નું નક્કી કર્યું હતું. જે એમ હોય તો મીરાંને બેટમાં શ્રી દ્વારકાધીશના દર્શન થયાં ન જ હોય એમણે તો દ્વારકાના રત્નાકર સાગર પર જ નન્દાકિશોરને નિરખ્યા હતા.

બીજો પક્ષ એવું માને છે કે સંવત ૧૬૧૪ થી સંવત ૧૬૧૯ સુધી તો મીરાં ગોકુલ વૃન્દાવનમાં વિચરતાં હતા. અને સંવત ૧૬૨૪-૨૫માં દ્વારકાની યાત્રાએ તે આવ્યાં હતાં અને ત્યાં તેમનો દેહ વિલય થયો હતો.

વૈષ્ણવી સમ્પ્રદાયની બોલ બાલા રાજસ્થાનમાં સત્તરમાં સૈકામાં ચાલુ થઈ હતી. બેટના મંદિરોના અધિકારી બ્રહ્મચારીઓના પ્રચારથી રાજસ્થાનમાં બેટ મંદિર પ્રત્યે સવિશેષ લક્તિ વધી હતી. તે યુગમાં રાજસ્થાની રાજ્ય તરફથી બેટમાં મીરાંનું મંદિર બંધાયું હોય એ સાચી ખીના છે. મીરાંની પોતાની દૃષ્ટિએ તો એમનો કર ગ્રહણ કરનાર નન્દ કિસોર દ્વારકાના દ્વારકાનાથ જ હોવા જોઈએ એમ માનવામાં કંઈ હરકત બીજી થતી નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને એમના પરિવારની વૈષ્ણવી દ્વારકા પ્રત્યેની ભક્તિ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય ભક્ત હતા અને તેમના સદ્ગુણોનું
કેન્દ્ર ગણીએ તો તે આ શ્લોકમાં સમાઈ જાય છે :

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ ।

સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્ત્વતુષ્ટયં ॥

ચાર માન્ય પ્રમાણુ તે : (૧) ચાર વેદ, (૨) ગીતાજીમાં
ઉચ્ચારેલાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો, (૩) વ્યાસ સૂત્રો, (૪) શ્રી ભાગવતમાં
રજૂ થયેલી વ્યાસ ભગવાનની સમાધિ ભાષા.

એક ખીજે શ્લોક શ્રીજગન્નાથજીની યાત્રા વખતના ચમત્કારને
યાદ દેવડાવતો આ પ્રમાણુ છે :

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम् एको देवो देवकीपुत्र एव ।

मंत्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्मन्नेकं तस्यदेवस्य सेवा ॥

શ્રીકૃષ્ણ જ પરમ દેવત છે એ ભાવના શ્રીમહાપ્રભુજીએ અનુયાયી-
ઓમાં જાગ્રત કરવા વિચાર્યું હતું. જગતમાં ઉપાસ્ય દેવો તો અનેક
હોય પણ વૈષ્ણવો માટે તો ઉપાસ્ય દેવ દેવકીના પુત્ર શ્રીવાસુદેવ જ
હોવા જોઈએ. ધર્મના આચરણ માટે કર્મકાંડની વિધિ અનેક હોઈ
શકે, પણ વૈષ્ણવો માટે તો તે દેવની એટલે શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ
ખરું કર્મ માન્ય ગણાયું છે.

દ્વારકા એ શ્રીકૃષ્ણની કર્મભૂમિ હોવાથી દ્વારકાની યાત્રાએ જવાનો- દ્વારકામાં વાસ રાખી જીવનનો કાળ વ્યતીત કરવાનો આગ્રહ શ્રીવલ્લભ- આચાર્ય પોતે સેવતા હતા.

તેથી શ્રીવલ્લભઆચાર્ય એક વાર નહિ, બે વાર નહિ પણ ત્રણ વાર અનેક સંકટવાળી મુસાફરી કરી દ્વારકાના પ્રદેશમાં પધાર્યા હતા. સંવત ૧૫૮૪માં શ્રીવલ્લભઆચાર્ય ત્રીજી વાર દ્વારકા પધાર્યા હતા ત્યારે ખેટ- શંખોદ્ધારમાં શ્રીશંખ તળાવને કાંઠે **ખદીરના** વૃક્ષ તળે આશ્રય રાખી ત્યાં શ્રીભાગવત પુરાણની કથાનું અમૃતપાન પોતે કરતા હતા અને ભક્તોને કરાવતા હતા. પુષ્ટિમાર્ગના સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકમાં લખાયું છે કે એક પ્રસંગે આ ખીજડાના વૃક્ષ નીચે શ્રોતાગણ કથાના અમૃતનું પાન કરતા હતા ત્યારે ઓચિન્તુ વાદળાંનું સૌન્ય આકાશમાં સત્તા જમાવી બેઠું અને ખેટ ગામે બહુ સારો વરસાદ પડ્યો, પરન્તુ જ્યાં કથાનું અમૃતપાન થઈ રહ્યું હતું ત્યાં વૈષ્ણવો તો એવા તલ્લીન થઈ ગયા હતા કે તેમને કોઈ ને વરસાદની આ ભારે હેલીનું ભાન પણ જાગ્યું નહિ.

આચાર્યશ્રી સાથે એમના હંમેશના સેવક શ્રી દામોદરદાસ આ વખતે પણ આ મંડળીમાં હતા. કથા પૂરી થયા પછી તેમણે શ્રીવલ્લભ- આચાર્યને પૂછ્યું. આટલો ભારે વરસાદ વરસી ગયો પણ અમને શ્રોતાઓને તેની જાણ કેમ ન થઈ? ઉત્તર મળ્યો કે શ્રી ભાગવતની કથામાં શ્રોતાઓનો રસ પૂર્ણ જાગ્યો હતો. તેમાં ક્ષતિ થવા ન પામે માટે આ વૃક્ષની આસપાસના ભાગમાં ઇન્દ્રદેવે કૃપા કરી એક ટીપું પણ વરસાવ્યું નથી.

આ બનાવનો ઉલ્લેખ...પુસ્તક નામે,

“શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની નિજ વાર્તા” (પ્રકટકર્તા શ્રી- જોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસ)માં પ્રકટ છે. તે પુસ્તકમાંથી થોડું અવતરણ અત્રે ઉતારવામાં આવ્યું છે.

પાન ૩૭-વાર્તાપ્રસંગ ૧૮મે.

શ્રીઆચાર્ય મહાપ્રભુજી આપ શ્રીદ્વારિકા પધારે, તહાં કે બ્રાહ્મણનને કહી ॥ ને મહારાજ યહાં કે ઠાકુરજી વજનાભકે સ્થાપિત તો બુઢાના ભકતકે ઉપર પ્રસન્ન હોય કે ડાકારમેં નય બિરાજે ॥ અબ યહાંકા મંદિર ખાલી હૈ ॥ તાતેં આપ કછુ યત્ન કરો ॥ તબ આપ કહે ॥ ને આજ વિચારીકે કલ કહેંગે ॥ પાછે આપ રાત્રિકો ચિતાગ્રસ્ત બિરાજે ॥ તબ શ્રીદ્વારકધીશ આપ પ્રકટ હોય કે આગ્યા કિયે ॥ ને હમારી મૂર્તિન શ્રીરુકિમણીજીકી સેવ્ય યહાં રુકિમણી વનમેં પૃથ્વી તલમેં વિરાજે હૈ ॥ વાકે પાસ વા સમયકે તીન રત્ન હૈ ॥ સો એકતો દિવ્ય શંખ ॥ ૨ માણિક્ય કો કિરીટ ॥ ૩ કટાર ॥ યહ સખ પ્રકટ કરકે સ્થાપિત કરો ॥ યહ મૂર્તિ દુર્વાસા ઋષિ કે શાપસે શ્રીરુકિમણીજીકો ૧૨ વર્ષ વાર્ષ હમારો વિયોગ ભયો હતો ॥ વા સમે શ્રીરુકિમણીજીને યા મૂર્તિકો પૂજન કિયો હતો ॥ સો પાછો સંયોગ ભયો ॥ તબ વિયોગ સમયમેં જ સ્થલમેં શ્રીરુકિમણીજી બિરાજે હતે ॥ વા સ્થલપે વો મૂર્તિ પૃથ્વીમેં પધરાય દીની હતી ॥ સો પધરાઓ એસે કહીકે આપ શ્રીદ્વારકાધીશ અન્તર્ધાન ભયે ॥ પાછે આપ શ્રીઆચાર્યજીને દુસરે દિન વહાંકે બ્રાહ્મણુન કે હાથસેં તીનો વસ્તુ સમેત વો મૂર્તિ પૃથ્વીમેંતે પ્રગટ કરી ॥ ઔર સખ સેવાકો પ્રબન્ધ બાંધ્યો ॥ પાછે ઔરગજેબ બાદશાહ કે સમય ફી આપ રણુછોડજી વા પ્રાચીન મંદિર મેં તે ઉકકે શંખોદ્ધાર તીર્થપે પધારે-ને અઘાપિ વહાં બિરાજત હૈ ॥ સો વહાં શ્રીદ્વારિકામેં ગોવિંદ ગોવિંદ દુબે નામકે બ્રહ્મચારી ને શ્રીરણુછોડજી કે સેવક ભયે ॥ સો વે બડે પંડિત હતે ॥ જબ શ્રીઆચાર્યજી આપ કથા કહે ॥ તબ વે શ્રોતા હોઈ કે બેઠે ॥ ઔર નવરત્નગ્રંથ આપને ઉન્હી કે લિયે પ્રગટ કિયો હતો સો યાતે ॥

ને એક સમય ગોવિંદ દુબેને આપસો વિરૂપિ કીની ॥ ને

મહારાજ મેરો મન સેવામે' નાંહી લાગત ॥ તળ આપને વાકો નવરત્ન-
 અંથ લિખી દીયો ॥ ઔર આગ્યા દિયે-ને તુમ વાકો પાઠ કરો ॥ યાતે
 તુમારો મન સેવામે' લગેગો ॥ વા ગોવિન્દ દુબેકો આપને અંગીકાર
 કીયો ॥ તાતે શ્રીરણુછોડજી આપ સાક્ષાત વાંસો જાતે કરતે ॥ ગોવિંદ
 દુબેને તો સળ વૈષ્ણવકે ઉપર અનુગ્રહ કિયો ॥ ને વાકી વિનતી સે
 આપને નવરત્નઅંથ કિયો ॥ સો ને વૈષ્ણવ વા નવરત્નઅંથકો
 પાઠ કરે ગો તાકી ચિંતા નિવૃત્ત હોઈગી ॥ ચિંતા હે સો મહા દોષ હે ॥
 ચિંતા સો ભગવદ નામમે' ભગવત સેવામે' જીવકો મન હી લાગત નાહી ॥
 તાતે આપને અપને સેવકકી ચિંતા દૂરી કરી ॥ વેકે લિયે વહ અંથ
 પ્રગટ કીયો ॥ સો ગોવિંદ દુબે કે ઉપર શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીકો
 એસો અનુગ્રહ હતો ॥ છ ॥ છ ॥

વાર્તા પ્રસંગ ૧૯મો

પાછે શ્રી આચાર્યજી મહારાજ આપ શંખોદ્ધાર પધારે ॥ તળ
 ગોવિંદ દુબે હુ અપને સાથ શંખોદ્ધાર આયે ॥ સો એક સમય
 શંખોદ્ધારમે' શ્રી આચાર્યજી આપ કથા કરત હતે ॥ તહાં દામોદરદાસ
 હરસાની, કૃષ્ણદાસ મેઘન, ગોવિંદ દુબે ઔર રાણા વ્યાસ ને વા પ્રાંતમે'
 રામાનુજ સંપ્રદાયકે જડે પંડિત હતે ॥ સો ઔર જહુત ભગવદી સેવક
 પાસ ખેડે હુતે ॥ તા સમે કથામે' એસો રસાવેશ ભયો ॥ ને નેસે
 ચંદ્રમાકો ચકોર દેખે ॥ એસે શ્રીઆચાર્યજીકો સળ સેવક દેખવે લગે ॥
 આપકો તો નામ હિહે ને (શ્રીભાગવત પીયૂષ સમુદ્ર મથન ક્ષમઃ)
 સો તા સમે શ્રી ભાગવતરૂપી અમૃત કે સમુદ્રમે' સળ ભગવદીનકો
 આપને એસે મગન કરી દીયે ॥ કાહુકોં કછુ દેહાનુસંધાન ન રહ્યો ॥
 એસી રીતિસે આપ કથા કહી રહે હતે ॥ એસેમે' એક ઘટા ઉઠી ॥
 તાસો સળ આકાશ જાય ગયો ॥ ઔર યુદ્ધ હુ આઈવે લાગી ॥ તળ
 આપશ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી મેઘકો હાથસે વરજે ॥ તાં તે આપ

જહાં બિગળે હને ॥ ઝોર જહાં તાઈ આપકે સેવક ખેડે હતે ॥ તહાં તે દૂરી દૂરી ચાલ આડી મેહ વરસ્યો ॥ ઝોર બિચમેં એક ચક્સો સુખો રહી ગયો ॥ વહાં તો એક છુંદ હુ ન પરી ॥ ઝોર અન્યત્ર બરખા બહુત ભઈ ॥ તબ ગોવિંદ દુખેને આપ સો કહી ॥

ઓ મહારાજ હમ તો આપકો પૂર્ણપુરુષોત્તમ કરીકે જનત હૈ ॥ કહિતે જો આપ અનુગ્રહ કરિકે લીલા દીખાવત હો ॥ વાહિતો આપકો સ્વરૂપ એસો હૈ ॥ જો વેદ હુ નેતિ નેતિ કહત હૈ ॥ તાં તેં હમ જીવ કહા જાને ॥ તબ આપ શ્રીમુખસેં કહે ॥ જો મેંને વર્ષા થાકિ લિયે બાહિ રાખી ॥ જો તુમ મેંગે મહાત્મ જાનો ॥ મેંને તો યાતેં મેઘ કો વરજ્યો ॥ જો કથા કહત મેં ઉકનો પરતો ॥ તાંકે લિયે એસી કાની ॥ ન જાનિયે જો ઉઠે પીછે એસો રસાવેશ હોઈ, કે ન હોઈ ॥ તબ ભગવદી સબ બહોત પ્રસન્ન ભયે ॥ પાછે વહાં શ્રીશંખોદ્ધારમેં આપકે સેવક બહુત ભયે ॥ પૃથ્વી પે ઝોર હું બડે બડે ભગવદ ધામ હું ॥ જૈસે શ્રીજગન્નાથજી, શ્રીલક્ષ્મણ બાલાજી, શ્રીબદ્રિનાથજી, શ્રીરંગનાથજી ॥ પરિ તામેં શ્રીશંખોદ્ધારમેં તો આપ પધારે પીછે વહાં આપકે સેવક શ્રીરણુછોડજી કી સેવા કરન લાગે હૈ ॥ તા તેં વહા અપની સત્તા જ્ઞાન કે શ્રીગુંસાઈજી છે વેર શ્રીદ્વારિકા પધારે ॥

શ્રીવલ્લભનાથજી (ગુંસાઈજી)ની દ્વારકાની યાત્રાઓ

પૂજ્ય પિતાશ્રીએ પ્રસ્થાપિત કરેલ વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયને સુઘટિત કરવા અને તેનો બહોળો પ્રચાર કરવા માટે સદ્બોધ આપવા શ્રી-ગુંસાઈજીએ અનન્ય ઉલ્લાસ અને સ્વયંપ્રકાશિત શક્તિ વાપરી હતી. શ્રીવલ્લભનાથજીએ પૂર્ણ પુષ્ટિ માર્ગની સાચી સમજ આપી ગુજરાતની અને રાજસ્થાનની સમજી પ્રજાને આધ્યાત્મિક જીવનમાં રસ લેતા કર્યા છે તે હકીકત સર્વમાન્ય છે.

ગુજરાતમાંથી શ્રીવિકૃલનાથજી દ્વારકા પધારતા ત્યારે આ પ્રદેશના ધર્મજિજ્ઞાસુ જનમંડલને ઉપદેશ આપી સાચે માર્ગે દોરતા હતા. એઓશ્રીની એક વખતની દ્વારકાની યાત્રા પ્રસંગે દ્વારકાના બ્રાહ્મણો ગુગલી અને અખોટી વચ્ચે તીર્થની પેદાશ બાબતના અઘડાનું સમાધાન એઓશ્રીએ આચાર્ય તરફ શાસન આપી કર્યું હતું. આ શાસન તાંબાના પતરા પર સ્વહસ્તે એઓશ્રીએ લખી આપ્યું હતું. તેમાંના થોડાંક વાક્યો અત્રે ટાંકવામાં આવે છે.^૧

॥ શ્રીદ્વારકાનાથજી વિજયતે- ॥

॥ ગોર શ્રીવિકૃલનાથજી મહારાજકે હસ્તાક્ષર- ॥

x x x

હમને દોનુંકુ વિભાગ કો બંધોબસ્ત નીચે મુજબ કર દીનો હૈ;
તા પ્રમાન તુમ ચલોગે ॥

(૧) શ્રી ગોમતીજીકો ઘાટ ઓર માતાજીકી સેવા તાકી પેદાશમેં દોનું કો વિભાગ સમતુલ્ય હૈ । (૨) શ્રીકી સેવા ઓર મૂલગોમતી ગુગલીનકી હૈ ॥ (૩) શ્રી જગદીશ દેવાલયકી પેદાશ તથા ગોપી તલાઈકો ધામ અખોટી કો હૈ ॥ (૪) શ્રી પીંડ તારકકી પેદાસ હૈ તામેં અખોટી કા દોનુ વિભાગ હૈ ઓર ગુગલી કા એક વિભાગ હૈ સો તિહાંક સ્થાયીકોહી હૈ ॥ (૫) ગુગલી કી માત મેં પૃથક (૨) કુટુંબકો પરિવાર દેખકે જમ્કુ જેસે ઘટે તાકુ તેસે યજમાનકી જાતિકો વિભાગ પૃથક (૨) કરકે સગનકું લિખ દીનોહૈ તાકી પેદાસ મેંસુ આઘો વિભાગ અખોટીકા હૈ, સો મનરાજ દોનુંકું બરાબર કરકે બાટદે (૬) હરકોઈ આદમી યાત્રાર્થે આવે તાકી પેદાસ જે કછુ હોય

૧ સદરહુ તામ્રશાસન સંપૂર્ણ રૂપે—લેખકના લખેલા બે પુસ્તકમાં છપાયું છે. સચાજી સાહિત્યમાળા અંક ૨૬૬ પુસ્તક નામે ‘દ્વારકા’ અને અંક ૩૪૫ પુસ્તક નામે ‘ઑખામંડલના વાઘેર’.

તામે' છઠ્ઠો વિભાગ **મનરાજા** કો હૈ. સો **મન** દોનુ નાતકે ટેલવા હૈ
(૭) પરદેશમે' જોકે યજમાન કે ભેટકે સંગ દ્વારકામે' આવે તામે'
ઝોરકા વિભાગ નાહ.

X X X

તામે' તુનાદિક કરેગો તાકો કુલધર્મ જયગો ઝોરશ્રીસુ બહિર્મુખ
હોયગો મિતિ કાર્તિક સુદી ૧૧ બુધે સંવત ૧૬૧૩ કે.

શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી એક કરતાં વધારે વખત દ્વારકાની યાત્રાએ પધાર્યા
હતા. એમના દ્વારકાના પ્રવાસને લગતી કેટલીક લેખી હકીકત સમગ્રદાયના
લક્ષ્મી પાસેથી અમદાવાદમાંથી હાથ આવી છે—તે સાંગોપાંગ આ
પુસ્તકમાં મૂકવા યોગ્ય છે, કારણ કે તેમાં સ્થળના, અને મનુષ્યોનાં
નામે મુકાયા છે તે એ કાળની સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ પાડે તેવાં છે—આ
લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયો છે. તે શુજરાતનું સામાજિક લઘુતરનું
ચિત્ર રજૂ કરે છે.

[પોરબન્દરના—વિદ્વાન, સંશોધક વૈષ્ણવવર્ય **શ્રી પ્રેમલાલ**
ગો. મેવયા—“વૈશ્વાનર”-ના તંત્રી એમના ગ્રન્થ ભંડારના પુસ્તક
અંક ૧૪૫ સે. પરથી આભાર સાથે ઉતારો]

મનુજ વ્યાજ પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રીવલ્લભ-વિઠ્ઠલયોઃ પૂર્વચરિતલીલા

(તા. ૨૦-૧૦-'૬૨ના રોજ શ્રી પ્રેમલાલ મેવયાને મળેલા
લેખનો ઉતારો)

શ્રી ગોપીજન વલ્લભાય નમઃ—શ્રીમદાચાર્યાણાં વૈશાખ વદિ ૧૧ જન્મ
મહોત્સવઃ સંવત ૧૫૩૫ વર્ષે । સંવત ૧૫-માસ ચૈત્ર ગુર્જર દેશે સમાગતા ।
શ્રીગોપીનાથસ્ય જન્મમહોત્સવસ્ત્રિવાસ્તિ ભાદ્રપદદ્વાદશ્યામ્ । અસ્મિન્ દેશે
અપ્રસિદ્ધઃ । શ્રીમદાચાર્યસ્ય જનની હિલામગાર । અક્ષામવાની શ્રીવિઠ્ઠલનાથસ્ય
જનની અક્ષા મહાલક્ષ્મી । સંવત ૧૫૭૨ વર્ષે શુભ માસે પોસ વદિ ૯ ।

श्रीमद्वल्लभनंदनस्य प्राक् द्वावर्णादिदुर्ग विशेषे जन्म महोत्सवः । संवत् १५५८ श्री वल्लभाचार्याः श्री द्वारिकानाथदर्शनार्थं समागताः । एक वर्षं पर्यन्तं तत्र स्थितेः कृता । श्रीमद् भागवतं श्रीरणछोडस्य राज्ञः श्रावितं । तत्रैव सर्वस्य निवेदितं । ततः श्री राजनगरे समागतं । वेणीदास नाम वणिक् नागरज्ञाति यस्य गृहे दिवसत्रयं स्थितिः कृता ।

ततो गमीध नाम्नि ग्रामे वत्सागोपालयोरुद्धारणार्थं आज्ञा दत्ता अहो त्वया चैव स्थेयं । कन्यां सुदरीमायासं विना कोपि दास्यतीत्युक्तवा स्वगृहं प्रतिचालिताः । तस्मिन् समये ये सेवकाः समभवन् तेषामधिनानि लिख्यते । व्यास राणा, साचोरा सिद्धपुरा, जोशी नरहरिदासेति साचोरा खिरालु नाम ग्रामस्थाः । दवे नारायण दवे गोविंदेति साचोरा वडाली ग्रामस्थौ । स ग्रामस्तु इडर दुर्ग देशे तिष्ठति-वत्साभट्ट गोपालदासौ औदिय गमीध ग्रामस्थौ । नृसिंहदास भाणेज औदिय माकूँई केशवदास भट्ट साचोरा वडालीना । सोनी शंकर शंभूओ हवेलीनो । अन्ये बहवः सन्ति नामानि न ज्ञायते संगे सेवकाः माधवभट्टप्रभृति दासादयोऽनेकशः सन्ति ।

संवत् १५८२ वर्षे श्री गोपीनाथजी श्रीद्वारावती यात्रार्थं राजनगरे समागताः । शकंदरपुरे भट्ट जयकृष्ण साठोदरा नागरस्य गृहे वाटिका वर्तते तत्रैव स्थितिः कृता ।

तदैव श्रीमदनमोहनस्य प्रकटी कृतं पट्टाभिषेकोऽपि कृतः । हरिवंश संगोऽस्ति कोठारी भाइला, बाई वीकूबाई सेना प्रभृति । सेवकानां सभायां दर्शनं दत्तं । ततः श्री द्वारिकाप्रवेशः कृतः नरहरिदास काश्मीरी द्वारिकायामस्ति । ततः संवत् १६०० श्रीमद् वल्लभनंदनः श्रीद्वारिकानाथदर्शनार्थं इडर देशे समागता । संगे श्रीवल्लभाचार्यस्य गुर्जर देशस्था बहवः सेवकाः सन्ति । हरिवंश संगेस्ति । तदा वयः प्रमाणं वर्षं ३१ । तदा राजानो भारमल्ल प्रभृति सेवकाः सहस्रावधि जाताः । तत्सर्वं वसई ग्रामे राज्ञः

पूजाकस्य मातुलस्य ग्रामे तत्र कोठारी जेता कोठारी रामा कोठारी भीमाकस्य गृहे अनुग्रहः कृतः । तदा हरिजी कोठारी वर्ष ६ मात्रा चरणारविन्दे निवेदनं कृतम् । ततः सर्वं कार्यं कृत्वा वडाली ग्रामं गत्वा ततो राजनगरे भगवत् सामग्री ग्रहणार्थं समागताः रत्नपरीक्षकस्य (अपेरी) प्रतोलिकायां एक परीक्षकः पारिखः देशान्तर वणिक्स्य हृदशाला शेरीति आख्या वर्तते तत्र दिवसत्रयं स्थितिः कृता । ततः शंकरपुरस्य पश्चिम प्रतोलिकायां नटुवा गोपालदास रामदासेति द्वौ भ्रातरौ वर्तते । रामदास स्तु सेवकोस्ति । तस्य गृहे अनुग्रहः कृतः एवं दिवस ५ राजनगरे स्थितिः कृता । ततः अडेल ग्रामे प्रवेशार्थं पूर्वदेशगमनं कृतं । तदा राजनगरे स्वरूपसेवकाः स्थिताः ।

संवत् १६१३ वर्षे इडर देशं कृतार्थं कृत्वा छाला ग्रामे वैश्रव शंकर वैश्रव शंघा, वैश्रव वाघा गृहे समागताः । हरिवंशस्तथा भंडारी चांपा संगेस्ति । ततो वत्सा भट्ट नाम गोपालदास नलोडिआ च तत्र समागताः ततः आसारवा ग्रामे कोठारी भाईला हरजी गृहे समागतः । तदा रामदासादयः श्री नागजी प्रभृति दवे महादेव दवे गदादिखस्य सेवका अपि संगे सन्ति ।

श्रीमद् द्वारिकानाथ दर्शनं कृत्वा पश्चाद् आसारवा समागताः । तदा दानलीला ग्रंथस्य व्याख्यानं कृतं दिन १५ पर्यंत स्थितिः कृता । अनेक लोकोत्तर सामग्री गृहीत्वा स्वगृहं प्रचलिताः । सर्वेषां नूतनरत्नेहवृद्धिः कृता । अनिर्वचनीयेत्यर्थः ।

ततः संवत् १६२० पसावली सार्धं विवाहोत्सवं कृत्वा वैशाख शुद्धि ३ पुनः श्रीद्वारिकानाथ दर्शनार्थमागताः । तदा पूर्वे असारवा मध्ये भाईला हरजीकस्य गृहे स्थितिः कृता । पश्चाद् द्वारिकां चलिताः तदा शीघ्रमेव असारवा मध्ये पुनः समागताः । तत्र कारणं वर्तते । आसाड सुदि २ आराधना आचार्याणामिति । तदर्थं असारवा समागताः । आराधना विधिवत् कृता । तत्समये राज्ञः नारायण दासस्य राजपदं दत्तं । अथ च

लालपुरे बाई यमुना प्रमुख भक्तराज कृष्णदास जालयदास एतेषां अनुग्रहः कृतः । यत्र ने यधु प्रमुखस्य अनुग्रहः कृतः । कीकाप्रभृति पतितोद्धारः कृतः । दिव्य लोकोत्तर भगवदर्थं सामग्री सर्वोत्तमा वर्तते । तां गृह्णित्वा आनन्देन स्वगृहं प्रचलिताः । तदा लक्ष्मीशासादि सेवकाः संगे सन्ति । यावत् प्रभुणा स्थितिः कृता तावद् मध्ये अवांतर कथा संवत् १६१५, श्री प्रभुजी दर्शनार्थं संघश्चलितः । गोपालजी वैश्रव, रामदास साचोरा, नागजी वैश्रव जीकु वैश्रव नानु गोपजी विशराम जीकूभाई कोठारी, भीमाबाई कुपरी तथा अन्ये ब्राह्मणाः ।

अथ वैश्रव शकट वाहनं कृत्वा चलिताः संगे बाई गोरबाई द्वितीयं नाम लाडु बाईति प्रसिद्धा ॥ शिरोही राज्ञ-पत्नी । त्रवाडी पबा संगेऽस्ति । सर्वे-दर्शनातुराश्चलिताः ।

तत्समये श्री गोवर्धन कृष्णदास जटु द्वौवधिकारिणां स्तः । पूर्वं सर्वे सेवकाः स्थिताः । सर्वाणि शकटानि च । श्री गोवर्धने स्थितानि । कृष्णदासेन अत्यन्तं सर्वेषां समाधानं कृतं । मुरमस्तु गोपालदासः कृष्णदासस्तु आचार्य सेवकः एतत्संबन्धमिषेणादरो बहुलः कृतः सहेतुकः कृष्णदासेन पूर्वं श्रीमद् विठ्ठलनाथेन सार्धमत्यन्त विरोधः कृतो न स्वल्पः कृष्णदासं अत्यन्तं सापराधं ज्ञात्वा प्रभुणा श्री गोपालवर्धने गतं नेति । स्व प्रभुप्रेमार्णवोस्तीति हृद्येवं नानात्पहो गुर्जरेशस्था । सर्वे सेवकाः अस्मद् दर्शनार्थं गृहाच्चलिताः कस्मादत्र नागतास्तदर्थं प्रत्यहं ज्योतिर्वरेषु काटोत्पहो मार्गो कुशलोस्ति । कस्मान्नागताः पश्चान् ज्ञातमेते सर्वे श्री गोवर्धने संति मास १॥ पर्यन्तं पूर्णप्रसादं भक्षयन्ति-दर्शनमात्रं कुर्वन्ति—तदा प्रभुणा पत्रं लिखित्वा प्रेषितं श्लोकः.....तदुपरि सेवकैरपि विज्ञप्तिपत्रं लिखितं ।

नात्र कुशेशयमानसवैशम्यं यत्प्रियतमो मधुपः ।

तस्मिन् स्तुष्टि तोषो दुस्थे द्रौस्थं निरुपधि स्नेहात् ॥

एवं पत्रं लिखित्वा सेवकैरपि प्रेषितं तदा श्रीगिरधरादिनां माता श्रीरुक्मिणी पुत्रैः सार्धं विराजते । श्रीप्राणनाथस्य प्रियया सेवकानां मार्गो विलोप्यते । तथाच सेवका नागतास्तेषां दुर्भाग्यं अडेल स्थानं नावलोक्तिम् । अडेल स्थानं पुनः म्लेच्छाक्रान्तं जातं । प्रभुचरणास्तु बांधवदेशे चलिताः । मध्ये एतदाख्यानं ज्ञातव्यं ।

ततः संवत् १६२२ श्रीद्वारिकानाथदशनार्थं पुनरागताः । यदा शाहदरा ग्रामात् चलित-स्तदा कोठारी भाई लाप्ते कथितं । अहं शीघ्रं पुनः द्वारिकानाथदर्शनार्थमागमिष्यामि । केशवदास जल भरात् प्रभृति परम शूरवीर धीर पुंजाजी अन्येऽपि धनुर्धारिणः संगे बहवः समभवन् । (खोरव-रत्नः) संगेस्ति । राजला संगे राजपुरस्था सेवकाः रामदास राजपुरा । गोपाल भाद्र गामना । अथ वशरामजी । शवजी । अन्ये साचुरा अथर्वणका माधवदास वडा भीमजी वेणीदास हरजी प्रभृति सेवकाः सन्ति । त्रिवाढी पबा हरिवंश चापाशंकर भंडारी खवास काशीयदान नूतन नगरे प्रभुचरणाः स्वसेवकैः सार्धं समागताः । तदा राजा जामेन कथितं । प्रभो मे माता द्वारका यात्रार्थं गता । सा तुच्छैः काला काबाख्यैर्लुटिता । युष्मामिः केन प्रकारेण गम्यते । तदा प्रभुणोक्तं । भगवद् बलेन गम्यते । त्वं तु-प्रीकुरु । पश्चाच्चलिताः । तदा रायण ग्रामे काबाशनपतैः सार्धं विग्रहो जातः । प्रभुणा स्वबलेन तेषां पराजय कृतः । स्वभक्तानां जयं कृत्वा कुशलेन श्रीद्वारिकायां प्रविष्टाः । तथा गोरीबाई नाम्नी द्वारकाधिपतेः पत्नी स्थिता । तया लोकोत्तरसेवा कृता । सा नूतननगरपर्यन्तं संगे आगता । पश्चात् राजनगरे असास्वा मध्ये समागताः । तदा कल्याणरायेण बहु आदरः कृतः । सुखेन तत्समये स्तंभतीर्थं भगवत् सामग्रीग्रहणार्थं गताः । तदा सेवकाः परम स्नेहेन सर्वे अंगीकृताः । नवपल्लविताः । तदा प्रभुणा कथितं । अहो धेनुस्तु केवलं स्ववत्सपानार्थं दुग्धं ददाति मध्ये कोऽपि दुग्धं गृह्णातु कल्याणराय प्रति एव कथितं स्तंभतीर्थं भगवद् योग्या सामग्री वर्तते । ता १३

સર્વો સામગ્રી દ્રવ્યં દત્વા ગૃહીતા કપુર સંપૂર્ણ ઘટ, અથ ચંદન પર વસ્ત્ર નાના-વિંધસામગ્રી ગૃહીત્વા રાજનગરે સમાગતાઃ । પશ્ચાત્ સ્વસ્વગૃહે સર્વેષાં પરમાનન્દં દત્વા ગૃહં પ્રતિ ચલિતાઃ ।

તતઃ સંવત ૧૬૩૭ વર્ષે શ્રીગિરિધરજી સાર્ધ શ્રીદ્વારિકાદર્શનાર્થ સમાગતાઃ । સા લીલા સર્વેઃ ભક્તેઃ દૃષ્ટા । પ્રથમ ફેડર નગરે વીસલનગરે વડનગરે મહિસાળા ગ્રામે ગોઝારીઆ ગ્રામે સિદ્ધપુર બિન્દુસરે શ્રી ગદાધર દર્શનં કૃત્વા સુવલી ભદ્રેશ્વર ગ્રામે પ્રસાદઃ કૃતઃ । પશ્ચાત્ અસારવા ગ્રામે સમાગતાઃ । કતિપથ દિવસાઃ ભાઈલા હરજીકસ્ય ગૃહે સ્થિતિઃ કૃતા । પશ્ચાત્ સ્તંભતીર્થે સંપ્રાપ્તાઃ । ગત્રાઢ વળસુલિ મહુધા ઉમરિઠ, નહિયાદ, મહિમદાવાદ । અલીળા વાઢાસીનોરલિ વીરપુર લુળાવાઢા । એતેષાં માર્ગે ચલિતાઃ । તથા મહી નદી તીરે લીંબોદરા ગ્રામે સૂર્યોપરાગોજાતઃ । અથ આચાર્યસ્ય આરાધના ચ વર્તેતે । તન્ નિમિત્તં તત્ર દિવસ ૫ પર્યન્ત સ્થિતિર્જાતા । રાજનગર સમીપ મલપુર અઢાસળ, અઢાલજ—આંસશર, મોઢાસોર હસસોર પરાંતીજ પીઢારીઝં । શાહદરુ, છાલુગ્રામ મધ્યે માર્ગે મેઘજી કર્મશી એતયોઃ રાજપુત્રયોઃ કૃપા કૃતા । સંગે હરિવંશ શંકર સ્વવાસ હરિદાસ સાઠોદરાદયઃ સમભવન્ ।

સંવત ૧૬૩૮ વર્ષે રાજનગરે પિશુનહરજ્ઞાતીય કેશવજી અંગીકૃતઃ બાઈ લાઢબાઈ લાછબાઈ એતસ્યા સમ્યગ્ દર્શનં જાતા ગૃહે સમાગતાઃ । અનુગ્રહઃ કૃતઃ । વેળીદાસ ગૃહમંગીકૃતં । ભાદ્રપદ સુદિ ૧૨ ઢઢા ગોપીનાથજીનો જન્મમહોત્સવઃ ઇતિ મનુજાવ્યાજપ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રીમદ્ વલ્લભ વિઢ્વલયોઃ પૂર્વચરિત લીલાસ્તિ ॥

(૧) આ લેખ લખાયો છે સત્તરમી સદીમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત ભાષામાં. એ અંગે વિચારવા જેવી હકીકત છે. આચાર્યને લગતી ધર્માચાર્યને લગતી હકીકત લખાઈ તે સંસ્કૃતમાં લખાવી જોઈએ એવી ભાવનાથી તો સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ નહિ થયો હોય ? જોકે

ખડુ ઉચ્ચ પ્રકારની લખાવટનું પ્રતિબિમ્બ આ લેખમાં નથી. કેટલીક અશુદ્ધિઓ પણ ઝટ વરતાઈ આવે છે.

(૨) જોકે લેખનું શીર્ષક કહે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને શ્રીવિકૃલનાથજી એ બેના પૂર્વચરિતની કથા લખવામાં આવી છે પણ મુખ્યત્વે તો શ્રીવિકૃલનાથજી (ગુંસાઈજી)ની દ્વારકાની યાત્રાની વાતો જ આ લેખમાં છે.

(૩) લૌગીલિક દષ્ટિએ—રાજનગર(અમદાવાદ)થી દ્વારકાનાથને દર્શને આવનારના પ્રવાસનો સમસ્ત માર્ગ આ લેખમાં કળાતો નથી. સૌરાષ્ટ્રના કોઈ જાણીતા ગામનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં નથી નવા નગર, નૂતન નગર, એટલે કે હાલના જામનગરનો ઉલ્લેખ અહીં સાંપડે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતમાંથી દ્વારકાની યાત્રાએ આવનાર જામનગરને રસ્તેથી દ્વારકા આવતા હતા. આ લેખમાં બારાડી પ્રદેશના નાના ગામનો—રાણુનો (રાયણુ) ઉલ્લેખ થયો છે. તે ગામ હાલ આબાદ છે. ત્યાં શ્રાગુંસાઈજીની ખેડક પણ આજ સુધી મોજૂદ છે. ત્યાં શ્રીગુંસાઈજીના ધનુષ્યધારી સેવકોએ દ્વારકાના કાળા (વાઘેર) સાથે યુદ્ધ ખેલ્યું હતું. તેના અવશેષરૂપે કેટલાક પાળીઆ પણ આજ સુધી ઊભા છે. એ વખતે વાઘેર નવા નગરના રાજની માતાને પણ હુંટી લેવાની ધીટતા બતાવી શકતા હતા. એ આ લેખ પરથી ફલિત થાય છે.

લૌગીલિક દષ્ટિએ—રાજનગરની (અમદાવાદ) આસપાસના શહેરોનાં નામો ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાંક ગામોનાં નામોનો ઉલ્લેખ અહિં થયો છે. તે પરથી એ નામો વાળાં ગામો આજ સુધી જીવંત સંસ્કૃતિનું ફળ ગણી શકાય. શાહુદરા નામ પરથી અપભ્રંશ સાદરા નામ ઉતરી આવ્યું છે એ લેખમાંની લખાવટ પરથી સમજાય છે. વિજાપુર પાસેનું હાલનું રૂપાલ ગામનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં રૂપાદા

તરીકે થયો હોય એમ જણાય છે. સીકંદરા અને અસાડવા-રાજ-નગરના અસલી પરાંના નામો પ્રચલિત હતાં એમ સમજાય છે. ખંભાત સ્તંભતીર્થ તરીકે નોંધાયું છે.

(૪) કેટલીક યાત્રિઓનાં નામ આ લેખમાં ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે લખાયાં છે. સાચોરા, સિદ્ધપુરા, નાગર વાણિયા, સાઠોદરા, ઔદિચ્ય, વડનગરા નાગર, અને કોઠારી (અટક) ઇત્યાદિ નામ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતમાં વલ્લભી વૈષ્ણવતાનો મૂળ પ્રચાર બ્રાહ્મણોમાં પણ થયો હતો; કેવળ વાણિયા યાત્રિએ એ ધર્મદીક્ષા લીધી હતી એવી માન્યતા કેટલેક સ્થળે પ્રચલિત છે તે માન્યતા સાચી ન હોવાનું આ લેખ કહી આપે છે.

(૫) દ્વારકામાં શ્રીમહાપ્રભુજીનો વાસ એક વરસ પર્યન્ત થયાની હકીકત આ લેખમાંથી સાંપડે છે. તે બહુ કીમતી ગણાય. એ વરસ દરમિયાન દ્વારકાને વૈષ્ણવી દ્વારકાનું સ્વરૂપ આપવાનું સંગીન કાર્ય થયું હોય એમ જણાય છે. શ્રીગુંસાઈજીએ સંવત ૧૬૧૩માં દ્વારકાના બ્રાહ્મણો અબોટી અને ગુગલી બ્રાહ્મણ વચ્ચેના દેવસ્થાનની પેદાશ માટે ઝઘડાનું સમાધાન કરી તામ્રપત્ર પર અનુશાસન લખી આપ્યું હતું. દ્વારકાધીશના હાલના મંદિરના સભામંડપમાં શ્રીબલદેવજીની દહેરી પાસે શ્રીગુંસાઈજીની બેઠક પૂજ્ય છે. તે સ્થળે શ્રીભાગવતનું પ્રવચન એમણે કર્યું હતું.

(૬) ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ, મહુધાની સાથે ઉમરેઠ ગામનું નામ આ લેખમાં છે તે હાલનું ઉમરેઠ સમજાય છે. ઉમરેઠ પાસે જ આવેલ ડાકોર ગામનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં નથી તે ઇતિહાસ પર્યેષેષ માટે વિચારની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

(૭) વ્યક્તિઓનાં નામો આ લેખમાં છે તે શુદ્ધ ગુજરાતનાં જ

નામો અસલથી આજ સુધી ચાલતાં આવેલાં નામો છે. ભાઈલા કોઠારી, બાઈ વીકું, બાઈ સેના, નરહરિદાસ કાશ્મીરી, ભદ્રમલ રાજ, વીજપુરના વસંતના રાજ પૂંજ, ગોપાલદાસ નલોડીઆ, લાલપુરના બાઈ યમુના, ગોરીબાઈ તે દ્વારકાધિપતિની પત્ની, રાજ નગરે લાકુબાઈ, અને લાછબાઈ-આ અને થોડી બીજી વ્યક્તિઓનાં નામો છે તેમાં જે તે સ્થળના ઇતિહાસસંશોધકને જરૂર રસ પડશે.

(૮) દ્વારકા પ્રદેશના અધિપતિ વાઘેર કે વાઢેર રજપૂત રાજાની પત્નીનું નામ ગોરીબાઈ હતું. ગોરીબાઈ તે ગૌરીબાઈનું અપભ્રંશ હોઈ શકે. ઓખામંડલના રાજકર્તા વંશની વંશાવલિમાં પુરુષોના નામ સાધી શકાયાં છે. સ્ત્રીઓનાં નામ અસાધ્ય રહ્યાં છે. તેથી હાલ એ નામથી દ્વારકાના પ્રદેશના ઇતિહાસમાં એટલું જ ઉમેરી શકાય છે કે સત્તરમી સદીમાં આ દેશનાં રાજધરમાં વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રત્યેની ભાવના વિચરતી હતી.

સામ્પ્રદાયિક સાહિત્ય પરથી નક્કી થયું છે કે શ્રીવિક્ર્મનાથજીની સવારી ગુજરાતમાં છ વાર પધારી હતી અને તે તે વખતે આપ દ્વારકાની યાત્રાએ ગયા હતા. એ યાત્રાની સાલવારી સંવત ૧૬૧૩, સં. ૧૬૧૬ સં. ૧૬૧૮, સં. ૧૬૨૩, સં. ૧૬૨૨, અને સં. ૧૬૩૮. દ્વારકાના ઇતિહાસની હકીકતમાંથી કોઈ લેખી પુરાવો આ ભાવયુક્ત યાત્રાનો મળતો હોય તો તે સં. ૧૬૧૩નું તામ્રશાસન છે. રાણુ (બારાડીનું ગામકું) ગામે વાઘેર હુટારા સાથે શ્રીગુંસાઈજીના અનુયાયી ક્ષત્રિયોએ ધનુષ્યથી યુદ્ધ ખેલ્યાની કથા સમ્પ્રદાયના લેખી સાહિત્યમાં સાંપડે છે. તે સ્થળે આજ સુધી શ્રીગુંસાઈજીની ખેડક પુજ્યા કરે છે. ત્યાં નાનો સરખો વ્હોકળો વહે છે. કિનારા પર કેટલાક તરવારીઆની શિલાઓ ઊભી છે. તે ક્ષાત્રતેજનાં સંભારણું છે.

શ્રીગુંસાઈજીએ દ્વારકામાં વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયને સુવ્યવસ્થિત રીતે દેવમન્દિરોની રોજની સેવાપૂજના ક્રમને યોજી બરાબર સુસ્થાપિત કર્યો હતો એમ કહેવામાં જરા પણ અજુગતું નથી થતું.

દ્વારકાના જગદીશ મન્દિરમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યના હાથે પ્રતિષ્ઠાપિત કરેલી શ્રીદ્વારકાધીશની મૂર્તિ પરધર્મીના આક્રમણનો ભોગ ન બને તેટલા માટે અરાંભડાના રાજ સવાજી સાંગણે એ સ્વરૂપને બેટશંખોદ્ધાર લઈ જવાનું વિચાર્યું હતું. ત્યાં સંવત ૧૬૦૭માં એ સ્વરૂપને શ્રીશંખ-નારાયણના દેવાલયને લગતા એક ઓરડામાં પધરાવવામાં આવ્યું હતું.

પાછળથી સંવત ૧૬૧૬-૧૭માં વૈષ્ણવોએ રાજરજવાડાની અને શાહુકારોની મદદથી બેટમાં શ્રીદ્વારકાનાથનું ભવ્ય મન્દિર હવેલી રૂપે બંધાવ્યું હતું. ત્યાં દ્વારકાથી લાવવામાં આવેલા સ્વરૂપને પધરાવી ખીજાં કેટલાંક નવાં સ્વરૂપો પીંડારાથી લાવી એ મન્દિરની ભવ્યતા વધારી હતી. અહીં શ્રીકૃષ્ણને એમની ચાર પટરાણીના મહેમાન તરીકે જાણે આવવાનું થયું હોય તેવી યોજના થઈ હતી. શ્રીદ્વારકાનાથનો પોતાનો ભંડાર અહીં યોજાયો નથી. ચાર પટરાણીના ભંડારો યોજાયા અને શ્રી કૃષ્ણની રોજની લીલા ચાર પટરાણીના ભંડારના વ્યવસ્થાપકો બ્રહ્મચારી, ભંડારીની સેવાદ્વારા ચાલુ રહે એવી સંકલના કરવામાં આવી હતી.

અહીં પણ સેવાપૂજના કામમાં યાત્રાળુ તરફથી મળતી બેટ સામગ્રીની વહેંચણી માટે ઝગડા ઊભા થયા હતા. તેનું સમાધાન કરવા શ્રીગુંસાઈજીએ પોતાના પુત્ર શ્રીરઘુનાથજીને બેટ મોકલ્યા હતા. એમણે બેટ આવી ત્યાંના ગુગલી બ્રાહ્મણ ચાતિને વ્યવસ્થાપત્રક, તામ્રપત્ર પર લખી આપ્યું હતું. તે વ્યવસ્થાપત્રકની થોડી કસમો અત્રે ઊતારી છે.

[ગોસ્વામી શ્રીરઘુનાથજી મહારાજ સિખદીનો ગુગલી બ્રાહ્મણ

૫૦૫ સમસ્ત કુ. જો પહેલેસુ હી ઇહાકા શ્રીકૃા સેવા તુમ કરો હો, સો શ્રી તુમારે હી હૈ.....

પેદાસી વાટ વે જાળત ॥

૧ અહ્મચારી તથા ભંડારી કો ગાદી બેઠાવનો સો તુમ તથા મંદિરવારે મીલકે બેઠાઓ સો બેઠે, તા નિમિત દક્ષણા સહિત તુ મારી નાત કું જમાવે ॥

૪ તુમારી જ્ઞાતમે છોટે જડે કારજ આવે તા નિમિત મંદિરવારે સબ મીલકે સાહતા કરે ॥

મિતિ વૈશાખ સુદી ૫ ગુસ સંવત ૧૬૨૭ કે વરષમેં મંદિરવારે કી સહી.

૬. ભંડારી ગોવિંદરામજી કે રાણા શ્રીસવાજીકી સહી.]

શ્રીરઘુનાથજીનું વ્યવસ્થાપત્ર લખાયું તે વખતે બેટના મન્દિરના ચોકમાં સામ સામે ત્રણ ત્રણ દેવ બિરાજતા હતા. શ્રીદ્વારકાનાથજીની સામેના એક જ ખંડમાં દેવકીમાતા, અને તેની બે બાજુએ શ્રીલક્ષ્મીજી અને સત્યભામાજી બિરાજતાં હતા. ધીરે ધીરે વૈષ્ણવી રંગ વિશેષ રીતે વિકસતો ગયો. સંવત ૧૭૮૦માં શ્રોત્રાધિકાજીનું અલગ મંદિર બંધાયું તે પહેલાં લક્ષ્મીજી અને સત્યભામાનાં અલગ મંદિર બંધાયાં અને સંવત ૧૭૮૦માં બાલમુકુન્દનું મંદિર બંધાયું હતું ત્યાં જ જાંબુવતીજીની સ્થાપના સંવત ૧૮૫૦માં થઈ હતી.

સંવત ૧૮૩૮માં શ્રીવલ્લભજી મહારાજના પુત્ર ગિરધરલાલજીના વહુજી રુકિમણીજી બેટ દ્વારકાની યાત્રાએ આવ્યાં હતાં; અને પોતાના પ્રવાસની યાદમાં જામનગર પાસે યાત્રાળુના રસ્તા પર આવેલ રાસંગપર ગામ આગળ વાવ બંધાવી હતી. તેનો અભિલેખ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અત્રે જિતારવામાં આવ્યો છે :

લેખ

શ્રીગણેશાય નમઃ ॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥ સંવત નાગગુણે
 મહૂપરિમિતે શાકેન્દ્રિયેલ્યન્દિકે માસે માધવ શુક્લ પંચમિ બુધે ગોસ્વામિ
 વંશાગ્રણી ॥ શ્રીમદ્વલ્લભજી સુતો ગિરિધરો ધાપિ પ્રકલ્પ્યો તત્સૃતસ્થાત્સુ
 સ્થિર ભારવીદુ ધરણી ગંગપ્રસાદાદ્ધરેઃ ॥ સંવત ૧૮૩૮ વર્ષે શાકે ૧૭૦૪
 પ્રવર્તમાને વૈશાખ માસે શુક્લ પક્ષે પંચમ્યાં તિથૌ બુધવાસરે ગોસ્વામિ શ્રી ૭
 વલ્લભજી સુત ગિરિધરજી મહારાજની વહુજી સૌભાગ્યવતી શ્રીરુક્મિણી એ
 વાવ્ય કરાવી તે શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કીધી છે-જામ શ્રીજસાજીનાં વિજય રાજ્યે...
 શ્રીકૃષ્ણં મક્તિરસ્તુ ॥

[આ પછીની શ્રીગુંસાઈજીના કુટુંબના બાલકની યાત્રા સંવત
 ૧૮૬૬માં થઈ હતી તે દ્વારકામાં ગોમતી તટ પરના એક શિલાલેખ
 પરથી ફલિત થાય છે. તે લેખ અમે ઉતાર્યો છે.

૦૥ શ્રીનાથજી સેત છે, શ્રીવલ્લભ આચારજી મહાપ્રભુજી સેત છે.
 શ્રીગોંસાઈ મહારાજ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી સેત છે. ગોસામી શ્રીગોપાલજી
 મહારાજ લાલજી મહારાજ શ્રીરામકૃષ્ણજી સેત કે દાસાનુદાસના ઉરુપ્રત
 કોટાન કોટ વંદન. જેસી કૃષ્ણ છે. સં. ૧૮૬૬ના આવણુ વદ ૧૧.]

દંડ, મુંડ ને ડાલ-એ રણછોડજીને ધામ

જ્યારથી દ્વારકા યાત્રાનું ધામ બની રહ્યું ત્યારથી આ દેશ પર રાજ્ય ચલાવતી સત્તા યાત્રાળુઓ પાસેથી અમુક પ્રકારના કર ફરજિયાત દાન તરીકે ઉઘરાવતી હતી. ખેટ માટે વાઢેર રાજ સત્તાધીશ હતા, અને દ્વારકા માટે વાઢેર માણેકવંશના રાજ સત્તાધીશ હતા. પાછળથી એમની સત્તા અંગ્રેજ કંપની સરકાર મારફત વડોદરાના ગાયકવાડ રાજ્યોને હાથ ગઈ હતી. આ લોકો મન્દિરોને સાચવતા, ખેટ અને દ્વારકાનું રક્ષણ કરતા. દ્વારકાનો પ્રદેશ કેવળ પારી જમીનવાળો હતો, નપાણીઓ પ્રદેશ હતો, નદીનાળાનું તો નામનિશાન પણ આ દેશમાં નહોતું, જ્યાં ત્યાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વરસાદનું પાણી સંઘરવામાં આવતું હતું. તેથી આ દેશમાં યાત્રાએ આવતા લોકો પાસેથી જુદા જુદા પ્રકારનો કર વસુલ કરી રાજ્યની થોડી આમદાની ઊભી કરવામાં આવતી હતી. આવા કર ઉઘરાવવાના નિયમો ગાયકવાડી રાજ્યના અમલ દરમ્યાન વ્યવસ્થિત રીતે ઘડવામાં આવ્યા હતા. એ નિયમોની જૂની યાદી સો વરસ પહેલાં લખાયેલી ખેટના શ્રીસત્યલામાજીના જૂના કાગળોના દફતરમાંથી મળી છે; તેની નકલ અહીં ઉતારવામાં આવે છે.

મહાલ ઓખામંડલ વિશે દ્વારકામાં તથા ખેટમાં યાત્રાળુ લોકો આવે છે, તેની પાસેથી જે જે પ્રકારના કર લેવામાં આવે છે તે નીચે લખ્યા પ્રમાણે :

૩૧. ૯) દરેક દેશના શુદ્ધ લોકો પાસેથી, ગોમતીમાં સ્નાનનો તથા ખેટમાં દર્શનનો કર આસામી એકે રૂપિયા ૪૫૫ ગોમતીમાં સ્નાનના; ૩૧. ૪૫૫ ખેટમાં દર્શનના.

૮૥ ખંભાલીઆ તથા તેની નીચેના પાંચ કોશીના ગામના દર આસામી એકે રૂપીઆ ૩૥ + ૦૥ ગોમતી સ્નાનના અને ૪૥ ખેટમાં દર્શનના.

૫)-૧ બારાડી પરગણામાં ખંભાળીઆ તાળાના ગામના દર આસામી એકે ૦૥-૧ ગોમતી સ્નાનના અને ૪૥ ખેટદર્શનના.

૭૥-૧ બારાં, વેરાવલ, ના દર આસામી એકે રૂપીઆ ૩૥-૧ ગોમતી-સ્નાનના અને ૪૥ ખેટદર્શનના.

૦)-૧ મારવાડી, મેવાડી, વેરાગી જેવા દર આસામી એકે ૦)-૧ ગોમતીસ્નાન અને ૦)-૧ ખેટદર્શનના.

૫) કર્ણ તથા હાલારના ખત્રી આસામી એકે રૂ. ૨૥ ગોમતી-સ્નાન અને રૂ. ૨૥ ખેટના દર્શનના.

૫) પોરબંદર તથા જામનગર શહેરના ખત્રી આસામી એકે રૂ. ૨૥ ગોમતીસ્નાન અને રૂ. ૨૥ ખેટદર્શનના.

૨) ઉતાર વહાણમાંથી ઉતરી ગોમતીસ્નાન કરી તે જ વહાણમાં પાછો જાય તેની પાસેથી દર આસામી એકે રૂ. ૨ લેવામાં આવે છે.

૨) વહાણ વાટે માલ વેચવા માટે કીરાણી ઉતરીને ગોમતીસ્નાન કરે તેની પાસેથી દર આસામી એકે રૂ. ૨ લેવામાં આવે છે.

૧૥ દેડ લોક ગોમતીસ્નાન કરે તેની પાસેથી આસામી દીઠ રૂ. ૧૥ લેવામાં આવે છે.

૧૥=૧ ગામમાં વિવાહ લગ્ન સંબંધી કામે જે લોક આવે તેની પાસેથી દર આસામી એ ૧૥=૧ લેવામાં આવે છે.

કોરી ૨૩૧૧ કચ્છ માંડવી તરફના લોંકા આવે તેની પાસે દર આસામી
એકે રાસાહી **કોરી ૧૧** ગોમતી સ્નાનની અને કોરી
૧૨૧૧ બેટદર્શની.

૭૧૧ માંડવીથી ઉતાર આસામી તે જ વહાણમાં આવી પાછો જાય
તેની પાસેથી દર આસામી દીઠ કોરી ૭૧૧ લેવામાં આવે છે.

૧૫) ખત્રી આસામી એકે કોરી ૭૧ ગોમતીસ્નાનનો અને ૭૧
બેટમાં દર્શનની.

૫) બેટમાં કાણીયા (લોકિક કરનાર) આવે તેની પાસેથી એકની
કોરી ૫ લેવામાં આવે છે.

૫) ઇંગ્રેજ, ગાયકવાડી, પલટનના સિપાઈ-આસામી એકે રૂપીઆ
૨૧૧ ગોમતીસ્નાનના અને ૨૧૧ બેટદર્શનના.

કોરી ૨૬) વાગડ તથા કચ્છના દર આસામી એકે કોરી ૧૩ ગોમતી-
સ્નાનની અને કોરી ૧૩ બેટદર્શનની.

૮૧-૧૧ નગર, ખંભાલીઆ, રાજકોટ, મુંબઈ વગેરે દેશના આસામી
એકે રૂ. ૪૧=૧૧૧ ગોમતીસ્નાન, ૪૧=૧૧૧ બેટમાંદર્શન.

(આ કર ઉધરાવવામાં થતી છૂટછાટ)

૧ દુર્બલ ગરીબ લોકો પાસે કરના રૂપીઆ ભરવાની શક્તિ ના હોય તો
તેની પાસેથી જે નીકળે તે તેના સોગંદ ઉપર, તે પૈકી બેટનો તથા
ગોમતીનો તેટલો આછો જમા કરી ઉભય સ્થળની ચીકી બેટથી
દારકાની અને બેટની એ રીતે લાચારીથી માગે તો કરી
આપવાનો ઠરાવ છે.

૨ દરેક દેશના દરેક જાતના બ્રાહ્મણ, સાધુ, વેરાગી, સંન્યાસી, ભાટ,
ભાંડ, તરગાળા, ભવાયા, ગાવાવાળા વગેરે એવા લોકોને ઉભય
સ્થળોએ માફી કરવામાં આવે છે.

- ૩ વલ્લભકુળ પૈકી કોઈ ગોસ્વામી પોતે અગર તેના માણસ તેનો કાગળ લઈ આવે, તથા વ્રજવાસી ઓળા, મંદિરના પરદેશથી સેવક આવે તેને માફી આપવાનો વહીવટ છે.
- ૪ ઓખાની હદમાં રહેનાર લોકોનાં સગાં, એટલે બહેન, કન્યા, ભાણેજ, જમાઈ, તથા તેમનાં છોકરાં તથા કન્યાના સાસરિયાં, પરોણા આવે તથા છોકરાની સ્ત્રીના પિયરથી આવે, તેના માઆપ, બહેન, કન્યા, તથા કન્યાની સાસુ, સસરો, જે કોઈ લેવા પહોંચાડવા આવે તેને ઉભય સ્થળે માફી આપવામાં આવે છે.
- ૫ જામનગરવાળાનાં કુળ જે કોઈ કામદાર અગર માણસ ત્યાંના દરબારનો પત્ર લઈ આવે તો તેને માફી કરવામાં આવે છે, તેમ જ કચ્છ ભુજના ખાસ ભાયાત અગર તો કોઈ કારદાર આવે તો તેને માફી આપવામાં આવે છે.
- ૬ માંડવીના શાહુકાર લોકો જેની ધર્મશાળા અગર સદાવ્રત બેટમાં છે તેમના ધરનાં ખાસ માણસ, અગર ગુમાસ્તા, આવે તેને માફી છે. તેમ લીમાણીવાળા જેરામ શીવજી, રૈવાગરજી, કુંવરગરજી, વિસનજી કચરાણી, કરસનદાસ નેણસી એ પાંચ આસામીને માફી છે.
- ૭ ઓખામંડલમાં સરકારી નોકર, કારકૂન, પટાવાળા, સવાર વગેરે આવે તેને માફી તથા તેના ધરનાં સગાં કોઈ આવે તેને પણ માફી છે.
- ૮ એ સિવાય, કોઈ દેશથી કોઈ આગરદાર તેવો ગૃહસ્થ આવે તેની યોગ્યતા જોઈ તેને માફી આપવી એવો વહીવટ છે.

અહીં ટાંકેલી સરકારી ધોરણની કલમખંદીની વિગતોમાંથી ફલિત થતા મુદ્દા.

લગલગ સો વરસ પહેલાંની વિગત આ કલમોમાં જણાવવામાં આવી છે; એટલે કે બેટનું અસલ મન્દિર અંગ્રેજ લશ્કરી હુમલાનો ભોગ બન્યું અને તે પછી સંવત ૧૮૬૧-૬૨માં નવું મન્દિર રચાયું. તે પછી મન્દિરની વ્યવસ્થા માટે ગાયકવાડી રાજ્યના અમલદારોએ બેટ દ્વારકાની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી આ કલમબંદી ઘડી કાઢી હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

તે કાળમાં બેટના મન્દિર સાથેના સીધા સંપર્કમાં આવેલાં શહેરોનો રાજ-રજવાડોનો, શેઠ-શાહુકારનો, અને વિશિષ્ટ સ્થળેથી આવતા યાત્રાળુઓની ન્યાત-જાતનો વિચાર આ કલમબંદીમાં થયો છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે.

બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના યાત્રાળુ પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનો વેરો લેવાનું રાજ્યે દુરસ્ત ધાર્યું નહોતું. તે બ્રાહ્મણોની ધર્મપ્રિયતાને કારણે બન્યું હશે કે બ્રાહ્મણની ગરીબાઈને કારણે તે વિચારવા જેવી વાત છે.

એ કાળમાં બેટ દ્વારકાનો વાહનવ્યવહારનો સમ્બંધ મોટે ભાગે દરિયામાર્ગનો હોવો જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ અરબી સમુદ્રના કાંઠા પર સુરતથી કરાચી-મસ્કત સુધી ચાલતાં વહાણોમાંના ઉતારુઓ માર્ગમાં આવતા દ્વારકાને બંદરે દેવદર્શન માટે બેચાર કલાક વહાણને લંગરાવતા હશે એવું યોગ્ય રીતે તરી આવે છે.

પાસ ધ્યાન ખેંચતી કલમ-ઢેઢ લોક માટેની છે. એ કલમમાં ઢેઢ લોકોને ગોમતીમાં સ્નાન કરવા બદલનો કરવેરો ભરવાની વાત છે. બેટમાં દર્શનના કરની વિગત નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે ઢેઢ લોકોને મન્દિર-પ્રવેશનો લાલ તે કાળમાં મળતો જ નહિ હોય. આ બાબત બેટની પરિસ્થિતિ શી હતી, તેની વિગત આલસડછેટ નામના પ્રકરણમાં પૂરી પાડવામાં આવી છે.

ગોમતીસ્નાનના અને બેટના દર્શનના કરમાંથી જેમને મુક્તિ આપવામાં આવી છે તેમને લગતી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ તે રાજ્યના અમલદારોની નજરે ચડી હશે એ પણ આ દક્ષતરી કાગળમાંથી ફલિત થાય છે. જે શેઠ-શાહુકારનાં નામો કરમુક્ત વ્યક્તિઓમાં મુકાયાં છે તે સંવત ૧૮૬૧-૬૨ પછીની બેટની નવી રચનામાં ઉદ્ધાર મનથી પોતાના ધન અને મનને વાપરનારાના જણાય છે. તે ક.જે કચ્છમાંડવીમાં મહાધિપતિ મહાન્ત રેવાગરજી અને કુંવરગરજી પ્રખ્યાત હતા. તેમની મોટી વેપારી-પેઢીઓ દેશપરદેશમાં કામ કરતી હતી. રેવગરજીની પેઢીના ગુમાસ્તા દ્વારકામાં અને બેટમાં કાયમનો વાસ રાખતા હતા. એવી લોકવાયકા પ્રચલિત છે કે ભારતની સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ ખેલનારા પૈકીના પેશ્વા નાનાસાહેબ રણક્ષેત્રમાંથી ગુમ થયા બાદ દ્વારકા બેટને માર્ગે કચ્છમાંડવી પહોંચ્યા હતા; અને ત્યાંથી કોઈ કહે છે કે રેવાગરજીના વહાણુ મારફત ચીન દેશની પેઢીએ પહોંચી ગયા હતા; કોઈ તર્ક કરે છે કે માંડવીથી ભૂજ થઈ મોરબી રાજ્યના આશ્રયથી સાધુ-વેશે મોરબીમાં છેવટના દિવસો શ્રી નાનાસાહેબે ગાળ્યા હતા. મોરબીના વેપારીના ચોપડામાં ચોગીવેશે રહેતા નાનાસાહેબનું 'ખાતું' ઇતિહાસ પર્યેષકને લાધ્યું છે.

અત્રે જણાવેલા કર વડોદરા રાજ્યે ધીરે ધીરે ઘટાડયા હતા અને છેવટે ગોમતીસ્નાનનો એક રૂપિયો અને બેટનાદર્શનનો એક રૂપિયો જ વેરા તરીકે લેવાતો હતો. આ વેરો સદંતર બંધ કરવાની નીતિ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે સ્વીકારી હતી અને એનો અમલ એમના પછીના મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડના સમયમાં થયો હતો.

યાત્રાળુવેરાને લગતી ખીજ હકીકત પણ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે. જામનગર રાજ્ય તરફથી દ્વારકાના યાત્રાળુઓના પ્રવાસમાં કેટલેક ઠેકાણે સલામતી માટે ચોકીનાં થાણાં ચોજવામાં આવ્યાં હતાં અને

ગાડા માટેના રરતાઓ પણ નિર્દિષ્ટ કરી આપવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે જમનગર રાજ્ય તરફથી યાત્રાળુ પાસેથી કર ઉઘરાવવામાં આવતો હતો. તેને ચીલાવેરો કહેવામાં આવતો હતો. એક ગાડામાં ચાર ઉતારુ બેસી શકે માટે દરેક ગાડા દીઠ ચાર શપિયાનો કર લેવામાં આવતો હતો. સાધુસન્તને એ કરમાંથી મુક્તિ મળી હતી. દ્વારકા પાસેના ભાટીઆ, ગાયુ, ગુરગઢ અને રાવલ ગામે આ ચીલાવેરો ઉઘરાવનાર અધિકારીની કચેરીઓ રાખવામાં આવી હતી.

(દર્શનના કર ઉઘરાવતી કચેરી.)

બેટ શંખોદ્ધારના મન્દિરના પ્રવેશ દરવાજા પરનું દશ્ય

દરવાજે રાજ્યનો હવાલદાર યની ઠની જિભો હોય છે. તેના હાથમાં પીત્તળની મુકવાળી લાકડી હોય છે; અને ખભે પીત્તળનો ચપરાશવાળો લાલરંગી પટ્ટો હોય છે. તેનું કામ નવતર માણસ દર્શન આવે તેની પાસેથી દર્શન માટેનો કર ઉઘરાવવાનું હોય છે. આવા નવતર માણસોમાં સાધુ, વેરાગી, સંત, ઉદાસી બાવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમની પાસેથી કરના નાણા ઉઘરાવી શકાય નહિ. તેથી તેમના ધર્મ, પંથ વગેરેની તપાસ કરી સોગંદવિધિ પતાવી એમને વગર લવાજમે મન્દિરમાં દર્શનાર્થે પ્રવેશ મળતો હતો. એ જૂના કાળનું અહીં દશ્ય જિલું કર્યું છે.

ટાળે મળી બ્રાહ્મણ, સાધુ, સંત, યોગી વગેરે જિભા હોય છે. તેમને ચારાફરતી હવાલદાર પ્રશ્નો પૂછે છે.

હવાલદાર—તમે કોણ છો ?

યાત્રાળુ—અમે બ્રાહ્મણ છીએ. ભીખ માગતાં માગતાં બેટ ધામે પહોંચ્યા છીએ. ભગવાનના દર્શન કરીશું. એનું પુણ્ય તમને મળશે.

હવાલદાર—કેવા બ્રાહ્મણ ? વેદ કયો ? ગોત્ર કયું ? શાખા બોલો છો ! સૂત્ર કયું ? પ્રવર કેટલાં ?

બ્રાહ્મણ—મહારાજ, અમે ઔદિય બ્રાહ્મણ, યજુરવેદ, માધ્યંદિની શાખા-ખીભું તો અમે બોલતા નથી.

હવાલદાર—યાત્રાળુના કાંડા પર રંગીન છાપ મારે છે અને મંદિરમાં દાખલ થવાની છૂટ આપે છે. (સાધુઓનું ટોળું આગળ આવે છે.)

હવાલદાર—કૈસે સાધુ ? દ્વારા કોનસા ? સંપ્રદાયકા નામ ? અખાડા કોનસા ? ધામક્ષેત્ર કા નામ ?

સાધુની ટોળીના આગેવાન—તું બહોત જનનેવાલા ! દ્વારા, અખાડા કી તેરેકું કયા મતલબ. સાધુ સન્તસે દ્વારા, અખાડાકા પૂછકે બખેડા કર રહા હૈ. પૂછ ! દ્વારા અગરજીકા ! શ્રી સંપ્રદાય !, અખાડા દિગંબરી ! ધામક્ષેત્ર ઓ 'રામાનંદી.'

હવાલદાર દસુંદી—કેવા ભાટ છો ?

ભાટ—તું તારું તો તપાસ. અમે ભરમભાટ. એમાં તે તમે શું પૂછતાંતા. 'ભાટે બ્રાહ્મણની જાત જ અવળચંડી.'

હવાલદાર—બોલો આ સાંઈ કેવા ? નાનકસાંઈ ?

નાનકસાંઈ—નાનકસાંઈ કું નહિં પીછાનતા ! હમ તો બ્રહ્મસાંઈ

હવાલદાર—ઓ, બાવાજી તમે કેવા અતીત ? કીયો મઠ, કયી મઠી ? દેવી કયી ? દેવતા કીયો ? કીયો ચૂલો ? ચક્કી કયી ?

અતીત—હમ તો અતીત, જોશી મઠ, રંગનાથી મઠી, પુનાગરી દેવી, નારાયણ દેવતા, ચૂલા તુલસીનાથ, "ચક્કી" પવન !

હવાલદાર—અરે ઉદાસી, કયી માયા ?

ઉદાસી—જ્ઞાનકી “ટાપી”, જ્ઞાનકી “ગોદડી” ‘અગમ’, “નિગમ” પંથ બનાયા.

સાધુઓનું એક ટોળું—વગર પરવાને દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા ધસારો કરે છે. હવાલદાર તેમને અટકાવે છે. તે ટોળામાંથી અવાજનો શોર-બંધાર મચી રહે છે :

“હે રણછોડ, હે ટીકમ, તુમેરે લીયે હમરો ‘કાસસે’ ભૂખ, પ્યાસ, ધૂપ, તડકા, સહન કરતે કરતે યહાં તક ચલે આયે! યે દુષ્ટ કેસી શીર બેરી કરતા હૈ. હમેરેકું ચરણ છુનેકા પરવાના નહિ મીલતા. હૈ ભગવાન, એસો હમેરો કોન સો અપરાધ, રામ, રામ, સળ કોઈ ધનકા લોભી હૈ...ગરીબકા કોઈ નહિ...સત્યાનાશ જય-સાધુકો યે લોક નહિ પીછાનતે :

મુંડન વિધિ—દ્વારકામાં યાત્રાળુ ગોમતી સ્નાન કરે તે પહેલાં તેના કેશનું વપન કરવાની વિધિ શાસ્ત્રના આધારે થતી હતી. આ વિધિને મુંડન વિધિ કહેવાય છે. દ્વારકામાં ગોમતીના તટ પર લગભગ પર્યાસ જેટલા વાળંદ આ વિધિ પતાવવા બેસી રહેતા હતા. કેટલીક વાર ખાસ કરીને હોળીના દિવસોમાં મારવાડથી અને મેવાડથી યાત્રાળુના મોટા સંઘ આવી પહોંચતા તેમના મુંડન વાસ્તે દ્વારકાના વાળંદ ઘણીવાર ઓછા પડતા હતા. એટલે કે એક પછી એક યાત્રાળુનો વારો આવે તે પ્રમાણે મુંડન વિધિ થતી હતી.

પુરુષો માથાના કેશ, દાઢી, મુઝ-આ વિધિમાં ઉતરાવતા હતા. વિધવા સ્ત્રીઓ પણ કેશવપન કરાવતી હતી.

કેટલાક વૈષ્ણવો પોતાના બાળક પુત્રનું પહેલું મુંડન દ્વારકામાં શ્રી મન્દિરની છાયામાં થવાની રીતે પાળતા હતા. હજુ પણ ઘણાં કુટુંબો બાલક પુત્રના **બાળ-મોવાળા** દ્વારકામાં ઉતારવાની બાધા પૂરા આગ્રહપૂર્વક પાળે છે.

ખેટ શંખોદ્ધારમાં દ્વારકાધીશની ધબ્બ દંડ નીચે ઘણીવાર આ વિધિ થાય છે. આવી વિધિ કરનારે મન્દિરમાં દેવના લાગા તરીકે અમુક ભેટ અર્પણ કરવાની હોય છે.

તપ્ત મુદ્રા-ગરમ છાપ-ના સંસ્કાર

વૈષ્ણવી જગતમાં વિષ્ણુ ભગવાનનાં ચાર આયુધ શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ માટે ખૂબ માન પ્રવર્તે છે. તેથી અસલના વૈષ્ણવી આચાર્યોએ યાત્રાળુ માટે વિહિત કર્યું છે કે દ્વારકાની યાત્રાએ જનારે પોતાની બે હાથની ભુજ પર શંખ-ચક્રની છાપ તપાવેલા ખીખાંથી અંકાવી લેવી.

એ રીવાજ બહુ જૂનો છે. વલ્લભાચાર્યના વૈષ્ણવી સંપ્રદાયમાં તપ્ત મુદ્રાને સ્થાને શીતમુદ્રાને રીવાજ દાખલ થયો. પુષ્ટિમાર્ગવાળા વૈષ્ણવો માટે તપ્ત મુદ્રા નિષિદ્ધ મનાય છે.

આ તપ્ત મુદ્રા આપવાનું કામ ખેટના અસલી રાજની રાજધાની **અરાંભડા** ગામે અને તળ ખેટ શંખોદ્ધારમાં થતું હતું. રોજ સાંજે સેંકડો યાત્રાળુ આ ગરમ છાપ લેવા માટે અરાંભડાને ચોરે અને ખેટના મન્દિરના ચોરે એકત્ર થતાં હતાં. સાં શંખચક્રની છાપ કોતરી હોય, એવાં ખીખાં છાણાની બળતી ધૂણીમાં તપાવવામાં આવતા અને એ તપીને લાલ થાય કે તેના વતી યાત્રાળુની ભુજ પર (બન્ને) એને ડાંભી દેવામાં આવતાં હતા. અરાંભડામાં આને **ખીખાભગતની** છાપ કહેવાતી હતી. મહારાજ સયાજીરાવના સમયમાં આ ધાર્મિક વિધિ બંધ કરવામાં આવી હતી.

વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિના રંગથી તરબોળ બનેલું બેટ

પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ લેખક સેમ્યુઅલ જહોન્સન એક સ્થળે યોગ્ય વિચાર રજૂ કરે છે કે :

To be of no church is dangerous. Religion, of which the rewards are distant, and which is animated only by faith and hope, will glide by degrees out of the mind, unless it be invigorated and reimpessed by external ordinances, by stated calls to worship, and the solitary influence of example.

એ વિચારક કહે છે કે કોઈ પણ ધાર્મિક સંસ્કૃતિના રંગથી ન રંગાવું એ આકૃત સ્વીકારવા જેવું ગણાય. ધાર્મિક જીવનનાં ફળ ઝડપરખાતાં નથી, કારણ કે એવા જીવનમાં પ્રાણ રેડનાર તો શ્રદ્ધા છે. ધાર્મિક જીવનનાં પરિણામ તો આવે જ છે પણ તે ધીરે ધીરે ન કળાય એવી રીતે સરકતાં સરકતાં ઉદ્ભવે છે, અને સરકી જાય છે. તેથી ધાર્મિક સંસ્કારોને બાહ્ય આચારથી વખતો વખત પ્રાણવાન બનાવવા પડે છે અને સુસ્થિર કરવા પડે છે—કોઈ વાર કાયદા કાનૂનથી, કોઈ વાર સ્મૃતિકારોના આદેશથી, તે સંસ્કારોને સુધારીને બનાવવા પડે છે. યજ્ઞ, દાન, યમ, નિયમના આદેશથી અને શિષ્ટ જનોના જીવંત દષ્ટાન્ત દાખલાથી, ધર્મના સંસ્કારો, ઊંડાં મૂળ જમાવે છે અને વિસ્તૃત પ્રદેશમાં જઈ પહોંચે છે.

બેટ શંખોદ્ધારમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય ત્રણ વાર પધાર્યા અને એમનાં સેવકો સાથે બેટના તીર્થધામમાં વાસ રાખી રહ્યા.—એનું સુંદર

પરિણામ એ આવ્યું કે બેટ શંખેદ્ધારની જનતામાં વૈષ્ણવતા ગંગી, માનવતાના ખરા ધર્મ એ જનતાને સમજાયા અને શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ જીવનનું મુખ્ય કાર્દ છે એ સાદી પણ બહુ ગંભીર વાત બેટ શંખેદ્ધારની વસ્તીને પૂરેપૂરી સમજાઈ ગઈ. બેટની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લીધે તે ઝસો-ત્રણસો વરસ સુધી વૈષ્ણવેતર સંસ્કારવાળા સમાજના પડછાયામાં પણ ન આવ્યું. એકધારી વૈષ્ણવી ભક્તિનું ધામ એ બની રહ્યું તેનું પરિણામ ન કલ્પી શકાય તેવું આવ્યું.

માત્ર એક જ લીલાની અહીં કથા રજૂ કરવામાં આવે છે તે પરંપરા પ્રતીત થશે કે વૈષ્ણવી રંગે તરબોળ થયેલ બેટની જનતા પર વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયના જીવન-સિદ્ધાંતની પકડ સાવ સાચી અને મજબૂત જમાવટ-વાળી હતી.

એકાદશીના વ્રત મારેનો આગ્રહ

પોણેસો વરસ પહેલાંની વાત છે. સાંજના ચાર-પાંચ વાગ્યા હતા. હું મારી દાદીમા સાથે ફળિયામાં ખાટલા પર બેઠો હતો. એટલામાં એકાએક આકાશમાં ઘંટનાદ રણક્યો. બા કહે “અલર વાગી”. “શાની અલર?” “દશમનો અણકાર.” પછી તો મને કહેવામાં આવ્યું કે જ્યારે જ્યારે એકાદશી (અગિયારસ) આવવાની હોય ત્યારે ત્યારે આગલી સાંજે બેટના મંદિરના ઊંચા આવાસ પર અગાસીમાં ઊભા રહી શ્રી ભંડારીજીનો માણસ અલર અને ડંકો લઈ ખડો થઈ જાય છે. તેને આજ્ઞા મળે છે કે તરત જ તે ડંકાથી અલર બજાવવા લાગે છે. ઊંચી અગાસીએથી આ અવાજ આખા ગામને ઘેર ઘેર સંભળાય છે. અલરનો નાદ એમ કહે છે કે આવતી કાલે પવિત્ર એકાદશીનો દિવસ છે. વૈષ્ણવ સમાજે અગિયારસનું વ્રત ધર્મના પાલન વાસ્તે સ્વીકાર્યું હોય છે. તેમને યાદ દેવડાવવા આ અલર બેટ ગામમાં સંવત ૧૬૧૮ થી

સંવત ૨૦૦૦ સુધી શ્રીરાધિકાળ મંદિરના ભંડારીજીએ વગાડાવ્યા કરી છે, અને અગિયારસની જાહેરાત આ રીતે બેટની વૈષ્ણવ વસ્તીને થયા કરી છે. દશમને દિવસે એ ઝાલરના નાદની જાહેરાત પછી દેવ મંદિરમાંથી શ્રીગોપાલજીના સ્વરૂપને ભવ્ય પાલખીમાં બેસાડી વૈષ્ણવોના સંઘ સાથે બેટ શંખોદ્ધારના જાહેર રસ્તા પરથી ઊભી બજારે સવારી કાઢવમાં આવતી હતી. એ સવારી શ્રીશંખનારાયણજીના મંદિર પાસે શંખતળાવે પહોંચતી હતી. ત્યાં પૂજન-અર્ચન થયા બાદ શ્રીશંખનારાયણ મંદિર તરફથી ભોગ અર્પણ થતો હતો. સાંજ પડતાં આ સવારી પાછી ગાજતે વાજતે ભકતોના કીર્તનના નાદ સાથે પાછી નિજ મંદિરે પધરાતી. રસ્તામાં ભાવિકજન મંડળ શ્રીનાં દર્શન માટે માર્ગની બંને બાજુ ઊભા રહેતા. પૂજારી સૌને પ્રસાદની કણકા આપ્યા કરતો. સવારી સાથે છડી, ચામર, સિપાઈ, ઢોલ, શરણાઈ નો રસાલો તો હોય જ.

બીજે દિવસે અગિયારસનો પવિત્ર ઉત્સવ આખા ગામમા નોખા પ્રકારની હવા ઊભી કરી દેતો હતો. શંખતળાવ પર અને સમુદ્ર પરના ચરણ ગોમતીને કાંઠે પવિત્ર સ્નાન માટે મોટા મેળા ભરાતા હતા. મુખ્ય મંદિરના ચોકમાં શ્રીદ્વારકાધીશ સન્મુખ શાસ્ત્રીજી શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણનું વાચન કરતા. શ્રોતાવર્ગ ભાવપૂર્વક કથા સાંભળે, છેવટે એકાદશીનું માહાત્મ્ય વંચાઈ જાય તે પછી શ્રોતા વિખરાય.

વસતીનો મોટો ભાગ વૈષ્ણવ ધર્મનો આદેશ સ્વીકારી અગિયારસના વ્રતધારી હોવાથી બજારમાં બજૂરની દુકાનો પર નાનો પણ સળંગ ઘરાકોનો ધસારો રહેતો હતો. બેટની બે પેઢી એવી હતી કે તેમને ત્યાંથી વૈષ્ણવોને અગિયારસના ફલાહાર તરીકે શેર બજૂરનું દાન અપાતું હતું. શેઠ જીરામ શિવજીની પેઢી પર તેના મુનીમ ગાંગજી શેઠ પેઢીને ઓટલે

ગાદી નાખી સવારના દશ વાગ્યા સુધી બેસતા અને અગિયારસના વ્રત-વાળાના કુટુંબના છોકરા ફલાહારની માગણી કરે તે છોકરાની હથેળી ઉપર શાહીવાળી કલમથી એકડો સ્વહસ્તે ગાંગળ શેઠ કરી આપતા. એ હથેળી બજારમાં હરિ માધાણીની દુકાને બતાવવામાં આવે કે કોઈ પણ જાતની ઢીલ વગર શેર ખજૂર એ છોકરાને મળી જતું. છોકરો પણ હથેળી પરનો એકડો ભૂંસી નાખતો. ખેટ ગામે જેઠ માસમાં નિર્જળા એકાદશી આવે ત્યારે સમસ્ત ગામમાં મોટો ઉત્સાહ રેલાઈ જતો. ખેટના મંદિરની ચાર ગાદીવાળા બ્રહ્મચારીઓ તરફથી (લક્ષ્મીજી, સત્યભામાજી, રાધિકાજી, જાંબુવતીજી) ખેટમાં વસતા બધા બ્રાહ્મણોને ઘેર પ્રત્યેક માણસ દીઠ એક શેર ખજૂરના પિંડની લહાણી આપવામાં આવતી હતી. એ દિવસે ખરેખર વૈષ્ણવતાને વરેલાં ખેટનું અવનવું રૂપ દેખાતું હતું. આ નિર્જળા એકાદશીના રોજ કેટલીક બહેનો કેવળ નિર્જળ રહેતી. એક ટીપું પણ જલનું લેતા નહીં પણ વૈષ્ણવી જાતમાં છૂટ મળી હોય છે તે છૂટનો ઉપયોગ કરી શ્રીદ્વારકા-ધીશ વગેરે દેવના ચરણામૃતની લોટી ઘરમાં રાખી જ્યારે ગળે જલ વગર શોષ પડે ત્યારે ચરણામૃતનું પાન તેઓ કરતા.

ચાતુર્માસની એકાદશીની વિશિષ્ટતા એ રહેતી કે તે દિવસે શ્રીકાકુરંજની સવારી જળમાં ઝીલવા માટે ખેટનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં તીર્થ પર સાંજે જતી હતી. ૧. ચરણગોમતી, ૨. પદ્મતીર્થ, ૩. શંખતળાવ, ૪. પ્રેમલાતીર્થ, પંકચોલીયા તળાવ વગેરે ઝીલણાનાં સ્થળો મનાયાં હતાં.

એકાદશીને દિવસે શયન આરતી વખતે વૈષ્ણવોની ભીડ રોજ કરતાં જરા વિશેષ જામતી. તે દિવસે શયન આરતી થયા બાદ શ્રીકાકુરંજને પોઢાડી વૈષ્ણવોની મેદની મંદિર બહાર બેઠક જમાવતી. કીર્તનો થયા

બાદ છેવટે બેટ શંખોદ્ધારના પંચતીર્થનું ગીત ગરખીરૂપે સૌ ગાતાં અને અને મોડી રાતે એકાદશીનું જાગરણ કરવા પોતપોતાના લત્તામાં મંડળીઓ બેઠકો જમાવતી હતી.

ક્યાં આ વૈષ્ણવતાની લીલા ! અને ક્યાં આજના બેટના વૈષ્ણવોની વિમુખતા ! આજે કોઈ અગિયારસના વ્રતનો આમહ સેવનાર નથી; કોઈ અગિયારસના વ્રતને ઉત્તેજન આપનાર નથી. બેટમાં કોઈ કીર્તનકાર નથી કે હીલા જીવોને ધર્માભિમુખ બનાવે.

છતાં બેટમાં એ જ દેવમન્દિરો સેંકડો વરસથી જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે રોજનો સેવાક્રમ જાળવી રાખે છે. મૂળ પાયા એટલા જીંડા ગયા હતા અને તેના પરનું ચણતર સ્વચ્છ ભાવથી એવી રીતે થયું હતું કે હજુ સુધી જૂના કાર્યક્રમમાં બહુ લોપ થવા પામ્યો નથી.

હા, આજે દશમની સવારી નીકળતી નથી આજે એકાદશીના વ્રતધારીઓથી કુટુંબો ભિરાતાં નથી.

બેટની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવું છે કે જે સંસ્કાર પુષ્ટિમાર્ગની વૈષ્ણવતાએ પ્રજાજનમાં જગાડ્યા તે સેંકડો વરસ સુધી તો લોપાય નથી.

તુલસી મહિમા

વૈષ્ણવતાએ દ્વારકાના પ્રદેશમાં તુલસી પત્રનો મહિમા ફેલાવવામાં મોટો વિજય મેળવ્યો હતો. સત્તરમા સૌકા પછી બેટ શંખોદ્ધારમાં જે મકાનો માણસના વાસ માટે બંધાયા તેમાંનું ભાગ્યે જ એકાદું એવું હોય કે જેમાં તુલસીક્યારાની રચના કરવામાં ન આવી હોય. તુલસીપૂજ એ વૈષ્ણવ જગતનું આવશ્યક અંગ બની ગયું હતું. તુલસીના ક્યારામાં રોજ પાણી રેડવું, તુલસીની કુંકુમ ચન્દનથી પૂજ કરવી, તુલસીના

વૃક્ષને સૂતરના તન્તુથી આચ્છાદન કરવું, તુલસીની પરિક્રમા કરવી, અને રોજ સાંજે તુલસીના વૃક્ષ પાસે દીપ પ્રકટાવવો, એ દરેક ધરનો રોજિંદો કાર્યક્રમ બની ગયો હતો.

દેવ મંદિરે શ્રીઠાકુરળનું સ્નાન થયા બાદ પૂજનના કાર્યમાં દેવના ચરણે તુલસીપત્ર ચડાવાનો ક્રમ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેથી ખેટ અને દ્વારકાના મંદિરના ચોકમાં એકથી વધારે માળીઓ ફક્ત તુલસીના ટોપલા લઈ ભક્તોને તુલસી પહોંચાડવા દુકાન માંડી ખેડા હોય છે. દેવની આરતી થતી વખતે દેવને કેવળ તુલસીના પત્રોની માળા જયમાલા અંગિકાર કરાવવાનું ઠરેલું હોય છે. દેવને અર્પણ કરવાના નૈવેદ્યમાં બ્યાં સુધી તુલસીપત્ર મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી નૈવેદ્ય દેવે અંગિકાર કર્યું એમ ગણાય નહીં.

ચરણામૃતની અગત્ય જોટલી જ અગત્ય દેવના ચરણેથી મળેલા તુલસીપત્રની વૈષ્ણવ જગતમાં મનાય છે. દેવને તુલસી અતિપ્રિય છે. વૃન્દાનો અવતાર તે જ તુલસી મનાય છે. વૃન્દા વિષે મોટું તત્ત્વ-ચિન્તન રજૂ કરતું **જલંધર આખ્યાન** પુરાણપ્રમાણિત લખાયેલું છે. શ્રીકૃષ્ણને વૃન્દા સાથેનો સમ્બન્ધ કેમ થયો અને તે કેવા રસાત્મક સ્વરૂપનો હતો એ બધું જલંધર આખ્યાનમાં પુરાણના કથન પરથી બતાવવામાં આવ્યું છે. મથુરા પાસેનું વૃન્દાવન એ તુલસીનું વન મનાય છે.

શ્રીદ્વારકાધીશને ચરણે ચાતુર્માસ દરમ્યાન તુલસી ચડાવવામાં મોટું પુણ્ય માનવામાં આવ્યું છે. અદારમી સદી અને ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન ખેટ શંખોદ્ધારના મંદિરે ચોમાસાના ચાતુર્માસ દરમ્યાન રોજ દેવને ચરણે તુલસી ચડાવવા સારુ સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાના પ્રતિનિધિ તરીકે પંડિત બ્રાહ્મણો દર વરસે મોકલવામાં આવતા હતા. તેમનું કાર્ય વિધિપૂર્વક દેવને રોજ તુલસીપત્ર ચડાવવાનું રહેતું હતું.

એ તો જાણીતી કથા છે કે નરસિંહ મહેતાના કાકા પર્વત મહેતા પ્રત્યેક વરસે ચોમાસાના દિવસોમાં પોતાના હાથમાં તુલસીનું કુંડું ધારણ કરી માંગરોલથી દ્વારકા આવતા હતા અને એ કુંડામાંના વૃક્ષના તુલસીદલ રોજ શ્રીને ચરણે ચડાવતા હતા.

કાર્તિક માસમાં તુલસી વિવાહનો ઉત્સવ બેટ દ્વારકામાં સેંકડો વરસથી વૈષ્ણવો ઉજવતા આન્યા છે.

તુલસીનો કેવો મોટો મહિમા ! તુલસીના રસમાં કૃષ્ણપ્રેમ જગાડવાનું ઉદ્દીપક બળ રહેલું છે એમ પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓ માને છે.

બાહ્ય આચારની અસલી સંસ્કૃતિ

આચાર એ ધર્મનું પહેલું અંગ મનાતું હોય ત્યાં આચારને સૌ કોઈ પાળે; વિચારની પવિત્રતા પળાય છે કે કેમ તેના પર સૂક્ષ્મ ચોક્કી રાખી શકાતી નથી. નહાલું, ઘોલું, ટીલાટપકાં, કંઠીમાળા, પૂજાપાઠ, અપવાસ એકટાણું, અન્નનો આહાર, અને ફલાહાર, એ બધાં આચારના રંગરાગ ગણાય. આ બધા વિષયોને માણસની પવિત્રતા માટે જરૂરના ગણાય ત્યાં આચારની, બાહ્ય આચારની પકડ સમાજના રોજિન્દા જીવનવ્યવહાર પર ખૂબ જામેલી હોય છે. આચાર ન પાળે તે ભ્રષ્ટ અને આચાર પાળે તે શુદ્ધ એવી છાપવાળી માન્યતાએ જ્યાં પોતાના ધામા નાખ્યા હોય છે, ત્યાં સૌથી પહેલાં સ્પર્શસ્પર્શની આલડછેટના ખ્યાલ અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે વિકસ્યા હોય છે.

દારકાના પ્રદેશમાં ઈ. સ.ના દશમા શતક સુધી દરિયા વાટે જનસંધની આવજવ થતી હતી. તેથી તે કાળમાં વવનો, ક્ષત્રિયો, સૈન્યો, અને ખોરાસાન, (કાબુલ) સિન્ધના રજપૂતો વગેરે માનવ સંઘો સાથે દારકાના પ્રદેશની વરતીનો ગાઢ સંપર્ક રહેતો હોવાથી ભારતની અસલી વર્ણશ્રમના રંગવાળી સંસ્કૃતિવાળા આચાર આ દેશમાં જમ્યા નહોતા. પરંતુ આરબો અને ઇતર રસેરજ પ્રજાના સંઘોની અવરજવર આ દેશમાં વધવા લાગી, ત્યારથી ભારતીય અસલી સંસ્કૃતિના રક્ષકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વર્ણશ્રમના આ લક્ષણો પર બનેલા સાધુસંતો બાહ્ય આચાર માટે આગ્રહ સેવવા

લાગ્યા. એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. મ્લેચ્છ શબ્દ આચારબ્રહ્મતાના અણુગમામાંથી જ ઉદ્ભવ પામ્યો છે.

આચારબ્રહ્મ માણસનો સમ્પર્ક જ વર્જ્ય ગણાવા લાગ્યો અને તે કાળથી સ્પર્શ અને અસ્પૃશ્યની ભાવના ઉભી થઈ.

આચારબ્રહ્મ વ્યક્તિને સ્પર્શ કર્યા પછી પવિત્ર થવું હોય તો સ્નાન કરવું જોઈએ, અપવાસ કરવા જોઈએ, મન્ત્રોચ્ચાર સાથે દેહશુદ્ધિની વિધિ તીર્થકાંડે કરવી જોઈએ. જનોઈ, કંઠી, કન્દોર બદલાવવા જોઈએ, મૂંઝ, દાઢીના વાળનું અને માથાના વાળનું મુંડન થવું જોઈએ.

આવા પ્રકારના બાહ્ય આચારના સંસ્કાર દારકાના પ્રદેશમાં કેટલી હદ સુધી પહોંચ્યા હતા તે દર્શાવતી લોકોની રહેણીકરણીના રિવાજ અંત્રે ટાંકવા ઠીક થઈ પડશે.

સ્પર્શની આભડછેટ—મહાજન સમાજમાં ગણાતા માણસો કૂતરાને અડકવાથી અભડાતા હતા, પણ બિલાડીને પોતાની પથારીમાં સૂવડાવતા હતા; ગધેડાને અડકવાથી માણસ અભડાય પણ, ઘોડા ઉપર બેસીને વરરાજા લગ્ન કરવા જાય. દેવની સવારીમાં ઘોડાનો ઉપયોગ થઈ શકે, ગાયનું પૂછકું પવિત્ર ગણીને તેને આંખે અડકાડવામાં આવે. કાગડાનું બોટલું પાણી અર્પાવત્ર ગણાય, પણ ચકલાંની ચાંચોથી છેદાયેલું ફળ (ખોર) અભડાયેલું ન ગણાય.

ચામડાની બનેલી ચીજ જોડા, ડાબલી, પેટી, કમરપટ્ટા, અસ્પૃશ્ય ગણાય; પવિત્ર કામ કરતી વખતે પવિત્ર સ્થાનેમાં આવી ચીજો વાપરી શકાય નહિ. ચામડાના જોડાને બદલે લાકડાની ચાખડી વપરાય, પણ દેવમંદિરમાં ચામડાથી મઢેલા મૃદંગ વાપરવામાં આભડછેટ ગણાતી નહિ અને ચામડાના બનેલા ઘાડવામાં ઘી ભરવાથી ઘી અભડાય નહિ.

આમકાના કોસથી દૂવામાંથી ખેંચાતું પાણી બ્રાહ્મણથી પીવાય નહિ. કાગડાના પીંછાને અડકવાથી નાવું પડે, પરંતુ મોરના પીંછાંને મુકટ દેવના શિરનો શણગાર થઈ શકે. પ્રાણીઓનાં હાડકાંને અડકવાથી અભડાર્ધ જવાય, પણ હાથીદાંતના બોલાયાં પહેરી રસોડામાં ગૃહિણી રસોઈ કરી શકે.

બાઘ પદાર્થોની આભડછેટ—મહાજન વર્ગમાં ગણાતા લોકો માટે માંસ, ઈંડાં કાયમ માટે વર્જ્ય હોય છે. તેનો ઉપયોગ કરનાર આચારબ્રહ્મ ગણાય છે અને તેવા લોકો સાથે જમવા જૂઠવાનો વ્યવહાર મહાજન વર્ગ કરી શકતો નહોતો.

ગાય ભેંસ, બકરી, ઊંટનું દૂધ વાપરી શકાય, પણ મરઘીનાં ઈંડાં વાપરનાર બ્રહ્મ થયેલ ગણાતા હતા. બીજા વર્ણના લોકોને રસોડે રંધાયેલું જમણું મહાજન વર્ગ માટે અગ્રાહ્ય (અધરાજ) ગણાતું એટલું જ નહિ પણ સમાજે માન્ય કરેલી ન્યાતજ્ઞત સિવાયની ન્યાતના માણસોના ધરતું પાણી પણ અગ્રાહ્ય (અધરાજ) ગણાતું. નવાઈની વાત એ હતી કે દૂધ તો ભરવાડના ધરતું પણ વાપરી શકાતું હતું. તેને માટે આભડછેટ નહોતી પાણી કરતાં દૂધ વધારે પવિત્ર ગણાતું હતું. અદારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં મહાજન વર્ગના લોકો પોતાથી ઊતરતા વર્ગવાળાને ઘેર પરોણા તરીકે જતા ત્યારે પરોણાને જમાડવા માટે રસોઈ કરનાર જો બ્રાહ્મણ ઉપલબ્ધ થઈ ન શકે તો બ્રાહ્મણેતર પાણીને બદલે દૂધથી કણક બાંધી પૂરી બનાવે તે પૂરી અભડાતી નહિ. દૂધ સાવ ચોખ્ખું છે કે પાણીના ભેળવાળું છે તે જોવાનું કામ આસડ-છેટમાં માનનારનું નહોતું. સામા માણસના આચારની વિશુદ્ધિ ઉપર બ્રાહ્મણ પરોણાને પૂર્ણ વિશ્વાસ રહેતો.

સામાન્ય રીતે જમતી વખતે એક માણસના ભાણામાંથી બાજુએ જમવા બેઠેલા માણસને બાઘ પદાર્થ આપી શકાતો નહિ. કોઈ કોઈનું

એંડું ખાય તો આભડછેટ પળાતી નથી એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. જમનારની થાળીમાં છાંડવામાં આવેલા ખાદ્ય પદાર્થ એંડવાડ કહેવાતા અને તે એંડવાડની કુંડીમાં પધરાવવામાં આવતા હતા. માણસ માણસથી અભડાતા, ગાય દીકરાથી અભડાતા, ભાઈ ભાઈથી અભડાતા. એ આભડછેટ તો અજબ હતી. માત્ર કહેવાતા ફળાહારની ચીજો વાસ્તે બહુ આભડછેટ નહોતી.

આ સામાજિક પરિસ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એ દૃષ્ટિએ એક કાલ્પનિક સંવાદ અને બે પત્રો અહીં ટાંકું છું.

નાવા ધોવાની આભડછટ :

નવું સાસરિયું

ઐતમ ડાશી—કાં જશીયા, વધાવ્યા છો. ઘરમાં ભણેલી વહુ આવી છે. બહુ ભાગ્યશાળી છે.

જશીયા—શું કરું ? ઐતમ વહુ, વહુ છે તો બહુ ફૂટડી, ચકોર અને સાનમાં સમજી જાય એવી. પણ આચાર વિચારમાં સાવ ધબકો. મારો તો આ ઘરમાં કળીએ કળીએ જીવ દુખાય છે. આપણું મહાજનનું ઘર જો ધરમ ન પાળે તો પછી મહાજનમાં ન ખપીએ હોં ! પછી તો બાબલ ગણાઈ એ બાબલ. મને ખબર નહોતી કે ભણેલા ગણેલા આચાર બ્રહ્મ હોય છે. વહુ છે સૌની લાડકી એના સસરાએ તો તેના વખાણ કરી છેક માથે ચડાવી છે. પણ હું તો માંહીને માંહી સમસમી રહી છું. એને નથી વાસી કુસીનું ભાન, નથી નાવા ધોવાની ખબર; અભડાયેલા હાથે જેને તેને અડે છે. અરે, હું નવેણુમાં હોઈ અને ભાન વગરની યથારી-માંથી જીદી મને પગે પડતી બાજી પડે છે. પછી તો હું માથાબોળ નહાઈ છું ત્યારે તેને વિમાસણ થાય છે.

ઝોતમ—આવું તે હોય ? તમે પાંકા મરજદી અને ભણેલી વહુ બાળકલ. એ બેનો સંઘ કાશીએ કેમ પહોંચશે ?

જશીબા—ભગવાન જાણે ! કાલે દીકરો અને વહુ મળની રીતે બહાર ફરી આવ્યાં—મને અને એના બાપને પગે લાગ્યા—એતો મને બહુ ગમ્યું. પણ ઝટ લઈને પગમાંથી ચંપલ ઉતાર્યા વિના તે પાણીઆરે ફેડી ગયાં. ડબ લઈને ગોળામાંથી ગોળાલોટી ભરીને પાણીનો પ્યાલો મોઢે માંજો. શું થાય ! ઘડીક તો એમ થયું કે અલડાયેલો ગોળો ફેડી નાંખ્યું ! ભણેલીને એટલું ભાન નથી કે ચંપલ પહેરીને ગોળે, પાણીઆરે ન અડાય. બહારથી આલડછેટ લઈને આવ્યા પછી હાથપગ ધોવા જઈએ; લોકરા વણને અડક્યા હોઈ એ તો અલડાયેલ લુગડાં ઉતારી બીજાં શુદ્ધ લુગડાં પહેરવા જોઈએ. તે પછી જ પાણીઆરે જવાય. આવી વાત વહુને કોણ સમજવે ?

ઝોતમ—જશીબા, ધીરેથી પહેલાં આપણા દીકરાને આ બધું સમજાવીએ, અને દીકરો વહુને સમજાવે તો આ પાંકા ઝટ ઉકલી જાય.

જશીબા—અરે, બાઈ, દીકરો એને સમજાવે તેના કરતાં એ હોશિયાર વહુએ તો દીકરાને કંઈ કંઈ સમજાવી દીધું છે. જોને, આપણે ઘરે તો વાસી કપડાં જુદા રાખીએ છીએ. તે કંઈ રોજ ધોવાય નહિ. એટલે વહુ રાણીએ દીકરાને સમજાવ્યું કે રાતે સૂતી વખતે તો ધોયેલા સ્વચ્છ કપડાં જ પહેરવા જોઈએ. મેલાં વાસી કપડાં તો રોગનું ધર હોય છે. આ સમજ આવી એટલે દીકરો તો સૂતી વખતે વળગણી ઉપરથી ધોવાઈ ને સુકાતું ધોળું ફૂલ ધોતીઈ પહેરતો થયો સ્વચ્છ પહેરણું પહેર્યા વગર તે ઉઘાડે શરીરે સૂતો જ નથી. આમ છે ત્યાં દીકરો વહુને શું શીખવે ? એ દિવસો તો ગયા. મારા ઘરમાં આલડ-છેટ પળાતી હતી તે હવે નહિ જ પળાય.

ઐતમ—વાત તો સાચી છે. જશીબા, તમે તો આચાર પાળતાં પાળતાં મોટાં થયા. હવે તમારાથી ભણાચાર સહી કેમ જાય ! ભગવાન દીકરાને અને વહુને સન્મતિ આપે અને તમારી પીડા હળવી આય.

જશીબા—નારે ના, હવે ઉતરે કાળે હું અલડાવા માગતી નથી. કળિયામાં ઓરડી મળતી છે. તેમાં મારો વાસ રાખીને હું મારી રીતે દાહાડા વિતાડીશ. આપણે ને ભણાચાર કેમ પાલવે ? વહુ દીકરો ભલે ભર્યા ઘરની સમૃદ્ધિ માણે અને સુખી રહે. એમના સુખી જીવનને છેટેથી જોઈશું અને બાકીનું જીવતર પૂરું કરીશું. દીકરો અને વહુ ગામ આખામાં બહુ વખણાય છે. એથી દીકરાના બાપા તો ખૂબ રાજી રહે છે. તો હવે મારે એમના રાજીપામાં વિના કારણે ડખલ શા વાસ્તે કરવી ? મને વહુના ડહાપણમાં વિશ્વાસ છે. તે મને દુઃખી થવા નહિ દે. કાં તો તે પોતાના આચાર આપણા જેવા રાખશે; અથવા તો મને મારી રીતે રહેવા દેશે અને મને જરાપણ મૂંઝવણમાં નહિ મૂકે.

ઐતમ—વાહ જશુબા, વાહ, તમે તો તમારો મનખો સુધારી લીધો ગણાશે. આપણે જૂના માણસોએ નવા જમાનાને ઓળખતાં શીખવું જોઈએ. લો, જેશ્રીકૃષ્ણ, આવજો.

જશીબા—ઐતમ બા, જોજો હોં, આ વાત બહાર ન પડે. તમે આપણા સતસંગી મંડળ વાળાં છો એટલે તમને આ વાત કરી છે. બાકી, ઘન્ટી વાત કોણ ઉઘાડી પાડે ?

સગુણાનાં પત્રો

મોટાભાઈ,

મારી ચિન્તા કરશે નહિ. મને તમે જે શિક્ષણ કહો કે સાંસ્કારિક શિક્ષણ આપ્યું છે તે બધા સંજોગોમાં મને અનુકૂળતા

મેળવી આપે છે. તેથી મારા પ્રતિષ્ઠિત સસરાજીના ઘરમાં કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિકૂળતા મને જણાશે જ નહિ. તેથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય તો હું યધા સંજોગોમાં જળવી રહી છું, અને શારીરિક માંદગી તો જ્યારે આપણે પોતે નોતરીએ છીએ ત્યારે જ આવે છે એ વાત તમે સરસ રીતે શીખવી છે. પણ આ દેશમાં મહાજનવર્ગની રહેણીમાં મને ઘણું નવું જણવા જેવું મળ્યું છે. મારાં બાએ મારી પાસે આ દેશના મહાજન વર્ગની રીતભાતની વાતો મારી પાસે કદી કરી નહોતી.

અહીં સુતરાઉ વસ્ત્રો રોજ ધોવાય તે જ પવિત્ર ગણાય છે. રાતે જે વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તે બીજે દિવસે **વાસી વસ્ત્રો** ગણાય છે; અને વાસી વસ્ત્રો કાંતો સવારે ઉઠતાંની સાથે (બારણા વાસી) કાઢી નાંખી સરખી રીતે ખીલી પર કે વળગણી ઉપર લટકાવી દેવાં જોઈએ. પછી બીજાં લુગડાં પહેરવાં જોઈએ. એમ કર્યા પછી જ ઘરના કામમાં લાગવું પડે છે. એક વાર સવારના પહેરમાં પથારીમાંથી ઉઠતાં વેંત હું મારી ભક્તિ દર્શાવવા મારાં સાસુજીને ચરણે વન્દન કરતી હતી—ત્યાં તો એમણે **હોકારો** કરી મેલ્યો ..“ અરે, સગુણ વાસી કપડે મને અડકી ! આવા બાળકલવેડા આપણે ત્યાં ન ચાલે. મારે તો હવે માથાબોળ નહાવું પડશે.”—આવા હોકારાનો મર્મ હું તો સમજી ન શકી.—પણ પૂજ્ય સસરાજી તરત જ દોડી આવ્યા. મને સમજવ્યું કે અહીં વૈષ્ણવ સંસ્કૃતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. તેથી સુતરાઉ લુગડાં કાં તો તદ્દન કોરં—(કદી પાણીથી ન ધોવાયાં હોય તે) અગર તો પાણીમાં ધોઈને અપરસવાળા ઝોરડામાં ખાસ વળગણી ઉપર સૂકવ્યાં હોય અને તેને બીજા કોઈ ના સ્પર્શથી અલડાવ્યાં ન હોય, તો તે સુતરાઉ કપડાં પહેરી તમે વૈષ્ણવને અડકો તો તેમાં વાંધો નથી.”

મને સમજવવામાં આવ્યું કે રેશમી કપડાં કે ઉતના લુગડાં, અને કન્તાનના કપડાં (શણના), વૈષ્ણવ સમાજમાં સદા પવિત્ર ગણાય છે. તેવા લુગડાંને રોજ ધોવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી.

મારે ત્યાં રસોઈયા રસોઈ કરે છે. તેમાંનો એક તો ધાપળો પહેરીને જ કામ કરે છે, રસોઈયાણુ બાઈ તો કંતાનની સાડી પહેરે છે. તે કમખો કે ચોળી પહેરતી નથી; અને પહેરે તો રેશમી ચોળી પહેરે છે.

અમે જમવા બેસીએ છીએ ત્યારે પીરસનાર ભટ્ટ રેશમી પીતાંબર પહેરે છે; અને શરીરે રેશમી બંડી—કસોવાળી પહેરે છે. રસોઈ ઘરમાં કામ કરનારા બહારના કામ કરનારાને બીલકુલ અડકતા નથી. અને જો કોઈ ભૂલથી બહારના કામવાળાને કે બહારથી આવેલા મેમાનને, કે મને પોતાને અડકી બેસે તો તરત જ તે બાથરૂમમાં જઈ કપડાં ઉતારી નહાઈ લે છે. અને ફરી બિનનાં, રેશમનાં કે કંતાનનાં કપડાં પહેરી લે છે. જુઓને, મોટાભાઈ, આ કેવી સમજ ! ઘણા દિવસથી ન ધોવાયેલી કંતાનની સાડી પવિત્ર, મહિનાથી રસોડાનો મેલ જેને લાગ્યો હોય તે રેશમી પીતાંબર પવિત્ર, ભેજથી સબડતો કોથળાનો (શણુનો) કકડો પવિત્ર માનીએ અને રોજ નળના સ્વચ્છ પાણીથી સાબુ વડે નિર્મલ બનેલાં સુતરાઈ કપડાંને અપવિત્ર ગણી માણસો તેનાથી અભય છે. કેવી અજુગતી વાત !

વળી બીજી વાત કહું ? અમારે ત્યાં બહુ સરસ ડાઈનીંગ રૂમ છે. આરસથી મહેલો છે. અમે પાટલે બેસી સહુ જમીએ છીએ. બગીચાના કેળના સુન્દર પાનમાં ભોજન પીરસવામાં આવે છે.

પરંતુ પતરાળાં મૂકાતાં પહેલાં—દરેક પાટલાની સામે જલથી પોતું કરવું પડે છે. પોતાની વિધિ થયા વિના પતરાળાં મૂકાતાં નથી—જમીન અપવિત્ર હોય તેને જો ટીપાં પાણીથી પવિત્ર બનાવાય છે. વિધિ તો બહુ મજાની કહેવાય. પણ મારા જેવી અજ્ઞાણીને પોતું શબ્દ મારા કોશમાં ઉમેરવો પડ્યો.

આવું તો ઘણુંય શીખવા જેવું અને વિચારવા જેવું મને આ વૈષ્ણવી સૃષ્ટિમાં મળ્યા કરે છે. મને અહિં સારી રીતે મનગમતું

વાતવરણ મળી રહે છે કોલેજમાં ભણુતા દીઅર ખૂબ મળનો સહવાસ આપે છે.

તમારી પુત્રી સચુણના

વંદન

બીજો પત્ર

મોટાભાઈ,

હમણાં શ્રાવણ માસ ચાલે છે. મારા નણંદનું સાસરું બેટ શંખોદ્ધારમાં છે. ત્યાં આ માસમાં હીડીળાના ઉત્સવો દેવ મન્દિરમાં બહુ ઠાઠ માઠથી ઉજવાય છે. તેથી અમે ત્યાંનાં ઉત્સવમાં દેવના દર્શને વેવાઈને ઘેર ગયાં હતાં.

આ પ્રવાસમાં આલડછેટના નવા પ્રકારનો અનુભવ થયો હતો. બેટ શંખોદ્ધાર સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો દ્વીપ છે તેથી સઢવાળા હોડીઓમાં બેસી બેટને બન્દરે ઉતરાય છે. આ હોડી ચલાવનારા ખલાસીઓ ભડેલા મુસલમાન હોય છે. તેથી હોડીમાં બેઠાં કે તરત જ ઉતારીએ ખલાસીના સ્પર્શથી અલડાઈ ગયેલા લેખાય છે. ઉતારનો સરસામાન પણ જો શણુના કોથળામાં કે કંતાનની બેગમાં મૂકાયો ન હોય તો ઉતારનો બધો સામાન પણ છુવાઈ જાય છે : એટલે કે અલડાઈ જાય છે. તેથી અમારો બધો સામાન શણુના કોથળામાં અને કંતાનથી વીંટાયેલી બગચીઓમાં રાખવો પડ્યો હતો.

અમે બેટમાં વેવાઈને ઘેર પહોંચ્યા કે તરત જ અમારો સામાન તો ઘરમાં દાખલ થયો, પણ અમે ઘરમાં દાખલ થઈ શક્યાં નહિ. અમારાં પહેરેલાં કપડાં ફળીઆમાં એક ખાટલા ઉપર મૂકી દેવામાં આવ્યાં. અને અકેક કપડું પહેરી-ફળીયાની બાથરૂમમાં દરેક જણુ નહાતો જાય અને ભીને કપડે ઘરમાં જઈ કંતાનથી વીંટેલી બગચીમાંથી

પોતાના લુગડાં કાઢીને પહેરે. આ રીત મને ખૂબ આશ્ચર્યભરી લાગી. મને કહેવામાં આવ્યું કે જ્યારે અમે બેટ શંખોદ્ધારથી પાછા ઘેર જઈશું ત્યારે પણ ઘરે જઈને આભડછેટનું આ નાટક ભજવાશે.

બેટ શંખોદ્ધારમાં તો ઊભી ખજીરે મહાજન વર્ગને માણસ ભડેલાને—મુસલમાન ખારવાને અડકતો નથી; બે અડકે તો તે અભડાઈ જાય. તપાસ કરતાં જણાયું કે બેટમાં આભડછેટને ટાળવા માટે મહાજન વર્ગે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, બેટ માં કોઈ ઢેઢ, ભંગી, કે ચમાર આવવા માગે તો—હોડી હાંકનારને તાકીદ આપવામાં આવી છે કે એવો ગુન્હો કરનારે હોડીના ઉતારા ઉતાર્યા વગર પાછી સામે કાંઠે ખાલી કરવા જવું પડશે. આ કાયદો કેટલો વિષમ કહેવાય ?

મારાં નણુદે મને કહ્યું છે કે બેટની શાળામાં ભણતા મહાજનના છોકરાં અને શિક્ષકો શાળામાં પહેરવાનો પોષાક ખાસ અલગ રાખે છે; શાળામાં ભડેલાના છોકરાં ભણવા આવે તે સૌને અડે અને અભડાવે છે. શાળામાંથી ઘેર જઈ—કપડાં ઉતારી—ઘર માટેના ખીખ કપડાં બાળકો પહેરી લે છે. કેટલાંકને તો માળખ શાળામાંથી આવતાંની વેંત નવડાવે છે. વાહ આભડછેટ ! વાહ ! કોઈ ભક્ત ઢેઢ કે ચમાર બેટના દેવની બાધા રાખે છે, ત્યારે તેમની બાધા છોડવા તે દેવને દર્શને આવે છે; પણ તેમને—બેટમાં લઈ આવવાની સખત મનાઈ કરવામાં આવી છે. આવી બાધા વાળા ભક્ત ઢેઢ, ચમારને મછવાવાળા બેટથી એકાદ માલઈ દૂર દરિયા વચ્ચે આવેલા ટાપુ પર ઉતારે છે. ત્યાંથી ભક્ત બેટના દેવોની ધજ્જાઓનાં દર્શન કરે છે—અને પોતાની બાધા પૂરી થઈ માને છે. આ ટાપુનું નામ ઢેઢમૂર પાડવામાં આવ્યું છે. મોટાભાઈ, આવા પ્રકારની આભડછેટમાંથી આપણે ક્યારે મુક્ત થશું ?

તમારી સગુણના

વન્દન

પરિશિષ્ટ

કચ્છના ત્રીકમ ભગતની કહાણી

(ભક્તો વિષે અકળિત પરચા અકળિત રીતે સરખયાની અનેક કથા પ્રચલિત છે; તેવી એક કથા ખેટશખોદ્ધાર આવવા ઇચ્છતા ત્રીકમ ભક્તની દિનચર્યાની છે તે અહીં ઉતારી છે. કચ્છના પ્રદેશમાં આ કથા ખૂબ જાણીતી છે.) કચ્છના વાગડ પ્રદેશમાં ગેડી ગામ છે. ત્યાંના મેઘવાળનો ગોર ગરોડા ખાલણ ત્રીકમદાસની આ કથા છે. કચ્છમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભજન દ્વારા લોકોને સદ્બોધ આપનાર ચાર મોટા ભક્તો પંકાયા છે:

- ૧ રવિસાહેબ વાણીઆ.
- ૨ ભાણુ સાહેબ લોહાણા.
- ૩ ખીમ સાહેબ લોહાણા.
- ૪ ત્રીકમ સાહેબ મેઘવાળના ગોર.

આ ત્રીકમ મહારાજ-ગેડી ગામમાં ખેતીની મજૂરી કરતા કરતા. ભક્તિને માર્ગે ચડવા હતા. તેને માટે ખેતરમાં ખાવા માટે ભાત રોટલા આવે તે પણ કૂતરીને ખવડાવી દે.

એક વાર કૂતરી ત્રીકમદાસનો છેડો ખેંચી તેને કાગનોરા ગામની ગુફામાં લઈ ગઈ. ત્યાં સમાધીની સ્થિતિમાં ખેડેલા યોગીનું ત્રીકમદાસે દર્શન કર્યું. ત્રીકમ ભગત ત્યાં જ પરવશ થયા-અને લવવા લાગ્યા.

કપડા ભી ધોયા અવધૂત,

અંચલા ભી ધોયા હોણ.

જગ લગ મનવો ન ધોયો મેરે લાલ,

લાલ મારા દીલમાં લાગી વૈરાગી.

એણે યોગીને ગુરુ બનાવવા વિચાર્યું. યોગી કાગનોરાના કુંગરમાં રામગુરુ નામથી પ્રખ્યાત હતા. યોગીએ ત્રીકમદાસને કહ્યું “ તારો ગુરુ થવા ખીમ સાહેબ સરખયો છે. તે રાપર ગામે દરિયાલાલની જગ્યામાં રહે છે. તે કહે તે પ્રમાણે વસ્તવે ” એમ કહી રામગુરુએ તેને અંચલો અને ખેરખો આપી વિદાય કર્યો.

ત્રીકમદાસને તો વૈરાગીની લગની લાગી હતી. તેથી તરત જ લાકડાંની ભારીની ભેટ લઈ તે રાપર ગયો. ત્યાં ખીમ સાહેબ બહુ ઠાઠથી રહેતા હતા. અહીંના વૈભવથી ત્રીકમદાસને નવાઈ લાગી. ત્રીકમદાસે લાકડાંની ભારી ખારણે મૂકી એટલામાં તો ખીમ સાહેબ જાતે બહાર આવ્યા અને પોતાની પાદુકાથી ત્રીકમદાસનો વાંસો થાપડ્યો-અને સદ્ગુરુનો મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું “ ઘેર જઈ લગન કર અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી સંત સાધુઓની સેવા કરતો રહેજે ”

તીકો પાછો રામવાવ પાસે ગેડી ગામે ગયો સંસાર માંડી ત્યાં રહ્યો. પણ ગેડીના લોકો તેના પર જુલમ કરવા લાગ્યા હારિજનોને આ વાત ન ગમી. ત્યાંથી ત્રીકમદાસ તો ગયા પણ તેમના ભક્તો, શિષ્યો, હારિજનોએ ગેડી ગામનું પાણી અઘરાળ કર્યું. આજ સુધી એ પ્રથા ચાલુ છે.

ત્રીકમદાસની ભક્તિનું અને વિરક્તપણાનું બળ વધતું ચાલ્યું. એકવાર ખીમ સાહેબ સાથે ખેટની જાત્રા કરવા એક સંઘ કચ્છથી નીકળ્યો. કચ્છમાંથી વહાણમાં ખેસી ખેટ શંખોદ્ધાર જવાય. કચ્છને બન્દરે સંઘ વહાણમાં ખેસતો હતો ત્યારે વહાણના નાખવાએ સંઘમાંના ત્રીકમ ભગતને વહાણમાં ખેસવા દીધા નહિ. કારણકે-ખેટ ગામે-મહાજનનો હુકમ હતો કે વહાણવાળાએ ખેટમાં મેઘવાળ, ચમાર, ઢેક લાગીને પોતાના વહાણમાં લાવવા નહિ. આ રીતે ત્રીકમદાસ વહાણમાં ચડી ન શક્યા. તે કાઠે ખેઠા ખેઠા ભગવાનના ભજનમાં મસ્ત બની ગયા. વહાણ તીકા ભક્તને મૂકીને ચાલ્યું. તીકા મહારાજનું ભજન ચાલુ રહ્યું.

ભજન

હે, જી, બેટ જીવું, મારે ગોમતી નહાવું.
 ઓલ્યા વહાણવટી વહાણને હંકાર,
 મારે બેટ જીવું.

કબુદ્ધિ હલી તારી અરજું કરે,
 એક અરજ મારી સુણતો જાને,
 આ કાયામાં સંતો આબો પાક્યો,
 અંજલિ ભરી રસ ચાખતો જાને.
 બેટ જીવું મારે ગોમતી નહાવું,
 જીભ દાસી તારી અરજું કરે,
 એહ અરજ મારી સુણતો જાને,
 કહે ત્રીકમ ગુરૂ ખીમ કેરે કારણે.
 સંતોના ચરણોમાં રહેતો જાને,
 બેટ જીવું મારે ગોમતી નહાવું.

ભજન ગવાય છે. ત્યાં તો પુષ્પ વરસ્યા. તીકમે આંચલો પાથર્યો.
 તેના પર તીકમ સાહેબ બેઠા અને આંચલો તરતો તરતો બેટદ્વારકા
 પહોંચ્યો. સંધનું વહાણ બેટ પહોંચ્યું તે પહેલા ત્રીકમ ભગત બેટને
 કાંઠે પહોંચી ગયા હતા.

તેને લગતું ભજન આ પ્રમાણે પ્રચલિત છે.

હે, જી દ્વારકાના મહાસાગર મધ્યે,
 ત્રીકમને લીધો તારી.
 સદ સુકાન, નાહિ હોડી, લંગાર,
 પ્રભુ તે પછેડી પાર ઉતારી.
 લાજ રાખી મોરારી,
 ખીમની લાજ રાખી મોરારી.

આ કથા ખીમ સાહેબના લગ્નનાં ગવાય છે. ત્રીકમ લગતનો જન્મ સંવત ૧૭૮૫ના ભાદરવા સુદ ૧૧ના રોજ ગેડી ગામે થયો હતો. તે ખીમ સાહેબના અનન્ય શિષ્ય હતા. તેમણે પોતે પોતાને હાથે ખીમ સાહેબને રાપર ગામે સમાધિ આપી હતી. અને ત્રીકમ લગત પોતે પણ રાપર ગામે ગુરૂ ખીમ સાહેબની સમાધી પાસે પગ પાસે-સમાધિસ્થ થયા છે. ખીમ સાહેબ ત્રીકમ ભક્તને બહુમાન આપતા હતા. ત્રીકમ ભક્તની સમાધિસ્થ થયાની સાલ સંવત ૧૮૪૭ની મનાય છે.

ત્રીકમ સાહેબનો શિષ્ય ભીમ સાહેબ થઈ ગયો.

ત્રીકમ સાહેબની પ્રસાદી વસ્તુઓ પૈકી, આદરિયાણામાં તેની ઓઢેલી પછેડી શાલ છે (પુત્રીને ત્યાં). ચિચોડામાં ત્રીકમ સાહેબનું 'કેડીયું' છે, અને કાગનેરા કુગરમાં ત્રીકમ સાહેબની ધુણીની રાખ (ભસ્મ) સચવાઈ છે.

ત્રીકમ લગતના યુગની સાંસ્કૃતિક છાપવાળાં તેમનાં બે ભજનો અત્રે ઉતારવામાં આવે છે.

૧

દેખ લો આનંદ કેરા ખેલ,
દરશન બહાર દેખ્યા રે.

બહાર દેખ્યા, મેં તો ભીતર દેખ્યા,
દેખ્યા અગમ અપાર રે.

જાયાધી ન્યારા સતગુરુ દેખ્યા,
પળ પળ આવે પાસા રે,
દરશન બહાર દેખ્યા રે.

નાભિકમલથી આવે ને જાવે,
પળ પળ હુવા પ્રકાશ રે.

રણુકારકા ઝણુકાર હોવે,
ઉનકા નામ અવાજ રે,
દરશન બહાર દેખ્યા રે.

ખમિયા નામના નેજાને ખોડો,
ધીરજ રાખો ધ્યાન.

સુરતા ધરી સાંભળો હે જી,
સોચે રે વચન સુલતાન,
દરશન બહાર દેખ્યા રે.

ભેરી રે નોખત ગડગડે,
નામ તણાં રે નિશાન.

દાસ ત્રોક ગુરુ ખીમને ચરણે,
ગુરુએ બતાવ્યું જ્ઞાન,
દરશન બહાર દેખ્યા રે,
દેખતો ખાવંદ કેરા ખેલ.

૨

સદાય રહે સુલતાની,
લાગી પ્રીત્યું નહિ રેય અજાની.

અનહદ નાદ ગગન ધૂન ગાજે,
અલરી વાગે ઝીણી ઝીણી રે,
લાગી પ્રીત્યું નહિ રેય અજાની.

અપરંપાર ઉગમ કેરે આગે,
નિગમ ભરે જલ પાણી રે.

આજે અતિશોરે અળમે પાઈ,
 પૂરણુ પ્રીત પીછાની રે,
 લાગી પ્રીત્યું નહિ રેય અછાની.
 દાસ ત્રીકમ ગુરૂ ખીમને ચરણે,
 વારે વારે કુરૂખાની રે,
 લાગી પ્રીત્યું નહિ રેય અછાની.

દ્વારકાનો પ્રદેશ કચ્છ સુધી વિસ્તરેલો હતો. એ પ્રદેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના પાનાંરૂપે આ તીકા ભક્તની કથા અને તેની ખીમ સાહેબ પ્રત્યેની અનન્ય ગુરૂ ભક્તિ તેમજ અગમ નિગમના ખ્યાલનું ચિત્ર અહીં રજૂ થાય છે. લોહાણા, વાણીઆ, અને ગરોડા વેદાન્તની વાતોનો પ્રચાર લોકોમાં એ કાળે કરી રહ્યા હતા. ગુરૂ તો બ્રાહ્મણ જ હોય એ ખ્યાલ કચ્છના પ્રદેશમાં કોરાણે મુકાઈ ગયો હતો.

પ્રકરણ ૩૧

બેટ શંખોદ્ધારમાં શ્રી કૃષ્ણની રાજલીલાનાં દર્શન

(બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરોની વૈષ્ણવોના સમૂહમાં ખાસ વિશિષ્ટતા મનાય છે, કારણકે શ્રી કૃષ્ણની રાજલીલાનું સંભારણુ જો કોઈ પણ સ્થળે આજે રહેવા પામ્યું હોય તો તે બેટ શંખોદ્ધારમાં છે.)

બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરોમાં સેવાપૂજા થાય છે તે કેટલેક અંશે વલ્લભી સમપ્રદાયના રંગથી રંગાયેલી છે અને કેટલેક અંશે વલ્લભકુળની સેવાપૂજાની રીતથી જુદી પણ પડે છે; છતાં વલ્લભકુળના બાળકો બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરો પ્રત્યે મમતાથી જુએ છે અને એ સ્થાને ગોંસાર્ધના બાળકોનું વચ્ચે પળ ઠીક ઠીક જળવાય છે.

બેટ શંખોદ્ધારમાં શ્રી દ્વારકાધીશને-શ્રી રણછોડરાયને-શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે છે; અહિં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ચાર પટરાણીઓને જુદા જુદા મહેલ સોંપી આપ્યા છે અને પોતાની અંગત જરૂરીયાત જુદી જુદી પટરાણી પાસેથી (જેને પટરાણીના દરબજા પ્રમાણે અને સ્વાભાવિક લક્ષણ પ્રમાણે) તે મેળવે છે અને એ રીતે રાજલીલા ચલાવે છે. આવા પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું રોજનું સંભારણું શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોએ કોઈ પણ અન્ય સ્થળે રાખ્યું નથી, તેથી જ બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરોની વૈષ્ણવોના સમૂહમાં ખાસ વિશિષ્ટતા મનાય છે.

શ્રીકૃષ્ણનો પોતાનો સ્વતંત્ર ભંડાર અહિં નથી; પરંતુ ચાર પટરાણીને સોંપાયેલા ચાર ભંડારો છે. (૧) શ્રી રૂકિમણીજીનો (લક્ષ્મીજીનો), (૨) શ્રી સત્યભામાજીનો, (૩) શ્રી રાધિકાજીનો અને (૪) શ્રી જાંબુવતીજીનો, આ ચાર ભંડારોમાંથી શ્રીકૃષ્ણની

સેવાપૂજા માટે, નેક ભોગ માટે, અને ઈતર જરૂરીઆત માટેની સામગ્રી કરેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે પહોંચાડવામાં આવે છે. એટલે કે જે ભક્ત શ્રીકૃષ્ણને કંઈ અર્પણ કરવા ધારતા હોય તેમણે શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં તે ચીજ પહોંચાડવાને બદલે આ ચાર પટરાણીઓના ભંડાર પૈકી એક ભંડારમાં તે ચીજ પહોંચાડવી જોઈએ. અસલથી જ એ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુ છે. રજપુતસ્થાનના રાજરાણીઓ જ્યારે બેટની યાત્રાએ આવતા હતા ત્યારે તેમના તરફથી શ્રીકૃષ્ણને રોજ ભોગ અંગીકાર થાય એ હેતુથી તેમણે આ ચાર પટરાણીઓના ભંડારને પોતાના પ્રદેશના ગામગરાસ અર્પણ કર્યા હતા. જમનગરના અસલી જમસાહેબે પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવવા પોતાના રાજ્યની અમુક ગામની પેદાશ આ પટરાણીના ભંડારમાં અર્પણ કરેલી હતી. શ્રીમન્ત વૈષ્ણવો જ્યારે જ્યારે બેટ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેઓ પણ આ પટરાણીના ભંડારમાં જઈ ત્યાંના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મચારીજી કે ભંડારીજીના વિદાયગીરીના આશીર્વાદ મેળવતાં પહેલાં જે તે પટરાણીના ભંડારમાં વિદાયગીરીની મોટી ભેટો અર્પણ કરે છે. જેમ રાજ રજવાડા ગામ અને ગરાસ અર્પણ કરતા હતા, તેમ વૈષ્ણવ શ્રીમંતો હજારો રૂપિયાની ભેટ પટરાણીના ભંડારમાં અર્પણ કરતા હતા.

જ્યાં આવા પ્રકારની ભાવનાભરેલી ભેટો અર્પણ થતી હશે ત્યાં સેવાપૂજનો ક્રમ અને વૈભવ પણ કેવો ઉન્નત હશે તેનો વાચકે વિચાર કરવો ઘટે છે.

શ્રીકૃષ્ણની અંગત સેવા કરવાનું કામ મુખ્ય બે પટરાણીને વારા-ફરતું સોંપાયેલું હોય છે. એક દિવસે શ્રી લક્ષ્મીજીનો વારો હોય છે અને બીજે દિવસે એ કામ કરવાનો વારો શ્રી સત્યભામાજીનો હોય છે. એ મંદિરના શ્રી બ્રહ્મચારીજી લક્ષ્મીજી કે સત્યભામાજીસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણની સેવાપૂજા કરવાનું માથે લે છે. તેઓ સખીભાવે એ કાર્ય કરે છે.

સ્ત્રીની લાવનાથી તેઓ માથે વાળ રાખે છે; હાથમાં કડાં, ખંગડી, પોંચી વગેરે પહેરે છે; પગમાં તોડા, કૈડીઓ વગેરે આભૂષણ પહેરે છે; અને બહુ સ્વચ્છ તથા સુશોભિત વસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ સેવાના કામમાં પોતાના વારા પ્રમાણે રચ્યાપચ્યા રહે છે. બાકીના વખતમાં પોતાના ભંડારની ગાદી ઉપર બિરાજ વૈષ્ણવ યાત્રાળુઓને બોધ આપે છે.

રુક્મિણી-સત્યભામા-શ્રીરાધા-જામ્બવતીમુખા: ॥

સેવન્તે યં પ્રિયા: પ્રેમ્ણા વન્દે દ્વારવતીશ્વરમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રી રૂકમણી, શ્રી સત્યભામા, શ્રી રાધા, શ્રી જામ્બવતી વગેરે પ્રભુની પ્રિયાઓ જેને પ્રેમથી સેવે છે તે શ્રી દ્વારકેશ પ્રભુને હું વંદન કરું છું. ૨૫

[બેટવાસી શ્રી લાલજી ભટ્ટ દ્વારા “ શ્રી દ્વારકાધીશસ્તોત્ર ”માંથી]

શ્રી રાધિકાજી શ્રીકૃષ્ણના વિલાસના સંગી પટરાણી હતાં તેથી શ્રી-કૃષ્ણનો ભંડાર-વસ્ત્રાભૂષણ વગેરેનો ભંડાર-એ પટરાણી સંભાળે છે. તેથી તે મંદિરના અધિક્ષાતા બ્રહ્મચારીજીને ભંડારીજી કહેવામાં આવે છે. શ્રી. રાધિકાજીના લાવથી એ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે છે. રોજ સવારે મંગલા-આરતી કરવાનું કામ, રાતે શયન-આરતી કરવાનું કામ; શ્રીકૃષ્ણના સ્નાન માટે સુવાસિત જળ પહોંચાડવાનું, તેલ, ચંદન, અત્તર ધૂપ દીપ આરતી વગેરે સામગ્રી પહોંચાડવાનું કામ રાધિકાજી મંદિર તરફથી જ થાય છે. શ્રીના વસ્ત્રાભૂષણો વગેરે સંભાળવાનું કામ અને રોજ ને રોજ ઋતુ અનુસાર તથા ઉત્સવની મહત્તાનુસાર વસ્ત્રો તથા અલંકાર કાઢી આપવાનું કામ શ્રી ભંડારીજી કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ શ્રી રાધિકાને મંદિરે જાય છે અને શ્રી રાધિકાજી સાથે હિંડોલામાં ઝુલે છે, ફૂલમંડલીમાં બિરાજે છે અને એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ-રાધિકાનો અવર્ણનીય અભેદલાવનો સંબંધ બેટ શંખોદ્ધારમાં હજુ સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. દર પખવાડીએ દશમના રોજ શ્રી રાધિકાજીના મંદિરમાં રાખવામાં આવતી રવાડી-પાલખીમાં

શ્રીકૃષ્ણ બિરાજી બેટ શંખોદ્ધારનાં જુદાં જુદાં સ્થાને ફરવા જાય છે. સામાન્ય રીતે તો શ્રીશંખનારાયણનું અસલી મંદિર બેટમાં છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની પાલખી પ્રત્યેક દશમની સાંજે ધામધૂમથી પધારે છે. ચાતુર્માસમાં એકાદશીને દિવસે જુદે જુદે સ્થળે જળ ઝીલવાને શ્રીકૃષ્ણની પાલખી જાય છે. આ રીતે વિલાસના પ્રસંગો બેટના મંદિરમાં ઉજવાય છે.

શ્રી જંબુવતીજીના અન્નચારીજી પણ દિવસમાં બે વાર પોતાના તન્દુથી ખાસ માળભોગ શ્રીકૃષ્ણ માટે લાવે છે અને બપોર તથા સાંજે શયન વખતે મુખવાસ માટેનાં પાનખીડાંના બંટા બીજી પટરાણીઓ તરફથી શ્રીકૃષ્ણને મંદિરે પહોંચાડવામાં આવે છે, તેમ જંબુવતીજી તરફથી પણ પહોંચાડવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે બેટ શંખોદ્ધારમાં શ્રીકૃષ્ણની રાગલીલાનો ક્રમ રોજ મંદિરોમાં ચાલુ હોય છે. વરસમાં જુદા જુદા મહોત્સવો હોય છે ત્યારે આ પટરાણીઓ તન્દુથી શ્રીકૃષ્ણને અનેક પ્રકારના વિલાસ પૂરા પાડવામાં આવે છે.

ફૂલ, તુલસી તેલ, ચંદન, અત્તર, ધૂપદીપ, દીપમાલિકા, ગાયન, વાદન, નૃત્ય, મેવામીસરી, પકવાન, મહાપ્રસાદ, વસ્ત્રો, અલંકાર, ઋતુ પ્રમાણે પંખા, સગડી, ગોદડી, રંગમઠ, હોળકુવાના હાંડીઝુમર, અને આરસાથી સુશોભિત શયનમંદિરો, જેવી બાદશાહી સગવડો શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી જે માણસો બેટજી દિવસ બેટ શંખોદ્ધારમાં સ્થિર થઈ વાસ કરે તેમને બેટનાં મંદિરો વેંકુડપૂરી જેવાં લાગે છે. અત્યારે રેદવેની સગવડોને લીધે અને માણસોને સમયના અભાવને લીધે બેટમાં દર્શન જનારા માણસો બે કલાક નેટલો સમય બેટમાં ગાળે છે. એટલે એમને બેટનાં મંદિરોના વૈભવનું સમય દર્શન મળતું નથી અને ઘણા લોકો તો એમ જ માની લે છે

કે યાત્રામાં જે રહેવાનું સ્થાન છે તે તો દ્વારકાજ છે અને બેટ તો ઉડતી દ્રષ્ટિ ફેંકી આવવાનું સ્થળ છે. પરંતુ એ એમની દ્રષ્ટિ ગોરપંડા લોકોની દોરવણીનું પરિણામ છે.

વાત ખરી જ છે, કે બેટનો વૈભવ આજે જૂના સમય જેવો નથી; આજે બેટમાં પૂરતું પાણી મળતું નથી; બેટના મંદિરોમાં અસલ જે કેસર, કસ્તુરી, બરાસ કપુર વપરાતાં હતાં તેટલાં વપરાતાં નથી, તો ‘પણુ ભાગ્યું તો પણુ ભર્યું’ એ ઉક્તિની પેઠે બેટની ચાર પટ્ટણીના ભંડારમાં ઘણું યે સમજવા જેવું અને જોવા જેવું આજ પણુ મોજૂદ છે.

પુષ્ટિ માર્ગના વૈષ્ણવી ધામ બેટ દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે એમના આપ્તજનોની થતી પૂજા

ભારતમાં શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજવામાં આવે છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિ મથુરા, તેમની બાળલીલાની ભૂમિ ગોકુલ અને ગૃહસ્થાશ્રમની ભૂમિ દ્વારકા, આજ સુધી વૈષ્ણવી સ્થાન તરીકે મનાયા કરે છે. અયોધ્યા આદિ સાત મોક્ષપુરીઓમાં મથુરા અને દ્વારકા એ બે તો કેવળ શ્રીકૃષ્ણના સંસર્ગને લીધે પરમ પવિત્ર મનાય છે.

શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે સમ્પૂર્ણપણે માન્ય રાખેલ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ માટે વિષ્ણુ શબ્દના ઘણાખરા પર્યાય નામે મહાભારતમાં ગીતાબમાં વપરાયા છે. હર્ષિકેશ, કેશવ, ગોવિન્દ, માધવ, જનાર્દન, દામોદર, પુરષોત્તમ, મધુસૂદન વગેરે. વળી તેમના જીવનના પરાક્રમ પ્રમાણે ગિરિધર, ગોવર્ધનનાથ, ગોપાલ, ગોપીનાથ, વગેરે. તેથી જ્યાં કેશવરાયની પૂજા થતી હોય, કે ગોવિન્દરાયની, માધવરાયની, પુરષોત્તમરાયની, હર્ષિકેશની, કે દામોદરની પૂજા થતી હોય ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની જ પૂજા થાય છે એમ સમજવું ઘટે. મથુરામાં અને પ્રભાસ પાટણમાં કેશવરાયના મંદિરો છે, જૂનાગઢમાં દામોદરનું મંદિર છે, અલ્હાબાદમાં (પ્રયાગ) માધવરાયનું (વેણીમાધવ) મંદિર છે, સિદ્ધપુરમાં ગોવિન્દ માધવનું મંદિર છે. એ બધાં શ્રીકૃષ્ણનાં જ (વિષ્ણુના) મંદિર ગણાય.

પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સમાજમાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા જે ભાવથી થવા લાગી તે ભાવથી એમના કેટલાક આપ્તજનોની પૂજા પણ દેવ

તરીકે થવા લાગી છે, અને એ આપ્તજનોના મંદિરો પણ રચાયાં છે. શ્રીકૃષ્ણના કયા કયા આપ્તજનોને આવી પવિત્ર પદવી મળી છે તેનો ખ્યાલ દ્વારકાનાં દેવાલયો પરથી આવી શકે છે.

પુદ્ગલદ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણનું ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન વ્યતીત થયું હતું એમ પુરાણોના આધારે કહી શકાય. તે દ્વારકામાં એમના આપ્તજનો સ્વાભાવિક રીતે લોક સમાજમાં અતિ લાઝવવાન અને પૂજ્ય મનાય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. હાલની દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણના જે જે આપ્તજનોનાં મંદિરો છે તે બધાં શ્રીકૃષ્ણના કાળમાં પૂજનીય મનાયા હશે જ. એ માનવું કે ન માનવું એ વિચાર કોરે મૂકી હાલની વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેનો જ વિચાર કરવો યોગ્ય ગણાય.

માતાપિતા-દેવકી અને વસુદેવ—શ્રીકૃષ્ણનાં માતા દેવકી અને પિતા વસુદેવની પૂજા દ્વારકામાં ચાલુ છે. હાલના જગત મંદિરમાં બિરાજતા દ્વારકાધીશની સામે માતા દેવકીજીનું સ્વરૂપ બિરાજે છે, અને તેની પૂજા ઈતર દેવોની પેઠે આજ સુધી થયા કરે છે. દ્વારકા અને બેટ શંખેદ્વારમાં—માતા દેવકી પૂજાય છે—ભારતના બીજા કોઈ સ્થળે દેવકીનું મંદિર હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી.

દ્વારકામાં વસુદેવજીનું પણ મઝનું મંદિર છે, અને તે દ્વારકાના મંદિરોના લતામાં જ આવેલું છે.

જશોદા અને નન્દજીનો સમ્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ સાથે માતા પિતા જેવો હોતો—પણ તેમનું પૂજનનું સ્થાન ગોકુલમાં હોઈ શકે. ત્યાં મથુરાજીથી દાહિજીના મંદિરે જતા નન્દરાયજીનું મંદિર આવેલું છે.

ભાઈ ભાન્ડુ—શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ બલરામની પૂજા—ભારતના કેટલાક સ્થળે હજુ સુધી ચાલુ છે. બલદેવજી, ત્રિકમરાય, ત્રણ પગલેથી બ્રહ્માંડ માપી લેવાના ત્રણ પરાક્રમ કરનારા વિષ્ણુ—અને શ્રીકૃષ્ણ પણ

વિષ્ણુ નો અવતાર છે તો ત્રિકલ્પ-ત્રિકમરાય શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ કેમ બની શકે ? માટે બલદેવ કે બલરામ તરીકે શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ ને પૂજવામાં આવે છે-સમભુ લોકોએ વિવેક વાપરવો ઘટે છે. એટ દ્વારકામાં વામન જ્યન્તી દાદશી નો ઉત્સવ ત્રિકમજીના મંદિરમાં ઉજવાય છે. એટલે એ ત્રિકમરાય વામન અવતારનું વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ગણાય છે.

દ્વારકામાં વસુદેવજીના મંદિર પાસે બલદેવજીનું મંદિર મોજૂદ છે.

પુત્ર પૌત્ર—પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, સામ્ય-શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નની પૂજા ખાસ અલગ દેવળમાં થઈ રહી છે. એ મંદિરમાં પ્રદ્યુમ્નની બાબુએ એમના પુત્ર અનિરુદ્ધનું સ્વરૂપ બિરાજે છે. પ્રદ્યુમ્નનું ચાલુ નામ કલ્યાણરાય રાખવામાં આવ્યું છે. આ નામ શ્રી વલ્લભાચાર્ય સ્થાપિત વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય તરફથી પ્રચલિત થયું છે. પુરાણોના ગ્રંથોમાં કલ્યાણરાય નામ નજરે પડતું નથી. તેમ છતાં વૈષ્ણવી સમાજની સંસ્કૃતિની છાપ એટલી સરસ રીતે ગુજરાતમાં ખેસી ગઈ છે કે ગુજરાતમાં કલ્યાણરાય નામનો પ્રચાર જોડો થયો છે-તેટલો પ્રચાર (અંશતઃ રાજસ્થાનને બાદ કરતાં) બીજા ભાગમાં થયો નથી.

દ્વારકામાં જમમુગ તરીકે ઓળખાતી હવેલીમાં પ્રદ્યુમ્નનું મંદિર સુવ્યવસ્થિત સેવા પૂજના કાર્યક્રમથી ધીકતું રહ્યું છે. એ મંદિરમાં પ્રદ્યુમ્નની પટરાણી રતિની પૂજા પણ થાય છે.

અનિરુદ્ધનું સ્વરૂપ દ્વારકામાં છે. પણ તેમનાં પત્ની ઉષા-ઓખાનું મંદિર સ્થાપવાનો વિચાર સમાજના પ્રણેતાને સૂઝ્યો જણાતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણના બીજા પુત્ર સામ્યે પીંડારામાં ઋષિની મશ્કરી, ઠેકડી કરવા ગર્ભવતી સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને ઠેકડી કરવા જતાં એ સામ્યે બાદવ વંશના નાયક શ્રીકૃષ્ણના દેહાન્તનો શાપ મોતરી લીધો હતો.

આ સામ્યે લક્ષ્મણાનું હરણ હસ્તિનાપુરથી કૌરવ કુટુંબ-માંથી કર્યું હતું. તે જ સમયે સામ્યે પોતાના શરીર પરનો કોઢનો રોગ મટાડવા શ્રી સૂર્યનારાયણનું આવાહન કરી-તેમની સ્થાપના દ્વારકાના પ્રદેશમાં કરી હતી અને મગ બ્રાહ્મણો પાસે વિધિસર પૂજન કરાવ્યું હતું.

એ સામ્ય (જમ્બુવતી ના પુત્ર) અને લક્ષ્મણા નાં દહેરા દ્વારકાથી બે ત્રણ માઈલને અંતરે આવેલ શ્રીચન્દ્રલાગા દેવીના મંદિર પાસે ખંડેર સ્થિતિમાં મોજૂદ છે. જૂના કાળમાં એ દહેરાં સામ્ય-લક્ષ્મણાના દહેરાં તરીકે જાણીતાં હતાં. પાછળથી લોકો ભ્રમમાં પડ્યા. અને એ દહેરાંને રામલક્ષ્મણનાં દહેરાં તરીકે સમજવા લાગ્યા. એ જૂલ દ્વારકાની જનતામાં પ્રચલિત છે. લક્ષ્મણના નિજ મંદિરની ભીતમાં શિલાલેખ આંખા અક્ષરવાળો મોજૂદ છે. તેમાં લક્ષ્મણા દેવીનું નામ વંચાય છે. વળી લક્ષ્મણાનું દહેરું-સોલંકી યુગના વૈષ્ણવ સમપ્રધાયના દેવોના અધાયેલા દેવોનાનું સ્થાપત્ય દરેક રીતે રજૂ કરે છે.

રાણી-પટ્ટરાણીઓ—દ્વારકાના પ્રદેશમાં શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓ પણ પૂજાય છે. જૂના કાળમાં શ્રીકૃષ્ણની આઠ પટ્ટરાણીના મંદિરો હતાં : (૧) રૂકિમણી, (૨) સત્યભામા, (૩) જમ્બુવતી, (૪) કાલિન્દી, (૫) મિત્રવિન્દા, (૬) ભદ્રા, (૭) નાગર્જજીતી, (૮) લક્ષ્મણા. આ આઠમાંથી માત્ર ચાર પટ્ટરાણીની પૂજા હાલના દ્વારકામાં ચાલુ છે : (૧) રૂકિમણી (લક્ષ્મીજી) (૨) સત્યભામા (૩) રાધિકા, (૪) જમ્બુવતી.

ભારતમાં અન્ય સ્થળે આ પટ્ટરાણીનાં મંદિરો હોવાનું જાણ્યું નથી. લક્ષ્મીનારાયણ-નું સ્વરૂપ સર્વત્ર પૂજાય છે. રાધાકૃષ્ણનાં સ્વરૂપો કેટલેક સ્થળે પૂજાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના ગોર દુર્વાસા—શ્રીકૃષ્ણના આપ્તજન તરીકે દુર્વાસા ઋષિની પૂજા દ્વારકામાં જાણીતી છે. વિષ્ણુ ભગવાને શ્રી ત્રિવિક્રમે— (શ્રીકૃષ્ણે) દુર્વાસા પાસેથી અને દુર્વાસાએ શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી અરસ પરસ વચન લીધાં દીધાં છે કે બન્નેનો દ્વારકામાં સાથે વાસ રહેવો જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાજી—શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામા પણ આ પ્રદેશમાં પૂજાય છે. દ્વારકાથી સાઠ માઈલને અંતરે પોરબંદર શહેર છે. તેને વૈષ્ણવી ભાષામાં **સુદામાપુરી** કહેવાય છે. ત્યાં **સુદામાજીનું** સુંદર મંદિર રચાયેલું છે.

શ્રીગણ્ડજી—વિષ્ણુના વાહન તરીકે વૈષ્ણવી સમાજમાં જાણીતા થયેલા પક્ષીરાજ ગણ્ડજી પણ દ્વારકામાં પૂજાય છે. કથા એવી છે કે દ્વારકાના ભવ્ય દેવાલયો વચ્ચે ગણ્ડજીની મોટી મૂર્તિ અસલના કાળમાં પૂજાતી હતી. તે મૂર્તિ પાછળથી બેટના મંદિરોમાં સ્થાપિત થયેલી છે. ત્યાં તે સ્વતંત્ર મંદિરમાં ભાવપૂર્વક પૂજાય છે—દ્વારકામાં—હાલના શ્રીત્રિકમરાયના મંદિરમાં સભાગૃહના ગવાક્ષમાં સુંદર સ્વરૂપે ગણ્ડજીની મૂર્તિ બિરાજે છે.

વૈષ્ણવી સંસ્કૃતિનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ

આ હકીકત રજૂ કરવાનો આશય એ છે કે જેટલું જેટલું શ્રીકૃષ્ણનું હોય તે બધું દિવ્ય સમજ લેવું અને તે બધાની પૂજા કરવી એ ભાવના વૈષ્ણુવ આચાર્યોએ ખૂબ ભાર દઈને લોકોમાં ઠસાવી હોવી જોઈએ. એમ ન હોય તો આજે મહાભારતના કાળને પાંચ હજારથી વધારે વરસ થવા આવ્યા તો પણ ભારતીય સમાજ શ્રીકૃષ્ણને વિસરતો નથી—જેટલુંજ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણના નજીકના આપ્તજનોને પણ આર્ય પ્રજા વિસારે મૂકવા તૈયાર નથી. શ્રીકૃષ્ણના નામથી થયેલી સંસ્કૃતિનો કેવડો મોટો પ્રભાવ આ ગણાય ?

વૈષ્ણવી ધામ ખેટ શંખોદ્ધાર

(જૂના સંભારણા)

૧

શું ખેટ હતું! એ ખેટ હતું!
લોકાને માનું પેટ હતું;
નૌકાસ્થળમાં એ શ્રોષ્ઠ હતું.
સફરી જનનું એ શેઠ હતું.
નામે શંખોદ્ધાર હતું:

૨

ત્યાં વૈષ્ણવજનના વાસ ઘણા,
ને ભકિતભાવની નહોતી મળ્યા.
સૂર નોખતને શરણાર્થ તણા,
એ રમણ-દ્વીપની શી રમણા!
શા વૈભવ શંખોદ્ધાર તણા!

૩

ત્યાં મેડી અને મહોલાત ખડી,
ને ઉડે ધગ્ગઓ ખડી ખડી.
રે! ઘંટનાદ તો ઘડી ઘડી,
શી ભક્તજનોની પણ પડી.
એ શોભા ખેટની ખડી ખડી.

૪

એ ખેટ હતું...એ ખેટ હતું...
એ પટરાણીનું ભવન હતું.
શું શંખોદ્ધારનું વર હતું!

૫

જ્યાં ભવ્ય નિકેતન લક્ષ્મી તણું,
ત્યાં રાધિકાનું એ રમણ સ્થળું.
સત્યભામાનું ત્યાં દ્વાર ખડું,
ને વિલસે જાણવતી નમણું.
શોભે શંખોદ્ધાર ધણું.

૬

પણ આજે તો એ ખેટ નથી,
લોકોની માનું પેટ નથી.
સફરી વહાણોનું શેઠ નથી,
છે પેટભરા ત્યાં રહ્યાં મથી.
આંખું ઝપટ એ ખેટ બન્યું.

૭

ક્યાં વૈષ્ણવતાનું નૂર ગયું ?
ક્યાં ભક્તજનોનું પૂર ગયું ?
ના ઉત્સવનું તો નામ રહ્યું ?
ને પ્રાણ વગરનું ખોખું નર્યું.
ખાલી ખોખું ખેટ તણું.

૮

શા અંઝ પખાજ ના તાલ હતા ?
શાં નોખતના ગગડાટ હતા ?
શા શરણાઈઓના સૂર હતા ?
સૌ સેવામાં ચકચૂર હતા ?
એ ભક્તિ નીતરણું ખેટ હતું.

૯

વૈષ્ણવનું એ ધામ ગયું;
 ન મરજદીનું નામ રહ્યું.
 આવ્યા ગયાનું જોણું બન્યું;
 ને ભાવ ભલક વિણ જોખું થયું.
 ને શંખોદ્ધાર ભૂંસાઈ ગયું.

૧૦

એ ખેટ ગયું! રે ખેટ ગયું,
 આ! ખેટ મટી એ ભેટ થયું.
 ને ભેટ માટેનું ખેટ થયું.

બેટ અને દ્વારકાનાં મંદિરોને લગતા પરચાની કથાઓ

દેવમંદિરો, મસ્જિદો અને ક્રિશ્ચિયન દેવળો જ્યાં હોય છે ત્યાંનાં પ્રદેશમાં લોકોની નજરે ઘણી તાજુખીલરેલી વાતો ચડી આવે છે. તેવી વાતો શ્રદ્ધાળુ જગત પરંપરાના ન્યાયે સાચવી રાખે છે. અહીં બેટ દ્વારકાનાં મંદિરોની સાથે સમ્બંધ ધરાવતી કેટલીક પરચાની કથાઓ વૈષ્ણવી જગત માટે રજૂ કરવામાં આવી છે. તે કેવળ તરંગી જીવોએ ઉપજાવી કાઢી નથી. જે જનાવને સમાજનો મોટો ભાગ સાચો માન્યા કરે છે તેવા જ જનાવોની કથા અહીં મૂકવાનું વ્યાજખી જણાયું છે.

પાણી વગરના ગામને અખૂટ પાણી મળ્યું

(બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરોમાં)

સંવત ૧૯૩૦નો છપ્પનભોગ ઉત્સવ

શ્રીગુંસાઈબાળક શ્રી મટુલાલજી મહારાજના નેતૃત્વ નીચે બેટમાં સંવત ૧૯૩૦ના ફાગણ સુદ ૩ના રોજ બહુ મોટી મેદની વચ્ચે છપ્પનભોગનો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

બેટનાં મંદિરો સંવત ૧૯૧૬-૧૭માં અંગ્રેજ લશ્કરની સુરંગોથી જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં હતાં. ખીજે વરસે તે મંદિરો બંધાયાં અને મંદિરો પ્રત્યે વૈષ્ણવોનો આદર એટલો બધો ઊભરાતો હતો કે ચૌદ વરસની મુદતમાં તો બેટનાં મંદિરોની જાહેજલાલી વૈષ્ણવી જગતમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી.

વૈષ્ણવ સમપ્રદાયમાં દેવમન્દિરના મોટા ઉત્સવોમાં હપ્પનભોગનો ઉત્સવ વિશિષ્ટ પ્રકારનો મનાય છે.

હપ્પન ભોગનો ઉત્સવ કરવાનો હોય ત્યારે તે ઉત્સવનું નેતૃત્વ શ્રીયુંસાઈજીના કોઈ પ્રતિષ્ઠિત બાળક લેવાનું હોય છે. સંવત ૧૯૩૦માં આવેા ઉત્સવ બેટમાં શ્રી મટુલાલજી મહારાજની દોરવણી નીચે ઉજવવામાં આવ્યો હતો. હપ્પનભોગના ઉત્સવના દર્શનનો લહાવો, પુણ્ય લેવા દેશના અનેક ખૂણેથી વૈષ્ણવો આવે છે. વૈષ્ણવોની મોટી મેદની માટેની વ્યવસ્થા બેટમાં સં. ૧૯૩૦માં થઈ શકી હતી. એ બેટ ગામની વૈષ્ણવી વસ્તીની તાકાત સૂચવે છે. એમ કહેવાય છે એ ઉત્સવ વખતે આવેલા યાત્રાળુઓને બાંધ્યા બેટમાં જોઈતું પાણી મળી શકશે કે કેમ તેનો માત્ર વિચાર કરવાનો રહેતો હતો, પરંતુ શ્રી મટુલાલજી મહારાજે બેટના રણુછોડસર તળાવના ઘાટ પર જઈ ત્યાં પોતે પાદ-પ્રક્ષાલન કરી આવ્યા એટલે એ તળાવનું પાણી ખૂટવા પામ્યું નહોતું.

આ ઉત્સવનું વર્ણન વૈષ્ણવ યાત્રાળુએ લાવપૂર્વક-ધોળના રૂપમાં હતું. તે ધોળ વૈષ્ણવ જગતમાં પ્રેમવાળી લક્ષિતપૂર્વક આખા ગુજરાતમાં ગવાતું રહેતું હતું. એ ધોળ અત્રે ઉતારવામાં આવે છે.

શ્રી મટુલાલજી-શ્રીગોપીકાલંકારજી મહારાજકૃત ૩૨ વચનામૃત નામના પુસ્તકમાં આ ધોળ હપાયેલ છે.

ધોળ

ચાલો શ્રીબેટ દ્વારકાજી જઈએ રે,
ગોમતી રત્ન સાગરમાં નાહીએ રે,
દરશન કરીને પાવન થઈએ રે. ચાલો.
શ્રીદ્વારકાધીશ મોટું ધામ રે,
રૂકું બેટ શંખોદ્ધાર નામ રે,
શ્રી મટુલાલજીએ કીધાં કામ. ચાલો.

શ્રીદ્વારકેશ પ્રભુજી લાલે રે,
છપ્પન ભોગ કીધો મારે વહાલે રે,
સંવત ઓગણીસસે ત્રીસની સાલ રે. યાલો.

ફાગણુ શુદ્ધ ત્રીજી લખ્યો રીતે રે,
વેણુનાદ કીધો અજીત જીતે રે,
ફેરવી સુદ પાંચમ કરી પ્રીતે. યાલો.

ખેલના દિવસ ઘણા સારા રે,
વીસ દિન પહેલા ઓછવ ધાર્યા રે,
અધિક સુખ આપ્યા વહાલા મારા. યાલો.

લઈઆ બંધુ કુટુંબ સંબંધી તેડયા રે,
હળી મળી અતિશય રસ રેડયા રૈ,
વલ્લભી સૃષ્ટિને લગાડયા નેડા. યાલો.

બન્દોબસ્ત બહુ સારા કીધા રે,
છોટા મોટા સહુના કારજ સીધાં રે,
નિકટ તેડી અભેદાન દીધાં. યાલો.

સરવે મંદિરોમાં સુખ સરખાં રે,
ચારે પટરાણી પતિ નિરખ્યા રે,
શ્રીવલ્લભ પ્રભુ જોઈ જોઈ મન હરખ્યાં. યાલો.

ખેઠકમાં શ્રીમહાપ્રભુજી રાજે રે,
શંખ તલાવ તીરે ગાજે રે,
શંખ નારાયણમાં ધુની ગાજે રે. યાલો.

વેણુનાદ સુણી સર્વે આપ્યા રે,
ઋષિ મુની દેવતાને મન લાવ્યા રે,
તાપ ત્રિવિધના મટાડયા. યાલો.

પ્રથમ સ્નાન યાત્રા ઉસત્વ કીધો રે,
મહાવદી ત્રીજો મહાસુખ દીધાં રે,
પાંચમે રથયાત્રાના સુખ લીધાં. યાલો. ૧૦

આઠમે રૂડા હીંડોળા સબ્યા રે,
ગુલાબી ફૂલ્યા શ્રીવલ્લભ મહારાજ રે,
દશમે વિવાહ ખેલ આનંદ આઝા. યાલો. ૧૧

એકાદશી પવિત્રાં ધરાવ્યા વહાલે રે,
ખારસે ધર્યા શ્રીવલ્લભ વલ્લભી મહાલે રે,
મહારસ પુષ્ટિના સુખ આલે. યાલો. ૧૨

ચૌદશે ડોલ ગુલાબ્યા ગીત રે,
ચુવા ચંદન અંગરના રસ રીતે રે,
અખીલ ગુલાલ ઉડે નિત્યે. યાલો. ૧૩

ફાગણુ શુદ્ધ પડવો સારો રે,
દીવાળી માની હરખ્યો વહાલો મારો રે,
રશનાઈ હટરીમાં બિરાજ્યો પ્યારો. યાલો. ૧૪

ખીજ મનોરથ વચમાં કીધા રે,
નિરખી નિજ જનના કારજ સીધ્યાં રે,
રહ્યાં તે છપ્પન ભોગ પછી લીધા. યાલો. ૧૫

ફાગણુ શુદ્ધ પાંચમે પ્રીત કરી રે,
મનોરથ છપ્પન ભોગ ધરી રે,
શ્રીવલ્લભ પ્રભુ આરોગાવે વહાલ ભરી. યાલો. ૧૬

(આ ઘોળમાં આટલી કડીઓ પછી અન્નકોટની સામગ્રીના વર્ણનની ખીજ અગિયાર કડીઓ છે. તેમાં ઇતિહાસના રજકણ નથી તેથી તે અહીં ઉતારી નથી.)

બેટમાં બિરાજતા શ્રીદ્વારકાધીશજીનું સ્વરૂપ આચાર્ય શ્રીવલ્લભ-
ચાર્ય ને હસ્તે પ્રતિષ્ઠા પામેલું હોવાથી બેટના મન્દિર પ્રત્યે શ્રીવલ્લભ-
કુળના મહારાજો ખાસ મમતા બેટના મન્દિરમાંથી સેવાપૂજનમાં
ઉત્સાહ ધરાવતા રહ્યા છે. શ્રી મટુલાલજી અંગે જણાઈ આવતા ઉત્સાહ
પરથી તે સિદ્ધ થાય છે. આ ઘોળમાં તિથિઓના દિવસ બહુ
સ્પષ્ટતાથી રજૂ થયા છે. માઘ માસની કૃષ્ણ પક્ષની ત્રીજથી માંડી ફાગણ
સુદ પાંચમ સુધી લાગલાગટ બેટમાં જુદા જુદા વૈષ્ણવી તહેવારોનાં
દેવોત્સવો ઉજવાયા હતા. લગભગ ૧૮ થી ૨૦ દિવસોનો આ વૈષ્ણવી
મેળો બેટમાં વૈષ્ણવત્વને સારી રીતે બળવાન બનાવી ગયો. આ ઘોળમાં
જે ઉત્સવોનાં નામ નમુદ કરવામાં આવ્યાં છે તે શ્રીવલ્લભકુળનાં અન્ય
મન્દિરોમાં આજ સુધી પ્રતિ વરસે ઉજવાય જ છે.

બેટ શંખનારાયણજીના બ્રહ્મચારીજીને શ્રીહનુમાનજીની સહાય

શ્રીશંખનારાયણજીની ગાદી પર બ્રહ્મચારી તરીકે સ્થાપિત થયેલા
બ્રહ્મચારી પીતાંબરદાસજીની પહેલાંના બ્રહ્મચારીની ગણીતી કથા છે.
લગભગ સોએક વરસ પહેલાંની (સંવત ૧૯૨૦ની આસપાસ) આ
કથા છે.

બેટ શંખોદ્ધારના શ્રીદ્વારકાનાથતા મન્દિરથી દૂર શંખનારાયણજીનું
મન્દિર છે. જ્યારથી બેટના મન્દિરમાં ચાર પટરાણીનાં મન્દિરોમાં સેવા-
પૂજન અને વહીવટ માટે જે તે પટરાણીના પ્રતિનિધિ રૂપે બ્રહ્મચારીને
ગાદી પર સ્થાપવાની પ્રણાલિકા શરૂ થઈ ત્યારથી શ્રીશંખનારાયણજીના
મન્દિરની વહીવટી સત્તા અને સેવાપૂજનની ધાર્મિક સત્તાવાળા બ્રહ્મચારી
ત્યાંની ગાદી પર બેસાડવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી.

શ્રીશંખનારાયણજીના બ્રહ્મચારી એકાદશીના રોજ અને છતર
ઉત્સવને પ્રસંગે બેટનાં મન્દિરોનાં દર્શને આવતા હતા. એક વખત

આવણુ માસના હિંડોળાના ઉત્સવમાં શ્રીશંખનારાયણના બ્રહ્મચારી નારાયણજી હિંડોળાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ખેટના મંદિરે પધાર્યા હતા ત્યારે એકદમ વરસાદનાં વાદળાં તૂટી પડ્યાં હતાં અને ખેટના રસ્તા ઉપર અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. પાણીથી રસ્તાઓએ નદીનું રૂપ ધારણુ કર્યું હતું. એ પ્રસંગે શ્રીનારાયણજી બ્રહ્મચારી પોતાના પાર્ષદને આગળ કરી છત્ર ઓઢી ખેટના બજારમાંથી શંખનારાયણના મંદિરે જવા ઉપડ્યા. તોફાનનું જોર એકદમ વધ્યું. પવનના ધક્કાથી, અને અંધકારની ઘનતાથી બ્રહ્મચારીજીનો પાર્ષદ છૂટો પડી ગયો. કોઈ કોઈને ન દેખે, કોઈ કોઈનું ન સાંભળે. એવા કપરા સંજોગોમાં શ્રી નારાયણજી બ્રહ્મચારીને કોઈએ પોતાની ખાંધ પર ખેસાડી લીધા અને એમને માલમ ન પડે એવી રીતે શંખનારાયણના મંદિરના ચોકમાં મૂકી દીધા. બ્રહ્મચારી આમતેમ જુએ છે પણ તેમને કોઈ દેખાયું નહિ.

તોફાન ભયંકર હતું તેમણે પોતાના મંદિરને લગતાં મકાનોની અગાશીમાં ભરાઈ રહેલાં પાણીનો નિકાલ કરવા તજવીજ કરવા નોકરોને હાકલ કરી પણ કોઈ કોઈનું સાંભળે તેવી સ્થિતિ નહોતી. બીજે દિવસે સવારે બ્રહ્મચારીનો ખવાસ (પાર્ષદ) વીલે મોઢે બ્રહ્મચારીની ખિદમતમાં હાજર થયો અને માફી માગી જણાવ્યું કે રાતે તે પાણીના વમળમાં ખેંચાઈને પડી ગયો હતો અને પાણીમાં તણાતો તણાતો પવનના ધક્કાથી એક ઓટલા પર અથડાયો હતો. સવાર સુધી ઓટલાને આશરે તે ખેસી રહ્યો હતો. તેમને બહુ જ અફસોસ થયો હતો કે વિખૂટા પડી ગયેલા બ્રહ્મચારી મહારાજનું શું થશે.

વાત એવી પ્રચલિત છે કે શ્રી નારાયણજી બ્રહ્મચારી ખેટના શ્રી દાંડીના હનુમાનના ઉપાસક હતા. પ્રત્યેક શનિવારે તે ચાલીને દાંડીના હનુમાનને મંદિરે જતા અને તેલ સિન્દૂરથી એમનું અર્ચન કરતા હતા.

એ હનુમાને માણસનું રૂપ ધારણ કરી શ્રી નારાયણજી બ્રહ્મચારીને ખાંધ ઉપર બેસાડી ભયંકર વરસાદના તોફાનમાંથી બચાવી શંખ-નારાયણને મંદિરે મૂકી દીધા હતા.

શ્રી નારાયણજી બ્રહ્મચારીને આ કથાની પ્રતીતિ થઈ અને તરત જ શંખનારાયણના મંદિરના પૂર્વાભિમુખ દરવાજા પાસે ચોકીના એક હનુમાનનું સ્વરૂપ બિરાજતું હતું ત્યાં ખીજું સ્વરૂપ શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ સ્થાપ્યું અને તેમની અનન્ય ભક્તિ શ્રી દાંડીના હનુમાન તરફની એ રીતે રોજિન્દી ચાલુ રહે એવી યોજના કરી. આજે પણ શ્રીશંખનારાયણ મંદિરના પૂર્વાભિમુખ દરવાજા પાસે એકને બદલે બે હનુમાનજીની મૂર્તિઓ ખડી રહેલી દેખાય છે. તેનું રહસ્ય આ કથા પરથી સમજી શકાય છે.

દ્વારકાના રામજીદાસ-મહારાજની કથા

દ્વારકાની કુંભાર ઝાતિનો રામજી નામનો સમજદાર માણસ ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ઓખામંડલ તાલુકાના બાંધકામ ખાતામાં મિસ્ત્રી અને ઓવરસિયર નીચેના મજૂરોના મુકાદમ તરીકે નોકરી કરતો હતા. તેનું હૃદય ભકતને અનુરૂપ હતું. તેથી પોતાના ગ્રાપદાદાનો ધંધો તેનાથી થઈ શકતો નહિ. બાંધકામ ખાતામાં તે વધુ પ્રામાણિક માણસ તરીકે જાણીતો હતા. તેથી ખાતાના અમલદારો તેને જોખમદારીવળું, પ્રગારનાં નાણાં સંભાળવાનું અને ગામડે ગામડે નાણાંની કોથળી લઈ જવાનું કામ સોંપતા હતા. એ કામ કરતાં કરતાં તેના હૃદયમાં ભકિતવાળો વૈરાગ્ય જાગ્યો. તેથી તેણે ઈર્ષાને ખાતાની નોકરી છોડી દીધી. રાતાદવસ તે રામનામની માળા ફેરવવામાં જ મશગૂલ રહેતો હતો ધીરે ધીરે રામજી ભકતની કપડા પરની આસક્તિ ઊડી ગઈ. તેણે કુંભારની ઢળંગ કપડા તજી દીધાં અને માત્ર ચુલ પાટના કપડાંની કફની પહેરવાનું તેણે શરૂ કર્યું. તે મોટે ભાગે દેવમંદિરમાં, ગ્રામતી

ઘાટ પર અગર તો દ્વારકાના ભાટીઆ ફનુ શેઠ (પ્રયાગજી શેઠ)ને ઉમ્મરે માળા ફેરવતો બેસી રહેતો.

એક દિવસે દ્વારકાની પ્રજાને અતિ વિસ્મયકારક દૃશ્ય સવારના પહોરમાં જોવાને મળ્યું. દ્વારકાના જગત મંદિરના શિખર ઉપર ધ્વજના દંડ પાસે પાટલી ઉપર ઊભા ઊભા રામનામનો ઉચ્ચાર કરતો માણસ સૌએ જોયો. તરત જ માલુમ પડ્યું કે એ તો રામજી ભગત હતા. શિખર પર ખાસ માણસ મોકલવામાં આવ્યો. માણસ મારફત રામજી ભગતને નીચે ઉતરવાનું સમજાવવામાં આવ્યું. રામજી ભગતે આગ્રહ બતાવ્યો કે દ્વારકાના યુગલી બ્રાહ્મણની ન્યાત જમાડી મંદિર પર નવી ધજા ચડાવવાનું કોઈ કબૂલ કરે તો તે નીચે ઉતરે. મહાજનોએ એ વાત સ્વીકારી તે પછી મંદિરના દરવાજા પરના સરકારી લશ્કરી ચોકીદારોને તાકીદ આપી ખુલાસો પૂછવામાં આવ્યો કે મંદિરના દરવાજા બંધ હોવા છતાં રામજી ભગત જેવા માણસ દેવળ પર શી રીતે જઈ શકે છે. તે દિવસથી મંદિરના દરવાજા પર ચોકી કરનાર લશ્કરી સીપાઈઓએ શિસ્તબંધ ચોકી કરવા સાવધાન રહેવાનું શરૂ કર્યું. છતાં રામજી ભગત ઘણીવાર શિખર ઉપર અકળિત રીતે ચડી જતા; અને એ ભગત ઉપર પ્રેમ રાખનાર ફનુ શેઠ એમને નીચે ઉતારવા અવારનવાર બ્રાહ્મણોની ન્યાત જમાડવાનું અને નવી ધજા ચડાવવાનું કબૂલ કરતા હતા. આવી અજબબી ભરેલી ઝાંખી દ્વારકાના લોકોને વખતો વખત જોવાને મળવા લાગી. તેથી લોકોને શંકા ઉપજી કે યુગલી બ્રાહ્મણો પૈકીના કોઈ છૂપા માણસે રામજી ભગતને છુપી મદદ આપી શિખર પર ચડાવી દેતા હશે. થોડા વખત પછી રામજી ભગતની અતર્દૃષ્ટિ જાગી અને બાહ્યદૃષ્ટિના અજવાળાં એમને નકામા થઈ પડ્યા. એવી સૂરઘાસની સ્થિતિમાં પણ રામજી ભગત મંદિરના દરવાજા બંધ હોય છતાં જગત દહેરાના ધ્વજ દંડનું આલિંગન કરતા રામનામ માળા ફેરવતા ઘણીવાર ઊભા રહેતા. એ પરથી લોકોને

ચોક્કસ વિશ્વાસ બેઠો કે રામજી ભગતને કોઈ દિવ્ય શક્તિ શિખર પર સર્ધ જવામાં મદદ આપતી હશે. દરમ્યાન રામજી ભગતના વચનથી કનુશેઠને ત્યાં પુત્રનું પારણું બંધાયું. તે પુત્રનું નામ દ્વારકાદાસ રાખવામાં આવ્યું. એ દ્વારકાદાસ મુગ્ધર્મમાં કાપડ બજારના વેપારી તરીકે જીવન ગાળતા હતા.

આ રામજી ભગતના અનેક શિષ્યો અને પ્રશંસકો દ્વારકામાં થયા હતા. તેમના વૈકુંઠવાસ પછી તેમના શિષ્ય મંડળે શ્રી ગોમતીઘાટ ઉપર એમની સ્મૃતિ રાખવા રામેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું છે.

આ કથા કેવળ લોકકથા નથી. પરંતુ અક્ષરશઃ સત્ય છે. લેખકે પોતે રામજી ભગતને મુકાદમ તરીકે, ભગત તરીકે, અને જગત મંદિરના ધ્વજદંડને આલિંગન દઈ રામનામની ધૂન મચવતા ઊભા રહેલા ચમત્કારી ઓલિયા તરીકે જોયા છે.

દ્વારકાના ધાર્મિક પ્રદેશનું ગોરપદું

ભારતની સંસ્કૃતિનું દર્શન જુદાં જુદાં તીર્થસ્થળોમાં પ્રચલિત ગોરપદાની વૃત્તિમાં દેખાઈ આવે છે. એ વૃત્તિ એટલે તીર્થના ગુરુ-પદને શોભાવતી દિનચર્યા હોવી જોઈએ. તેને બદલે સંસ્કૃતિના અસલી સ્વરૂપે કેટલુંક આગવું નર ગુમાવ્યું હોય એવું જણાય છે.

મથુરામાં ચોખાજી, સિદ્ધપુરમાં ઔદિય્ય બ્રાહ્મણ, પ્રભાસ પાટણમાં સોમપુરા બ્રાહ્મણ તેમ દ્વારકામાં ગુગલી બ્રાહ્મણને ગોરપદું કરવાનો હક્ક મળ્યો છે. દ્વારકામાં ગોરપદાની વૃત્તિ ક્યારથી શરૂ થઈ તે તો ચોક્કસાઈથી શોધી શકાયું નથી, પરંતુ સંવત ૧૬૧૩માં દ્વારકા મુકામે અબોટી બ્રાહ્મણ અને ગુગલી બ્રાહ્મણ વચ્ચેના મતભેદ દૂર કરી સમાધાન ને તામ્રશાસનથી સ્થાપ્યું. તે શાસનની કલમ (૫) પાંચમીના મજકૂરમાં દ્વારકામાં ગોરપદાની વૃત્તિ કંઈક સાકાર બનતી જણાય છે. એ કલમ આ પ્રમાણે છે :

૫ ગુગલી જ્ઞાતમેં પૃથક (૨) કુટુંબકા પરિવાર દેલકે જાકુ જેસે ઘટે તાકુ તેસે યજમાનકી જાતિકો વિભાગ પૃથક (૨) કરકે સબનકુ લિલ્હ લીનો હે. તાકી પેદાસમેંસુ આધો વિભાગ અબોટીકો હે । સો મન રાજા દોનુકુ બરાબર કરકે બાટ દે ॥

૬ હરકોઈ આદમી યાત્રાર્થે આવેં તાકી પેદાસ જો કલ્હુ હોય તામેં છટ્ટો વિભાગ મનરાજા કો હે । સો મન દોનુ નાત કે ટેલ્હા હે ॥

આ શાસનપત્રનું પાલન મનરાજા મારફત કેવી રીતે થતું રહ્યું અને

ધીરે ધીરે દેશકાળના અનેક બળોના પ્રભાવથી તે પદ્ધતિએ સાવ નવું સ્વરૂપ ક્યારે પકડ્યું તેની કથા કડીબદ્ધ મળતી નથી. આટલી વિગત ચોક્કસ છે કે :

(૧) દ્વારકા પ્રદેશનું તીર્થ ગોરપદું કેવળ ગુગલી બ્રાહ્મણનાં કુટુંબો વચ્ચે વિલાબ્ય બન્યું છે.

(૨) મનરાજ સંવત ૧૬૧૩માં કોણ હતા તે જણાયું નથી. તે ગુગલી બ્રાહ્મણ હતા, અમોટી બ્રાહ્મણ હતા, કે ત્રીજા કોઈ ન્યાતના બ્રાહ્મણ હતા તે પણ ચોક્કસાઈથી કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

(૩) હાલની ગુગલી બ્રાહ્મણ શ્રી. ૫૦૫ સમસ્તના સરપંચ કહો કે મુખ્ય પટેલ કહો તે પદ પર આજ સુધી મનરાજના કુટુંબના મોવડી તરીકે ચાલુ રહેતા આવ્યા છે.

(૪) સાશ્વત્ લખવું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ મન કુટુંબની વંશાવલિ બારોટની વહી પરથી જે રૂપે પ્રાપ્ત થઈ છે તે એટલી તો કડીબદ્ધ છે અને એટલી બધી પેઢીઓનાં નામો દર્શાવે છે કે આ દ્વારકાના પ્રદેશમાં વસતું કોઈ પણ કુટુંબ પોતાની વંશાવલિ આ રૂપે લગભગ ૨૯ પેઢીની સાંકળવાળી રજૂ કરી શકે તેમ નથી. ઇતિહાસના પર્યેષકોને આવી લાંબી વંશાવલિ સ્વીકારી લેવાનું ઝટ ગળે ઉતરે જ નહિ.

મન શબ્દ એક કુટુંબની અટકસૂચક છે કે વ્યક્તિના નામનો સૂચક શબ્દ છે તે વિચારણીય છે. ગુગલી બ્રાહ્મણોના હાલનાં પ્રવર્તમાન કુટુંબોનાં નામોમાં ગુજરાતના બ્રાહ્મણોનાં કુટુંબોએ માન્ય કરેલી અટકો દેખાડે છે—પાઠક, ડાહ્યા, બ્રાહ્મ, પાઠ, પારીખા, પદિઆર, દિવેર (દવે), ભટ્ટ, પુરોહિત, જોષી મૃત્યાદિ. જે નવતર અટકોનાં નામ શોધવા બેસીએ તો, બે નામો આગળ તરી આવે છે : (૧) મનરાજ, (૨) વાયડા. ગુજરાતમાં વસતા બ્રાહ્મણોની જુદી જુદી ચોરાશી

ન્યાતો ગણવામાં આવી છે તે સમૂહમાં કોઈ બ્રાહ્મણ સમૂહ વાયડા કે મનની અટક સ્વીકારી હોવાનું જણાયું નથી.

વાસ્તાવિક રીતે હાલના સ્વરૂપે ગુગલી બ્રાહ્મણની ન્યાતનું દર્શન થાય છે, તેમાં મન અને વાયડા એ બે નામોવાળાં કુટુંબ આગલી હરોળનાં ગણાય છે.

પ્રસ્તુત વિષય પર આ-તાં મન કુટુંબની વંશાવલી અને એ કુટુંબના આગેવાન શ્રી કૃષ્ણલાલ ભગવાનજી મનરાજએ રાખી છે તેનું દર્શન ઇતિહાસપર્યેષક તરીકે કરવું ઠીક થઈ પડશે. મૂળ પુરુષથી આડત્રીસમી પેઢીના નામવાળા પુરુષની અખંડિત વંશાવલી સામાન્ય રીતે અપ્રાપ્ય ગણાય છે. રાજવંશોની વંશાવલી ઘણી પેઢીના નામવાળા મળે છે ખરી. મન કુટુંબની વંશાવલી કૃત્રિમ (અનાવી કાઢેલી) હોવાનું કોઈ સંગીન કારણ જણાતું નથી. એ કુટુંબ સુખી હોઈ એટલે કે સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવાતું હોય તો જ તેની લાંબી વંશાવલી બાંહેધરી આપડે રહેવા પામે.

મન કુટુંબના મૂળ પુરુષે દ્વારકામાં વાસ રાખ્યો હતો એમ સિદ્ધ કરવા કોઈ પુરાવો મળતો નથી. મૂળ પુરુષનું નામ મને મળેલી યાદીમાં મ(ક)નજી એ રૂપે ઉતારવામાં આવ્યું છે. એટલે કે તે નામ મનજી હોય અગર મકનજી હોય. જો મનજી નામ મૂળ પુરુષનું હોય તો પૂરે પૂરે સંભવ છે કે એ પ્રતાપી મન નામના મહાપુરુષના વંશજો મન વાળા નામથી ઓળખાવામાં મોટાઈ માને. વળી તેમના પ્રતાપથી એ કુટુંબ કોઈ રાજકીય અધિકાર ભોગવતું હોય તો કુટુંબની વ્યક્તિને કેવળ મન ઉપનામથી નહિ પણ મનરાજ ઉપનામથી સૌ સંબોધે. આશ્ચર્ય છે કે એ રીતે મનરાજ તરીકે ઓળખાવાની પ્રથા આજ સુધી-એટલે કે લગભગ હજાર વરસ સુધી ચાલુ રહી છે. મૂળ પુરુષ-મનનો કેવડો મોટો પ્રભાવ ! રાજ શબ્દ માટે બીજી કોઈ કલ્પના

ઊઠાની શોકાતી નથી. સંવત ૧૬૧૩માં શ્રીવિકૃલનાથજી એ તામ્રશાસન લખી આપ્યું ત્યારે દ્વારકામાં આ મન કુટુંબજી આજ્ઞાનું તો હોવું જોઈએ એવું અનુમાન સ્પષ્ટ રીતે કાઢી શકાય છે કારણ કે તીર્થ-સ્થાનની બધી પેદાશમાં મન કુટુંબને છઠ્ઠો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે. બીજાં ઝાંખુ ચિત્ર એવું ઊંચું થાય છે કે સંવત ૧૬૧૩ સુધી મન કુટુંબ નહોતું અમોઢી આજ્ઞા તરફનું કે નહોતું ગુગલી આજ્ઞા તરફનું. તે તટસ્થ કુટુંબ દ્વારકામાં વસતું હતું. પ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિવાળું એ કુટુંબ હતું. તેથી વિકૃલનાથજીએ મન કુટુંબનું વર્ચસ્વ માન્ય રાખ્યું જણાય છે. પાછળથી આ મન કુટુંબ ગુગલી આજ્ઞા સમસ્ત ૫૦૫ સાથે ભળી ગયું એમ સમજવું પડે છે. આ મન અટકનું રૂપાંતર મીન ક્યારે બન્યું તે કહી શકાતું નથી, ખરી વાત તો એ જણાય છે કે-મનનો ઉચ્ચાર અપભ્રંશરૂપે મીન થવા પામ્યો છે. રાજસ્થાનમાં ને-અંશતઃ કચ્છમાં મન્દિર શબ્દનું ૩૫ મિન્દર, મિંધર-બની ગયાની વાત અજાણી નથી. દ્વારકાના ગુગલી આજ્ઞાના ધરમાં બોલાતી બોલીમાં તો મિન્દર શબ્દ સારી રીતે પ્રચલિત છે. એટલે મન એજ સાચી અટક ગણાય, મીન નહિ.

મન કુટુંબની વંશાવલિમાં દર્શાવેલ આદિ પુરુષ મ(ક)નજી કચી સદીમાં કચે ગામે વસતો હતો તેનો નિર્ણય કેમ કાઢવો. એક સૌકામાં ચારથી પાંચ પેઢીની હૈયાતી ગણીએ તો આડવીસ પેઢીવાળા વંશાવલીનો આદિપુરુષ આશરે આઠસે નવસો વરસ પહેલાંના કાળમાં વસતો હશે કયાં વસતો હશે? ગુગલી શબ્દ આજુના પ્રદેશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં, જૈન સાહિત્યમાં સંવત ૧૪૦૦ની આસપાસનો હોવાનું જણાયું છે. હજાર વર્ષ પહેલાંના કોઈ પુરાણમાં ગુગલી શબ્દ હજુ સુધી દેખાયો નથી. વસ્તુતઃ આજ્ઞાની પેટા ન્યાતિઓ હજાર વરસ પહેલાં ગુજરાતમાં જન્મી નહોતી. સૌથી જૂની આજ્ઞાની પેટા ન્યાતનું નામ

ગુજરાતમાં સાંપડયું હોય તો તે નાગર, મોઢ, અને શ્રીમાલીનું છે. ગુજરાતના આગવા બ્રાહ્મણ ગણાતા ઔદીચ્યનું નામ પણ સંવત ૧૪૧૦ના ભીમદેવના શિલાલેખમાં પહેલીવાર સાંપડે છે.

આવા સંજોગમાં મન કુટુંબના મૂળ પુરુષનું અસલી સ્થાન કયું હશે અને તે કયા સાલમાં બ્રાહ્મણ તરીકે દિનચર્યા ચલાવી રહ્યા હશે તે સાવ સ્પષ્ટ તો થઈ શકતું નથી. મને શ્રીકૃષ્ણલાલ મન રાજ્યએ કહ્યું છે કે દ્વારકામાં ગુગલી બ્રાહ્મણની ન્યાતની કચેરીમાં જૂના ચોપડા છે તેમાં ઉલ્લેખ થયો છે કે ભક્ત બોડાણો શ્રીદ્વારકાનાથના સ્વરૂપને ડાકોર લઈ ગયો તેની ભાળ કાઢવા દ્વારકામાંથી જે ગુગલી વ્યક્તિઓ ગઈ હતી તેના નામે લખવામાં આવ્યાં છે. આ નામોમાં મન કુટુંબના પ્રતિનાદિ તરીકે રામજી મન અને તેના બે પુત્ર ઓઘવજી મન, અને રાઘવજી મનના નામોનો સમાવેશ થયેલો છે હવે સંવત ૧૨૧૨માં બનેલા બનાવ સાથે આ વ્યક્તિઓ સમ્યન્ધ ધરાવતી હોય તો એ દષ્ટિએ એમનું નામ કયા ક્રમ પર (એટલે પંદરમી કે વીસમી પેઢી પર) આવવું જોઈએ તે અનુમાનથી નહિ, પણ ગણતરીથી નક્કી કરી શકાય.

મન રાજ્યના કુટુંબની વંશાવલીમાં રામજી મનનો ૧૫મો ક્રમ આવે છે. અને તે પછી આજ સુધી ૨૩ પેઢીનો વિસ્તાર થયો છે. એમ વંશાવલી કહે છે. જે સંવત ૧૨૧૨માં રામજી મન અને તેનું કુટુંબ દ્વારકામાં ગુગલી બ્રાહ્મણ તરીકે વસતું હોય-તો ખરેખર મન કુટુંબ દ્વારકાના ઇતિહાસ પર ઘણો પ્રકાશ નાંખી શકે તેમ છે. પણ આ વાતમાં કોઈ પ્રકારની સંદેહતા જણાય છે. શ્રી-મહાપ્રભુજી વલ્લભાચાર્ય દ્વારકા પધાર્યા ત્યારે ગુગલી બ્રાહ્મણનું નામ દ્વારકામાં ઝળક્યું નથી. દ્વારકાના ઇતિહાસમાં ઈ. સ. ૧૦મી પેઢીમાં વિક્રમસિંગ ચાવડો જરા ઝળકે છે. તેમના સમ્યન્ધમાં પણ મન કુટુંબના પંડિતો બહાર પડ્યા જણાતા નથી.

લવિષ્યમાં ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સાચે માર્ગે દોરવણી મળે તે દૃષ્ટિથી અહીં શ્રીમનરાજના કુટુંબની આખી વંશાવલી અને તેમના પોતાના કુટુંબની ૩૮ પેઢીના નામવાળી વંશાવલિ તથા, સમકાલીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મળે એવા હેતુથી વિદ્વાન લાખા ઠાકરના કુટુંબની, બે વાયડા કુટુંબની અને એક દિવેર કુટુંબની આઠ નવ પેઢીવાળી વંશાવલિ મને લાધી છે તે રજૂ કરવાનું દુરસ્ત માન્યું છે.

વંશાવલિમાં મૂકાયેલાં નામોને સરખાવતાં જણાશે કે શ્રીકૃષ્ણલાલ મન રાજએ મને આપેલી વંશાવલિમાંનાં નામો તેમણે સંસ્કારીરૂપે લખી આપ્યાં હોય. ચતુરું ચત્રભોજ, મકાનું મકનજી, મદાનું મદનજી, ઓધાનું ઓધવજી, મન કુટુંબની વંશાવલિમાં લખાયું છે.

મોટી શંકા રહે છે કે મન કુટુંબની આડત્રીસ પેઢીના લાગલાગટ નામો મળી આવે છે તો-વાયડા કુટુંબની ત્રીસ પેઢીવાળી વંશાવલિ કેમ નથી જડી આવતી ?

ગુગલી બ્રાહ્મણો અને અખોટી બ્રાહ્મણો વચ્ચે ચાલતી તકરારનું સમાધાન તાત્રપત્રથી શ્રીવિક્ષણાચજીએ સં. ૧૬૧૩માં કરી આપ્યું તે આત્રપત્રમાં મન કુટુંબનો ઉલ્લેખ છે તે મન કુટુંબનું વંશ વૃક્ષ-આરોટને મોઢેથી સાંભળ્યું.

મૂળ પુરુષ-મનજી (મકનજી) આ મનજીના વંશજો તે મન

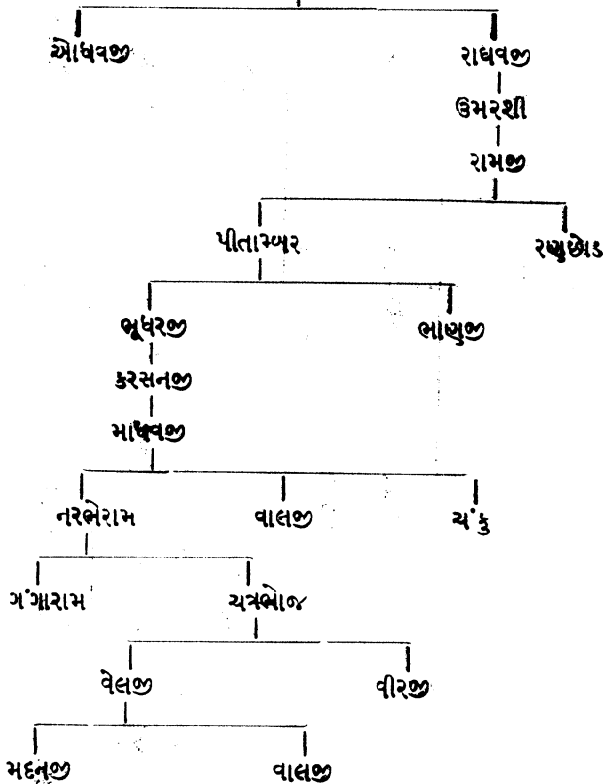
૧	નાનજી	ભુદરજી
	દયારામ	કરસનજી
	વેલજી	માધવજી
૫	રામજી	નરભેરામ
	ભીમજી	ચત્રભોજ
	હીરજી	વેલજી
	હરજી	વાલજી
૯	વસરામ	રહેશરાયજી (રહીયો)
૧૦	રામજી	૨૯ ત્રિકમજી
	ભુદરજી	૩૦ મોટા
	મુસારજી	૩૧ માવજી
	ભવાનજી	૩૨ જેરામ
	લાલજી	૩૩ મૂળજી
૧૫	રામજી	૩૪ વેલજી
	રાધવજી	૩૫ ભગવાનજી
૧૭	ઉમરશી	૩૬ કૃષ્ણલાલ
૧૮	રામજી	૩૭ મહેશ
	પીતાંબર	૩૮ અતુલ

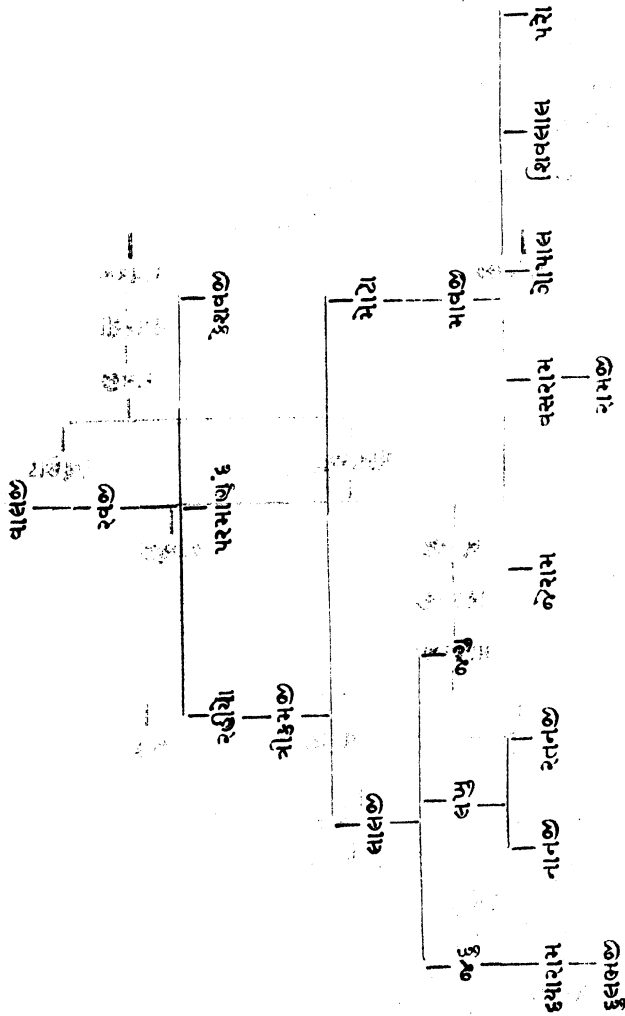
મનરાજના એક કુટુંબની ૩૮ પેઢીની નામાવલિ.

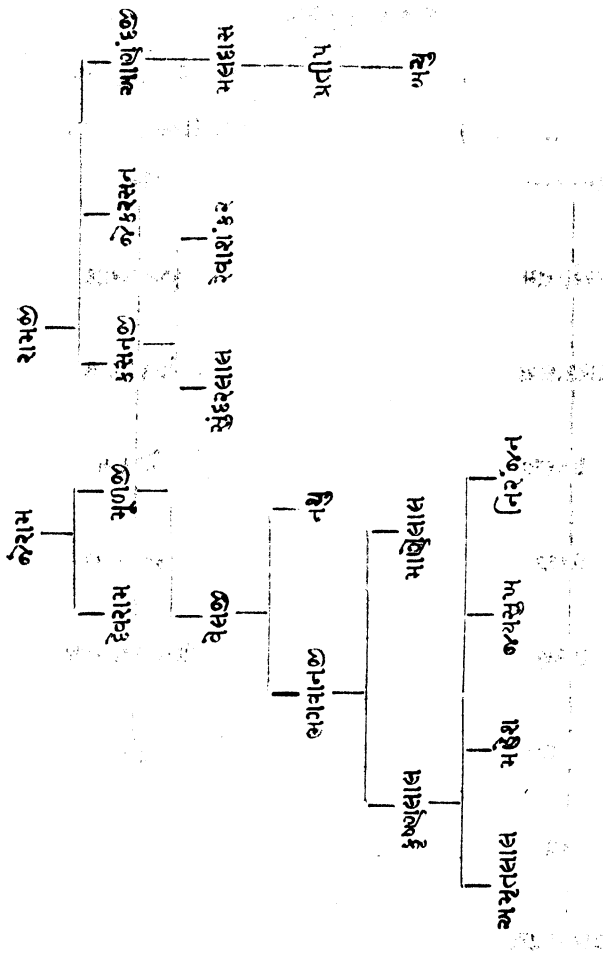
સંવત ૧૨૧૨માં—કહેવાય છે કે ખોડાણા ભક્ત, દારકાથી શ્રીનું સ્વરૂપ ડાકોર લઈ ગયા—તેની ભાળ કાઢવા દારકાથી રામજી મન અને તેના પુત્રો ડાકોર ગયાની વદન્તી ચોપડે ઉતારવામાં આવી છે.

૧૫માં પુરુષ

રામજી

દ્વારકામાં હાલ વસતા ગુગલી બ્રાહ્મણના કેટલાંક કુટુંબોની વંશાવલિ.

વાયડા કુટુંબ

વાયડા કુટુંબ

(સિન્ધીના ગોર)

- ૧ નિરંજન
- ૨ પરસોત્તમ
- ૩ દ્વારકાદાસ
- ૪ ગોકરજી
- ૫ હરજી
- ૬ જીવણ
- ૭ સામજી
- ૮ ચતુ
- ૯ કરસનદાસ

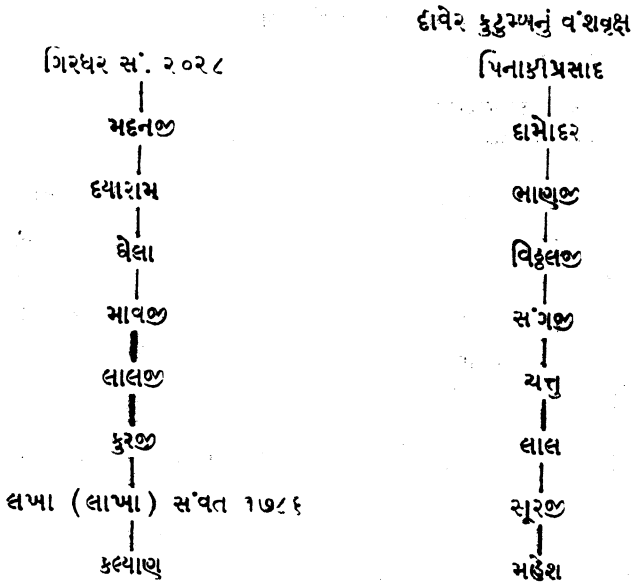
વાયડા કુટુંબ

(ભાટીઆના ગોર)

- નરેન્દ્ર
- કૃષ્ણપ્રસાદ
- ગોકલદાસ
- દેવરામ
- કરસનજી
- વીરા મહારાજ
- ભૂધર
- પ્રાગ
- ગોપાલ

ઠાકર કુટુંબ

વિદ્વાન લાખા ઠાકરે યસ દારકામાં સં. ૧૭૮૬માં કર્યો હતો તેમના કુટુંબનું વંશવૃક્ષ.

સંવત ૧૭૮૬માં દારકા જગદાલયના જિર્ણોદ્ધાર અંગે શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રી પ્રકાશાનન્દ સરસ્વતીની દોરવણી નીચે બ્રાહ્મણવર્ધ પંડિત શ્રી લાખા ઠાકર દ્વારા ત્રિજ્ઞાયાગયજ્ઞ થયો હતો. તે શુભકાર્યના સ્મૃતિકાવ્ય તરીકે લખાયેલા કાવ્યમાંથી શ્રી લાખા ઠાકરને લગતા શ્લોકો અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે. અત્રે રજૂ કરેલી વંશાવલિઓમાંની એક શ્રી લાખા ઠાકરના કુટુંબની છે. આવા પંડિતવર્ધનું વંશવૃક્ષ નેટલું સાંપડ્યું તેટલું જ અત્રે ઉતાર્યું છે. શ્રી લાખા ઠાકરના પોતાના

વડવાઓના નામો પ્રયત્ન કરવાથી કદાચ મળી શકે એવી શક્યતા છે ખરી. એત્રે તો એટલું જ ખતાવવું છે કે ગુગલી બ્રાહ્મણમાં કોઈ કોઈ ઘરમાં પાંડિલ વસતું હતું :

દ્વારાવત્યાં હિ લાસ્યાલ્યો વિપ્રેન્દ્રો મગવન્મનઃ ।

પ્રકાશનન્દચિત્તજ્ઞો ધર્મકાર્યાશ્રમુદ્યતઃ ॥

તેન માણિક્યવંશોઽપિ ધર્મકાર્યનિયાંજિનઃ ।

નિયોજ્ય વૈષ્ણવે માર્ગે તદ્વંશો વિમલીકૃતઃ ॥

દ્વારકામાં ગોરપદું કરનાર ગુગલી બ્રાહ્મણોમાં ધીરે ધીરે વિદ્વાનું તેજ પાંગરતું થયું હતું, અને બહારથી આવતા વાત્રિકોના મન પર દ્વારકાતીર્થ વાસ્તે પૂજ્યભાવ જગૃત રાખવાની પ્રવૃત્તિ એ જ્ઞાતિના મોવડી તરફથી આજ સુધી થતી રહી છે. દ્વારકાને હજુ સુધી વૈષ્ણવી રંગમાં રાયતું રાખવામાં ગુગલી જ્ઞાતિના ગોરપદાનો મોટો હિસ્સો છે.

દ્વારકાના પંડા કુટુંબો પાતાના યજ્ઞમાનેની યાત્રાની નોંધ એમને ચોપડે કવી સંરસ રીતે રાખે છે તે જણવાનું મને એકથી વધારે વાર મળેલું છે. ઈ. સ. ૧૯૫૫ની વાત છે. તે વખતે-લશ્કરી પ્રધાનની પદવી પર શ્રી કેલાસનાથ કાટજુ પંડિત હતા. એઓશ્રી દ્વારકામાં ખાસ ગોઠવાયેલી લશ્કરી સેનાની મુલાકાતે પધાર્યા હતા. એમની હરકતો ઓછી રહે તે જોવાનું કામ દીલ્હીના મિત્રોએ પત્રોથી મને સોંપ્યું હતું.

તેથી યાત્રાની ભાવના એમનામાં હતી તે કદીપ્ત રહે તે જોતા રહેવામાં મેં રસ ખતાવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં શ્રી કેલાસનાથ કાટજુ સાહેબના પૂજ્ય પિતાશ્રી દ્વારકાની યાત્રાએ આવરા ગામેથી આવ્યા હતા. એ મુલાકાતની નોંધ એમના કુટુંબના ગોરને ચોપડેથી

अभने मेणवी आपी छती. तेथी ते प्रसन्न थया छता. अहिं गोरना योपडाने उतारो सामान्य जनतानी न्णणुकारी माटे भूकवामां आय्यो छं. अ उतारानांथी श्री देवासनाथ काटणु साहेबने तो धख्यंय गमे तेकुं भव्युं छतुं. तेथी अ योपडाना पाननो—इष्टोआइ लभ मे तेनी नकल अभने दीखी मोकली छती. जेने स्वीकार करतां अभण्णे लपेला पत्रनी नकल पणु अत्रे भूकवामां आवी छे.

गोर प्राणुजवन न्यकृष्ण वायडाना—योपडा पान ६३ पर लप्पायेला उट्टुं लेप्पनुं लिप्यन्तर :

साकसार अर्ज दर्शन श्री द्वारकाधीश भगवान के तीन जनवरी सन १९२४ को मुकाम मस्कन खुद झावरा सेन्ट्रल इंडीआ से रवाना होकर गायकवाड बडोदा बजहु और जामनगर में कयाम करता हुवा १० जनवरी सन १९२४ को फायड द्वारकाजी हुवा और हसुल दर्शन श्री द्वारकाधीशजी की स आदत हासिल की। बहुत असांसे जो तमन्ना थी वो पूरी हुई. सिर्फ श्रीजीकी कृपा और दया का यह नतीजा है। स्टेशन रेल्वे पर इतफाकसे प्रानजीवन और कल्याणजी ब्राह्मण पंडा द्वारिकाजी मुझको मीले थे। अगरचे मैंने इन हरदोसे कह दिना था कि—कश्मीर पंडितो का अगर एक हि पंडा तीर्थो पर होता है। और देखा गया है इन दोनो मेंसे जिसके पास तहेरीर (दस्तान) कश्मीरी पंडित साईबान की होगी उसको मैं पंडा अपना करार दुगा कि तिनरे रोज मैंने वही प्रानजीवनजी वायडा की देखी—उसमें चंद तहेरीर (ताहीरात) काश्मीरी पंडितोकी पाइ गइ। और कल्याणजी दयाराम वायडा की वही मैं भी एक तहेरीर मीली इन लोगोने जाहिर किया कि यहां कायदा यह है कि अगर कोई जात्री दो या तीन पंडोको मीले उसके दौरानमें दोनो तीनों मसावी हिस्सा कर लेते है। और वह जात्री मस्तरके (मुस्तारिका) समझा जाता है। अगर ये मैंने कह दिया था कि मैं एक ही

વહીમે તહેરીર લીખુંગા, મગર इन दोनोंकी वहीमें इन्द्रराज किया जावे. लाचार होके भी हरदोकी वहीमें तहरीर लीख दी गई.

અરજી નમ્રસે અસ્ત કરના યા વમાન કી હસ્તી રાજમેં બનમ લકાય.

—કી સહી રાતમેં નિજમ બફાય.

૧૦ જનવરી સન ૧૯૨૪ મુતાલિક પોષ સુદિ નવમી સંવત ૧૯૮૦ યામ સેરુંબા મુકામ દ્વારિકા-ત્રિભુવનનાથ કાટજુ મલવા પંડિત વદ્રીનાથ સાહિબા કાટજુ હમરાઈમેં મેરી હત્મીનાના થી । ઔર હો મુલાજિમ દિગર પાનદેવ વલ્હ રાધાપતિ સાકિન અલમૌડા કૌમ બ્રાહ્મણ મિસ્ત્ર ઔર સરદાર અમરસિંહ વલ્દ પદમસિંહ કૌમ રાજપુત પઢ્યાર-સાકીન જ્ઞાવરા—

(આ લેખ નીચે પંડા પોતાની સમજ માટે ગુજરાતી ભાષામાં ટુંકી નોંધ લખે છે.)

ઉતારો

ગામ આવરા જિલ્લો માળવા હાલમાં અમલગામ કાશ્મીર-કાશ્મીરને પંડિત, નુખ કાટજુ, ત્રીસચુરા, ગદ્રીનાથ કૈલાસનાથ, તથા અમરનાથ કી માજી, હાલ રેવાસી ગામ આવરા તાબે માળવા, રતલામની પાસે, અસલ ગામ કાશ્મીર જત કાશ્મીરી પંડિત, નુખ કાટજુ-ગદ્રીનાથજી કા બેટા ત્રિભુવન નાથકી સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી બાઈ નમખીયારી-તેના છોકરા બે તેના નામ કૈલાસનાથ, તથા અમરનાથ કી માજી, કૈલાસનાથ કા બેટા શિવનાથ, પ્રાગરાજ મેં ત્રિભુવન નાથકા લડકા કૈલાસનાથ રહે છે...સંવત ૧૯૮૦ના પોશ શુદ્ધ ૧૧ વાર મંગલ-પાંચ દિન ટીક થે.

દા. પાનદેવ—દા. અમરસિંહ.

આ પત્રની પહેલ્યને કાગળ મારા પર આવ્યો-તે શ્રી કાટજુ સાહેબની ભાવનાનું દર્શન આપે છે; એટલે તે સાંગોપાંગ અન્ને ઉતાર્યો છે. દ્વારકામાં ગોરપદ્મ કરતી સંસ્થા આપોઆપ સંજોગોના બળાબળ

પર વિકસતી રહી છે. અનેક સત્પુરુષોને એ સંસ્થા હિપયોગી નીવડી હશે એવી પૂરી પ્રતીતિ છે. કેટલાય રાજા મહારાજા, કેટલા શેઠ શાહુકાર, કેટલા પ્રેમથી નીતરતાં સ્ત્રીજનો, કેટલાંય પાપના પશ્ચાત્તાપના જળથી ટપકતાં પામરજનો, દ્વારકામાં આવી ગોરપદાંના કાર્યમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારની સીધી અને આડકતરી સહાયથી ઉન્નત જીવનનો અર્થ સમજતા થયા હશે તે કોણ કહી શકે ?

આ સંસ્થાના સંચાલકોમાં કોઈ કોઈ વિદ્યાવ્યાસંગી પણ હોય છે દ્વારકાના યુગલી જ્ઞાતિ જનોએ સદ્વિદ્યા પ્રચારક સંસ્થા ઊભી કરી હતી. તે સંસ્થા તરફથી તીર્થનો મહિમા વધારે એવાં પુસ્તકો પણ પ્રકટ થયાં હતાં. એ સંસ્થા તરફથી—એક પુસ્તકની અર્પણ પત્રિકામાં યુગલી બ્રાહ્મણના ઉપાધ્યાય કુટુમ્બના સપુત શ્રી કાનજી ઉપાધ્યાયના વિદ્યાપ્રેમનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. તે સત્પુરુષ વિષે થોડું દ્વારકાની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના એક પ્રકરણ તરીકે લખવામાં આવ્યું છે.

MINISTER OF DEFENCE

New Delhi,

November 20, 1955.

My dear Joshiji Saheb,

Dhebar Bhai very kindly sent on to me last month the letter which you had sent him on the 25th of September 1955 enclosing copies of the record made by my father in the Panda's books in 1924, together with a photo-stat copy of the same. I do not know in what words to thank you for all this enormous trouble that you have taken. I shall preserve your letter and the transliteration and photo-stat copies as a great possession of the family.

My father had been going on pilgrimage for the last 60-70 years. It is customary among Kashmiri Pandits to make a record of their visits in the Panda's books generally with their own hands. Even lady pilgrims do so. My father was in the habit of recording very long notes and the e notes now constitute a great record of our family history. I came across one made by him in 1897 at the temple of Vishnupad in Bodh Gaya. The earliest in the family that I have seen is that of my great grandfather made in the year 1815 in the Panda's books at Kurukshetra. I wish I had the time and the energy to visit different sacred places of pilgrimage and collect all these records. They would provide wonderful reading.

For me the visit to Dwarkapuri was the fulfilment of a long cherished desire. I had been longing to visit this sacred spot for many many years.

You will please excuse the delay in my acknowledging your letter. I had been away from Delhi frequently on tour, and therefore could not write to you earlier.

I hope you are well. Whenever you visit Delhi, I hope that you will kindly give me the privilege of meeting you.

With kindest regards,

Yours sincerely,

K. N. Katju

Shri Kalyanrai L. Joshi, B.A.,
Pensioner, Education Department,
“ Udhav Niketan ”,
Dwarka (Bombay State)

દ્વારકામાં ચરણ કરનાર બ્રાહ્મણોનો અસલી સંસ્કૃતિ-પ્રેમ ખતાવતો ઐતહાસિક ઉલ્લેખ :

દ્વારકાના બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યા અત્યેની કેવી દષ્ટિ હતી તેનો ખ્યાલ આપતું એક પુસ્તક નામે—શ્રી સ્કંદપુરાણોક્તદ્વારકામાહાત્મ્યમ્—માંથી આ ઉલ્લેખ રજૂ કરવા યોગ્ય જણાયો છે.

અવતરણ

સમર્પણપત્રિકા

ગોમતી યસ્ય પન્થાની ગોમતી યસ્ય સન્નિધૌ ।

ગોપીસ્તનમરક્ષિણો ગોવિંદઃ શ્રેયસેઽસ્તુ વઃ ॥ ૧

શ્રીદ્વારકાપત્તનરાજકૃષ્ણપાદપ્રસન્નિપ્રહતાધિકારઃ ।

શ્રીમાન્યશસ્વી જનિતાવબોધઃ શ્રીકાનજીપંચિત એધતે યથા ॥ ૨

નારાયણાત્માનુભવસ્વરૂપો નારાયણાત્મા પરદર્પણો વઃ ।

નારાયણારાધનજાતલક્ષ્મીપ્રસાદલબ્ધાશ્ચિલ્લોકપૂજઃ ॥ ૩

સકલગુણગુલિવિપ્રગણાપ્રણીર્ગુણગણામરણો ગુણિપૂજકઃ ।

ચિરદિનાગતસંસ્કૃતવૈભવદ્વિકૃતભૂરિપરિશ્રમશેષરઃ ॥ ૪

દક્ષિણે ગુર્જરે પૂર્વદેશે યસ્યાધિકારિતા ।

પ્રસિદ્ધાસ્તિ ચ યઃ સર્વવિદ્વન્મંડલપૂજકઃ ॥ ૫

તે ધર્મે બુધશર્દૂલે વિજ્ઞપ્તિ કર્તુમુચ્ચતાઃ ।

પ્રપૂરયતુ નો વાઙ્માકુભં શ્રુત્યમૃતેન સઃ ॥ ૬

મો વિદ્વન્મુકુટાટોપતાટંકામૂલ્યહીરકઃ ।

સપ્તશીકુરુ નો યનં વિદ્યાવૃદ્ધિવિધાયકમ્ ॥ ૭

પંચચારિશકાધ્યાયયુક્તં દ્વારકાપુરઃ ।

માહાત્મ્યપુસ્તકં હ્યેતદસ્માભિઃ સંપ્રકાશિતમ્ ॥ ૮

તદ્દેતપુસ્તકં તુમ્યં સમર્પયિતુમ્સુચ્ચકાઃ ।

પ્રેમપૂર્વમતો વિદ્વન્ નનુ મોરચ લલ્કૃતે ॥ ૧

શ્રી નંદરામતનયસ્ય લાલશર્મેપ્રાજ્ઞસ્ય સમ્યગથ ચાસ્ય સમાશ્રયોઽસ્તિ ॥
તસ્માદ્વયં દિ શિરસોપકૃતીરનેકા મન્યામહે બુધગણાપ્રણસ્ય તસ્ય ॥

દ્વારકા પુસ્તક પ્રસારક મંડલી

જે પુસ્તકમાં આ અર્પણ પત્ર છપાયું છે. તેના મુખપૃષ્ઠ પર નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે.

॥ અથ શ્રીસ્કંદપુરાણોક્તદ્વારકામાહાત્મ્યપ્રારંભઃ ॥

(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર દ્વારકા પુસ્તક પ્રસારક મંડળી-મુ. દ્વારકા)

આ પુસ્તકના છેલ્લા પાન પર નીચેનું લખાણ છપાયું છે.

॥ इति श्रीस्कंदपुराणोक्तं द्वारकामाहात्म्यं समाप्तम् ॥

મુંબઈ-ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાયું.

આ પુસ્તક કયારે છપાયું તેને લગતી તારીખ એ પુસ્તકમાં સાંપડતી નથી. “પુસ્તક પ્રસારક મંડલી”ના કોઈ સભ્યનું નામ પણ આ પુસ્તકમાં કોઈ જગ્યાએ છપાયું નથી. એ કાળમાં છાપખાનાને લગતા કાયદા એવા ઉદાર હશે કે મુંબઈ ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને પુસ્તક છપાવનારના નામને છાપવાની ફરજ જણાતી નહિ હોય. મને પોતાને સ્મૃતિપટ પરના આછા ચિત્રનું ભાન જાગે છે કે-આ પુસ્તક પ્રસારક મંડળી-મ.રા બાલ્ય કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. એ મંડલમાં એક વિદ્વાન ગુગલી બ્રાહ્મણ ભટ્ટ શિવજી દયારામ સભ્ય હતા. આ મંડલે વાલખિલ્ય બ્રાહ્મણોત્પત્તિને લગતું બીજું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. તે મેં મોટી વયે વાંચ્યું હતું.

આ પુસ્તક જેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે તે નારાયણ સુત કાનજી દ્વારકાના પ્રગતિસાધક ઉપાધ્યાય કુટુંબના મોવડી હતા. અર્પણ પત્રિકાના શ્લોકોના મર્મ પરથી સમજાય છે કે તે વિદ્વાન્ મંડલના પોષક અને પ્રોત્સાહક હશે. દ્વારકામાં એમણે ઈ. સ. ૧૮૯૦થી ૯૫ દરમિયાન મોટી હવેલી બંધાવી પોતાની ન્યાતમાં અને દ્વારકાના મહાજનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એ હવેલીનું રૂપ અતિ સુંદર બનાવવા સારા સ્થપતિઓને રોકવામાં આવ્યા હતા-આજ સુધી એ હવેલી જે તે સ્વરૂપે દ્વારકાની વૈદ્યની શેરીમાં ઊભી છે. શ્રીકાનજી નારાયણ ઉપાધ્યાયનું કુટુંબ વિસ્તૃત ગણાતું હતું. જ સાત પુત્રોના એ પિતા હતા. આજ પણ એમના વંશનો વેલો પથરાયેલો છે. શ્રીકાનજી ઉપાધ્યાયની હવેલી મુંબઈના વેપારી અમરેલીના કપોળ વાણીયા, ભુવા શેઠે ખરીદી લીધી છે. અને તેમાં સુધારાવધારા કરાવી યાત્રાળુઓને સગવડ મળે એવું ધર્મશાળાનું રૂપ આપ્યું છે. શ્રી કાનજી નારાયણજી ઉપાધ્યાયના પૌત્ર હમણાં સુધી દ્વારકાના ગુગલી બ્રાહ્મણ પંચ સમસ્તના ઉપપ્રમુખના પદનો ભાર શ્રી યુનીલાલ (યુનીભાઈ) ઉપાધ્યાય તરીકે વહી રહ્યા હતા અને નાતની સારી સેવા કરી જીવનને તેમણે સુવ્રાસિત કર્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ઈ. સ. ૧૮૯૫ સુધીના દસકાની દ્વારકાની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આખે સ્વરૂપે પણ ઇતિહાસના પર્યેષકોની દૃષ્ટિએ યડે તે યોગ્ય ગણાય એ સમજથી આ બંધની સંકલના કરવામાં આવી છે.

ઓખામંડળની બોલી

સૌરાષ્ટ્રના (કાઠિયાવાડ) પશ્ચિમ છેડા પર આવેલા દ્વારકાની આસપાસના પ્રદેશને ઓખામંડળના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ કાઠિયાવાડનો ભાગ ગણાય છે પરંતુ તે પ્રદેશની સંસ્કૃતિમાં કાઠિયાવાડી રંગ ધાર્મિક પણ દેશે જણાતો નથી. માત્ર આ પ્રદેશના વાઘેર લોક કાઠિયાવાડી લોકો જેવા ધીંગા હોય છે. ઓખામંડળમાં વસતા લોકો પોતાને કાઠિયાવાડીથી જુદા માને છે. તેમની ભાષા કાઠિયાવાડી ભાષાના વળાટવાળી હોતી નથી. મનુષ્ય-જીવનના વ્યવહારની નગરે ઓખામંડળનો સંબંધ થયું હોવા કાળ સુધી કચ્છ પ્રદેશ સાથે વિશેષ ગાઢો હતો. તેથી આ દેશની રહેણીકરણીના ઘણા ખાતામાં કચ્છી રંગ જણાયા કરે છે. ઓખામંડળ હાલ તો હાલાર વિભાગનો છેડો ગણાય છે. એ સંબંધને લઈને હાલારી ભાષાનો લહેજ, હાલારી કહેવતો અને હાલારી દળ જળ ઓખામંડળી ભાષામાં જ્યાં ત્યાં તરી આવે છે; તેમ છતાં દ્વારકાના આ પ્રદેશની ભાષા રાજકોટની કે જામનગરની નથી.

ઈતિહાસ જોતાં આ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ પર જામનગરની સંસ્કૃતિનો ઉપકાર બહોળો પ્રમાણમાં હોઈ શકે, જામનગરી આત્મણો, પંડ્યાજી ઓખામંડળની ઉજળીઆત વસ્તીમાં મહેતાજી અને પુરોહિત અને વૈદ્યશાસ્ત્રી તરીકે આવી વસ્યા હતા. જામનગરી નાણું પણ આ દેશમાં ચલણી નાણું હતું. જામનગરના શિલ્પી આ દેશના પથ્થરી મકાન બાંધતા હતા. મોની, જડિયા, રંગારા, ખત્રી, સુતાર વગેરે પણ

જમનગરથી જ આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. ઑખામંડળની ભાષાનું મૂળ અંગ તો હાલારી ભાષા કહી શકાય. હાલારી ભાષા સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રમાં સવિશેષ શુદ્ધ અને વિશેષ વિકસિત ગણાય છે.

આ દેશની મૂળ ખોલી ઉપર વાઘેર લોકની કચ્છી અને સિન્ધી ભાષાનો પાસ ખેસતો ગયો. કચ્છ અને સિન્ધની ખોલીમાંથી ઑખામંડળે પોતાની ખોલીમાં સુઘટિત વાક્યરચના, સુંદર ચટકદાર રૂઢ વાક્યો, મળની મર્મવાળી કહેવતો અને અર્થપ્રચૂર શબ્દો કચ્છી અને સિન્ધી ભાષામાંથી અપનાવ્યા છે.

ગુજરાતની ખીજ સાહિત્ય પરિષદની ખેઠકમાં પ્રમુખ શ્રી કેશવલાલ-ભાઈ એ ઉપસંહારના ભાષણમાં “મોઢે ખરો મૂતર્યો છે” એ વાક્યની વ્યુત્પત્તિ સમજાવી સભામાં જે સંસ્કારી આનન્દ રેલાવ્યો હતો તે આનન્દ આપનાર ખરો શબ્દ ઑખામંડળમાં તાવ (જવર)ના અર્થમાં આજ સુધી વપરાય છે. **ખરો મૂંહી ઊતરીયો** એ રૂઢ વાક્ય **ખરો મૂતર્યો** એ રૂપમાં ગુજરાતમાં પહોંચાડવાની સેવા કરવાનું માન હાલારને, ઑખામંડળને ઘટે છે એવી નુકતેચીની મુંખઈની સભામાં થઈ હતી.

ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દને કારણવશાત ખેવડો ખનાવવાની જે રીત છે તેનું સુંદર સ્વરૂપ કચ્છમાં અને ઑખામંડળમાં ખોલાતી ભાષામાં મળી આવે છે.

ખીચડી ખીચડી, કાગલ ખાગલ, ઝાડ ખાડ જેવાં જોડકાં ન વાપરતાં કચ્છની ખોલી ખોલનાર અર્થસૂચક જોડકાં વાપરે છે. જેમકે ઠામ ઠીકરા, સામાન સતર, અસૂર સવાર, જલુસખાળ, રાતવરત, ઢોરદાંખર, અણકઝણક, વારપરખ, આવ્યો ગયો, અવારનવાર.

સિન્ધી ભાષાનો રંગ

પુરાણ કાળમાં ઓખામંડળ પ્રદેશ દરિયા વાટે સિન્ધ સાથે સંકળાયેલ હતો. જ્યાં સુધી (ઈ.સ. ૧૯૨૨) દ્વારકાને રેલ્વેની સડક મળી નહોતી ત્યાં સુધી આ પ્રદેશનું વેપારનું મથક કરાંચી અને મસ્કત બની રહ્યાં હતાં એ હકીકત છે. આ વ્યવહારની ભાષા ઉપર અસર થઈ તે હાલમાં ઓખામંડળના વેપાર ખેડનાર લોહાણા લોકોના વિશેષ નામમાં સુરુપષ્ટ જણાઈ આવે છે. જેમ સિન્ધમાં કુટુમ્બનું નામ ઝીકવાની, મલકાની અને વાસવાની હોય છે તેમ ઓખામંડળમાં પણ માવજીના વંશજ માવાણી, ભોજરાજના વંશજ ભોજણી, ગોકલદાસના વંશજ ગોકાણી, લાખાણી, વઠલાણી, નાવાંણી વગેરે નામો પ્રચલિત છે.

દ્વારકાના ગુગલી બ્રાહ્મણ કુટુમ્બનું નામ ઈસરાણી છે. એનું નામ સંસ્કારી બ્રાહ્મણોને ન ગમ્યું. અને તેનો લોપ થવા લાગ્યો. જ્યારે તેમને ખબર પડી કે ઈસરાણી શબ્દનો અર્થ—ઈશ્વરના વંશજ એવો થાય છે ત્યારે તે પ્રસન્ન થયા. આજે પણ દ્વારકાની બજારમાં ઈસરાનીનો ડેલો સૌની નજરે ચડે છે.

હિન્દી ભાષાની છાયા

ઓખામંડળમાં ખેટ અને દ્વારકા યાત્રાનાં સ્થળો છે. તેથી અનેક ભારતીય વિભાગમાંથી માણસો યાત્રા માટે આ પ્રદેશમાં આવે છે. મંદિરોમાં કેવળ વિરકત ભાવથી જીવન ગાળવા અનેક સાધુ પુરુષો આ દેશમાં વસતા થયા છે. આવા લોકોના પ્રતિભાવાળા જીવનની છાપથી, તથા આગ-તુક યાત્રાળુઓના સંપર્કથી હિન્દી ભાષાની છાયા ઓખામંડળના પ્રદેશની ખેલીમાં આવી ગઈ છે. વળી વૈષ્ણવ ધર્મના મથક તરીકે દ્વારકા ખેટમાં શ્રી વલ્લભચાર્યની સેવાપૂજની પ્રણાલિકા આ

પ્રદેશમાં સુસ્થાપિત ગર્ભ થઈ છે. વજ્ર ભાષાના શબ્દો તો અહીંના લોકોએ પોતીકા બનાવી મૂક્યા છે. પાઈ જવું-હજમ કરી જવું, દાદ દેવી-કોકું આપવું, ખોપરી તોડવી, ખાસામાં હોવું, મરજાઈ ધર્મ પાળવો, અંગીકાર કરવું વગેરે અનેક શબ્દો અને શબ્દજૂથ આ દેશની ખોલીમાં એકરસ બની ગયા છે.

મરાઠી ભાષાનો પાસ

ઈ. સ. ૧૮૦૮થી આ પ્રદેશ ઉપર વડોદરા રાજ્યની સત્તા સ્થપાઈ હોવાથી વડોદરાના અનેક કામોરા અમલદારો, સીપાઈ સફરાં આ દેશમાં આવી વસ્યા. કચેરીના કામોમાં પણ જે કાગળો તૈયાર થતા તેમાં મોટા ભાગના શબ્દો શુદ્ધ મરાઠી ભાષાના હતા. તેથી આ દેશની ખોલીમાં મરાઠી ભાષાનો પાસ લાગી ગયો છે.

પીક = લોટ-તે પરથી પીકલું = લોટનું શાક, સોઈસકર, પ્રકૃતિ = તખીઅત, તીખટ, દેણુગી, વર્ગણી, પૂર્તતા કરવી, પરત મોકલવું, આઢંગવું, વગેરે અનેક શબ્દો મહારાષ્ટ્રીયન કારકુનો દ્વારા આ પ્રદેશમાં પ્રચલિત થયા છે.

ભાષાના ઘડતરમાં મુખ્ય ધન્ધા રોજગારની અસર

આ દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જિમા થયેલા જે તે ધન્ધાના ક્ષેત્રમાંથી પણ દેશની ખોલીનું ઘડતર ઠીક ઠીક થયું છે. મુખ્યત્વે દરિયા કાંડાનો આ પ્રદેશ હોવાથી વહાણ હંકારનારાની ભાષાએ સામાન્ય પ્રજાની ખોલીમાં અનેક શબ્દો દાખલ કરી દીધા છે.

દરિયામાં તરતા વહાણને કિનારા પરના કુરજ સાથે બાંધી રાખવા માટે મજબુત દોરડાથી બાંધી મૂકવામાં આવે છે આ દોરડાનો છેડો બ્યારે ગાંઠ છોડી છૂટે કરવામાં આવે ત્યારે જ વહાણ ચાલતું થઈ શકે. છેડો છૂટે નહિ ત્યાં સુધી વહાણ અતિ કરી ન શકે તે ઉપરથી

આ દેશમાં કોઈના કામનો નીકાલ કરવાનો હોય ત્યારે છેડો છોડવો એવા ૩૬ શબ્દો વપરાય છે. છેડો છોડવો એટલે કામનો અંત લાવવો છેલ્લો નીકાલ કરવો.

તેવી જ રીતે સોડ પડવું, સોડ પડવું એટલે કોઈ સાથે સમ્બન્ધ જોડવો એમ થાય છે. કુરળની સાથે અડોઅડ વહાણ આવી ઉભું રહે છે ત્યારે વહાણ કુરળને સોડે પડ્યું છે એમ કહેવાય છે. આ વહાણને લગતા શબ્દો અહિંની ખેતીમાં ૩૬ અર્થમાં પ્રચલિત થઈ ગયેલ છે. બાપ દીકરાને ધમકાવતાં કહે છે “ખબરદાર, એ રેઢીઆર પાડોશીની સોડે ચડ્યો તો તારાં છોતરાં ઉડી જશે.”

સુકાન વગરનો માણસ = પોતાનો કંબળો પોતે સાચવી ન શકે તેવા માણસને આ શબ્દ લાગુ પડે છે.

કોઈનાં દોરડાં ખેંચવાં = કોઈના કામમાં મદદરૂપ બનવું. વહાણમાં ખલાસીઓનું મોટું કામ વહાણના દોરડાં ખેંચી વહાણને ચાલતું કરવાનું હોય છે. મદદ માગનાર ખોલે છે કે “માબાપ, મારા દોરડાં ખેંચશો તો જ મારું કામ પાર પડશે.”

સુકાની = વહાણનું સુકાન સંભાળનાર. તે પર્યાય કોઈપણ સંસ્થાના આગેવાનને આ દેશમાં સુકાની કહેવાય છે.

કડે ચડી જવું-છીતી રહેવું = છીપી રહેવું, ખરાબે ચડવું વગેરે શબ્દો મુશ્કેલીમાં આવી ગયેલા માણસ માટે વપરાય છે. અહિંની ખેતીનું આ વાક્ય જુઓ.

આ આદમીનું વહાણ હમણા કડે ચડી ગયું છે, છીપી ગયું છે, ખરાબે ચડ્યું છે માટે તમારા જેવા કુશળ માલમ (નાવિક)ની મદદ વગર એનું કામ પાર પડશે નહિ.

આવા અનેક શ્દ વાક્યો ટાંકીને ખતાવી શકાય છે કે સમુદ્રને લગતી પ્રવૃત્તિમાંથી અનેક શબ્દો વડે ઓખામંડળની ભાષા સમૃદ્ધ થઈ છે.

ખેતીની પ્રવૃત્તિની અસર

ઓખામંડળ પ્રદેશની ખેતી કોઈ કાળે ધીકતી બની નથી. માત્ર રોટલો મેળવવા પુરતા વિચારથી આ પ્રદેશના લોકો ખેતીના કામમાં વરસના ચાર છ માસ રોકાય છે. તેથી ખેતીના ઉદ્યોગમાંથી આ દેશની ભાષાને મોટી સંપત્તિ મળી શકી નથી; છતાં કેટલાક પ્રયોગો અહિંની ભાષામાં ખેતીના ક્ષેત્રેથી દાખલ થયા છે. તેમાંના થોડાક દષ્ટાંત તરીકે અમે ટાંક્યા છે.

૧ પશુપાલન આ દેશનો મુખ્ય ઉત્પાદક વ્યવસાય હતો. તેથી **દુઝાણું** શબ્દ ઘણા માર્મિક અર્થમાં વપરાતો થયો છે. જેમ કે :

- ૧ મને કંઈ ઉકા શેઠનું **દુઝાણું** છે કે હું ખોટી રીતે એમનું ઉપરાણું કરું ?
- ૨ પસાયતાની નોકરી એ બકરીનું **દુઝાણું** કહેવાય.
- ૩ ખાલી વાતોના મોટા **પૂળા** વાળવાથી શું થવાનું છે ?
- ૪ ખેમો જ્યારે વાતો કરે ત્યારે પોતાનો **સુવાંગ કોશ** હાંકે છે ખીજને ખોલવાનો વારો જ આવવા ન દે.
- ૫ જેમ બળદને કામે જોડવા માટે નાકમાં નાથ પહેરાવાય છે તેમ આ દેશમાં કોઈ યુવાનને કામે લગાડવામાં આવે ત્યારે **નાથવું** ક્રિયાપદ વપરાય છે. ગોકા શેઠે પોતાના દીકરાને અત્યારથી જ **નાથી** દીધો છે. સરખાવો “શુરુ કર્યા મેં ગોકુલનાથ ધરડા બળદને ઘાલી નાથ.”

બ્રાહ્મણીઆ બોલીની છાપ

દારકાનો પ્રદેશ જૂના કાળથી વૈષ્ણવી સ્વરૂપની યાત્રાનું મથક બની ગયો છે. તેથી આ દેશની બોલી ઉપર બ્રહ્મણોના, પુરોહિતના, પૂજારીના આ ચાર વિચારની છાપ ઠીક ઠીક પડેલી છે. દષ્ટાન્ત તરીકે થોડાંક શબ્દ પ્રયોગો અત્રે મૂકવામાં આવ્યા છે.

ભૂરશી આપવી, બ્રાહ્મણને દક્ષિણાનું દ્રવ્ય અપાય છે તેમાંના એક પ્રકારને **ભૂરશી** દક્ષિણા કહેવાય છે. ભૂરશી આપવી એટલે પૈસા આપી કામ કઢાવી લેવું એવો અર્થ થાય છે.

દરભની પથારી = પિતૃ શ્રાદ્ધ કરવાનું હોય છે ત્યારે જે પિંડ મરે પ્રેતને અર્પણ થાય છે, તે બધા પિંડોને **દરભ** (ધાસ)ની પથારી પર મૂકવામાં આવે છે, તેથી વેપારીના નાણાં આડે રસ્તે પથરાઈ જાય છે ત્યારે તેમના નાણાં **દરભની પથારી**માં સૂતાં ગણાય છે.

કુંકુંના પગલાં કરવાં = રવાના થઈ જવું.

સ્નાન કે સૂતક ન હોવું-એટલે કાર્મ જાતનો અંગત સ્વાર્થ, અંગતહિત, ન હોય તે. ફૂલ તુલસી છાંટવા = પ્રશંસાના વાક્યો કિરચારવા.

મુંડી લેવું = યાત્રાળુને તીર્થમાં મુંડન કરાવવું આવશ્યક ગણાય છે, તે જ્યારે મુંડાય છે ત્યારે બધા વાળ ઉતરી જાય છે. તેથી મુંડી લેવું લૂંટી લેવાના અર્થમાં વપરાય છે.

આ પ્રદેશમાં વસતા લોકસમૂહ વાત વાતમાં એકમેક સાથે લડવા લાગે છે. તેવે વખતે જે ભાષા વપરાય છે તેના શબ્દો લાક્ષણિક અર્થ-વાળા હોય છે. એટલે કે આ દેશમાં પ્રચલિત-ગાળોના શબ્દમાંથી લોકજીવનની સંસ્કૃતિની છાપ જીભી થાય છે. એવી થોડીક ગાળોના શબ્દો અત્રે ટાંકવામાં આવે છે.

નભાઈ, નપીરી, વાલામુઠ, નમાલી, વાંઝણી, બહારચલી, ધામારુ, નમુછીઓ, માયકાંગલો, માવડીઓ, વગેરે આવા કેટલાક શબ્દો લેખ ને અન્તે આપેલા શબ્દોમાંથી જાણી શકાશે.

આ દેશની અસલી ભાષા તો સંસ્કૃત ભાષાની ભૂમિકા ઉપર રચાયેલી બોલી હોવી જોઈએ. કેટલાક અગીયારમાં સૈકાના શિલાલેખો આ પ્રદેશમાંથી મળ્યા છે. તે લેખોના શબ્દો પરથી જણાય છે કે આ પ્રદેશમાં જૂના કાળમાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી બોલી પ્રચલિત હોવી જોઈએ. વાઘેર સરદારના સ્મારક તરીકે રચાયેલા એક પાળીઆ ઉપરનો લેખ નીચે મુજબનો છે :

અડમ ૧૭૭૯ ને વીર્થે

અસાહ સુ. ૧૨ ન.

વાર—રાજો

પ્રાણ જહુ—સ્તુ [દ્વારકા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં સંઘરાયેલો પાળીઓ]

આ અલિલેખમાં પ્રાણ જહુ શબ્દો એવા છે કે તે ઓખામંડળની અસલી બોલીનો સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવ થયો હતો તેવું સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે.

વ્યાકરણના કેટલાક પ્રયોગો

૧ નારી જાતિના નામનું બહુ વચન—ઓ પ્રત્યયને બદલે યું લગાડી થાય છે.

છોકરી = છોકરીયું

ગલી = ગલીયું

ગાય = ગાયું

કુંચી = કુંચીયું

ભેંસ = ભેંસું

ચકલી = ચકલીયું

વાત = વાતું

સખી = સખીયું

કીડી = કીડીયું

કોરી = કોરીયું (ચલણી નાણું)

૨ પુરુષ સર્વનામ, દર્શક સર્વનામ, સમ્યન્ધી સર્વનામના ત્રીજા પુરુષ એકવચનને છેડે આવતો એ - ઈ બની જાય છે.

જે ને બદલે જી

તે—તી અન્તનો એ નો ઉચ્ચાર ઈ થાય છે

એ—ઈ એ કચ્છી સંસર્ગની છાયા બતાવે છે

૩ કર્મણિ પ્રયોગના કૃદન્તને છેડે આવતા-પ્રત્યય-યો-યી-યુ-બદલાઈને છો. છી, છુ-ઉચ્ચાર ધારણ કરે છે.

શાહબુદ્દીન મરાયો-ને બદલે શાહબુદ્દીન મરાણો પાઠ વંચાયો નથી, ન બદલે પાઠ વંચાણો નથી, ગીત ગવાયું-ગીત ગવાણું.

૪ ભવિષ્ય કૃદન્ત-નો પ્રત્યય નાર હોય છે ત્યાં-તલ આવે છે. કહેનાર બાળા અને સુણનાર બાળા એ કહેવત આ દેશમાં નવે ઉચ્ચારે બોલાય છે-કહેતલ બાળા, અને સુણતલ બાળા.

માગનાર ને બદલે માગતલ

ખમનાર-ખમતલ

૫ દેવું-ધાતુ ઓખામંડળમાં બંધકરવાના અર્થમાં વપરાય છે.

બારણા વાસેલાં હતાં-ને બદલે બારણા દીધેલા હતાં.

બારણા વાસીદે ને બદલે બારણા દઈ દે.

આ પ્રયોગ હાલાર પ્રદેશમાં સર્વત્ર માન્ય બન્યો છે.

૬ જવું ક્રિયાપદના રૂપમાં જ ને બદલે જ બોલાય છે.

માણસ જતો હતો-ને બદલે માણસ જતો હતો.

ગાયને જવા દે ને બદલે ગાયને જવા દે.

વહાણ કાલે જશે ને બદલે વહાણ કાલે જશે

૭ હતો, હતી, હતું-શબ્દનો હ બોલાતો નથી.

ગયો હતો ને સ્થાને ગયો'તો

આવ્યો હતો—આવ્યો તે

નાચતી હતી—નાચતી તે

રમતુ હતું—રમતુ તે

૮ અહિયાં—ને સ્થાને થાં અને ત્યાંને સ્થાને થાં

અહિયાં આવ—ને સ્થાને થાં આવ

ત્યાં જ—થાં જ

૯ તરફ ના અર્થમાં કોર શબ્દ ચાલુ છે.

મેં ઘોડાને નિશાળ તરફ જતો જોયો—મેં ઘોડાને નિશાળ કોર જતો જોયો.

બાપ પુત્ર તરફ અને મા પુત્રી તરફ છે—પિતા પુત્ર કોર અને માતા પુત્રી કોર છે.

૧૦ “ સાટે ” શબ્દનો પ્રયોગ—“ બદલા ”ના અર્થમાં—થવા ઉપરાંત ઉભયાન્વયી અવ્યય—on the contrary—ના અર્થમાં આ દેશની બોલીમાં સારી પેઢે થાય છે. ઉદાહરણ—આ છોકરાનો બાપ ઘણો પ્રેમાળ છે પણ સાટે મા અહુ નિર્દય છે. આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ઘણા ચાલાક છે પણ સાટે તેમની હાજરી બહુ નિયમિત નથી.

૧૧ આ પ્રદેશની બોલીમાં સામાસિક શબ્દો—બહોળા પ્રમાણમાં વપરાય છે. એ આ પ્રદેશની અસલી સંસ્કારિતા દાખવે છે. થોડા સામાયિક શબ્દો અહિંની બોલીમાંથી ચુંટી અત્રે મૂકવામાં આવે છે.

માલધણી	ધણીમારો	સૂકલકડી
વાલીનું (થોડું ભીનું)	અણસરજી	કાઝડીછૂટો
ઉંચકનો (સહેજ બહેરો)	નોધારો	ચકિતર

માથાળંધણુ	ઘોરખોદો (જનવર)	લેણદેણુ
કાંટારખા	ધરણધેલો	વિદ્યાબૂલી
પગરખાં	હરકર	માનમોઘો
અણધડ	મખખીચૂસ	વહાલામુઓ
ઉંધખોપીઓ	હૈયાફૂટી	ખાપલખણો
નાકાતૂટ	નમાલી	
નપાણીઉં (પાણીવગરનું)	હરખપદ્મડી	
મીડાખોલો	કાનફદો	
ખહુખોલો		

૧૨ આ પ્રદેશની ખોલીમાં વિશેષ નામ મોટે ભાગે ટુંકાવીને વપરાય છે.

રઘુનાથ માટે રઘો, રઘો,	તુલસીદસ માટે તુલીઓ, તુલો
ગોકલદાસ-ગોકો	જયકૃષ્ણ-જેકો
લક્ષ્મીદાસ-લખો	આણુંદળ-અણુદો
કલ્યાણજી-કલીઓ	મોરારજી-મલીઓ, મલુ
પ્રેમજી-પ્રેમલો, પ્રેમો	
પરમાણુંદ-પમેા	
મકનજી-મકો	

કેટલાંક વિશેષ નામો એવાં સાંપડે છે કે તેનું મૂળ નામ શોધ્યું જડતું નથી. જેમકે ટીટીઓ મહારાજ, ગલુ, ગગલ, ભલલ, તેતર, હપ્પો, હુર્યો, ભાયરો, ફતુ, ટપુડી, ઉંકા, ઢમીઝઈ, ફોદીઓ, ખોઘો, ઉનીઓ.

આ પ્રદેશની ખોલીના કેટલાક પ્રાંતિક દાષ

એ લક્ષમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે આ દેશની ખોલીમાં અશુદ્ધ ઉચ્ચાર બહુ થોડા પ્રમાણમાં દેખાય છે.

‘ળ’ અક્ષરનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર અહીંની ખોલીમાં જવદલે જ સાંપડે છે. કાઈ વાર ળનો ઉચ્ચાર ડ જેવો થાયછે, કાઈ વાર ળને સ્થાને રનો ઉચ્ચાર મળી આવે છે. થાળીને બદલે થારી ખોલાય છે.

ધોળું-ધોરું	કાગળ-કાગર
કાળું-કારું	સાંભળવું-સાંભરવું
ગળી જવું-ગરી જવું	મૂળો-મૂરો

ખીજે ઉચ્ચારનો દોષ-શ,ષ,સ-ના ઉચ્ચારમાં જણાઈ આવે છે. મોટે ભાગે ત્રણે અક્ષરનો ઉચ્ચાર સના ઉચ્ચાર જેવો જ આ પ્રદેશની ભાષામાં સંભળાય છે.

આ દેશમાં કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારદોષ પ્રવેશી શક્યા નથી. તેમ જ કોળી, ભીલ કે ધત્તર રાની પ્રદેશના લોકોની ભાષાના અશુદ્ધ અને ભ્રષ્ટ પ્રયોગ પણ આ દેશમાં પહોંચ્યા નથી.

આ દેશમાં પંડિતો પાંક્યા નહિ હોય, પરંતુ પંડિતોના સહવાસનો લાભ અહીંની પ્રજાને ચાલુ મળ્યા કર્યો છે. તેથી અહીંની ભાષા સંસ્કૃતના રંગથી રંગાયેલી જ રહી છે.

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના પર્યેષકાને જ્યારે ભાષામાંથી ઇતિહાસ ખોળવાનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે જુદી જુદી ખોલીના સ્વરૂપનો અભ્યાસ બહુ ખપનો થઈ પડે છે. એ રીતે ઝોખામંડળની સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનું દર્શન આ પ્રકરણમાંથી સાચા અભ્યાસીને મળી રહેશે એવો વિશ્વાસ છે.

ઝોખામંડળ પ્રદેશમાં ખોલાતી ખોલીના કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દો :

અચી કરવી = રમત રમવામાં ખોટી રીત અજમાવવી.

અડખાઉ = વગર વાવ્યે જગી આવેલી વનસ્પતિ-ગુવાર, ભીંડો.

અણુઝ = ચોક્ષી સમજવાયા.

અલંબુ = કંઠલ; અલબો દાખલો-અધરૂ-અધરો હિસાબ.

આવર નવાર = કોઈ કોઈ વાર (આગળપાછળ)

અભોંયો = અખણ્યો (ભોમિયો નહીં તે)

આકરં = કંઠલ, વિષમ.

આકાર્ધ = કુટુંબ, સગાનો સમૂહ.

આગોતરો = પહેલો, પહેલા તબક્કાનો.

આછો = ઘોળા રચનો.

આંટીધુટી = ગુપ્ત = કારમી વાતો.

આડાં ફોલાં = ફૂડ કપટ, ખટપટ.

આપડવું = દોડમાં પકડી પાડવું.

આફો = પોતાની મેળે (કલ્લા વગર)

આરોગી જવું = ખીજનું પચાવી પાડવું

ઉકાસ = સલામતીનો માર્ગ.

ઉખલું = બહોળું.

ઉખલાણુ = પકતાણુ, મેકાળાશ.

ઉઠેલ પાનીઉ = તરંગો, અર્ધધેલો.

ઉતરેલ = ખરાબ ચાલવાળી વ્યક્તિ.

ઉપાડો = તોફાની વર્તન, ઝેરજીલમ.

ઓગણુ જવું = તળાવનું ઉભરાવું, જલી જવું.

ઓજરં = પેટ (હોજરી)

ઓંઝો = કંઠલ, અધરો, મુશ્કેલી ભરેલો.

ઓણુ = ચાલુ વર્ષ.

ઓથ = આશ્રય, ટેકો.

કળ = નુકસાની, ખોટ.

કંકુના કરો = ચાલતા થાઓ, કંકુનાં પગલાં કરો, વિદાય થાઓ.

કાંકરો કાઢી નાંખવો = ને નકામો ગણવો, ઓછી કીંમત આંકવી.

કામઢો = ઉઘમી.

કારસો = યુક્તિ.

કીટ = સમ્પૂર્ણ રીતે કુશલ.

કુયડો, કુરડો = માટીનો લોટો-લોટી.

કોણી કોણી જેવડાં લીંડાં મૂકવાં = ડરવું.

ખટાવવું = લાલ અપાવવો.

ખદડો = હીજડો, નપુંસક.

ખાટલે મોટી ખોડ કે પાયો ન મળે = મૂળ વસ્તુ વગર કામ ઉપાડવાની શૃલ.

ખાટ = જીત.

ખાટવું = જીતવું.

ખાડું = ભેંસનું ટોળું.

ખાણુ = ઢોરને અપાતો પૌષ્ટિક ખોરાક (ખાવાની ચીજ).

ખાણીઈ = ખાણુ ખાનાર ભેંસના દૂધનું ઘી-ખાણીઈ કહેવાય છે.

ખેપીઓ = કાસદ, પૈસા લઈ પ્રવાસો ખેડનાર.

ખોટીપો = કાલક્ષેપ.

ખોપ = ખટપટભરી યોજના.

ખોટી કરવું = ખીજને વિના પ્રયોજને રોકી રાખવા.

ખોભરવું, થોભવું, રાહ જોવી.

ગાલાવેલો = બેખબરો.

ગોઈડીઆની ઝડ = પોતાની વાત લ'ખાવ્યા જ કરે-ઝટ પૂરી ન કરે.

સામા માણસને ઝટ મુક્ત ન કરે-તે. ગોઈડી-આના કાંટા જેને.

વળગે તે તેમાંથી ઝટ મુક્ત ન થઈ શકે (વગડાઉ જીવનની સંસ્કૃતિ).

ગોકીરો = શોરબકાર.

ધરધરણું = નાતરું, વિધવા લગ્ન.

ધરેણે મૂકવું = ધરાણે મૂકવું.

ધરધરાઉ = દુકાનમાંથી ન ખરીદતાં કોઈના ઘેરથી ખરીદેલી ચીજ.

ધુસતો, ધુમતો = મુઠીનો માર, મુક્કો, મુક્કાખાજી.

ચડસાચડસી = હરીફાઈ, સ્પર્ધા.

ચસ દેવો = ઉશ્કેરવો.

ચાગલોં = મોઢે ચડાવેલો, લાડકો.

ચોલકી = ઘાસની ગુથેલી ટોપલી.

ચરવો = માટીનો લોટકો.

ચરવી = તાંબાનો મોટો ધડો-ચર ઉપરથી ચરવી.

છડીઈ = ગાડામાં બેસનાર ઉતારું.

છડેછડા = એકલા-ખાલખાલ્યાંના ભાર વગરના.

જથુસ = વસ્તુ, ચીજ.

જથુસ ખાખ = નાતું ધરેણું.

જીવવાળો = નાણાંવાળો, પાળતો પહોંચતો.

ટંગડી = પગ.

ટાણું = સમય.

ટાંગો = પગ.

ટોપી પહેરાવવી = નુકસાનીમાં ઊતરવું.

ટોપીઆરો = ધુરોપીઅન સાહેબ, ગોરાલોક.

ઠામ ઠીકર = વાસણ કુસણ.

ઠામડા = વાસણ.

ઠોંસો = મુક્કો.

ઠુંગો = ટીમણ, નાસ્તો.

ઝારો દેવો = ધમકાવવું.

ઢગો = અક્કલ વગરનો, મોટી ઉમ્મરનો છોકરો.

ઢીંચણીઈ = જમતી વખતે ઢીંચણને ટેકો આપવા વપરાતું
રાચરચીલું.

તગડવું = દોડાવવું.

તગડી મૂકવું = દોડતાં કાઢી મૂકવું.

દહાડાનું જમણું = મરણને દશમે દહાડે અપાતું જમણું.

દાખડો = મહેનત.

દાઢીઆરો = પુરુષ (દાઢીવાળો) (સંસ્કૃતિસૂચક શબ્દ)

દાણીગણ = કરજ.

દી દેવો = નુકસાનીમાં દોરવા.

દી ચડવા = ગર્ભવતી સ્ત્રીને લાગુ પડે છે.

ધગવું = બળવું, ગરમ હોવું.

ધગશ = ગરમાવો, ઉત્સાહ.

ધડકી = ગોઠડી.

ધરવ = તૃપ્તિ-ધરાઈ ગયાની સ્થિતિ.

ધરાર = રોકવા છતાં આશા તોડી કામ કરવા માટેનો શબ્દ.

આમાન્યા તોડીને મનસ્વીપણે કામ કરવાની રીત સૂચક-

આ શબ્દ-સમાજની રહેણીકરણીની છાપ સૂચવે છે.

ધરાર = ગાડામાં બળદની ગરદન પર લાર આવે તે ધરાર

ધાં નાખવી = ફરિયાદ પહોંચાડવી

ધામે નાંખવો = કોઈને ત્યાં જઈને પરાણે મહેમાન તરીકે રહેવું.

ધર આની રહેવું.

ધીંગાણું = તોફાન, નાની લડાઈ.

ધીંગા ધડબા = જડા પાડા.

ધીંગો = સશક્ત શરીરવાળો.

નખેદ = હલકો માણસ-એકપ્રકારની ગાળ.

નખીરી = પિયર વગરની. (ગાળ)

નભાઈ = ભાઈ ન હોય તેવી ભાઈ વગરની.

નધણીઆતી = માલિક વગરની મિલકત.

નરવાઈ = સ્વાસ્થ્ય-તંદુરસ્ત સ્થિતિ.

નરવો = રોગમુક્ત. (કાલો ઘેલો અને કોડે નરવો)

નાકાતૂટ = બદચાલવાળી વ્યક્તિ.

નિવેદ કરવાં = લાંચ આપવી.

નૈવેદ્ય ધરી જવું = પચાવી પાડવું.

પકતું = પહોળું, વિસ્તારવાળું

પડલાંનું હોવું = એક જ વપરાશની ચીજ હોવી. (પડલું = પદલું)

પરવા = ગયે વરસે.

પરખાઈ = વચ્ચે કંઈ ન આવે તેવો માર્ગ.

પરોણા = વાંસની લાકડી.

પાઈ જવું = પચાવી પાડવું

પાંકડું ઢેર = દૂધ ન આપતું ઢેર.

પાછોતરો = પછવાડાનો.

પાંપરાં = ચાળા, અર્થ વગરની ક્રિયા.

પાંખું = પાતળું - ઘટ્ટ નહિ તે

પીટવું = મારવું

પીટડ - માર

પીતળીઆં = હલકાં પાતળાં ધરેણું

પોરો = વિસામો ચાલુ કામે ટૂંકી વિશ્વાન્તિ (પ્રહર ઉપરથી)

બગાંવવું = છેતરવું, ફેસલાવવું

બરકવું = બોલાવવું, સાદ પાડવો

બરો = તાવ, મીઠાજ (જવર ઉપરથી)

બાબ = ધરેણું - જણસ

બાળદું = બળદોનું ટેળું

બેકી મુઝાઈ જવી = અછલ મારી જવી

બેઠાડું = કામ ન કરતાં બેઠાં, બેઠા જીવન ગાળનાર

બેડો પાર ઉતારવો = કાર્યને સફળ બનાવવું

બોકાસાં = બૂમો

બોડો = બહેરો.

બૂરસી આપવી = લાંચ દેવી

ભોંયો = બાણીતો (ભોળિયો)

મર = ભલે, છો

માઠો = ઢીલો, નબળો

મઠાર = મંદી

મળવું = દૂધ આપતી ગાય—મળે છે.

મીઢો = મનના વિચાર બહાર ન કાઢનારો

માથાકઢો = બળબળરીથી આગળ પડનારો

માથાભારે = કબજા કરનારો

મોળો = નબળો

મુડસાઈ = મીઝજ, અભિમાન

મુડસાયો = અભિમાની

મૂલી = પૈસા લઈ રોજે કામ કરે તે મજૂર

મુસી રહેવું = છેતરાઈ જવું નુકસાનીમાં આવવું

મોથ મારવી = બહાદુરીનું કામ કરવું

મોરથી = પહેલેથી, અગાઉ

મોર જવું = આગળ જવું [મહોરે જવું]

મોલાઓ = ઇંદોણી તરીકે પાથરવા કામચલાઉ કપડાંનો ગોટો.

મોરીઓ = ઘડો, નાનો ઘડો

મહો મુજબું = વહાણનો સમય

રગ = નસ

રગ પારખવી = સ્વભાવ જાણી લેવો

રવત મારવી = શરત બકવી

રવાના થવું = જલદી દોડી જવું

રવાડી = પાલખી

રાંઢવું = દોરકું

રૂવા કરવું = હરાજ કરવું

રંગા = આંસુ

રોગો = પ્રયોજન વગર કારણ વગર (અમસ્થો)

લકાર્ધ જવું = સંતાર્ધ જવું

લકાડી દેવું = છુપાવી મૂકવું.

લાધવું = સાંપડવું

લાગદું = જાની પ્રીત

લાસામાં લોટી જવું = ઓછે ખરચે કામ પાર પાડી લેવું

લોસાવવું = ચીડાવવું

વક વગરનો = આવડત વગરનો

,, ચીકાસ વગરનો લોટ

વકાડ, વદાડ = કરાર, સુરત

વટાર્ધ જવું = પસાર થઈ જવું - વાટે થઈ ને જવું

વડીઓ = સમાન દરજ્જાનો

વખાના માર્યા = દુઃખને કારણે

વગોણું = નિંદા

વધારણી = હિંગ વધારવામાં વપરાતી ચીજ

વંજી = વાંસની અર્ધી-પટ્ટી, ખંપાટ (વંશી પરથી)

વાધ = ઘેટાબકરાનું ધણુ

વાવડ = સમાચાર (વાયુ લાવી આપે તે)

વાસર નાંખવો = પંખો ચલાવવો

વાસરા = હવા, તાવના વાસરા

વ્હાલામુઈ = વ્હાલા સગાં મરી ગયાં હોય તે - (ગાળ)

- વીયા = પુત્ર, પુત્રી
 વેન = ખોટી સાચી તલપ
 શંખ કૂંકવો = દેવાળું કાઢવું, નવરાવી દેવું
 સગડ = પગલાંની ડેડી, છોડો
 સનસ = મર્યાદા
 સગાંસાઈ = કુટુંબીજનો
 સલખો = સહેલો, કઠણ નહિ (સલખો પ્રશ્ન)
 સા = સુગન્ધ, વાસ (હિંગનો સા)
 સાવ = તદ્દન, પૂરેપૂરો
 સાવગર = બધું ગળી જાય, પડાવી લે તે
 સીચણીયું = પાણી સીંચવાનું ઘેરડું
 સ્થી = બહાનની રકમ, કરાર કરી બહાનની રકમ લેવાય તે
 સુંઘણી = તપખીર, ઊંકણી
 સુંડલો = બાંજુનો ટોપલો
 સુખી = ચહેરો, રૂઆબ
 સુવાંગ = પોતાનું આગવું.
 સોગાત = ભેટ, નજરાણું.
 સોંઢવું = સાથ આપવા કોઈની સાથે જવું.
 હડી કાઢવી = દોટ મૂકવી.
 હાળડ = વગડાઉ, વાવ્યા વગરનો જીગી આવેલો છોડ.
 હે હે કરવું = ફળેતી કરવી.

ઐગણીસમી સદીનું સંસ્કૃતિધામ દ્વારકા

ઈ. સ. ૧૮૭૦માં દ્વારકાની યાત્રાએ આવતા વૈષ્ણવજનોને સંસ્કારી સ્થળોનાં દર્શન કરવાની પ્રેરણા થતી હતી. તે બધાં સંસ્કૃતિનાં ધામ અત્રે આપેલી ગરબીમાં અમરેલીના મજમુદાર શ્રીરઘુનાથરાયે વર્ણુવ્યાં છે. નરસિંહ મહેતાની દશમી પેઢીએ ત્રિકમરાય થઈ ગયા, ત્રિકમરાયના પુત્ર ગવરીદાસ અને તેના પુત્ર રઘુનાથરાયે આ પરિક્રમારૂપી કીર્તન સંવત ૧૮૨૬માં રચ્યું હતું.

(ગરબી-કીર્તન)

સમરું દ્વારકાનો રાય (૨) થાય સહાય શ્રી રમાપતિ ર,	
ધરી ધ્યાન સુન્દરશ્યામ (૨) વન્દુ વૈષ્ણવી દ્વારામતી રે.	૧
પ્રથમ પ્રણમી પૂર્વ પોળ (૨) જ્યવિજ્ય બહુ જશવંતને રે,	
પછી કરી પુર પ્રવેશ (૨) ભુવન જઈ ભગવંતને રે.	૨
મોક્ષદ્વારીને માંહે વસે (૨) શ્રીપતિ શોભા અતિ રે,	
સાગી પાય પ્રથમ પ્રીત (૨) કરી કૃશપતિને વિનતી રે.	૩
માગી આશા આગળ જઈ (૨) થાઈ સન્મુખ તે શ્રીહરિ રે,	
ત્રૈલોક સુન્દર સ્વરૂપ (૨) રૂપ અક્ષર હૃદે ધરી રે.	૪
કરી દંડવત પ્રણામ (૨) ધામપતિ બળદેવને રે,	
સર્વ મંદિર નામી શીશ (૨) પામી દુર્વાસાની સેવને રે.	૫
નહાયા તીર્થ માગી શીખ (૨) સ્વર્ગ દ્વારીએ નીસરે રે,	
જોઈ ગૌમતી સંગમ (૨) અમિત આનંદ અંતર ધરે રે.	૬

- નીરખે નાશે અથ ઓધ (૨) સ્નાન કીધે ફળ અતિ ધણું રે,
વદે શાસ્ત્ર ચારે વેદ (૨) ભેદ શું કહે મતિ આણું રે. ૭
- છપ્પન પગથીનો ઘાટ (૨) ઠાક તટનો રળીયામણો રે,
દીસે ચક્રાંકિત ભાસ (૨) જોતાં જંગમ સ્થાવર તણો રે. ૮
- વામ વ્યજ્ઞ દક્ષિણ હરિહર ઉત્તરે નમીએ હનુમાનને રે,
પશ્ચિમ શારદાને પાય (૨) લાગી શંકર સન્માન રે. ૯
- ઉભે દેવળમાં આદિ (૨) કરી જઈને વિગન્યપતી રે,
દામોદર દ્વારકા સ્વરૂપ (૨) જે કહે છે સૌ ગોમતી રે. ૧૦
- પૂરણ પ્રીત પદ કમલ (૨) વંદુ શ્રીવલ્લભાચારને રે,
પૂજું પાય પરમ પ્રીત (૨) હૃંડીવાળા શાહુકારને રે. ૧૧
- પંચ ખાળ પાંડવ ઘાટ (૨) ન્હાવું ગૌઘાટે ધીરે ધીરે રે,
વાસુદેવ સંગમ ન્હાય (૨) ઝીલે થાય પંચતીરથી રે. ૧૨
- કરું સેવ સંગમદેવ (૨) અશ્રુતીર્થે આવું ફરી રે,
ક્ષાણી ચક્રતીર્થે દેહ (૨) ચક્રનાથની સેવા કરી રે. ૧૩
- રૂપણ કુંડ કરી સ્નાન (૨) જાંબુવાન નરસિંહ નીરખી રે,
જ્ઞાન વાવ વપુ ઘોઈ (૨) જોઈ સિદ્ધેશ્વર હરખીએ રે. ૧૪
- ભૂતલ સ્થળ છે શ્રીરામ (૨) નામ તીરથ ત્યાં મન ધરું રે
સેવત્રી વાવ પાસે કૂપ (૨) દોષ કાપે દામોદરા રે. ૧૫
- મંજન ભાગીરથી માંહે (૨) કરી રુકિમણી વન જત્રા રે,
ગયા નારી જહ ધાઈ (૨) ઘોડાપાટીમાં સત્વરે રે, ૧૬
- કુંડ કુંકલાસ ઉદ્ધાર (૨) કાંઠે સૂર્યદેવનું સ્થાન છે રે,
યર્થ શુદ્ધ જાવું ત્યાંહ (૨) જ્યાં પીઠ સુખ નીધાન છે રે. ૧૭
-
ગવરી ત્રીકમનો તન (૨) એ સ્થળ માંહે માગે ગતિ રે. ૧૮

દીપ્યણુ

આ કીર્તનમાં પહેલી કડીમાં દ્વારકાને વૈષ્ણવી દ્વારામતી તીર્થ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

બીજી કડીમાં—પૂર્વ પોળ શબ્દ છે તે પૂર્વ દરવાજા માટે વપરાયો છે. આને પણ લોક ભાષામાં તે ઉગમણો દરવાજા કહેવાય છે. એ અને એ દરવાજા જયવિજય બે દ્વારપાળની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી હતી. આ દરવાજા નવો બંધાયો ત્યારે આ જયવિજય મોચી બજારમાં આવેલા રામજી મંદિરના દરવાજા પધરાવવામાં આવ્યા છે. ત્રીજી કડીમાં મોક્ષદ્વાર જણાવવામાં આવેલ છે. તે હાલ બજારમાં થઈ દેવ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના દ્વારનું નામ છે. ગોમતી તટપરના દરવાજાને સ્વર્ગદ્વાર કહેવાય છે.

આ મોક્ષદ્વારમાં પેસતાં લક્ષ્મી પતિના દેવળની અલૌકિક શોભા આંખે ચડે છે. દરવાજામાં પેસતાંજ જમણી બાજુ કુશોદ્ધર મહાદેવનું—જિઝાણુ વાળું મંદિર છે. તે દેવને આ કડીમાં કુશપતિ કહેવાય છે.

ચોથી કડી—માં ત્રૈલોક સુન્દર શબ્દ બે અર્થ ઉપજાવે છે.
(૧) ત્રણે લોકમાં સર્વિશેષ સુન્દર—એવું શ્રીહરિનું અક્ષર રૂપ.
(૨) શ્રી દ્વારકાનાથના ભવ્ય દેવળની રચના પરથી સ્થાપત્યના શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ આકૃતિને ત્રૈલોક સુન્દર કહેવાય છે. રાજવલ્લભ નામના ગ્રંથમાં આ પ્રકારની રચના વાળા દેવળને ત્રૈલોક સુન્દર કહેવામાં આવેલ છે.

પાંચમી કડી—માં ધામપતિ બળદેવ શબ્દ મૂકાયો છે. તે હાલના દ્વારકાને સ્થાપનાર બલિરાજાને ત્યાંથી આવી દુર્વાસાને મદદ આપી કુશરાક્ષસના કંદામાંથી બચાવનાર વામન-સ્વરૂપ બળદેવજી માટે મૂકાયો છે. બળદેવજીએ આ સ્થળે દુર્વાસાના વચન પ્રમાણે વાસ કર્યો. ત્યારથી વૈષ્ણવી દ્વારકાના ધામના અધિપતિ બળદેવજી બન્યા હતા.

શ્રી જગત મન્દિરની વચ્ચે સલા મંડપમાંજ નાનું દેવળ મોજૂદ છે. તે **બળદેવજી**નું મન્દિર ગણાય છે. તેમાં મૂર્તિ નથી પણ બલિરાજનું શિર બતાવતું પ્રતીક છે. આજ સુધી આ દેવની પૂજા અર્ચન વિધિ પહેલાં થાય અને પછી શ્રી દ્વારકાનાથનું અર્ચન થાય છે. શ્રી પુષ્પિ-માર્ગના વૈષ્ણવ મહારાજ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ આ સ્થળે બેસી આ દેવને શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ શ્રવણ કરાવ્યું હતું.

એજ કડીમાં બળદેવજીને આ સ્થળે વાસ રાખવાનું કહેનાર ઋષિ **દુર્વાસા**નો ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉચિત છે. યાત્રાળુઓએ દુર્વાસાના મન્દિરે જવું જોઈએ એવું આ કડીમાંથી ક્લિત થાય છે.

કુશ દૈત્યની સેનાને હરાવવા પાતાળમાં બલિરાજને ત્યાં ચોક્કી પહેરો કરતા શ્રી ત્રિવિક્રમરાય દુર્વાસાની મદદે આવ્યા હતા. તે પુરાણની કથા અનુસાર દ્વારકામાં વિષ્ણુ ભગવાન ત્રિવિક્રમરાય રૂપે બિરાજે છે. મૂર્તિ વિધાન શાસ્ત્રના નિર્ણય પ્રમાણે દ્વારકામાં પૂજનું દ્વારકાધીશનું સ્વરૂપ એમના ચાર હાથના ચાર આયુધની ગોઠવણી ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપને બંધ-બેસતી આવે છે. દ્વારકાને પુરાણયોગિત સ્નાન સંકલ્પના શ્લોકોમાં ત્રિવિક્રમ ક્ષેત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિ મળી છે. તેથી જ આ પાંચમી કડીમાં બળદેવને **ધામપતિ** ગણાવવામાં આવ્યા છે.

છઠી કડીમાં જે વર્ણન છે તે દ્વારકાના મન્દિરોના દક્ષિણ દરવાજા આગળના દર્શનનું છે. એ દરવાજાને **સ્વર્ગદ્વાર** કહેવામાં આવે છે. દેવોનો વાસ સ્વર્ગમાં હોય અને દેવોના દેવાલયમાં જીવન પગથીઆ વાળી સીડી ચડી યાત્રાળુ **સ્વર્ગદ્વાર** મારફત દેવોના ધામમાં પ્રવેશે છે.

આ દરવાજા પાસે જિભા રહીએ છીએ તો ત્યાંથી **ગોમતીના** સમુદ્ર સાથેના **સંગમ**ના દર્શન થાય છે. એ દર્શન અતિ આહ્લાદક હોય છે. એટલું જ નહીં પણ તે સ્થળે સ્નાન કરવાથી અઘ એટલે પાપના પુંજનો નાશ થાય છે.

આ કીર્તનમાં આગળ જતાં છાપન પગથીઆની સીડી પરના શિવમન્દિરનો અને વિષ્ણુ દેવના મન્દિરનો ઉલ્લેખ થયો છે. તે પ્રમાણે હાલની વસ્તુસ્થિતિ છે; સીડી ઉતરતાં જ શ્રી હનુમાનજીનું દેવાલય નજરે પડે છે; અને ત્યાં જ શારદામઠનાં અધિષ્ઠાતા દેવતા શારદાદેવીનાં દર્શન થાય છે; જેની બાજુમાં શંકર લગવાન પાણી ગિરાજે છે.

આગળ જતાં-દામોદરજીનું અને ગોમતી માતાનું મન્દિર યાત્રાળુનું લક્ષ્ય બેસે છે. વૈષ્ણવ તરીકે કીર્તનકાર મજમુદારનું લક્ષ્ય સ્વાભાવિક રીતે ગોમતી તટ પર આવેલ શ્રી મહાપ્રભુજી વલ્લભાચાર્યની બેઠક તરફ ઢળ્યું છે, અને એ જ બેઠકની સાથે શેઠ શામળશાહનું મન્દિર આવેલું છે; તેમને આ કીર્તનમાં હૂંડીઆળા શાહુકાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. નરસિંહ મહેતા લકતની હૂંડી આ સ્થળે વિષ્ણુ લગવાને શામળશાહ શેઠનું રૂપ ધારણ કરી સ્વીકાર્યાની કથા જગજગદેર છે. એ પરચાની સ્મૃતિરૂપ શામળશાહનું મન્દિર અહીં જોવામાં આવ્યું છે.

બારમી કડીમાં પંચખાળ-(પંચક્ષાલ) શબ્દ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે દ્વારકામાં ગિરાજતાં બધા મન્દિરના દેવોના સ્નાનાદિકનું જળ પંચક્ષાલ વાટે ગોમતી નદીમાં આવી મળતું હતું. તે સ્થળને પંચ-ખાળ કહેવાય છે. હાલ તે સ્થળ મકાનો વચ્ચે દટાર્ધ ગયેલું જણાય છે. આ સ્થળે-એટલે કે પંચખાળના નીરના ગોમતીના નીર થવાના સંગમ સ્થળે વાસુદેવ એટલે બધા દેવો સ્નાન કરવાનું મન કરે છે.

કીર્તનની તેરમી કડીમાં સમુદ્રનાં મોઝ ઉછળતાં હોય છે તે સ્થળે ગોમતીના સંગમના અધિષ્ઠાતા દેવ સંગમ નારાયણનો ઉલ્લેખ થયો છે. એ કડીમાં અશ્રુતીર્થ-જણાવેલ છે. તેનો અર્થ-સાર્વજનિક સ્નાન થાય છે. ત્યાં મૃતદેહની દહન વિધિ થાય છે. તે વખતે મરણ પામેલાના સ્નેહી સમ્બંધી આ સ્થળે અશ્રુ એટલે આંસુ સારે છે.

કવિએ પોતાની કાવ્યમય ભાષામાં સ્મશાનને અશ્રુતીર્થનું નામ આપ્યું છે. એ સ્મશાનના અધિષ્ઠાતા દેવ ચંદ્રનારાયણનું ત્યાં મંદિર છે. તે આજ સુધી ઊભું છે. એ ચક્રતીર્થના અધિષ્ઠાતા દેવ મનાયા છે. માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ સ્થળે જ્યેમના શરીરનું દહન થાય છે; તેમનાં અસ્થિ (હાડકાં) સમુદ્રના પ્રભાવથી ચંદ્રનું રૂપ ધારણ કરે છે.

ચૌદમી કડીમાં દર્શાવેલ પવિત્ર સ્થળો પૈકી—

રૂપણકુંડ—જાંબુવાન, અને નરસિંહના સ્થળો બહુ ચોકસાઈ-પૂર્વક હાલ દર્શાવી શકાય તેવી વસ્તુ સ્થિતિ નથી: પણ રૂપણકુંડ (રૂપડી નદી) ઉપરથી દ્વારકાના બંદરનું નામ રૂપણ બંદર પડ્યું છે. તે રુકિમણી વનની રૂપડી નદીના સંગમ પર છે. આ કુંડ સો વરસ પહેલાં કદાચ હાલના રત્નેશ્વર મહાદેવ પાસેના દરિયા કાંઠે હોય અને તે કુંડ દરિયામાં દટાઈ ગયો હોય એવો પણ સંભવ છે. એ જાંબુવાનનું મંદિર હાલ દ્વારકામાં નથી પણ રત્નેશ્વર પાસે એક જૂની દેરી છે. તેમાં જાંબુવતીની મૂર્તિ ખિરાજે છે. તેને શ્રી મજમુદારે જાંબુવાન માન્યા હોય—અગર જાંબુવાનને પાછળથી સો વરસ દરમિયાન લોકવાણીએ જાંબુવતીનું રૂપ આપ્યું હોય—એ પણ સંભવિત છે.

નરસિંહ—નામનું મંદિર આ સ્થળે જૂના વખતમાં હશે એ ચોક્કસ વાત છે. ત્યાં સમુદ્ર કાંઠે—“સિન્ધુ સદન” બંગલાની પાછળ એક જૂનું સારા સ્વરૂપે ઊભું છે તેમાં કોઈ દેવ ખિરાજતા નથી. પરંતુ તે મંદિર નરસિંહ ટેકરીના માલિક કોઈ સાધુનું હતું, એમની પાસેથી “સિન્ધુ સદન”ના માલિક શેઠ પુરષોત્તમ વિશ્રામે વેચાતું હોયું હતું તે હકીકત છે. તે પરથી ક્લિત થાય છે કે આજના એ ખાલી દેવળને નરસિંહટેકરી તરીકે લોકો ઓળખતા હશે. તે પછીની કડીઓમાં નિર્દિષ્ટ થયેલાં દેવદેવીના સ્થળો આજે હયાત છે. (૧) જ્ઞાનવાવ, (૨) સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ, (૩) શ્રીરામવાડી (જુગલ=

એ) (૪) સેવત્રી વાવ, (૫) દામોદર કૃપ. આ બધાં સ્થળે યાત્રાળુઓ દર્શન ગયા વગર રહેતા નથી.

છેવટની કડીઓમાં બતાવેલાં સ્થળો આજ સુધી મોજૂદ છે. પરંતુ કાળની ગતિને વશ થયેલ ગયા કોઠાનું અને ઘોડા પાટીના કૂવાનું સ્થળ જોડે મોજૂદ છે પણ નવા યુગની વસતીના ધ્યાન પરથી તે ખસી જવા પામ્યાં છે.

કૃકલાસકુંડ એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સ્થળ છે. છેલ્લી પંક્તિમાં પીઠ સુખ નિધાન શબ્દો કે તેનો અર્થ—શારદાપીઠનો સમજવો પડે છે. ત્યાં મજમુદારનો ઉતારો રાખવાની સવડ વાઘેર સરકારે કરી આપી હતી.

ઓખામંડલ પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો રંગપલટો

ત્યારે અને અત્યારે

સને ૧૮૬૦ના અંતમાં-રેસીડન્ટ મી. પાર્ટન દ્વારકાના વાઘેર સરદારોને વ્યવસ્થિત કરવા મથતા રહ્યા હતા. મૂળુ માણેકને સમજતી એમને શરૂ લેવાના પગલાં લેવાતાં હતાં તે વખતે મી. પાર્ટને-એક નોંધમાં દ્વારકાના પ્રદેશની હાલત સમજાવવા એક નોંધ લખી હતી તે લલે નાનીશી હોય પણ તેમાં તે સમયની પરિસ્થિતિનું ચિત્ર ધણે અંશે સાચી હોવાથી દોરાયેલું છે. અત્રે એ નોંધ એક પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવી છે.

સને ૧૮૬૦ની આસપાસ-માછરકાની ધાર પરના વાઘેર સરદારોના તોફાન પછી દ્વારકાની પ્રજા સંસ્કૃતિના કયા થર પર ઉભી હતી તે એ ઉતારા પરથી સમજાય છે.

[એસિસ્ટન્ટ રેસીડન્ટ મી. પાર્ટનની નોંધમાંથી-શ્રી દાજી નાગેશ આપ્ટેના પુસ્તક “મહારાજા સયાજીરાવ”માંથી લીધેલો ઉતારો]
“અંગ્રેજી લખાણનું ભાષાન્તર”.

વાઘેર પ્રજા સાધારણ રીતે જંગલી અવસ્થામાં છે. તેમની ખેતી તદ્દન પ્રાથમિક સ્થિતિની હોય છે. બાજરો, જુવાર, અને થોડેક અંશે તલ નીચી પ્રતિનો પાક તે ઉપજાવે છે. શેરડી, કપાસ વગેરે જિંચી પ્રતિના પાકની તેમને માહિતી નથી. તેમનાં ખેતર રક્ષણ વગરનાં રહે છે તેથી ખેતરનો આછોપાતળો પાક રાત્રે સુવર વગેરે જનવરો ખાઈ જાય છે. આ ખેતરો પણ અસહી જંગલ પૈકીના કેટલાક ભાગને સાફ કરી ઊભાં કરેલાં હોય છે.

આ દેશની સરકારી કરની પેદાશમાં મુખ્ય આવક તો પરદેશમાંથી આવતા માલ પરની જકાતની છે. બહારથી આ દેશમાં ઘણાં ખરો વપરાશનો માલ હોય છે. આ દેશની વસતી ખાસ કરીને વાબેર પ્રજા અફીણ, ગાંજો, ભાંગ અને તમાકુ જેવી માદક વસ્તુના વ્યસની હોય છે. પ્રદેશનું મુખ્ય શહેર દ્વારકા ગંદવાડથી ભરેલું છે. લોકોમાં સ્વચ્છતાનો ખિલકુલ ખ્યાલ નથી. વાબેર લોક તો તોફાની હોય છે, તેથી પોતાની જાતિના લોકોને છોડી ખીજ જાતિના ઘરખાર પર ચોરીચપાટીના, લૂંટફાટના હલ્લા કર્યા જ કરે છે. આમ હોવાથી વાબેર પ્રજામાં અંદર અંદરના ફાજદારી યુના બહુ થોડા થાય છે. તે લોકોના લગ્નના સમગ્રનો બહુ શિથિલ હોય છે નિર્વાહનાં સાધનોમાંનાં ઘણાં ખરો સાધનો આ લોકોને બહારથી લાવવાં પડે છે. તેથી આ દેશમાં બધી વપરાશની ચીજો બહુ મોંઘી હોય છે.

આ ભાગમાં પવિત્ર સ્થળો હોવાને લીધે લિખારી સાધુઓની અને ઇતર યાત્રાળુની એકસરખી આવજા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આવા લોકો દેશને કોઈ રીતે ઉપકારક નથી હોતા.

પાર્ટન સાહેબ પોતાની નોંધમાં આટલું લખી દેશની સુધારણા માટે કેટલીક સૂચના લખે છે, તેમાંથી થોડુંક અત્રે ઉતારવું ઠીક પ્રણાશે.

આ દેશનું બધું જંગલ સાફ કરવું, જેથી તોફાનીને સંતાઈ રહેવાની અનુકૂળતા રહે જ નહિ. હથિયારબંધ પોલીસનો પૂરતો બંદોબસ્ત ગોઠવવો જોઈએ, જમીન માપ અને જમાબંદીની નવી યોજના અમલમાં મૂકાવી જોઈએ. નિશાળોની સ્થાપના કરી શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. માંદા લોકો માટે દવાખાના ખોલવાની યોજના થવી જોઈએ અને સરકારી નિયંત્રણ નીચે ચાલતાં મીઠાના ઉત્પન્ન માટે કારખાના ઊભાં કરવાં જોઈએ.

સને ૧૮૭૦-૭૧માં દ્વારકાના પ્રદેશ પર કંપની સરકાર અને ૨૦

વડોદરા રાજ્યના બેવડા અમલ દરમ્યાન લોકસ્થિતિ કેવી હતી તેનો ખ્યાલ આપતી “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” જેવા પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં છપાયેલી ખબરની કાપલી અત્રે રજૂ કરવામાં આવે છે :

A Hundred Years Ago

From The Times of India

June 17, 1872

A correspondent, writing from Nowanugger, gives an account of a visit he made to Beyt, and describes the state of affairs there as very unsatisfactory. He says that “ all sorts of tyranny and oppression are perpetuated under the very nose ” of the representative of the British Government. One of the chief causes of trouble is the alleged mal-administration of the affairs of the temple at Beyt. The Durbar officials have in an oppressive manner, deprived the Brahmacharee, or spiritual head of the temple of his right, and “ unlawfully confined ” him for nearly two years; the Adhikarree, or the official who has charge of the secular affairs of the temple, being put in his place.

નમનગર શહેરના ખબરપત્રીનો આ અહેવાલ બહુ પરિમિત ભાષામાં લખાયો છે, પણ તેમાંથી પૂરો ખ્યાલ જાગે છે કે બેટ દ્વારકાની પ્રજાને યોગ્ય રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શક્યો નથી-ન જ મળે. ખૂબ જોરદાર અવ્યવસ્થા પછી સમાજને થાળે પડવાનું કામ ઘણું કપડું હોય છે. ભલે તે અંગ્રેજ અમલદારે કરવાનું હોય કે વડોદરા રાજ્યના અમલદારે.

બેટનાં મંદિરો પાસે મોટી મિલકતો હતી. તે લક્ષમાં લેવા જેવી ખીના છે.

વડોદરા રાજ્યે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજની કારકિર્દીમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા સંગીન પાયા પર આણુવા અનેક પ્રયાસો કર્યા હતા—તેમાંના એક પ્રયાસનું ચિત્ર અહીં રજૂ કરાવી—એક બાહોશ અમલદારની ઓખામંડળ પ્રદેશની સુવ્યવસ્થા માટેની તૈયાર કરેલી નોંધમાંથી કેટલાક ભાગ ઉતારવામાં આવે છે. તે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ છે, પણ સને ૧૯૦૨—૩ની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ સમગ્ર રીતે આપી શકે તેવી રીતે લખાયેલ છે.

ઓખામંડળ તાલુકાની સંસ્કૃતિના સ્વરૂપના વિકાસનો એક તબક્કો આ નોંધ સારી રીતે રજૂ કરે છે.

આ તાલુકામાં અંગ્રેજ અમલદાર અને વડોદરા રાજ્યના અમલદારની બેવડી સત્તા પ્રવર્તતી હોવાથી ઘણી રીતે ન કલ્પી શકાય તેવી હરકતો ઊભી થતી હતી. તેવો અભિપ્રાય સૂક્ષ્મ રીતે એ નોંધ વાંચનારની નજરે ચડ્યા વગર રહેશે નહિ.

Note on—The Industrial Development of Okhamandal
(by Dewan Bahadur V. M. Samarth) 1902-3

1 The administration of Okhamandal Taluka is beset with many exceptional difficulties. The district is situated far from the Central Government at Baroda; it is not easily accessible at certain seasons; a portion of the population is of turbulent character and is responsible for the introduction of great control in malter's administration; finally the seasons are uncertain and the soil is not fertile. Financially, the Taluka is a heavy drain on the general revenues of the state.

2 But there is another and more cheerful way of looking at this distant possession of his Highness the Maharaja Gaekwar. It is a place sacred in the eyes of all devout Hindoos and the thousands of pilgrims who visit it from all

parts of India are able to attest the power and glory and beneficence of the Hindoo Dharma Raj. And there is yet another way of looking at it; the very difficulties of the administration are most certainly its opportunities. Here is afforded to the student of Indian politics an object lesson of British and Indian officials co-operating more closely and on more equal terms than elsewhere in the daily duties of governing a backward population and leading it, much against its will upon the path of progress in civilisation.

3 The details of the history of the Taluka during the past century are sufficiently well-known. From **piracy to settled civilised government** is a change any community may be thankful for. One is not certain that this is the feeling of the Waghers on whom peace has been imposed by the strong hand; but that it ought to be and will be their sentiment to my mind, is beyond doubt. But for the unreliable disposition of the Waghers towards the new order of things, the administration of the Taluka even from distant Baroda would not be difficult. Out of a population of about 24000 souls, about 4000 are Waghers, a little over 1200 of whom are adult males. This apparently insignificant proportion of the population is at the root of most of the evil and mainly, if not solely, to keep them in order entails an annual expenditure of over a lac of rupees, necessitated by the maintenance of a battalion of disciplined sepoy and the establishment of a British Assistant Resident. The last Wagher-outbreak took place 40 years ago. Since then these tribesmen are gradually settling down to quiet ways and are taking to agricultural life. At the present day they have all turned cultivators

but they have not yet acquired the skill and the virtues of thrift and industry which are so essential to make successful agriculturists. The dignity of labour has not yet become ingrained and other forms of manual labour than agricultural they affect to despise. They should not be blamed; rather do they stand in need of sympathy and pity for their present achievements. They are less troublesome now, than they were and will be less and less so, as the rate of their progress in civilisation becomes accelerated. What is needed now is to make them acquainted with skilled modes of agriculture and to teach them some handicrafts. That is to say, they must be given opportunities to improve their status in the world materially and mentally.

4 The other classes of the population of the Taluka are also more or less backward in intelligence and enterprise, but the Waghers are really far behind even them . . . of the other classes the Bhattyas are the most forward; they are good traders. Next to them are the Memons, who as cultivators, as oil-pressers, or as petty traders, though poor, are well able to take care of themselves except in regard to elementary education. The Lavana too are thriving. It is the Waghers who need direction and encouragement more than the others.

5 Okhamandal is not totally devoid of minerals resources.....There is also salt which nature produces in abundance....The attitude of the British government in this respect is not in my opinion helpful. Finally, there is the possibility of developing a pearl fishery—a question which must be taken in hand by an expert.

6 Okha should be connected with the Kathiawar system of Railway and the port of Beyt should be improved.

7 I have indicated ways and means above, whereby the Taluka administration may be made self-supporting namely.

(I) The construction of a railway and the improvement of the port of Beyt-and II The improvement of the status of ryots by raising them in **character, intelligence, and capacity.**

I am in correspondence with the settlement commissioner on the subject of the existing management of the Temples of Dwarka on the satisfactory conduct of which so much of our fame and revenue depends and which to the minds of all devout pilgrims is a grave **scandal** at present.

[year 1902—03]

V. M. Samarth
Suba, Amreli District.

અત્યારે

ઑખામંડળના પ્રદેશની સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે જે તે વખતે રાજ્ય તરફથી કામ કરનારાઓએ જે સૂચન કર્યા હતાં તેની નોંધ આગળ ઉતારી છે.

વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિશાળી રાજનીતિને પરિણામે ધીરે ધીરે દ્વારકાના પ્રદેશમાં પ્રગતિ થવા લાગી પાર્ટન સાહેબની સૂચના પ્રમાણે દ્વારકામાં સને ૧૮૬૯માં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાયું અને શિક્ષણના સંસ્કારને દઢ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ. તે જ સાલમાં દ્વારકામાં પ્રાથમિક શાળાનું મોટું મકાન બંધાયું. દ્વાખાના માટે લગ્ય

મકાનની દેણુગી દારકાના ભાટીઆ શેઠ વિશ્રામ માવજી તરફથી આવી પહોંચી. અરાંભડા ગામે શાળાની સ્થાપના થઈ અને દારકાના પ્રવાસે આવનાર યાત્રાળુની સવડ સાચવવા દારકા અને ગુરગઢ ગામ વચ્ચે જે ખારાપાણીના કાદવવાળું રણ હતું. તે રણમાં શેઠ વિશ્રામ માવજીએ બળદ ગાડા માટે પથરની સડક બંધાવી આપી. વડોદરા સરકારે એ સખાવતી કામ માટે શેઠ વિશ્રામ માવજીને જાહેર લેખી અલિનંદન પત્રિકા અર્પણ કરી હતી.

દારકાના અસલી દવાખાના માટે દાતાએ આપેલા દાનને લગતો શિલાલેખ.

“ સૌરાષ્ટ્ર દેશના પશ્ચિમ સમુદ્રના કિનારા ઉપરના ઑખામંડળમાં શ્રી દારકા શહેરમાં વડોદરાના મહારાજાધિરાજ મહારાજશ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના અમલમાં લોકોના કલ્યાણુથે દારકા નજીક ગામ વરવાલાના શાહુકાર મહાવજી મૂળજી સુત વિસરામ મહાવજીએ આ દવાખાનું (હાસપીતાલ) બંધાવીને સરકાર સ્વાધીન સંવત ૧૯૩૬માં કરી છે. તેમાં દવા મહારાજા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અપાય છે. આ જગોનું કામ શ્રી દારકાના પોલીટીકલ અમલદાર મહેરબાન મેજર વાલ્ટર સ્કોટ સાહેબની મદદથી અને તેમની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. ”

[આ શિલાલેખ-હાલની નવી હોસ્પિટલની ભીંત પર દાતાને ન્યાય આપવા વડોદરા સરકારે ચોડી રાખ્યો છે.]

[બાર્ટન સાહેબની સૂચનાના બીજા ભાગનો અમલ વડોદરા સાથે ધણે વરસે તાતા કમ્પનીને-મીઠાપુર ગામે-salt-works-જીલ્લું કરવાની અનુકુળતા આપીને સરસરીતે કર્યો છે. એ જ મીઠાંની સમૃદ્ધિ વિકસતી ગઈ અને આજે તે સ્થળે ભારતનું પ્રખ્યાત તાતા કેમિકલ્સ નામનું કારખાનું ભારતનું બ્યાન ખેંચી રહ્યું છે.]

તે પછી દ્વારકાની પ્રજાએ વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિ-સાધક રાજનીતિના મીઠાં ફળ અનુભવ્યાં અને સર્વ દેશીય સંસ્કારનો લાભ પછાત ગણતા ઓખામંડળની પ્રજાને મળતો રહ્યો. દ્વારકામાં આ સખાવતી હોસ્પિટલનો વિકાસ થયો અને પરચીસ વરસમાં તો મોટી વિશાળ અને સ્મૃદ્ધ હોસ્પિટલ દ્વારકામાં ઊભી થઈ. તેને અંગે પ્રસતિગૃહની યોજના થઈ, વાઢકાપની શસ્ત્રક્રિયાથી રોગ મટાડવાનાં સાધનોવાળા “ઓપરેશન રૂમ” પણ યોજાયા-અને સ્ત્રીઓના દરદે પર યોગ્ય ઉપચાર થઈ શકે માટે આ રૂગણાલયમાં નિષ્ણાત સ્ત્રી-ડોક્ટરની પણ જગ્યા ઊભી કરવામાં આવી છે.

શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ પ્રજાના કલ્યાણના કામોમાં જાતે રસ લેતા હતા. તેથી દ્વારકા જેવા ખૂણે પડી રહેલા, ચાંચીયાગીરી કરનારાના અને લૂંટાઈ વસ્તી વાળા પ્રદેશમાં પણ પોતે મોટી મુશ્કેલી વેઠી જાતે પ્રવાસે જતા હતા. એઓશ્રીનો દ્વારકાનો પહેલો પ્રવાસ સને. ૧૯૦૩માં યોજાયો હતો. મુળ્બર્થી આગખોટ રસ્તે એમની સ્વારી દ્વારકા પધારી હતી. તે વખતે આ તાલુકાને પ્રગતિને રસ્તે ચડાવવા અનેક વિચારો શ્રીમન્ત મહારાજાએ સેવ્યા હતા. પોતાનું પહેલું આગમન શુકનવાળું બનાવવા દ્વારકાના જગત મન્દિરના શિખર પરનો કળશ સોનેથી મઢવાનો આદેશ આપ્યો હતો. ખેટની પરિસ્થિતિ જોઈ ખેટને સામે કાંઠે મોટું બન્દર રચવાની યોજના-દી. બા. સમર્થની સલાહ પરથી વિચારવામાં આવી હતી; તેમજ આ તાલુકામાં ચાલતી ખેવડી સત્તાવાળી રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારી લેવા તજવીજ કરવા માટેનાં ચક્રો ગતિમાં મૂકાયાં હતા.

ગામડે ગામડે શાળા સ્થપાઈ, મોટે ગામે દવાખાના સ્થપાયાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ, અંગ્રેજી શિક્ષણ માટેની સ્કૂલો રાજ્ય તરફથી ચાલુ કરવામાં આવી હતી. દરેક ગામડે પહોંચવા માટે સડકવાળા રસ્તા

आंध्रवामां आव्यां अने गामडे गामडे तणावो रयवामां आव्यां. दुष्काणना वषतमां भेतीने नछेर वाटे पाणी पुरुं पाडवानी आस योअना धडी काढवामां आवी अने द्वारका पासे गोमतीटेन्क अने नागनाथ पासे लीमगज तणाव मोटे अर्ये वरसादना पाणीना संयथ माटे तैयार करवामां आव्या. लीमगज तणाव परना शिलालेअना थोडां वाक्यो अही टांकवामा आवे छे :

बडोदे राज्याधीश श्रीमंत महाराजा सयाजीराव गायकवाड.....यांनी इ. स. १९०३ मीमगजा या प्राचीन तळावाचे प्रत्यक्ष अवलोकन करुन औदार्याने त्याचा जीर्णोद्धार करण्यात आला. त्याचे बांधकाम इ. स. १९०४-०५ आणी ०६ सालचा दुष्काळांत मी. सुंदरलाल अेम. घोडा एल. सी. ई. चा देखरेखनी झाले आहे ॥

आ मुलाकातनुं परिणाम सने १९२०मां भूतिमन्त जन्थुं. ओ.आम'डण तालुको मटी वडोदरा राज्यनो पायमो प्रांत जन्थो. द्वारकामां रहेता ब्रिटिश राज्यना प्रतिनिधि, आसिस्टंट रेसीडंटनी क्येरीने स्थाने ओ.आम'डल कमिश्नरनी क्येरी भूकार्थ गछ. ओ.आम'डलना सुआने ओ.आम'डल कमिश्नरनो ढोदो अपायो. ते ज कमिश्नरना हाथमां ओ.आ. अटालीयन लश्करनुं वडपणु सोंपायुं. पहिला कमिश्नर तरीके १९२०मां कर्नल शिवराजसिंहनी नीमछुंक थर्छ. वाघेर प्रजना कल्याणु क्षेत्रना कामो संलाणता-कर्नल शिवराजसिंहना असिस्टंट तरीके वडोदरामां शिक्षणु आतामां काम करता श्री कल्याणुराय जेशीने नीमवामां आव्या. द्वारकानी हाथस्कूलना छेडमास्तर तरीके पणु तेमनी नीमछुंक थर्छ. श्रीमन्त सयाजीराव गायकवाडनी राजनीतिथी ढोकांमां संस्कारिता केवी अउपे वधती रही छती ते ओ.आम'डण तालुकानी प्रगतिना छतिहास परथी अट नजरे यडी आवे छे.

ઓખામંડળમાંથી બ્રિટિશ સરકારના અંગ્રેજ પ્રતિનિધિથી કચેરી ખસેડાયા પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કેવળ એકરંગી બની હતી અને સ્વતંત્ર રીતે વડોદરા રાજ્યના કાયદા-કાનૂન પ્રમાણે પ્રજા વિકસવા લાગી. સને ૧૯૨૧માં શ્રીમંત સયાજીરાવ દ્વારકાની મુલાકાતે બીજી વાર પધાર્યા. તે વખતે દ્વારકામાં રાજ્યના અનુકૂળતાભર્યા વહીવટને લીધે મોટું સીમેન્ટ બનાવવાનું કારખાનું શ્રીમંત મહારાજને હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું. આ કારખાનાની યોજના સર વિક્રલદાસ ઠાકરસીની વ્યાપારી કુનેહથી ભરી થઈ હતી. એ મોટું કારખાનું અમેરિકાના નિષ્ણાત એન્જિનિયર મિ. લેંગ અને એમના બીજા સહાયકોની દેખરેખ તળે બંધાયું હતું. આવા મોટા કારખાના વાસ્તેનું સંચાકામ અને ઇતર ભારે યાંત્રિક સામાન દ્વારકા બંદરે આગબોટ દ્વારા ઉતારવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી, કારણ કે તે વખતે દ્વારકા સૌરાષ્ટ્રની રેલ્વેના માળખા સાથે જોડાયું ન હતું. આ વખતની યાત્રા પ્રસંગે દ્વારકામાં શારદા મઠને નવું સ્વરૂપ આપવાનો હુકમ કર્યો હતો.

દ્વારકાનો રેલ્વે સડકનો વ્યવહાર ઈ. સ. ૧૯૨૨માં ખુલ્લો મુકાયો એ રેલ્વેની કાર્યવ્યવસ્થા માટે દ્વારકા-જામનગર રેલ્વે નામનું મંડળ રચવામાં આવ્યું હતું. તે રચના સરળતાથી પાર પાડવામાં સર વિક્રલદાસ ઠાકરસીએ અને જામનગરના મહારાજ શ્રી રણજીતસિંહજીએ જિયા પ્રકારની વેપારી કુનેહ દર્શાવી હતી.

શ્રીમંત સયાજીરાવની દ્વારકાની ત્રીજી મુલાકાત ઈ. સ. ૧૯૨૬માં યોજાઈ હતી. આ વખતે ખેટ સામે વિકસાવેલા ઓખા પોર્ટના જાહેર ધક્કાનું ઉદ્ઘાટન તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬ના રોજ શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવના શુભહસ્તે મોટા સમારંભ સાથે થયું હતું; અને આ નવા બંદરની ગોદીનું નામ શ્રી સયાજીપીયર રાખવામાં આવ્યું. ઓખા પોર્ટના કુરળના બાંધકામના નકશા ઇંગ્લાંડની નામીયી

ધજનેરી પેઢી સર જ્યોર્જ બુકેનની દ્વારા થયા હતા; તેમ જ તે લવ્ય ફુરજનું સમસ્ત બાંધકામ પણ એ જ પેઢીની દેખરેખ તળે થયું હતું. આ કામે વડોદરા રાજ્યે રૂપિયા પચ્ચીસ લાખથી વધારે ખર્ચ કર્યું હતું, અને એ બંદર ખુલ્લું મુકાયા પછી તેને વિકસાવવા માટે વડોદરા રાજ્યે રૂપિયા પંદર લાખથી વધારે ખર્ચ કર્યું હતું. સને ૧૯૨૬ પછી આ બંદર પરથી માલસામાનની અવરજવરના આંકડા અહીં આપવાથી બંદરના વિકાસનો ખ્યાલ આવી શકશે.

આયાતના આંકડા

સને ૧૯૨૬માં ઑખા બંદરે ૧૪ હજાર ટન માલ ભીતર્યો તેમાં ધીરે ધીરે વધારો થતો ગયો છે સને ૧૯૩૧માં—ઑખા બંદરેથી ૬૮ હજાર ટન માલની આયાત થઈ.

નિકાસના આંકડા

સને ૧૯૨૬માં ઑખા બંદરેથી બે હજાર ટન માલની નિકાસ થઈ. તે નિકાસી વ્યવહાર પણ વધતો રહ્યો.

સને ૧૯૩૧માં ૭,૧૧,૧૬૮ ટન જેટલા માલની નિકાસ આ બંદરેથી થઈ. આ આંકડા બોલે છે કે વડોદરા રાજ્યની યોજના સર્વાંગે સફળ થઈ હતી. ધીરે ધીરે ઑખા પોર્ટ ભારતનું મધ્યમ વર્ગનું ધીકતું બંદર બની ગયું અને અમેરિકાથી, યુરોપથી, જાપાનથી મોટી વેપારી આગબોટો ઑખા બંદરે આવતીજતી થઈ હતી.

આ સયાળપીયરના ઉદ્ઘાટન વખતે શ્રીમંત સયાજીરાવ દ્વારકા પધાર્યા ત્યારે એમના હસ્તે દ્વારકાના શારદામઠના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન થવાનું હતું, પરંતુ એ વિધિમાં નાદુરસ્ત પ્રકૃતિને કારણે પોતે હાજર રહી શક્યા નહોતા; એ વિધિ એઓશ્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજકુમાર શ્રી ધૈર્યશીલરાવે કરી હતી. આ શારદામઠના મકાનમાં

આ ઐતિહાસિક પ્રસંગની યાદગીરી તરીકે એક શિલાલેખ મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી કેટલાક ભાગ અત્રે ટાંકવા યોગ્ય છે.

શ્રી શારદામ્બા વિજયતેતરામ્

શ્રી મયદાશંકરાચાર્યભગવતો જગદ્ગુરોઃ સ્થાનમિદં શારદામઠાલયં...
...જીર્ણતા સંજાતા ॥ અતોઽયં શ્રીમતા મહારાજેન સયાજીરાવવર્મણા
બહોદાધિપેન મઠાસ્યાસ્ય જીર્ણોદ્ધારં કૃત્વા—શ્રી શાન્યાનનંદસરસ્વતી શંકરા-
ચાર્ય પર્યંતનામ્ જગદ્ગુરુણાં પ્રતિમાઃ પ્રતિષ્ઠાપ્ય.....શારદાપીઠ ભક્તિ-
પ્રદર્શશ્ચાકારિ । ફાલગુન શુક્લ તૃતીયાં સોમવાસરે ૧૯૮૨ તમે વિક્રમાબ્દે ।
અસ્ય ચ પ્રેરકો મંત્રી મહોદયો મનુભાઈશર્મા મહારાજ સયાજીરાવવર્માચ
ચિરં સમુલ્લસતાં.....શ્રી શંકરાબ્દાઃ ૨૬૯૧.

શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે દ્વારકાની પ્રત્યેક મુલાકાતે ધર્માભિમુખતા જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરી હતી. આ મહાલયમાં નમુદ થયેલ શારદા-ચક્રનું ભવ્ય મંદિર પાછળથી હાલના શ્રી શંકરાચાર્ય—શ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થ—તરફથી સુધારવામાં આવ્યું છે. મંદિરમાં ૧૦૮ શિવલિંગની અને ૧૦૮ શાલીગ્રામની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવની ચોથી મુલાકાતને લાલ દ્વારકાને સને ૧૯૩૧માં મળ્યો હતો. તે વખતે એાખા પોર્ટના વધતા જતા વિકાસમાં મીઠાપુરના તાતા કેમિકલ્સના કારખાનાના વિકાસમાં એઓ-શ્રીએ વધુ રસ લીધો હતો, અને તે વખતના દીવાન સર. વી. ટી. કૃષ્ણ-માયારીને મીઠાપુર વિકસાવવામાં અનુકૂળતા આપવા રાજ્યની રીત પ્રમાણે ઘટતું કરવા સૂચના અપાઈ હતી એમ જણાય છે, કારણ કે સને ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૧ના દશકામાં તાતા કેમિકલ્સ કારખાનાને ઘણા તડકા-છાંયાના સંજોગોને અનુભવ થયો હતો. વડોદરા રાજ્ય જેવા પ્રગતિવાંછુ રાજ્યમાં આ કારખાનું હોવાથી જ તે ભારતનું ધીકતું ઉદ્યોગનું મથક બની શક્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં શ્રી સયાજીરાવ મહારાજની રાજ્ય કારકીર્દીનો હીરક મહોત્સવ સમસ્ત રાજ્યમાં ઉજવાયો હતો. તે વખતે ઑખામંડળની પ્રજાએ એ ઉત્સવમાં રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. વડોદરાના એ ઉજમણા દિવસોમાં મોટું પ્રદર્શન યોજાયું હતું તેને અંગે વડોદરાના આ ભવ્ય પ્રદર્શનમાં ઑખામંડળની ગામડાની સંસ્કારિતા દોખવે એવા ભરત સીવણના અઢળક નમૂનાનો એક સ્વતંત્ર વિભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો. ઑખામંડળ તાલુકો કેવળ જંગલી લોકોથી વસેલો હશે એવી ખેટી માન્યતા આ પ્રદર્શન જોવા આવનાર વડોદરા રાજ્યની પ્રજામાંથી દૂર થઈ હતી.

દ્વારકા કેવળ યાત્રીનું ધામ હતું. તે હવે બંદરી વેપારનું મથક બન્યું. ઔદ્યોગિક કારખાનાની પ્રવૃત્તિથી જગતું થયું; અને વડોદરા રાજ્યની કેળવણી પ્રસારની નીતિના પરિણામે શિક્ષણની અને ધર્મ સંસ્કૃતિની સંસ્થાઓથી ઑખતું થયું. ઈ. સ. ૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરીનો અહેવાલ બહાર પડ્યો. ત્યારે તેમાં દ્વારકાની શિક્ષિત વસ્તીના આંકડા બહાર આવ્યા તે ગુજરાતમાં અને મુબઈમાં અબ્યાસીઓના ધ્યાન ખેંચતા થયા. એ આંકડા અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે.

(ઈ. સ. ૧૯૪૧ વસતી ગણતરીનો અહેવાલ)

દ્વારકા શહેરને લગતા આંકડા

વસ્તીવાળા ઘરની સંખ્યા	૨૩૫૯
ઘર દીઠ માણસની સંખ્યા	૪.૧
કુલ વસ્તી	૧૦,૬૪૧
પુરુષોની સંખ્યા	૫,૫૨૭
સ્ત્રીઓની સંખ્યા	૫,૧૧૪

વરતીને સો પુરૂષે સ્ત્રીઓની સંખ્યા	૯૩
લણેલા પુરુષ	૨,૫૧૯
લણેલી સ્ત્રીઓ	૯૧૯
લણેલ પુરુષની સેંકડે ટકાવારી	૪૫.૪
લણેલી સ્ત્રીઓની સેંકડે ટકાવરી. ૧૮	
કુલવસ્તી ઉપર લણેલાની સેંકડે ટકાવરી. ૩૨.૩	

આ આંકડા સૂચવે છે કે દારકામાં સને ૧૯૪૧માં સેંકડે ૩૨.૩ માણસો શિક્ષિત હતા. એ વરસે ગુજરાતમાં (બ્રિટિશ) સેંકડે ૧૩.૬, અને મુંબઈ શહેરમાં સેંકડે ૨૪ માણસો લણેલા હતા. દારકાની વસ્તીમાં સેંકડે ૧૮ સ્ત્રીઓ લણેલી હતી એને બ્રિટિશ ગુજરાતમાં સેંકડે ૩.૯ અને મુંબઈ શહેરમાં ૧૫.૪ સ્ત્રીઓ લણેલી હતી.

આ આંકડા વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિકારક રાજનીતિ સિદ્ધ કરી આપે છે.

દારકાની હાઈસ્કૂલમાં લણનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ભલે ઓછી રહેતી પણ વિદ્યાર્થીઓની સંસ્કારિતા ધ્યાન ખેંચે એવી સુધઝ હતી. સને ૧૯૪૧-૪૨ પછીના વર્ષમાં વડોદરા રાજ્યની બધી હાઈસ્કૂલના યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષાના પરિણામે સરખાવતા કોઠે આસાનપત્રિકામાં પ્રકટ થયો હતો-તેમાં દારકાની હાઈસ્કૂલનું નામ સૌથી મોખરે રહ્યું હતું. એ વર્ષે સ્પર્ધાની શીલ્ડ દારકા જીતી ગયું હતું. એ સંસ્કૃતિની સાચી ઝાંખી કરાવતી ખીના છે.

દી. બા. સમર્થના સને ૧૯૦૨ના નિવેદનમાં દેખા દેતી ઓખામંડળની સંસ્કારિતા અને તે પછી પચાસ વર્ષે ઓખામંડળની સંસ્કારિતા એ પકડેલા સ્વરૂપનો ખ્યાલ ઓખામંડળની પ્રબળી સેવા કરતી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે કામ કરતી સંસ્થાઓની નામાવલી અત્રે આપી આ પ્રકરણ સમેટવામાં આવે છે.

આરોગ્ય ક્ષેત્ર

- ૧ દારકાની જાહેર હોસ્પિટલ અને પ્રસૂતિ ગૃહ.
- ૨ દારકા નગર પંચાયત તરફથી કામ કરતી—“ એમ્બ્યુલન્સ બસ ”
- ૩ દારકા નગર પંચાયત દ્વારા ચાલતું “ વોટર વર્ક્સ ” પાણી પૂરું પાડવાની જાહેર ટાંકીઓ.
- ૪ મીઠાપુરમાં—તાતા કેમિકલ્સ કારખાના સાથે સંબંધ ધરાવતી. મોટી—અઘતન સવલતોથી સંપન્ન—ઈસ્પીતાલ.
- ૫ ઓખાપોર્ટમાં સહકારી દવાખાનું.
- ૬ ખેટશંખોદ્ધારમાં સહકારી દવાખાનું.
- ૭ નાગેશ્વર ગામે આયુર્વેદ—પદ્ધતિથી સારવારનું જાહેર મકાન.
- ૮ વરવાલા ગામ પાસે—જાહેર ટ્રસ્ટી મંડળ તરફથી—ડૉ. ગોરડીયાની દોરવણી નીચે ઉછું થયેલું ક્ષયના દર્દીઓ માટે ક્ષયનું દવાખાનું.
- ૯ દારકામાં ઢોરનું દવાખાનું.
- ૧૦ શીતલા માતાની કચેરી દારકામાં.

જનકલ્યાણ માટે કામ કરતી સંસ્થાઓ

- ૧ તાલુકા હોમગાર્ડની સંસ્થા.
- ૨ દારકા મહિલા મંડળ ગૃહઉદ્યોગ અને સંસ્કાર વિતરણ
- ૩ દારકા સંન્યાસ—આશ્રમ—સંન્યાસીઓનું ઉતરવાનું ધામ અને નિયમિત કથાવાર્તાનું શ્રવણ ચલાવતું ધામ.
- ૪ શ્રી પ્રેમલિક્ષુ મહારાજના સ્મરણાર્થે ચાલતું સંકીર્તન મન્દિર.
- ૫ દારકા લાયન્સ ક્લબ લોકસેવાના કાર્યો માટે ઉપાડતી સંસ્થા.
- ૬ દારકા સાર્વજનિક નવરાત્રિ મહોત્સવ મંડળ-લોક કલ્યાણના કામમાં મદદજૂત થતા કાર્યક્રમોનું નવ દિવસનું નિયમિત સંચાલન.

- ૭ દારકા મજૂર મહાજન મંડળ સીમેન્ટ કારખાનાના મજૂર સંઘ તરફથી સંચાલિત.
- ૮ દારકા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.
- ૯ દારકા સાર્વજનિક મોતીબાઈ મહિલા પુસ્તકાલય.
- ૧૦ દારકા સાર્વજનિક દામેદરદેવકુંવર બાલ પુસ્તકાલય
- ૧૧ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય મારફત કામ કરતો ચાલુ શ્રી મોંઘીબાઈ સભાગૃહ Town Hall.
- ૧૨ વરવાલા ગામે દેવીદાસ ઠાકરસી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.
- ૧૩ મીઠાપુર ગામે વઝીલ કપિલરામ સભામંડપ.
- ૧૪ મીઠાપુર ગામે મજૂર મહાજન મંડળ-સભાગૃહ.
- ૧૫ આરાંભાડા ગામે સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.
- ૧૬ ખેટ ગામે-શ્રીધેલાભાઈ ઠાકરસી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.
- ૧૭ ખેટ ગામે શ્રીકૃષ્ણવાસ ગૌશાળા.
- ૧૮ દારકા ગામે મહાજન ગૌશાળા.
- ૧૯ ઓખા પોર્ટ ગામે શ્રીમણિલાલ બા. નાણુવટી-બાયામશાળા.
- ૨૦ ઓખાપોર્ટ-સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.
- ૨૧ ઓખાપોર્ટ-મહાજન ગૌશાળા.

શિક્ષણ ક્ષેત્ર

પ્રાથમિક શિક્ષણ

કુમારશાળા—દારકા, વરવાળા, મીઠાપુર, સૂરજકરાડી, અરાંભાડા, ઓખાપોર્ટ, ખેટ, કલ્યાણપુર, દ્રાસણુવેલ, ધીણુકી અને બરડીઆ.

કન્યાશાળા—દારકા, મીઠાપુર, બેટ અને ઓખાપોટ.

ખાલમંદિર—દારકા (૨), વરવાલા, મીઠાપુર, અરલકા, ઓખાપોટ, બેટ.

માધ્યમિક શિક્ષણ

હાઈસ્કૂલ—દારકા, નાથીપાઈ હાઈસ્કૂલ.

દારકા—પુરુષોત્તમ વિ. સરસ્વતી મંદિર (કન્યા હાઈસ્કૂલ).

દારકા—વિદ્યાવિહાર હાઈસ્કૂલ શ્રીરામજી ઠાકરસી સંચાલિત.

દારકા—(સાત ધોરણ સુધી) સીમેન્ટ કોલોની માધ્યમિક સ્કૂલ.

મીઠાપુર—તાતા હાઈસ્કૂલ.

ઓખાપોટ—ઓખા હાઈસ્કૂલ.

બેટ—મ્યુનિસિપલ અંગ્રેજી વર્ગ ધોરણ ૧૦ સુધી.

ઉચ્ચ શિક્ષણ

દારકામાં શારદા પીઠ વિદ્યાસભાએ સ્થાપેલી સંસ્થાઓ :

- ૧ શારદા પીઠ આર્ટ્સ કોલેજ.
- ૨ એન્જ્યુએટ ટ્રેનિંગ કોલેજ.
- ૩ દારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી—સંસ્કૃત શિક્ષણ સંસ્થા-આરંભથી M.A.ની પદવી માટેના શિક્ષણની વ્યવસ્થા થાય છે.
- ૪ ઈન્ડોલોજિકલ સંશોધન મંદિર—ડોક્ટરેટની ડીગ્રી-પીએચ.ડી. માટે નિષ્ણાતો સંશોધન કરી શકે તેવી અનુકૂળતા.

વેદભવન—જાત્રાલય સાથે જ વેદનો અને કર્મકાંડનો અભ્યાસ કરાવતી જાહેર સંસ્થા.

છાત્રાલયો

- ૧ શ્રીશારદાપીઠ વિદ્યાસભાની સંસ્થાઓ માટેનું છાત્રાલય, દ્વારકા.
- ૨ લોહાણા યાત્રિના કુમારો માટેનું લોહાણા બોર્ડીંગ હાઉસ, દ્વારકા.
- ૩ લોહાણા યાત્રિની કન્યાઓ માટેનું કન્યા છાત્રાલય, દ્વારકા.

આસ સંસ્થા

વરવાળા ગામે શ્રીશારદા પીઠ વિદ્યાસભા સંચાલિત વાઘેર કોમના યુવાનો માટે વાઘેર આશ્રમ શાળા, છાત્રાલય અને પ્રાથમિક શાળા આ સંસ્થાને સરકાર તરફથી પૂરી મદદ આપવામાં આવે છે.

આ નામાવલી સૂચવે છે કે દ્વારકાનો પ્રદેશ કોઈ પણ શિષ્ટ પ્રજાને મળતા સંસ્કાર મેળવી શકે એવી સંસ્કાર આપતી સંસ્થાઓ વિકસાવવા યથાશક્તિ કામ કરી રહ્યો છે.

વૈષ્ણવીદાન અને તપનું ક્ષેત્ર દારકા

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર માનવ જાતિના લક્ષ્યાંક, પુરુષાર્થ, મનાયા છે. દારકાને ભારતીય વિચારકોએ મોક્ષપુરી તરીકે સ્વીકારી છે. એ રીતે દારકાની ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા ખીજી મોક્ષપુરીઓ (અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, ઉજ્જયિની) જેટલી જ ગણાય છે. આ વિચારને લીધે ભારતના બધા ખૂણામાંથી ચોથો પુરુષાર્થ મોક્ષ મેળવવા ઘણા યાત્રાળુઓ દારકાના દર્શને સેંકડો વરસોથી આવતા થયા છે. દારકાનો પ્રવાસ જૂના કાળમાં બહુ વિકટ હોવાથી મોટે ભાગે સંસારમાંથી વિરક્ત થયેલા માણસો દારકા આવતા હતા. એવા યાત્રાળુઓને દારકાના લોકો સાધુ તરીકે જ ઓળખતા હતા. સેંકડો સાધુ પોતાને બાવાજી તરીકે દારકામાં ઓળખાવતા હતા. આવા બાવા સાધુનો ધર્મપ્રેમ વિકસતો રહે અને એમને દારકાની યાત્રામાં એમના યોગક્ષેમ માટે બહુ વિટંબણા ન પડે તેવી દૈનિક ધનિક વૈષ્ણવોએ પોતાની દાનવૃત્તિ સંતોષવા દારકાના પ્રદેશમાં જાત જાતની સંખાવતો સ્થાપી હતી :

યજ્ઞોદાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ભગવદ્ગીતા ૧૮, ૫

એ સૂત્રને સ્વીકારી વૈષ્ણવી દારકામાં દાન અર્પણ કરવાનું પુણ્ય ઘણા સંજ્ઞનોએ સ્વીકાર્યું હતું. તેમ જ ખીજી બાજુએથી ઘણા સાધુ-સંતોએ દારકામાં તપ આચરવાની દિનચર્યા પણ સ્વીકારી હતી.

દાનનાં સ્વરૂપો :

વિકટ પ્રવાસમાં ઉતારા માટેની સગવડ આપતી ધર્મશાળાઓ ચાર ચાર ગાઉને અન્તરે બાંધવામાં આવી હતી જેમાંની કેટલીક

ધર્મશાળાના અવશેષો આજ સુધી જામનગરથી દ્વારકાના માર્ગે અને પોરબંદરથી દ્વારકાના માર્ગે જૂના ઇતિહાસનું દર્શન કરાવી રહ્યાં છે.

એ જ માર્ગ પર જલપાનની અનુકૂળતા માટે પગથિયાંવાળી હવામી (વાવ), કૂવા, અને નદીતટો પર બાંધેલા ઓવારા ઠેકઠેકાણે રચવામાં સંખાવતી દિલનાં દર્શન થાય છે.

ભૂખ્યાને રાંધેલું કે કોરું અજ સહજ રીતે મળતું રહે એવી વ્યવસ્થા પણ ઘણે ઠેકાણે ધનાઢય લોકોએ ઊભી કરી હતી. ખીચડીનાં સદાવ્રતો, લાડુનાં સદાવ્રતો, ભુંજેલા ચણાના સદાવ્રતો, પાણી પીવાના જળપાત્રનાં સદાવ્રતો બે ચાર નહિ પણ પચ્ચીસની ગણતરીએ ચોળ્યાં હતાં.

આજ સુધી દ્વારકામાં તો એવાં અનેક સ્થળે પાકી બાંધણીવાળી ધર્મશાળાઓ ઊભી છે કે દ્વારકામાં મરણ થવાથી મોક્ષ મળે છે એ માન્યતામાં અડગ વિશ્વાસ ધરાવતા ઉત્તર ભારતના સેંકડો સાધુ દ્વારકામાં છેલ્લી પળે ગાળવા આવી વસતા હતા. આવા સાધુઓના રોજ દ્વારકામાં ચારપાંચ મરણોના દ્વારકાની ધર્મશાળામાં ચાલુ બનાવે ગણાતા હતા. વડોદરા રાજ્યની પોલીસની કચેરીમાં એક શાખા એવી રાખવામાં આવી હતી કે દરરોજ એ શાખાના કાર્યકર ધર્મશાળાને ઓટલે જઈ નિવારસી મરેલા સાધુના શબને સ્મશાને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરતા હતા. દ્વારકાનું સ્મશાન આ સાધુઓના શબની ચિતાથી સદા ચેતતું રહેતું હતું.

પણ મોક્ષપુરી દ્વારકામાં તપ આચરી દેહ પાડવામાં જીવનની સિદ્ધિ સમજનારા ઘણા ભારતીય સન્તો દ્વારકામાં બહુ જૂના કાળથી આવતા થયા હતા. એમ કહેવામાં હરકત નથી કે દ્વારકાને વૈષ્ણવી મોક્ષપુરી બનાવવામાં અર્વાચીન ધર્મચાર્યોએ જેટલો ભાગ ભજવ્યો છે તેના કરતાં વિશેષ અંશવાળો ભાગ પુરાતન કાળના લિજ્જત સાધુ, બાવા, વેશગીની સંસ્થાએ ભજવ્યો છે. એમ પણ કહી શકાય કે બ્રાહ્મણોનું

વર્ચસ્વ જમ્યું તે પહેલાં વર્ણવ્યવસ્થાના અભાવના સમયમાં ધર્મપ્રચાર અને તત્ત્વચિન્તાનનું જળરું કાર્ય સાધુના લિત્ર લિત્ર અખાડાએ કર્યું હતું. દારકાનો પ્રદેશ પણ એ અખાડાનો કાર્યપ્રદેશ બન્યો હતો.

ખેટ શંખોદ્ધારમાં પદ્મતીર્થની ટેકરી પર હજુ સુધી નાથ સંપ્રદાયના મહાન તેજસ્વી નેપાલી સાધુની અસલી ધુણીનું ચિહ્ન મોજૂદ છે. વળી ખેટમાં હનુમાન દાંડીની જગ્યાથી એકાદ માઈલને અંતરે પથ્થરની બાંધેલી ચોરસ ધુણીના અવશેષો આજ સુધી મોજૂદ છે. દારકામાં રાણેશ્વર મહાદેવની જગ્યામાં એક ચોરસમાં જોષીની અસલી ધુણી જળવી રાખવામાં આવી છે.

તપશ્ચર્યાના સ્થાન તરીકે વપરાતી અનેક ગુફાઓના અવશેષો દારકાના પ્રદેશમાં મળી આવે છે. દારકામાં સંગમ નારાયણના મંદિરની ગુફા, ચક્રનારાયણના મંદિરની ગુફા, સિદ્ધનાથ પાસેના લાગની દાટી મૂકેલી કેટલીક ગુફા, ખયુંબા ગામથી દૂર આવેલી ટેકરી પર સંતની બેઠકની મોટી ઘાટીલી શિલા અને તેના પર કોતરેલા બેચાર શબ્દો વગેરે દારકાના પ્રદેશમાં વસતા અસહી સન્ત-તપસ્વીઓની સંસ્કૃતિના અવશેષો ગણાવી શકાય.

આ પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ બહુ મોડેથી સ્થાપિત થયેલી જણાય છે. અસલ સંસ્કૃતિ તો સાધુઓએ પ્રચલિત કરી હતી. એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. નાથ સંપ્રદાયના (કાનફ્ટા) સાધુઓના અખાડા આ પ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં સ્થપાયા હતા. એ અખાડામાં-સદ્ગુરુનો પ્રભાવ સમાજ ઉપર અતિ ઊંડો અને વિસ્તૃત ફેલાયો હતો. અહીં દારકાના સિદ્ધનાથ મહાદેવના મંદિરની આજુબાજુના સ્થળેથી મળી આવેલી ખંડિત મૂર્તિનાં ચિત્ર મૂકવામાં આવ્યાં છે. તેમનાં અંગ-ઉપાંગોના અવલોકન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે મહાન્તો ત્યાગી હતા, અને તેમનું મહાન્તપણું દર્શાવવા એમના ગળામાં સુવર્ણના મદકવાળો હાર સજ્જ

ઝળકતો રહેતો હતો. માથા પર જટાના કેશનું ગુંથન કળાયુક્ત રહેતું. શિરની ટોચ પર જટાની ગાંઠ દેખાય છે; તેને કેટલાક લોકો સોપારી તરીકે ઓળખે છે. તપ આચરતી વખતે શીર્ષાસન કરતાં હંધે માથે એ સોપારી ઉપર શરીરનો બધો ભાર સમતોલ રાખવામાં આવતો હતો. આ મૂર્તિના કાનના નીચલા ભાગમાં બન્ને કાનમાં કાણા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાન ફાજા વગર ગુરુની દીક્ષા આ સમ્પ્રદાયના ભક્તોને અપાતી નહિ.

સિદ્ધનાથના એક મહાન્તની સમાધિ પરની દહેરીમાં ધુમ્મટની દીવાલ પર કોતરાયેલ લેખ અહીં મૂકવામાં આવે છે. તે પરથી સમજાય છે કે એ મહાન્તોની પ્રતિષ્ઠા રાજ-મહારાજ જેવી હોવી જોઈએ.

અતીત, માર્ગી, કાપડી, રામાનંદી, સંજોગી, દશનામી, તેરતાંસઘી-વાળા એમ જુદા જુદા ફિરકાના બાવા સાધુની જમાતો આ દેશમાં ફેલાયેલી હતી. એમાના કેટલાક વામમાર્ગી પણ હતા. આ સાધુઓની સંસ્કૃતિના અવશેષરૂપે માળા, તંબુરા, મંજીરા, ચીપિયા, ત્રિશળ, અને ઓટલા-ઓટલીઓ ઘણું સ્થળે પૂજ્ય છે.

લેખ

- (૧) શ્રી સીધનાથ મહાદેવના મહાન્ત
- (૨) રામગીરજી મંગલગીરજી સા. ૧૭૮૧ આ
- (૩) સો ૧૬ ૧૧

આ લેખ ઈ. સ. ૧૭૨૫ના વર્ષમાં કોતરાયો હતો. આ કાળે દ્વારકામાં વાઘેર સરદાર માપ માણેકની સત્તા હતી : આ મહાન્તો ગૃહસ્થી સાધુ હતા. તેના વંશજો હાલ સિદ્ધનાથ મંદિરની પૂજા કરે છે.

દ્વારકામાં વસતા સાધુસંતોને અને બહારગામથી યાત્રાર્થે આવતા સાધુઓના સંઘને યોગક્ષેમની ચિન્તા સેવવી ન પડે તેવી દૃષ્ટિયા દ્વારકા, વરવાળા, અશંતીત્ર, ખેટ, ધીબુકી, આમલીઆર, બરડીઆ અને

કોરંગા ગામે સદાવ્રતોની વ્યવસ્થા સખાવતી વૈષ્ણવ શાહુકારોએ યોજી હતી, એટલું જ નહિ પણ પાછલા વરસોમાં એટલે ઈસના ઓગણીસમાં સૌકામાં તો દ્વારકાના બ્રાહ્મણોને પણ યોગક્ષેમની ચિન્તામાંથી મુક્ત રાખવા અન્નક્ષેત્રો ચાલુ થયાં હતાં. વળી દ્વારકામાં શ્રીદ્વારકાધીશની ધન્ય ચડાવવાનું પુણ્ય મેળવવા ઇચ્છતા ધનિકે દ્વારકામાં વસતા ગુગલી બ્રાહ્મણની શાંતિ સમસ્તને ભોજન ફરજિયાત અર્પણ કરવાનું યોજાયું હતું.

બેટ શંખોદ્ધારનાં ચાર પટરાણીનાં મંદિરોમાં કામ કરતા બધા માણસોને મંદિરમાં જ જમવાનું રહેતું હતું, એટલું જ નહિ પણ આ મંદિરોના ચારે ભંડારમાંથી રોજ બપોરે બાર વાગ્યે દેવદ્વારને દરવાજો આવી બેઠેલા બધા અભ્યાગતોને મહાપ્રસાદનો ભાગ આપવાની પ્રણાલિકા ચાલુ હતી.

બેટમાં સાંજે ચાર વાગે હનુમાન ગુફાનો પ્રસાદ ખીચડીકઢી જે કોઈ પંક્તિમાં આવીને બેસે તેમને આપવામાં આવતો હતો. આવી પંગતમાં રોજ સોથી દોઢસો અભ્યાગત હાજર રહેતાં.

બેટ ગામે ખાખચોક નામની સંસ્થામાં રોજ નવા નવા સાધુ આવતા હતા તે જ્યાં સુધી બેટમાં રહે ત્યાં સુધી તેમને ખાખચોકના મહંત દ્વારા જમણુ અપાતું રહે એવી કાયમી સખાવતી વ્યવસ્થા કચ્છના નામીયા શી જેરામ શીવજી અને ઈબજી શીવજી તરફથી થયેલી હતી.

આ ઉપરાંત લક્ષ્મીજી મંદિરનું ખીચડીનું સદાવ્રત, સત્યભામાજી મંદિર તરફથી મીરાંબાઈના સ્થાન પર ખીચડીનું સદાવ્રત, રાધિકાજી મંદિર તરફથી, વાશકાવાડીનું ભોજનનું સદાવ્રત ચાલુ નબ્યાં કરતાં હતાં.

આવા પ્રકારના વૈષ્ણવી દૃષ્ટિવાળા સખાવતી વાતાવરણમાં વસનારાંને પહિલા પોટોબા આળી મગ વિઠોબા—એ વિચાર સ્વપ્ને પણ ફરકતો નહિ. સૌ સેવામાં, દેવની સેવામાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં સમાજનો આ રંગ આગન્ટુક વૈષ્ણવોને આશ્રય પમાડતો અને ભક્તિરસમાં ઘડીકવાર તરબોળ કરતો હતો. ખરેખર, ખેટ અને દ્વારકાને વૈષ્ણવી સ્વરૂપે આગળ મૂકવામાં આવ્યું તો જ એ સ્થળોની સંસ્કૃતિ વિકસતી ગઈ. દ્વારકાની આસપાસ પીંડારા, ગોપના દેહેરાં જેવાં પૌરાણિક મહત્ત્વ ધરાવતાં સ્થળો હતાં. પણ એ સ્થળોને વૈષ્ણવી રંગ આપનાર કોઈ સામ્પ્રદાયિક આચાર્યો મળ્યા નહિ. તેથી આ જગ્યાને સ્થળો આજે ખેટદ્વારકાની હરોળમાંથી ખસી ગયાં છે. પુરાતત્ત્વના પૂઞ્જરી જ એ સ્થળોની અસલી જાહેજલાલીના સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શકે છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૦થી ઈ. સ. ૧૯૦૦ સુધીનું સૈકું વૈષ્ણવ દ્વારકાનું ઉજ્જવલ સ્વરૂપ બતાવી ગયું.

પરંતુ કેવળ સખાવતી નાણાંની હેરફેર પર નભાવીને ટેવ જે સમાજને પડે તે સમાજમાંથી સાહસિક વૃત્તિ, ઉદ્યમશીલતા, મહત્ત્વાકાંક્ષા, સંશોધનવૃત્તિ, અને ચિન્તનશીલ મનોવૃત્તિ કેમ જાગે? આ ઉણુપ દ્વારકાની પ્રજાને દેખાડનાર કોઈ કોઈ વાર વડોદરા રાજ્યના કામેરા આ પ્રદેશમાં આવતા હતા. તેથી દ્વારકાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો હાસ થવા ન પામ્યો-ધીરે ધીરે પરાપણવી વૃત્તિ તરફ અણુગમે જાગતો ગયો અને નવા જમાનાની હરોળમાં રહેવા માટે આ પ્રદેશની કેટલીક વ્યક્તિઓ જાગ્રત બની ગઈ અને ઈ. સ. ૧૮૭૫ પછી તો મહારાજ સયાજીરાવની રાજનીતિના પ્રતાપે ઓખામંડલ પ્રગતિના પંથે ચડી ગયો.

કહેવાતી ધાર્મિક સખાવતો પરાપણવી વૃત્તિને, જન્મ ન આપે તે તરફ સખાવત આપનારે અને સખાવત સ્વીકારનારે સજાગ રહેવું જોઈએ.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં વાસ્તુ વિધાનો વિકાસ

કેવળ ઉપીર ભૂમિ પર માણસો શા માટે વસતા થયા હશે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. આ દેશમાં નહિ કોઈ નદી, નહિ કોઈ પર્વત કે કુંગરા, નહિ કોઈ જંગલ કે નહિ કોઈ કોલસા જેવી ખનિજ પદાર્થની ખાણ. છતાં આ દેશ ઈ. સ.ના ખ્રીષ્ટ સૌકામાં માણસોથી વસેલો હતો. ગ્રીસ, રુમીયા, આરબ વગેરે પ્રદેશના દરિયાઈ પ્રવાસીઓ પોતાના પ્રવાસનાં ચિહ્નો આ દેશના ખૂણેખાંચરે વેરી ગયા હતા. તેમાંના કેટલાક આજે સંશોધનની દૃષ્ટિવાળાની નજરે ચડ્યા છે. ભારતના પુરાતત્ત્વના પ્રખ્યાત પંડિત શ્રી સાંકળીઆએ તો એમની શોધખોળની રીતે દ્વારકા વિષે કહ્યું છે કે આ દેશમાં રોમની સંસ્કૃતિની અપવાદ માટીનાં વાસણોના અવશેષો સાંપડ્યા છે. ગ્રીક સત્રપ, સત્રપની સત્તા સિન્ધ, કચ્છ અને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના દરિયાઈ કિનારા પર ઈ. સ.ના ખ્રીષ્ટ સૌકામાં પ્રવર્તતી હતી. તે સિદ્ધ કરતા કેટલાક સિલાલેખો પણ મળ્યા છે. એટલે એમ કહેવામાં હરકત નથી કે ઈ. સ.ના આરંભ પૂર્વે દ્વારકાના દરિયાઈ પ્રદેશમાં માણસો વસતા હતા.

એ વખતના માણસો ખૂંપડામાં રહેતા હોય તો કહેવાય નહિ, પણ ખૂંપડાં બાંધવાં માટેનાં સાધનો ક્યાંથી આવ્યાં હશે ? લાકડાં-ઝાંખરાં આ દેશના વગડામાં કાંટાળાં વૃક્ષોમાંથી માણસોએ મેળવ્યા હોય એ સંભવિત છે. કાદવ, માટી, પથ્થરના ટુકડા, ઝાડના લતા પ્રતાની ડાળી, કાંખળીઓ વડે હમણાં પણ દ્વારકાના પ્રદેશમાં વસતા રખારી લોકો (ઝાડર-ખકરાં ચરાવનારા) હજી સુધી જે પ્રકારના ધરમાં રહે છે

તે દ્વારકાના પ્રદેશના અસલી ધરોના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે. રખારી કોમનો વાસ જે તે ગામડે ધંતર વસ્તીના વાસથી અલગ રહે છે. એમના કુખ્યા ગોળ આકારના માટી, પથરા, ઝાડની સાંઠીઓના મિશ્રણથી રચાયેલા હોય છે. ગોળ કુખ્યાની વચ્ચે થાંભલી મૂકી તે થાંભલીની ટોચથી કુખ્યાની ગોળ ભીંત સુધી સાંઠીઓ, ઘાસ, પાંદડાંના ઢળતાં છાપરાં રચાયાં હોય છે અને છેક ટોચ પર વચલી થાંભલીને છેટે માટીનો કુંભ, કળશ મુકાય છે. આ કુખ્યા એ દ્વારકાના પ્રદેશના લોકોની વાસ્તુ વિધાના મૂળાક્ષર કહી શકાય. યુરોપના દેશના તંબુને મળતો ઘાટ રખારીના કુખ્યાનો હોય છે તેમાં એક જ પ્રવેશદ્વાર હોય છે,

આ ગોળ ભીંતો બાંધવાની ખુદ્દિએ માટીની ગોળ કોડીઓ રચી, માટીનાં ગોળ વાસણો રચ્યાં, અને આંગણુના વૃક્ષને ટકાવી રાખવા ગોળ ઓટલા પણ રચ્યા હોય.

ગોળ આકૃતિમાંથી કાટખૂણાવાળી ચોરસ આકૃતિ ક્યારે ઉદ્ભવી તે કહી શકાતું નથી. આ દેશના દેવળો પણ શરૂઆતમાં ગોળ આકૃતિનાં જ હતાં એમ અનુમાન થઈ શકે છે. કોરા ઘાટ વગરના પથ્થરોની ભીંતોની વાડવાળાં રહેઠાણુ બનાવવાની રીત આ દેશમાં પહેલી પ્રક્ટી-વાડાને છાપરાં ન હોય, વાડામાં એકાદું વૃક્ષ હોય-આવી વાડવાળા વાડાની ભીંતો સૂર્યના તાપથી રક્ષણ આપે. તેથી એ વાડની ભીંતોને કાટખૂણે રચવાની ખુદ્દિ જગી. સામસામી બે ભીંતો રચી એ બે ભીંતોને પછીથી નવી બે ભીંતોથી જોડી દેવાનો ખ્યાલ સ્વાભાવિક રીતે જાગ્યો હોય.

દ્વારકાના પ્રદેશમાં ધર બાંધવાના કામમાં લોકડું-કચાંથી આવ્યું ક્યારે આવ્યું તે અભ્યાસ માટેનો કાયડો છે.

એટલી વાત ચોક્કસ છે કે આ પ્રદેશમાં વાસ્તુ વિદ્યાના વિકાસમાં લાકડાએ જે ભાગ ભજવ્યો હશે તે લાકડું ખુશકી માર્ગે આવ્યું ન હતું. પરંતુ સમુદ્ર માર્ગે—મલબાર, ગોવા, અને દમણના બન્દરી વહાણો વાટે આવવા પામ્યું હતું. સુરત-વલસાડના પ્રદેશના વાંસ બાંધુ, અને વળાવળાઓ મલબારના ભારોટઆડસર, આડી, વહાણ માટેના કુવાના સ્તંભો અને કાથાની સીંદરી આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં અને ઘરોની રચના થવા લાગી. વાડા મટીને ગોષ્ઠ (ગોઠ) થયા, ગોઠ મટી ગામ બન્યા, અને વાસ્તુ વિદ્યાનો વિકાસ થતો ગયો. બાંધુને વળા સાથે પકડાવવા ખીલીઓને બદલે કાથાની સીંદરીના બંધનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

દારકાના પ્રદેશના દરિયાઈ ખેડૂ પછી જિલા થયા. ખેતરના ખેડૂ પહેલા જગ્યા-ઢોર ભંભરને સાચું ધન માનનાર માછલાં તરફ આ દેશમાં ઢબ્યા જ નથી. આવડો મોટો માછીમારો માટેનો સમુદ્ર જ્યાં હોય ત્યાં દમણ-દહાણના જેવા માછીમારોનો ધંધો કેમ ન જમ્યો ? એનું કારણ ઢોરઢાંખરમાં લોકોનું મન પરાવાયું એ તો ખરું પણ દરિયામાં માછલાં પકડવા જવા માટે હોડકાંની રચના કરવા ન મળે બાંધુ, ન મળે વાંસ, ત્યાં તરાપા કેમ સરજાય ? તો પછી માછલાં મારવાનાં પાછળ ખુવાર થવા કરતાં ઢોરઢાંખરને ઉછેરવામાં આ દેશના અસલી લોકો રસ લે એ સાવ સરળ સમજૂતિ ગણાય.

ઢોરઢાંખરને ઉછેરવાની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા લોકોએ આ દેશની વાસ્તુ વિદ્યાના મૂળાક્ષરો ઘૂંટ્યા હોય એવું અનુમાન થાય છે. રહેવા માટે નક્કી કરેલા ભાગને ફરતી પથ્થરની વાડ કરી સૌએ પોતપોતાના કુટુંબનો આગવો વાડો રચ્યો હશે. આવા એકથી વધારે વાડા રચાયા પછી તે બધા વાડાને સંયુક્ત રક્ષણ સાધવા, બધા વાડાને ફરતી પથ્થરની ભીંત રચી લેવાની સૂઝ જન્મી. તે વાસ્તુ વિદ્યાની દૃષ્ટિએ ગામને ફરતો કોટ કે ગઢ બાંધવાના વિચારનું મૂળ ગણાય. આવા પ્રકારના કાચા

ચણતરના પથ્થરી કોટવાળા અનેક વાડાવાળું ગામ દ્વારકાના પ્રદેશમાં આજ સુધી મોજૂદ છે. ઓખામંડળનું જૂનામાં જૂનું વસતું ગામકું ધોરીજી* આ પ્રકારનું છે.

સંવત ૭૯૪માં લખાયેલા ધીણુકી ગામના દાનપત્રવાળા તામ્ર-પત્રમાં ગોરીજી ગામના નામનો નિર્દેશ ધીણુકીની સીમા દર્શાવતાં ગરુજા-નાલિકા-શબ્દથી થયો છે. તેથી કહી શકાય કે સૈન્ધવ રાજ્ય જર્મકના સમયમાં આ દેશમાં પ્રચલિત વાસ્તુ વિદ્યાને આધારે ગોરીજી ગામ બંધાયું હતું. તેના અસલી બાંધકામનું સ્વરૂપ બતાવતો—કાચા ચણતરનો ગામને ફરતો કિલ્લો અને જમીનમાંથી કોતરી કાઢેલી વાવ—(વાપી) આજ સુધી મોજૂદ છે.

સાતમા સૈકામાં ગામના વસવાટનો ખ્યાલ આ પ્રદેશમાં સુદૃઢ થઈ ગયો હતો. ગામને એક દ્વાર તો અવશ્ય રાખવાની રીત હતી. આવા દ્વાર મોટે ભાગે ઉગમણી દિશાએ કે આથમણી દિશાએ રાખવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રદેશના હાલનાં ગામડાંને પણ ઉગમણો આંખો, કે આથમણો આંખો હોય છે. હાલના દ્વારકાને પૂર્વ દરવાજા અને પશ્ચિમ દરવાજા એવા બે દરવાજા હતા. પાછળથી કિલ્લો મોટો થયો ત્યારે ઉત્તર દરવાજા અને દક્ષિણ બારી રચવામાં આવેલ. વાસ્તુ વિદ્યાની એક માન્યતા એવી પ્રચલિત હતી કે દક્ષિણ દિશાનું દ્વાર શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ ગણાય છે. તેથી કોઈ ગામે દક્ષિણ આંખો કરવો ન જોઈએ. અને કદી દક્ષિણ તરફ અવરજવરનો માર્ગ જરૂરનો જણાય તો એ તરફના માર્ગની રચના એવી કરવી કે દરવાજાનું બારણું દક્ષિણ દિશા તરફ ન ખુલતાં પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ ઉઘાડખીડ થાય એવી રીતે ભીંતને વાંકી ચણાવી. દ્વારકાની દક્ષિણ દરવાજાની બારી એવી માન્યતાને

* વિશેષ હકીકત માટે જુઓ લેખકનું પુસ્તક “ઓખામંડળના વાઘર”, પ્રકરણ પાંચમું.

આધારે છેક ઈ. સ. ૧૯૦૦ સુધી પૂર્વ મુખની રાખવામાં આવી હતી. ત્યાંથી માણસોની અવર જવર થતી પણ ગાડાં-બાહન આવજ કરી શકતાં નહિ. આજે એ બારી દારકાના જાણીતા વેપારી શ્રી હરીદાસ વિઠ્ઠલદાસના મકાન પર ચડવાની સીડીથી ઢંગલ મઈ છે.

દારકા શહેરની રચના

દારકા શહેરનાં હાલનાં ઘરોનાં સ્થળ જૂનાં છે પણ તે સ્થળે અસલી ધર કયા ઘાટના હતાં તે કહી શકાય તેવાં કોઈ ચિહ્નો જણાતાં નથી. એટલી વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગુજરાતનાં શહેરોની રચનામાં પોળો, વાડી, વાડાને સ્થાન મળેલું તેમ દારકામાં પણ લગભગ બારમા સૈકા પછી વસેલી વસતીએ જુદા જુદા પ્રભાવશાળી મહા-પુરુષોના આશ્રયે રહેવા માટે ઘરોના સમૂહ બાંધી તે ઘરોને રક્ષણ મળે માટે તે ઘરોમાં જવા-આવવાનો એક જ માર્ગ રાખવામાં આવતો હતો. એ માર્ગને નાકે મોટો દરવાજો ચોજવામાં આવતો. તે દરવાજો રાતે બંધ કરવાથી એ પાડો સંરક્ષિત બનતો હતો. દારકામાં આજે પણ લાલાપાટનો ડેલો, લાખાઠાકરનો ડેલો, ઇસરાણીનો ડેલો, મીનનો ડેલો, દેવન ભીમજીનો ડેલો, કરસન ઉકાનો ડેલો એવાં નામ વાળી વસવાટની જગ્યાઓ છે.

ચોક, અને ચૌટાનો ખ્યાલ આ દેશના વસવાટના વિકાસ સાધનારાના મન પર આવ્યો હોવાનું જણાતું નથી, જોકે દારકામાં બેત્રણ ચોક રચાયા છે પણ તે યોજનાપૂર્વક રચાયા જણાતા નથી.

દેવળોની રચના

દારકાના પ્રદેશમાં ખુદ દારકા શહેર કરતાં તેની આસપાસના પ્રદેશમાં કદાચ આછી વસ્તીવાળા નિજન પ્રદેશમાં પથ્થરનાં દેવમંદિરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ વધારે વહેલી જગી હોય એવું આ પ્રદેશના દેવાલયોના

સમગ્ર અવલોકન પરથી જણાય છે. એ દેવાલયોની વાસ્તુ વિદ્યા માટે આ પુસ્તકમાં વિશેષ ચર્ચા કરવાનું વિચાર્યું નથી. એ ચર્ચા માટે સ્વતંત્ર પુસ્તક (ચિત્રોસહિત) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રકાશન. સમિતિને લેખકે રજૂ કર્યું છે. તેનું પ્રકાશન કાર્ય સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ માથે લીધું છે, પરંતુ દ્વારકાનાં દેવળો માટે એટલું જ અત્રે લખવાનું મન રોકી શકાતું નથી, કે દ્વારકાનાં મંદિરો એક જ સ્થળે કોઈ કળાયુક્ત ગોઠવણી સિવાય ખડકી મુકાયાં હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. પાલીતાણાના શેત્રુંજય પરનાં જૈન દહેરાંની પણ એ જ સ્થિતિ છે. દ્વારકામાં જગત મંદિર સામે દેવકીજીનું મંદિર, ત્રિકમજીના દેવાલય સામે માધવરાયનું મંદિર જાણે એકમેકને આલિંગન કરતાં હોય તેવા અડખે પડખે સામસામે ચણી દીધાં છે.

ખેટનો વાસ

ખેટશંખોદ્ધાર ગામના વસવાટમાં દશમા-બારમા સૈકા પછીની વાસ્તુ વિદ્યાનું દર્શન થાય છે. શહેરના રસ્તાઓ, ચોક, ચૌકું વગેરે એક જ શાળાના સ્થપતિઓએ રચ્યા હોય એવું જણાય છે. રહેવાના મકાન માટે ચોરસ ખેલા પથ્થર ખેટની ભૂમિમાં લબ્ય ન હોવાથી ઘાટ વગરના ટોડા પથ્થર ત્યાંની જમીનમાંથી મેળવી મકાનો બંધાયાં છે. એક ડેલીબંધ ફળિયામાં ચારપાંચ કુટુંબના વાસની સગવડ હોય છે. ઓરડા-ઓસરીમાં બારી-જાળીઓ બિલકુલ હોતાં નથી. મકાનના પાયામાં પાણી જવાથી પાયો નખળો પડી જાય એ સમજથી કોઈ પણ કુટુંબને રહેવાના ઓરડામાં સ્વતંત્ર ખાળ (મોરી)ની સગવડ હોતી નથી. ફળિયામાં રહેનાર બધા કુટુંબ વચ્ચે સહિયારી ખાળ ફળિયા વચ્ચે રાખવામાં આવે છે. ફળિયામાં વસતા બધા માણસો અનુકૂળતા પ્રમાણે એ ખાળ વાપરે છે. પુરુષોએ તળાવે અગર તો કૂવા પર જવું ફરજિયાત હોય છે. (દ્વારકાનાં જૂનાં મકાનોમાં પણ ન્હાવા-ઘોવાની સગવડ

હોતી નથી.) આ દેશના પુરુષ વર્ગને ન્હાવાનું કામ જાહેર દૂવા પર કે તળાવ પર, કે સમુદ્રકાંઠે અત્યાર સુધી થતું આવ્યું છે.

બેટના દેવાલયની વાસ્તુ વિદ્યા

સંવત ૧૬૦૭માં દ્વારકાના જગત મન્દિરમાં બિરાજતી દ્વારકાનાથની મૂર્તિને સલામતી ખાતર અરાંભકાના દરબાર સવાળ સાંગળુ દ્વારકાથી બેટ લઈ ગયા. ત્યાં શંખનારાયણ મન્દિરની ગૌશાળાના ઓરડામાં તે સ્વશ્પને પધરાવ્યું અને પછી બેટલામાં વૈષ્ણવોએ (રાય મહાજન) બેટનું મન્દિર રચ્યું. એ મન્દિરની રચનાનો ઇતિહાસ કડીબદ્ધ મળતો નથી. પરંતુ એ વખતે બંધાયેલું બેટનું મન્દિર વાસ્તુ વિદ્યાની ઉચ્ચકક્ષાની કાબેલીઅત બતાવી આપે છે. એ મન્દિર માટે દરિયા-પારથી પથરો આવ્યા, લાકડું આવ્યું, ચૂનાની ભઠ્ઠીઓ બેટમાં રચવામાં આવી, મજૂરો, સલાટો, સૂતારો, ઓડ મજૂરો, લુહારો અને ખારવા બેટમાં આવી વસ્યા. અને બેટનું અદ્ભુત મન્દિર (હવેલી બાટનું) બંધાયું. જિયા કિલ્લા પરની ભૂમિકા પર મોટાં ટાંકા જળ સંચય માટે પાયો તૈયાર થતાંની સાથેસાથ ખોદાયાં. ટાંકાની દીવાલો-માંથી પાણીનું ટીપું પણ બહાર સૂવી ન જાય તેવા પ્રકારનું પ્લાસ્ટર લીંતો પર ચડાવવામાં આવ્યું. તે કાળે સીમેન્ટ જેવી ચીજ આપણા દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી. પણ ચૂના સાથે ઇતર મસાલા (ગુગલ, મેથી, ચીરડી) મેળવીને લીંતો પર એવો થર બેસાડવામાં આવતો હતો કે તે લીંત લગભગ અતૂટ (impregnable) ગણાતી હતી. મકાન પરની અગાશીઓના ધાખાં નાંખવાની કળા તે કાળે સલાટોની જાણમાં હતી. સેંકડો વરસ સુધી એ અગાસીમાં ચીરાડા પડ્યા નહોતા. આ ભવ્ય હવેલીનો નકશો બનાવનાર કોઠા વિદ્યાથી કુશલ બનેલા સ્થપતિઓ તે કાળે બેટ શંખોદ્ધારમાં વસતા હતા. મલબારથી જિયા પ્રકારના સાગના લાકડાની આયાત થતી હતી.

તેં લાકડું પથ્થુ એટલું સરસ પસન્દ થયેલું કે તેમાંથી બનેલા સ્તંભો, ભારોટ દરવાજા, ખારી, ખારણું અને જાળીઓ વરસો સુધી ટકી રહેલ છે. તે વખતના લાકડાંના દરવાજામાંના કેટલાક આજ સુધી મંદિરોની ગૌશાળામાં અને વાડી બગીચામાં મોજૂદ છે.

આ મંદિરો પ્રત્યેની લક્ષિત દિનપરદિન વધતી ચાલી અને વૈષ્ણવોની અનેક પ્રકારની સખાવતો લોકકલ્યાણના કામ માટે અને દેવસેવાના વૈભવની વૃદ્ધિ માટે આવવા લાગી હતી. સંવત ૧૮૨૬માં વડોદરા રાજ્યના મહારાજા શ્રી દામાજીરાવ ગાયકવાડ તરફથી એટ ઝામને લખ્ય નમૂનેદાર તળાવ બંધાવી આપવામાં આવ્યું એ તળાવની બાંધણી એ કાળના સલાટોની ઉચ્ચ કક્ષાની આવડતનો ઉચ્ચ પ્રકારનો નમૂનો ગણાવી શકાય. આ સ્થળે આવેલા ચિત્ર પરથી તે તળાવની વિશાળતાનો અને એ કામે છૂટે હાથે વપરાયેલ નાણાંનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આ તળાવ એટમાં ન હોત તો એટની વસતીનો વિકાસ થઈ શક્યો ન હોત. આ તળાવના એવારા પર નો શિલાલેખ અક્ષરશઃ અત્રે ટાંકવા યોગ્ય છે.

લેખ

- ૧ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી રણછોડ સર ॥
- ૨ શ્રી ભગવંત દાદા વિ.....કુલકર્ણી ભોજે ॥
- ૩ જાંબ () જલગાંવ પ્રાંત વાઈ દેશ... ॥
- ૪ શ્રીમંત પીલાજી સુત દામાજી ગાયકવાડ ॥
- ૫ ...સુમેદાર સમશેર બહાદર
- ૬ ચાળી તલાવ કરાવીલા... ॥
- ૭ જીવાજી પટ્ટ... ॥
- ૮ શ્રી રાણાશ્રી...તજાલા ॥

૧ કહિયા...હી..રાજ સંવત ॥

૧૦ ૧૮૨૬ માઘ સુદ ૫.. ॥

આ તળાવ બંધાયું ત્યારે ખેટમાં અરાંભડાના રાણાનું રાજ્ય હતું. તે લેખના શબ્દ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ લેખવાળો પથ્થર રામવાડીના ઓવારેથી છૂટો પડી ગયો હતો તે હાલ ખેટશંખોદ્ધારના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વાડામાં રાખવામાં આવ્યો છે.

રણછોડેસર તળાવનું અસલી નામ દામાજીસર હતું. એવું સુંદર તળાવ સંવત ૧૮૫૯ના ભારે વરસાદના ધસારાથી કેટલેક સ્થળે નાદુરસ્ત બનવા પામ્યું હતું. તેથી સંવત ૧૮૬૧માં (ઈ. સ. ૧૮૦૫) વડોદરા રાજ્યના કાર્યકરોએ રાજ્યને ખર્ચે એ લવ્ય તળાવની દુરસ્તી બહુ સરસ રીતે કરાવી હતી. તે બાબતની નોંધનો પથ્થર તળાવના હાલના મુખ્ય ઓવારા પર મહાદેવની દહેરીની બાજુની ભીતમાં લગાડેલો છે. તેના અક્ષરો નીચે મુજબ છે :

શ્રી દ્વારકાનાથજી સત છે. શ્રી વેદશંખોદ્ધાર તઢાવ દામાસર પહો ગયો હતો તેને ફરીવાર તઢાવ બાંધો. રાજશ્રી બાબાજી આપાજી કાલંબેકર સુત સાતારા કાયાંવર કારકુન મલાર લક્ષ્મણ યાંસ પાલસેતકર આજે લખેતા તોદરમલ કહિયા વે સુત ત્રીંબકજી કહિયા હારાજી સંવત ૧૮૬૧ કે શ્રી સિધ્ધિ ॥

આ તળાવની બાંધણી ઓખામંડળના સ્થાપત્યનો ઉત્તમ નમૂનો રજૂ કરે છે. તે વખતે ખેટશંખોદ્ધાર વૈષ્ણવ સમાજમાં સંસ્કૃતિને ઉપલે પગથીએ આવી ખેડું હતું.

પરમભક્તિના ધામ ખેટના વસવાટનો વિકાસ

શ્રી વલ્લભચાર્યના અનુયાયી વૈષ્ણવો ખેટના મન્દિરો પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા અને પૂર્ણ માન ધરાવતા થયા. વરસે વરસે એ મન્દિરોની બહો-
૨૨

જલાલી વધતી ગઈ. શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ દર્શાવવા ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાંથી હજારો ગૃહસ્થો, રાજા મહારાજા, પંડિતો અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના કુટુંબના ગુણાર્થના ખાલકો ખેટમાં લાંબો વાસ રાખી રોજની સેવાના કાર્યમાં ભાગીદાર થવામાં જીવનની કૃતાર્થતા માનતા થયા હતા. જોત જોતામાં ખેટના મંદિરોની સોના, ચાંદી, હીરા મોતીની મળેલી ભેટની કીંમત હજારથી નહિ પણ લાખના આંકથી અંકાવા લાગી હતી. એ જહોજલાલીના દિવસોમાં વૈષ્ણવોની પ્રેમ ભક્તિની છોળો ઉડતી. તેને ધાર્મિક બળ આપવા સુરતના મહારાજા શ્રી અજરતનજી ખાસ ખેટમાં પધાર્યા હતા અને રોજ નવા નવા પ્રકારના ઉત્સવો ઉજવવામાં તેમણે ખૂબ રસ લીધો હતો. મુગ્ધમાં સુધારક ગણાતા કેટલાક શિક્ષિત ભાઈઓએ આ મહારાજાની વૈષ્ણવ ભક્તો પ્રત્યેની વર્તણૂંક માટે મુગ્ધના છાપામાં અણુ ઘટતી ટીકાવાળા લેખો છપાવ્યા હતા. જે પરથી મજકુર મહારાજાશ્રીએ મુગ્ધની કાયદાની ઉચ્ચ અદાલતમાં **લાયબલ કેસ** માંડ્યો હતો. એ કાયદાના મુકદ્દમા અંગે સુધારાવાળા તરફથી શ્રી લખમીદાસ ખીમજી એ મજકુર મહારાજાના ખેટ મુકામે થયેલા અયોગ્ય વર્તન નજરે જોયાની સાક્ષી આપી હતી. (જુઓ પુસ્તક **મહારાજા લાયબલ કેસ** છપાયે દફતર આશકાના છાપખાના, મુંબઈ સને ૧૮૬૨)

વૈષ્ણવી રંગવાળું ખેટ ગામ વૈષ્ણવોની ભક્તિરસપૂર્ણ રાસલીલા માટે નામીયું બની ગયું હતું. કેટલાંક કુટુંબોએ તો આ રાસલીલાનું પુણ્ય સંચય કરવા ખેટમાં કાયમનો નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો. આવી સંસ્કૃતિનું ધામ-ખેટ ઈ. સ. ૧૮૫૯માં બ્રિટિશ કંપની સરકારના ઝનૂની લશ્કરી હલ્લાનો ભોગ બની ગયું. ઓખામંડળના વિદ્વેલા વાઘેર સરદારોની સાન ઠેકાણે લાવવા ખેટના કિલ્લામાં આશ્રય લેતા વાઘેર સરદારોને મ્હાત કરવા મોટું નૌકા સૈન્ય અને પાયદળ લશ્કર લઈ

અંગ્રેજ સેનાપતિ મિ. ડોનાવત અને મિ. સ્કોપી બેટના દરિયાઈ બંદર પર આવી ચડ્યા હતા. તેમને વાઘેર સરદારોએ મચક ન આપી. તેથી ક્રોધને વશ થઈ બેટના મન્દિરવાળો કિલ્લો એ લોકોએ સુરંગોથી તોડી નાંખ્યો.*

આ રીતે ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયેલાં બેટનાં મન્દિરો તરત જ સને ૧૮૬૦માં રચાયાં. તે વખતે કારીગરોએ અપૂર્વ ભક્તિભરી કળા એ નવું મન્દિર રચવામાં વાપરી હતી. સૂતાર, સલાટ, કડિયા, સોની, લુહાર તરફથી અલગ પ્રકારની કામગીરી આ મન્દિરને ટૂંક સમયમાં ધીકતી ધમાલ માટે જીભું કરી આપવામાં અર્પણ થઈ હતી. પાણીના ટાંકાં, અને અગાશીઓ, રસોડાં, ભોજન શાળા, કોઠાર, દૂધધર, કૂલધર, પાનધર વગેરે વિવિધ ગૃહો યોજવાની સ્થપતિને છાજે એવી સુદ્ધિ આ મકાનો રચવામાં વ્યક્ત થઈ હતી.

દેવમન્દિરોની રચના તો અલૌકિક કાર્ય શક્તિને મૂર્તિમંત બનાવે એવી હતી. સાગના લાકડાના મોટા સ્તંભો, મોટાં દેવદારો, આરસની તકતીઓથી સમસ્ત મન્દિરને જડી દેવાની હિકમત દેવદારના બારણા પર ભક્તિરસનો પ્રભાવ જગાડે એવું સુતારી કોતરકામ, અને તે બારણાને ચાંદીના પતરાંથી ચાંદીની ખીલીઓથી મઢવાની સૂક્ષ્મ આવડત, તે કાળના કારીગરોએ બતાવી હતી; તે એ યુગની વૈષ્ણવી ભક્તિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા સમાજનું દર્શન કરાવતી હતી.

હાંડી, ખૂંમર, રંગબેરંગી પ્યાલા વગેરે બિલોરી કાચની વસ્તુઓથી બેટનાં મન્દિરો નાનાશા રાજધરનો ખ્યાલ આપતાં હતાં. ઈ. સ. ૧૮૬૦થી ઈ. સ. ૧૯૦૦ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન બેટનાં મન્દિરોએ વૈષ્ણવોને જે જાહોજલાલીના દર્શન કરાવ્યાં તેવાં દર્શન ફરી બેટનાં થશે કે કેમ તેની હવે શંકા રહે છે. વૈષ્ણવતા ઓસરી છે કે બેટનાં

* જુઓ “ ઓખામંડળના વાઘેર ”, પ્રકરણ એકત્રીસમું

મન્દિરોના વહીવટમાં દેવ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ ઓસર્યો છે તેનો સાચો ઉત્તર સમાજશાસ્ત્રીએ જ આપવો રહ્યો.

બેટનાં મન્દિરોની ભવ્ય હવેલી આજ સુધી બેટનાં અસલી વાસ્તુ-વિદ્યાની સાક્ષી પૂરે છે. એ મેડી, એ મહેલાતો, એ ભવ્ય ચોક, એ ભવ્ય પથ્થુ ખાલી કોઠાર, ગૌશાળા, અશ્વશાળા, રથાલયો આંખા સ્વરૂપે સૌની નજરે ચડે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૦ સુધી મન્દિરના બ્રહ્મચારીઓ અને અધિકારીઓ વૈષ્ણવ જનતામાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે વિશુદ્ધ ભક્તિભાવ બહુત રાખવા માટે પોતાના જીવનને સમર્પણ કરી રહ્યા હતા અને વૈષ્ણવોનો એમના પ્રત્યે પૂર્ણ સદ્ભાવ હતો તે દર્શાવતા એક શિલાલેખની નકલ અત્રે ઉતારવાથી બેટ ગામની તે કાળની સાંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપી શકાય છે.

લેખ

(બેટ મન્દિરની પરિક્રમાને દક્ષિણ પૂર્વે ભીંત પર જડેલો શિલા લેખ)

શ્રી ત્રિવિક્રમો જયતિ ॥

આ શ્રી ત્રિવિક્રમજી જો શય્યા મંદિર શ્રી કચ્છ તાલે બંદર શ્રી મુંદ્રાના રહેવાસી શેઠ જયરામ શીવજી સુત દામોદર જયરામના ચિરંજીવ માઈ કેશવજી દામોદર પોતાની માતૃશ્રી લાઢકાબાઈ સહિત સહકુટુંબ શ્રી બેટશંખોદ્ધાર દ્વારકા જાત્રા કરવા આવ્યા ત્યારે નવીન શય્યા મંદિર બંધાવી શ્રી ત્રિવિક્રમજીને અર્પણ કર્યું છે. સંવત ૧૯૬૫ ના ફાલગુન સુદ—વાર ગુરુ શકે ૧૮૭૦ યાવદ વસિષ્ઠ તનયા યાવચ્ચ રુક્મિણીપતિઃ તાવત્તિષ્ઠતિ ચૈ લોકે યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ । શુભં ભવતુ ॥

સંવત ૧૯૦૩માં બમનગરના રાજા રણુભલ બામ બેટદ્વારકાની યાત્રાએ આવ્યા હતા. ત્યારે એમણે કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે દ્વારકામાં

જમપરા નામની લવ્ય હવેલીનું વિશાળ મકાન દ્વારકામાં અજોડ ગણાતો સ્થાપત્યનો નમૂનો આજ સુધી સૌની નજરે ચડે છે. તે મકાનનો નકશો શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિષ્ણાતોએ વખાણ્યો છે. આ દેશના સ્થાપત્યની કલાનું દર્શન એ જામપુરાનું દેવાલય અને ફરતાં મકાનોની રચના આપી રહ્યું છે. જમપરામાં શ્રી પ્રદ્યુમ્નજી દેવનું દેવાલય દ્વારકામાં બંધાયેલ છેલ્લામાં છેલ્લાં દેવાલયનો નમૂનો છે તે પછી સને ૧૯૦૪માં શિલ્પકળાનું ઉચ્ચ ભૂમિકા પરનું દર્શન આપતું મકાન દ્વારકામાં સિંદુસદન તે નામે ઓળખાતો બંગલો છે.

(દ્વારકામાં સ્થાપત્ય કળાનો અદ્ભુત નમૂનો)

સિંદુસદન

દ્વારકામાં સમુદ્રતટ પર ઇતિહાસ પર્યેષક તરીકે જાણીતા થયેલા મુંબઈના શ્રીપુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ સિંદુસદન નામથી નમૂનેદાર મહેલ બંધાવ્યો છે. આ બંગલાની યોજના ભારતના ઇતિહાસને પથ્થરના ચણતરથી રજૂ કરવાની હોય એમ જણાય છે. ઉડતી નજરે એ સૌને તાજગીભરેલો જણાયા વગર રહે તેમ નથી. પણ આ બંગલાનું સ્વરૂપ એટલે ભારતના ઇતિહાસનો અવતાર બતાવે છે તે બહુ થોડા માણસો જાણે છે.

સિંદુસદન ઉત્તરાભિમુખ જાહેલો બેત્રણ માળનો બંગલો છે. તેમાં એક પણ સ્તંભ, એક પણ કંઠેરો, એક પણ જળી, ઝરુખો, સીડી, મીનારો, ઘુમ્મટ, પ્યાલા કે છત્ત, છજલીઓ, કળાના પ્રતિનિધિત્વ વિનાનો અને ઐતિહાસિક અર્થ વિનાનો નથી. આ બંગલાની રચનામાં બંગલામાં વસનારાની જીવનની સગવડતા પૂરી પાડવાની દરકાર કરી નથી; પણ એમનું ધ્યેય ભારતની ચણતર કળાનું અને ભારતના ઇતિહાસનું મંદિર પોતે રચે છે એ વિચાર સદા નજર આગળ રાખવામાં આવ્યો છે.

બંગલાના આગલા ભાગમાં બાંધણીની મધ્યરેખા પ્રવેશ દ્વાર ખતાવે છે તેમ પાછલા ભાગે મધ્યરેખા સીડીવાળા મીનારાના ધુરંજી સ્પષ્ટ થાય છે. એ ધુરંજ સૌથી ઊંચો હેવાથી આગલા ભાગેથી બંગલાનું દર્શન કરનારને એ ધુરંજ મૂર્તિના શિર પરના મુકુટ જેવો લાગે છે. એ મુકુટને ત્રાજવાનો કાંટો ગણીએ તો એ કાંટા પર બંગલાના ત્રાજવાની બંને દાંડી સમતોલ રહેલી જણાશે.

ચણતરમાં ઐતિહાસિક અર્થ

(ક) મીનારાના ધુરંજની રચના ઈજ્લાંડના ઉમરાવોના કિસ્લાનક ધુરંજ જેવી રાખવામાં આવી છે. તે એમ ખતાવે છે કે ભારત પર સર્વોપરી ટોચની સત્તા બંગલો બધાયો ત્યારે ઈજ્લાંડના હાથમાં હતી.

(ખ) એ ધુરંજની બંને બાજુએ બે ધુમ્મટ રચાયા છે. તેના શિખર પર નાના કાંગરા રચવામાં આવ્યાં છે તે ઈસ્લામી સ્થાપત્યના પ્રતિનિધિ તરીકે મુકાયા છે. તે એમ સૂચવે છે કે ઈજ્લાંડની સત્તા ભારતમાં જમી તે પહેલાં મોગલની (ઈસ્લામી) સત્તા ભારતમાં પ્રવર્તતી હતી.

(ગ) આ બે ધુમ્મટની રચના બારીકાઈથી જોનારને પ્રતીતિ થશે કે એ ધુમ્મટ તાજમહેલના ધુમ્મટ નથી. એ દક્ષિણ ભારતના ભારતીય સ્થાપત્યના નમૂના છે. તેનો અર્થ એ છે કે ભારતમાં અંગ્રેજની સત્તા જમી ત્યારે ભારતમાં મોટી સત્તા ભારતના દક્ષિણ ભાગવાળા મહારાષ્ટ્રની હતી.

(ઘ) આ બે ધુમ્મટવાળી છત્રી નીચે વિશાળ અગાશી વિસ્તરેલી છે. એ અગાશીના કઠેરા પર પથ્થરના પ્યાલાઓ ગોઠવવામાં આવ્યા છે. તે પ્યાલા કેવળ શોભાના નથી; પરંતુ પારસી ભાઈઓના પવિત્ર આતશના અને ધૂપના એ પ્યાલા છે. તે એમ સૂચવે છે કે ભારતે

ખારસી ભાઈઓને મરાઠી સત્તા જામ્યા પહેલાં પોતાના જોખામાં લઈને તેમને પોતાના આત્મજન બનાવી દીધા છે.

(ચ) ભારતમાં અસલી રાજસત્તા તો રજપૂતોની હતી તે બતાવવા આ બંગલાની આસપાસ, ઝરખામાં, બારીબારણાના તોરણમાં, કાંગરામાં છબ્બીઓના શણગારમાં, થાંભલીઓના આકારમાં જે કારીગરી દર્શાવવામાં આવી છે તે બધી રાજસ્થાનના અસલી સ્થાપત્યના નમૂના છે.

(છ) આવડા મોટા મકાનમાં સ્થપતિએ કોઈ પણ સ્થળે કમાનનો ઉપયોગ કયો નથી એ અર્થવાહી પગલું છે. કમાન એ ભારતની અસલી ઓલાદ નથી.

(જ) આ બંગલાના પ્રવેશદ્વાર આગળ ગાડી જીભી રાખવાનો મંડપ છે. તે મંડપની બહાર બંગલાના બધા ભાગથી તદ્દન અલગ બે મળના જિંયા સ્તંભો જોલા કરવામાં આવ્યા છે. તે જાણે બંગલાને ચોંટાડી મૂક્યા હોય તેવું જણાય છે. તે સ્તંભની કારીગરી અને તેની ટોચે મૂકેલા પ્યાલાની કારીગરી, ઘાટ, અને કોતરણી જાપાનની સંસ્કૃતિની છાપવાળી છે. તે એ સૂચવે છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૩-૦૪ સુધી ભારતના ઇતિહાસમાં જાપાનને સ્થાન મળ્યું નથી.

(ઝ) આ બંગલાનો નીચલા ભાગનો મધ્ય ખંડ બારીબારણા વગરનો યજ્ઞવેદી જેવો રખાયો હતો. એ પરથી એવું સૂચન થાય છે કે ભારતમાં અસલી કાળમાં યજ્ઞની વેદી એ મૂળ સ્થાપત્ય હતું. એ વેદીની આઠ દિશાઓમાં આઠ દિગ્પાળનાં સ્થાનો હોય છે. એ આઠ સ્થાનો પર અત્યારે આઠ દરવાજા ગોઠવાયા છે. એક પણ બારી નથી.

સિન્ધુસદનના ચોકમાં રચાયેલ પૂર્વજોના સ્મારક રૂપ લવ્ય છત્રીનું મકાન આ સ્મારક ગૃહમાં શ્રી પુરુષોત્તમે પોતાના

માતા-પિતા અને સ્વ. પત્નીના આરસનાં બાવલાંની સ્થાપના કરી છે. એ છત્રીના બાંધકામનું વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે ભારતમાં પંકાતા સ્થાપત્યના સ્થળેથી એક એક નમૂનો પસંદ કરી આ છત્રીને શણગારવામાં આવેલ છે. ફૂલ, વેલ, જાળી, યંત્ર, તોરણ, મેરાળ, પીડિકા, આદિ અનેક પ્રકારનાં વખણાતા નમૂના અહિં જોવા મળે છે. કોઈ તાજમહેલમાંથી, કોઈ ફત્તેહપુર સીક્રીમાંથી, કોઈ શાહઆલમના રોજમાંથી, કોઈ દીલ્હીની જુમા મસ્જિદમાંથી : મોગલ બાદશાહે પથ્થરમાં મીનાકરી કારવી હીરા માણેકનું જડતર કેવું કરાવ્યું હતું, અને ભીતોમાં છતમાં સોનાની રેખાઓ કેવી રીતે પૂરી હતી તે જોવાની તક પ્રેક્ષકને આ છત્રીમાં મળે છે.

દ્વારકામાં ગ્રીષ્મ નિવાસગૃહનો વિકાસ

ઉનાળાની ઋતુમાં દ્વારકામાં વસવું એટલે જાણે જળમહેલમાં વાસ રાખી આનંદ માણવો. પાણીના હોજ ભરાવ્યા વગર હોજ વચ્ચે વસતાં હોઈએ એવો અનુભવ દ્વારકાના દરિયાકાંઠા પરનાં મકાનોમાં રહેનારને આવે છે. પાણીના કૃત્રિમ ફુવારા ઉડાડ્યા વગર સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોઝાના અરણ્યથી શીત બનેલી ઠંડી હવાનો લહાવો અહીં લઈ શકાય છે. ખસની ટીઓ (પકદ) બાંધ્યા વગર બારીબારણેથી ઓઝોનથી નીતરતો જીવન કણોથી ખીચોખીચ ભરેલો વાયુ અહીં મળી શકે છે. દ્વારકામાં દરિયાકાંઠા પરનાં મકાનમાં રહેનારને વીજળીના પંખા કદી ઉપયોગમાં લેવા પડતા નથી. દ્વારકામાં હાથના પંખા પણ બહુ વપરાતા નથી. પશ્ચિમનાં બારીબારણાંઓવાળા મકાનમાં રહેનારનાં કપડાં કદી પરસેવાથી ભીજતાં નથી. દ્વારકામાં ખરે ખપોરે જત્રી વગર માણસ હરીફરી શકે છે. પ્રથમ પવન-લૂ-કોને કહેવાય તે દ્વારકાની વસ્તી જાણતી નથી. દ્વારકાની હવાનું ઉષ્ણતામાન ઉનાળામાં બહુ નીચું હોય છે તે હજુ ઘણા માણસોની જાણમાં આવ્યું નથી. અહીં આપેલા જુદા જુદા સ્થળના ઉષ્ણતામાનના આંકડા પરથી ઝટ સમજી શકાય તેમ છે કે દ્વારકાને સુખચતના ગ્રીષ્મ નિવાસ તરીકે વિકસાવી શકાય તેવું છે.

સ્થળ	મે માસમાં ગિયામાં ગિયું ઉષ્ણતામાન	મે માસમાં નીચામાં નીચું ઉષ્ણતામાન
મહાબળેશ્વર	૮૭	૬૫
દાર્જિલિંગ	૬૩	૫૩

સ્થળ	મે માસમાં જિયામાં જિયું ઉષ્ણતામાન	મે માસમાં નીચામાં નીચું ઉષ્ણતામાન
દહેરાદૂન	૯૯	૭૩
મસૂરી	૭૯	૬૨
મરી (પાક.)	૬૭	૪૮
ઉટાકામંડ	૭૦	૫૫
ખેંડલોર	૮૮	૬૬
શ્રીનગર	૭૧	૪૭
પૂના	૧૦૨	૭૫
આણ	૮૯	૭૪
દ્વારકા	૮૬	૭૮

આ આંકડા પરથી જણાય છે કે યુરોપીયન લોકોએ ઉનાળાના નિવાસ માટે પસન્દ કરેલાં સ્થળોનાં ઉષ્ણતામાન સાથે દ્વારકાની હવાનું ઉષ્ણતામાન સરખાવીએ તો દ્વારકા જરૂર ગ્રીષ્મ નિવાસ માટે યોગ્યતા ધરાવે છે. દ્વારકામાં હવે તો વીજળીના દીવા અને નળ વાટે પાણી પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી છે. વળી પ્રવાસ માટે રેલ્વે ઉપરાંત બસ દ્વારા પણ પ્રવાસ થઈ શકે છે.

રાજ્ય તરફથી થવી જોઈતી કાર્યવાહી

દ્વારકાનો દરિયો અતિ ભવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન રજૂ કરે છે. તે સ્વરૂપનો સ્થૂળ ખ્યાલ અને સૂક્ષ્મ ખ્યાલ માણસના ચિત્તમાં ત્યારે જ જન્મે કે જ્યારે માણસને થોડી ઘણી ધરીઓ સુધી એકાન્તિક દૃષ્ટિએ એ સમુદ્રની અનેક પાસાંવાળી લીલા નિહાળવાની તક મળે

વિશાળ સમુદ્રકાંઠા ઉપર આરામથી કોઈ પણ પ્રકારની બેચેની વગર સવાર-સાંજના વાતાવરણમાં બેસી શકે-કુદરત સાથે તાદાત્મ્ય પામવા પ્રયત્નશીલ રહી શકે પચ્યાસ સાઠ વરસ પહેલાં મુખ્યની ચોપાટીના સમુદ્રકાંઠે જેવી સવલતો હતી તેવા પ્રકારની સવલતો દારકાનો દરિયો માગે છે.

વળી દારકામાં રહેવા માટે ઉતારાની, ચા-પાણી, ભોજન-નાસ્તાની, આનન્દ પ્રમોદની ભૂખ તૃપ્ત કરવાની સગવડો જીલી થવી જોઈએ. સારો ઉતારો, સારી વીશી (હોટેલ), સારાં કલાક્ષેત્રના રંગમંડપો અને સારાં વાહનો વગેરેની યોજના સરકાર તરફથી કે સરકારી સહાય મેળવતી વેપારી પેઢી તરફથી થાય તો આજે ઉનાળામાં હિલસ્ટેશને આનન્દ વાસ્તે ઘેલા બનેલા માનવીઓની વસ્તીથી ખદબદે છે તેવાં સ્થળોમાંથી ગિદ્દાનો થોડો ભાર હળવો કરાવવામાં દારકાનો શ્રીઞ્મ નિવાસ ભાગીદાર બને.*

ઓખા પોર્ટ ઉપરના દરિયાકાંઠે ચોપાટીનું કૃત્રિમ નામ આપી એક ભાગ વિકસાવવા વડોદરા રાજ્યના અમલદારોએ પ્રયત્ન કર્યા હતા પણ તે અધૂરો અને અપરિપક્વ રહી જવા પામ્યો છે. ઉનાળાની ઋતુમાં દારકાનો દરિયો રમણે ચડે છે. એ ભવ્ય રમણ-દર્શન ગુજરાતમાં બધા દરિયા પરનાં સ્થળોએ જોવા મળતું નથી. પર્વતના શિખરોને યાદ કરાવે એવાં ઉદ્ધિનાં મોજાઓની પરંપરા અનંત સમય

* આ વિલાસ માણવાની અનુકૂળતા કરી આપવા સરકાર તરફથી સમુદ્ર-કાંઠાનાં નિર્જન પણ ભવ્ય સ્થળોએ ઉનાળા ઋતુ પૂરતા કામચલાઉ માંડવા રચવા પડે : (૧) રત્નેશ્વરના કાંઠા પર, (૨) ગોમતીની પેલી પાર સકરકાના કિનારે, (૩) રૂપણ બંદરથી વરવાળાની વચ્ચેના કાંઠા પર, (૪) મીઠાપુર પાસેના કિનારા પરના રેતીના ડુંગરોવાળા સ્થળે (Sand tunes), (૫) બેટનાં બ્યાસ કોટીના નામે ઓળખાતા કાંઠા પર.

સુધી ચાલ્યાં જ કરે છે. ક્ષણનો પણ વિસામો એ ભવ્ય રમણને ખપતો નથી. જલભંડાર આંખેથી માપી શકાતો નથી. જળનાદ ઘોષ કણોન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ રહેતી નથી. જલના તુષારની છાંટની શીતળતા સ્પર્શની બધી ચેતનાને આવરી લે છે. મન દ્વિગૂઢ બની જાય છે. હું હુંને એકાદ પણ માટે વિસરી જાય છે. શી ભવ્યતા ! શી દિવ્યતા ! શી માનવતાની અકથ્ય તૃપ્તિ !

પરિશિષ્ટ ૧

સં. સો વરસ પહેલાં બેટ શંખોદ્ધારની સંસ્કારિતા

શ્રી મદુલાલજી મહારાજે શ્રી બેટદ્વારકામાં છપ્પન ભોગ કર્યો
સં. ૧૯૩૦ ફાગણ સુદ ૩ તે સમયનું ઘોળ (શ્રી મદુલાલજી શ્રી
ગોપીકાલંકારજી મહારાજકૃત-“૩૨ વચનામૃત” નામના પુસ્તક-
માંથી ઉતારો.) અમદાવાદમાં સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો વેચનારની દુકાને
પ્રાપ્ય છે.

ઘોળ

ચાલો શ્રી બેટ દ્વારકાંજી જઈએ રે,
ગોમતી રત્ન સાગરમાં નાહીએ રે,
દરશન કરીને પાવન થઈએ. ચાલો, ટેક

શ્રીદ્વારકાધીશ મોટું ધામ રે,
રૂકું બેટ શંખોદ્ધાર નામ રે,
શ્રી મદુલાલજીએ કીધાં કામ. ચાલો ૧

શ્રીદ્વારકેશ પ્રભુજીને લાલે રે,
છપ્પન ભોગે કીધો મારે વહાલે રે,
સંવત ઓગણીસસે ત્રીસની સાલે. ચાલો ૨

ફાગણ સુદી ત્રીજ લખ્યો રીતે રે,
વેણુનાદ કીધો અજીત જીતે રે,
ફેરવી સુદ પાંચમ કરી પ્રીતે. ચાલો ૩

ખેલના દિવસ ધણા સારા રે,
 વીસ દિન પહેલાં ઓછવ ધાર્યા રે,
 અધિક સુખ આપ્યા વહાલા મારા. ચાલો ૪
 ભઈઆ બ'ધુ કુટુંબ સંબંધી તેજા રે,
 હળીમળી અતિશય રસ રેડયા રે,
 વલ્લભી સૃષ્ટિને લગાજા નેડા. ચાલો ૫
 બન્દોબસ્ત બહુ સારા કીધા રે,
 છોટા મોટા સહુના કારજ સીધાં રે,
 નિકટ તેડી અભેદાન દીધાં. ચાલો ૬
 સરવે મંદિરોમાં સુખ સરખાં રે,
 આઠે પટરાણી પતિ નીરખ્યા રે,
 શ્રીવલ્લભપ્રભુ જોઈ જોઈ મન હરખ્યાં. ચાલો ૭
 બેઠકમાં શ્રામહાપ્રભુજી રાજે રે,
 શંખ તલાવ તીરે ગાજે રે,
 શંખ નારાયણમાં ધુની ગાજે. ચાલો ૮
 વેણુનાદ સુણી સર્વે આવ્યા રે,
 ઋષિમુનિ દેવતાને મન ભાવ્યા રે,
 તાપ ત્રિવિધના મટાડ્યા. ચાલો ૯
 પ્રથમ સ્નાન યાત્રા ઉત્સવ કીધો રે,
 મહા વદી ત્રીજે મહાસુખ દીધાં રે,
 પાંચમે રથયાત્રાના સુખ લીધાં. ચાલો ૧૦
 આઠમે રૂડા હીડોળા સાજ્યા રે,
 ઝુલાવી કૂલ્યા શ્રી વલ્લભ મહારાજ રે,
 દશમે વિવાહ ખેલ આનંદ ઝાઝા રે. ચાલો ૧૧

એકાદશી પવિત્રાં ધરાવ્યાં વહાલે રે,
 બારસો ધર્મા શ્રી વહલ વહલી મહાલે રે,
 મહારસ પુષ્ટિના સુખ આલે. ચાલો ૧૨
 ચૌદશે ડોલ બુલાવ્યા પ્રીતે રે,
 ચુવા ચંદન અગરજ રસ રીતે રે,
 અખીલ ગુલાલ ઉડે નીત્યે. ચાલો ૧૩
 ફાગણ સુદ પડવો સારો રે,
 દીવાળી માની હરખ્યો વહાલો મારો રે,
 રશનાઈ હટરીમાં વિરાજ્યા પ્યારો. ચાલો ૧૪
 બીજા મનોરથ વચમાં કીધા રે,
 નિરખી નિજજનના કારજ સીધ્યાં રે,
 રહ્યાં તે છપ્પન ભોગ પછી લીધા. ચાલો ૧૫
 ફાગણ સુદ પાંચમે પ્રીત કરી રે,
 મનોરથ છપ્પન ભોગ ધરી રે,
 શ્રીવલ્લભપ્રભુ આરોગાવે વહાલ ભરી. ચાલો ૧૬

*

*

*

આ પછી અન્નકૂટની સામગ્રીની વર્ણનના બીજા અગિયાર
 કૃત્રિમો છે.

આ ઐતિહાસિક “ઘોળ”માંથી ફલિત થતા મુદ્દા :

- ૧ સંવત ૧૮૧૬માં વાઘેર સરદારોને નસીઅત પહોંચાડવા ઈસ્ટ
 ઇન્ડીઆ કંપનીના નૌકાસૈન્યે અને પાયદળ બેટ શંખોદ્ધાર ઉપર
 હુમલો કર્યો હતો અને દેવનાં મન્દિરોને સુરંગ લગાડી ઉડાડી
 મેલવામાં આવ્યાં હતાં. તે મન્દિરો ફરી નવાં બાંધાયાં અને ત્યાં
 શ્રીદારકાધીશ વગેરે સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા થયા પછી લગભગ તેર-

- ચૌદ વરસ પછી-શ્રી વૈષ્ણવી સંપ્રદાયની ઢળથી ખેટમાં છાપન ભોગનો ઉત્સવ-શ્રી ગોંસાઈજી શ્રી મકુલાલજી મહારાજે ઉજવ્યો હતો. એટલે કે તે કાળે ખેટનાં દેવમંદિરો વ્યવસ્થિત રીતે પ્રણાલિકા મુજબ ચાલુ થઈ ગયાં હતાં.
- ૨ ખેટના મંદિરમાં ખિરાજતા શ્રીદ્વારકાધીશનું સ્વરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીવલ્લભાચાર્યે દ્વારકામાં પ્રગટાવેલું સ્વરૂપ હોવાથી ખેટનાં મંદિરો પ્રત્યે શ્રીવલ્લભકુળના વંશજોની ખાસ મમતા હતી, તેને પરિણામે આ છાપન ભોગનો ઉત્સવ દ્વારકામાં ન થતાં ખેટમાં ઉજવાયો હતો.
- ૩ આ ઘોળમાં શ્રી મકુલાલજી સિવાય અન્ય કોઈ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ થયો નથી, તેથી ઇતિહાસની નક્કર વસ્તુ એમાંથી મળતી નથી.
- ૪ તિથિ, તારીખો બહુ સ્પષ્ટ રીતે ઘોળમાં નમુદ થયેલાં છે.
- ૫ શ્રીમહાપ્રભુજી વલ્લભાચાર્યની ખેઠકજી, શ્રી શંખતલાવ, અને શ્રી શંખનારાયણનું મંદિર-એ ત્રણ અસલી સ્થળોનો ઉલ્લેખ આ ઘોળમાં થયો છે.
- ૬ આ ઘોળની ભાષા પરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયે એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૪માં “ખેટ દ્વારકા, અને ગોમતી દ્વારકા” એમ બે શબ્દો બે ગામ માટે વપરાતા હતા. દ્વારકામાં ગોમતી રત્નાકર સાગરમાં સ્નાનનો મહિમા તે કાળે ચાલુ જ હતો.
- ૭ લોકકથા એવી છે કે આ છાપનભોગ વખતે ખેટના રણછોડસર તળાવમાં પાણીની અછત હતી. શ્રી મકુલાલજીએ ઉત્સવના આરંભ પહેલાં શ્રી રણછોડસર તળાવમાં પાદપ્રક્ષાલન કરી તળાવના જળને ઉત્સવના દિવસોમાં અખૂટ બનાવ્યું હતું.

